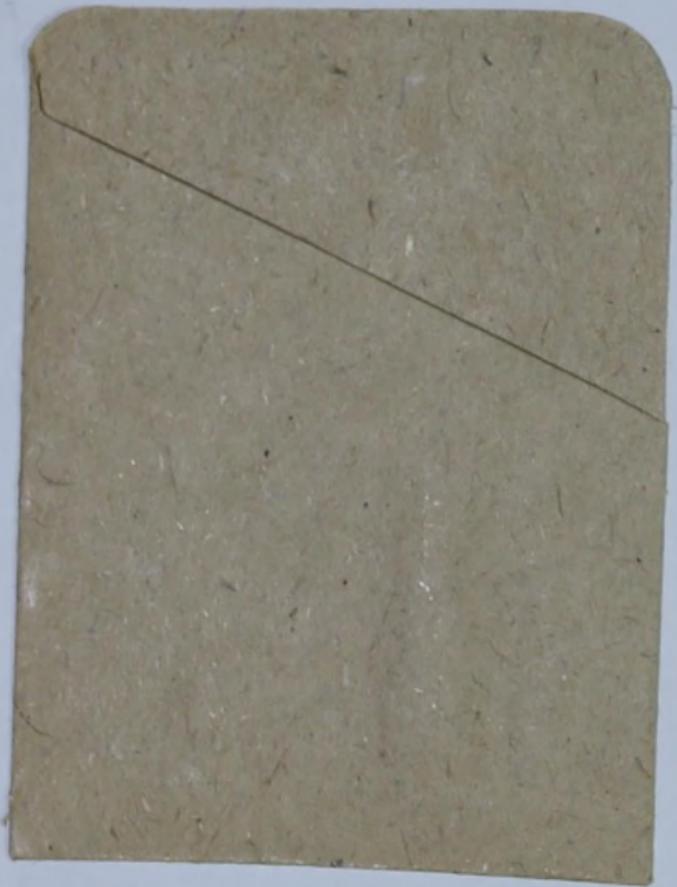

84/2=632.1/6
Б386

АЛТАЙ ЧУЧУН СООД

1

Москва, 1978 г.

БРОНТОЙ БЕДЮРОВ

АЛТАЙ УЧУН СӨС

Орныгубыс мынайып башталган эди

Алтай-Тура, 2017

ББК 84(2=632.1)6

Б 386

Бедюров Бронтой Янгович

Б 386 Алтай учун Сöс. Орныгубыс мынаиды башталган эди /
Слово об Алтае. Наше возрождение начиналось так/. —
Горно-Алтайск, 2017. — 384 с.

ББК 84(2=632.1)6

A 7821

БУ РА «Национальная
библиотека
имени М.В. Чевалкова»

Обязательный
экземпляр

ISBN 978-5-93809-074-3

© Б.Я. Бедюров, 2017

04.09.2017

АЛТАЙ ПОЭТТЕР ОРУС ТИЛЛЕ

Калганчы ёйдö алтай поэттер тöс журналдарда улам сайын јарлалып башталды. Мынызы бистинг литература özüp јатканын, онын једимдери дезе текши кörümjilü болуп келгенин керелеп жат.

Бу ла ноябрь айдынг номерлеринде алтай ўлгерчилердин бичигени ўч калынг журналда кепке базылган. Темдектезе, «Дружба народов» журнал бойынын страницаларында карындаштык литературанан энг талдама дегенин кöчüрип жат. Бу журнал бистинг ороондо эмдиги ёйдö чыгып турган сыранай тоомжылу журналдардын тоозына кирет. Онын 11-чи номеринде Аржан Адаровтынг Монгол јеринде јоруктап јүреле бичиген бир цикл ўлгерлери јаралган. Алтайлап бу ўлгерлер поэттин «Тöрөл јеримнинг салымы» деп калганчы јуунтызында јаралганын бистинг кычыраачыларjakшы билер.

«Наш современник» деп журнал бир уула бистинг эки ўлгерчиге јер берди. Мында Лазарь Кокышевтинг текши јарлу кокур циклдеринен алган Боргой ёбögön керегинде jakшынак ўлgerи, Иван Шинжиннын «Байрам карындажына бичиген письмозы» јарлады.

Анайда ок Новосибирскте чыгып турган «Сибирские огни» деп журналда Эркемен Палкиннинг ўлгерлери јаралганын алтай кычыраачылар база жилбиркеп таныжар.

Б. Бедюров,
Литература институтында
4 курсынг студенти.

«АЧ», 15.09.1970 j.

БОРИС САМЫКОВТЫНГ ЎЛГЕРЛЕРИ

Алтай литературада эмди кёнү бичип јарлалып калган поэттердин тоозында озо Борис Укачинди, Шатра Шатиновты, Паслей Самыкты, Александр Ередеевти, олорды ээчий Байрам Суркашевти, Эзендей Тоюшевти, Сергей Манитовты, Край Бидиновты, Арамза Тепуковты, Иван Шинжинди ле ёскёлөрин де адаар керек. Прозаиктерден Јыбаш Каинчинди ле Күүгей Толёсовти адабаска болбос. Анчада ла Экинурдан Јыбаш Каинчиннинг јаркынду чолмоны учуп чыгала, суркурап, бисти оморкодып, сүүндиртип кайкаткан. Бу ёрё адалган авторлордон бис эмди де – 70-чи јылдарда – көпти сакып, олор бисти једимдериле сонуркадар деп иженер керек.

Менинг куучыным јуунынг кийниндеги чыккан ўйенинг уулы керегинде болор. Ол Борис Самыков.

Борис Самыков Каспада, су-алтай јerde özüp чыдаган 23 јашту поэт. Ол бичиичилердин тоозына јаны да кожулып јаткан болзо, онынг лириказы жалакай ўнле бойы керегинде уксын деп албадабай, слердинг јүргөгерге араайынанг кирип јат, је кире конгон сонында слер оны качан да ойто ундып болбозоор.

Самыковтынг бичип турган эп-аргазы – јайым ўлгер. Ол су-алтай кебер алынган, ўни сырангай танг алдынан, кемненг де камааны јок, акту бойынан алынган ўлгер. Онынг кепке јаны базылган «Баштапкы кожоным» деп јуунтызы шак андый. Јe, мен бодозом, јуунтынынг ады ўлгерлерге чек келишпези эби јок.

Јуунтыга кирген ўлгерлер ўч ўўр. Бир ўўр – ол иш, ол јўрўм, ол јас. Мында оныла кожо иштеп турган ёбёғён, сиркиреп турган эчкилер. Мында ол ончобыска качаннанг бери таныш, жарт немелер керегинде бичип јат:

Жыл быýыл јакшы,
Мал да јакшы.
Jaандардынг сёзи
мактулу,
Көстöри кокурлу.

Кожонбыла,
каткыбыла
ижибиске
алдындағызынан артық иженедис...

Мында артық кожор неме жок. Бу ла. Самыковтың сөзи кыска. Ол чокум, ол оның ўлгерлери ич көрүми жаңынан чокумын керелеп жат. Мынызы анчадала сүүнчилү. Жайым ўлгерде артық темдек жок то болотон учурлу. Борис Самыков бого жакшы темигип алган. Оның ўредүчизи – улус, ѡскө кем де эмес. Оның сагыш-күүни бистин, ончобыстың, же анайда оқ ол жаңыс оның, поэттин аңылу күүн-сагыжы. Самыковтың поэзиязының геройы – эмдиги бистин нöкөрис, тöröl жерининг колтугында жорт төзөп, бойының керегин бүдүрип жүрген жиит алтай уул.

Же автор Литературный институтка келгенинен бери ол темазынан ырап жатканы, ѡскө тыныш카 алдыра соктырганы көрүнет.

Экинчи ўурде жиит поэт акту жүргегинен бойының сүүмжизи ле ачузы керегинде бичийт:

Кара жаңыс
сенинг каткын,
эрке көрүжин
эмди менин
энчим болзо,
корон до, коп то
коркымчык эмес.

Оноң арыгызы:

Эң артық нöкөрлөрим
ондобой,
мени артызып та салза,
эн сүүген кызым
чохойлө,
менен ары да болзо,
кезе тиштенип эрдимди,
эр киндиктү туулган болзом,
элдин алдына
жүретен жүрүмди
жүрүп саларым.

Бу калганчы сөстөрдөн бис Борис Самыковтың ич геройы бажын бийик көдүрип алган, уурлардан жангаксыбас оптимист болгонын көрүп жадыс. Чындаап айтса, бу жүрүмде мынаң артык кандай болотон?

Үчинчи ўүр ўлгерлер автор Литературный институтка келеле, оноң алынган салтарын көргүзет. Поэт откөн лө эмдиги öйлөрди жаба колбоп, ол жаныс жолду özüm деп билип, бистинг албатының откөн мундар жылдык жолын теренгжиде көрүп, сананып жат. Ол öй керегинде бичийтенис бистинг ончобыстын алдыбыста туруп жат деп айдарга керек.

Адакы айдарга турганым: Борис Самыковтың ўлгерлери кычырган кишини теренг санандырар, жарық, сүүнчилү жолго ууландырар ийделү болгоны сүүнчилү.

«АЧ», 15.05.1971 j.

ТӨРӨЛ ЙЕРИСТИНГ АҢЫ-КУЖЫН БИЛИГЕР

Сыгын

«Сыгын мүнгүзин јумшак ўгүп сувка төгип ичсер кетер» – деп, јебрен уйгур бичикте айдылган. Эмдиги алтай тилге көчүрзө, бу эрмек мынайда угулар: «Сыгыннынг мүүзин јымшада ооктоп, сууга чейип ичсегер, кедер, калјурмак оору јазылар». Мынаң көргөндө, бистинг обёкёлөрис озогыдан бери ангынг мүүзи баалу эм болгонын билер эмтири.

Алтай кай чörчöктöрдö баатырлар андайтаны керегинде база айдалат:

Оны уккан Ак-Бöкö ёрёкён
Јаш кижиidий тура јүтүрди,
Кийисте балазын окшоды,
Ок-саадагын ала койды,
Айылынан түрген чыга конды,
Ак-боро адын түрген минди.
Айлынан эжигине келеле, айтты:
«Карыганда чыккан уулымды ороорго,
Кара түлкү барып ададым.
Амтанду мүнле азыраарга,
Ан семизин талдап ададым!»

Бу эки темдек бистинг обёкёлөриске Алтайынын ангы адып јийтен курсагы, эмденетен эми болгонын јакшы көргүзет.

Ангынг эркегин сыгын деп, тижиzin мыйгак деп айда-дys. Сыгын ла мыйгак дегени чörчöктöрдö дö, јебрен түрк сөзликте де учурал турганы анг бистинг албатынынг јүрүминде јаан учурлу болгонын база керелейт.

Алтай улус анды јаскыда ла кўскиде андайтан јанду. Мынынг шылтагы эки башка учурлу. Күük эдип, агаштынг бўри јайылып баштаган ла тарый, анчылар белетенип-јепсенип баштайтан. Бу ёйдö ангынг терезинде баа јок, эди дезе кату ла арык болотон, је анчыларга онызы керек эмес.

Олордынг керексигени – мүёс. Сыгыннынг организиминде јастанг ала ангулу кубулталар ѡдўп јат, јанты мүүзи чыгып, кан тўжетен. Јастынг учында кезеле, ангулу эп-аргала

кургадып койгон мүйүс сүрекей баалу. Мүүсти алтай улус озогыда калка ла кыдат јери jaар садып туратан. Бу керегинде, темдектезе, историяга тайанып бичилген И. Шодоевтинг «Ирбизек» деп повезинде база айдылып жат. Анаидә ок 100-150 јыл мынанг озо анның мүүзин Хива, Бухара, Ташкент ле Коканд Алтайданг садып алатаны керегинде көп жетирүлер бар. Оның учун жаскы андаштың төс учуры мүүсле колбулу болгоны биске жарталат.

Андаарына эң жарамыкту ой кичинек изүй ай (июнь) деп алтай улус бодойтон. Бийик сындарда, тайга-ташта, саастарда ла көлдөрдин жаңында кујурларга анчылар тус төгүп, жышта жаткан шор улус көлгө «сорук» эделе, тусты көптөн уруп койотон. От салып, ыш чыгарып, салкынның аайын көрүп ала-ла, манакайга анг келерин сакып, танга чыгара отургылайтан. Анды аткан ла тарый мүүзин айрып, баалу каны ағып калбазын деп, санысла туй желимдейле, салактада илип койотон.

Оноң мүүсти ўрелбес эдип тусту чайга кайнадала, чыгарып, аашка илип кургадып койотон.

Азыйда анга ая тартып база андайтан эди. Андый неме эдерге жарабас деген јөп 30-чы жылдарда чыккан. Күскиде улус анның терезине, эдине болуп андагылайтан. Кышкыда дезе анды чаналу да сүрүп андайтан. Истеп узак сүргенде, күчи чыккан анг бажын карга сугуп, жада беретен.

Революцияның алдында байлар, којойымдар, Алтайдын байлыгын соорып, тоногон чылап, баалу анг-кужын килемизи јогынан қырган. Советјаң јентенинен беребистинг ороонның бастыра јерлерине кандый ла анг-куштарды андаары, тудары анылу ээжилер аайынча откүрилип жат. Анның мүүзин белетеери жаңынан анылу хозяйстввотор төзөлгөн. Төрөлине сүрекей керектү ле баалу эм белетеп турган мүүстер берип турган јерлердин баштапкы тоозында Туул Алтай облазыбыс адалып турганы бисти сүүндирет те, оморкодот то.

Булан

Булан деп тынду Сибирде бир канча јүзүнгө бөлинип жат. Эркек буланның алтай адь – буур. Бу тынду Алтайда Абаяшта эмди де кaa-jaa учурал жат. Анчы буланга учураары эмди жаан ырыс. Же откён чактың учында булан ас эмес болгон. Улус буланга тузак тургузып, ая тартып, чедендең, жайы-

кыжыла андайтан. Жүк ле жүс јыл мынанг озо буланды бу ла тегин андар чылап андап туратандар. Темдектезе, В. Вербицкий мынайда бичийт: «Бис жаткан јурттың ээзи көп јылдарга улай буланга кышкыда айалу чедендер тудуп, жайгыда дезе тузак салып андап жат. Тузакты көлдөрди жараттай тартарга жакшы – булан томоноктон качып, сууга кирип, тазыл жип турала, тузакка кирип калат».

Мындың жетирүлерди, байла, эмди де карган уулстанг угар арга бар. Анчылар булан андаары жеткерлү керек деп айдыжып жат. Чаналу анчыларга сүрдүртеле, арыган булан токтой түжип, бар-жок күчиле коруланып, болгобос жанаң жууктап келген кижиге удура чураган учуралдар болгон. Буланның коруланар аргазы – мүүзи ле туйгактары.

Жеекен

Жеекенди баштапкы кар жааган тарый андап жат. Озогы алтай анчы жеекеннинг изине учурайла, оны чаналу сүрүжип, жаба жеделе, өлтүрип алатан. Анчылар ол жеекен деген анг көрегинде солун куучындар айдыжат. Темдектезе, тынын алып, аргаданган жеекен кенетийин чалкайто жада түшкен бойынча, сүрүжип келген анчыга удура аттыра корон божодор дежет. Оның андый короны – кижининг эдине тиyeле, оны чамыктыра ёртөп ийер.

Анчылар жеекенди уурчызы учун сүүтилебейт. Ол одуга келеле, азык-түлүкти жип койотон кылыхту. Жеекенди шокчылы учун алтай улус сүүбези бистинг чörчöктöрдö, кеп-эрмекте көп учурайт.

«АЧ», 17.09.1971 j.

ЈАНЫ АЛТАЙ ПЛАСТИНКАЛАР

Горно-Алтайск городто «Мелодия» деп магазинде бу күндерде Ташкентте грампластинкалар чыгарар заводто белетелген алтай тört јаны пластинка садары башталды. Бу пластинкаларга кай, ўлгерлер ле кожондор бичилген. Пластинканың эң јаанында ады јарлу кайчы Алексей Калкиннинг «Маадай-Кара» деп кай-чörчöги бичилген. Бу алтай кай грампластинкага баштапкы катап бичилгени сүрекей учурлу керек.

Ортон кемдү пластинкаларда поэттер Лазарь Коkeyшев ле Эркемен Палкин бойының ўлгерлерин кычырганы бичилген. База бир кичинек пластинкада эки јандай Аржан Адаров бойының ўлгерлерин кычырганы бичилген. Алтай литератураны сүүгендөргө бистин јарлу поэттеристин ўнин угарга солун болор.

Тöртинчи пластинкада – кожондор. Анда Эльза Тозыяктың ла Валерия Заозерованың «Карлагаш», «Салымы башка кайран кыс», «Чанкыр амадуум», «Аргымак», «Јаны Алтай» деп кожондорды айтканы бичилген.

Эм тура садуга бу пластинкалардың кажызында ла 25 экземплярдан салылган бир комплекти чыгарылган. Онын учун, «озологон кижи от алар» деген кеп сөстөгизинде чилеп, бистин Алтайдың литературный ла музыкальный јурўминде база бир јакшынак солун болуп турганын темдектеген бу пластинкаларды бойоорго садып аларына мендегер, күндүлү кычыраачылар.

«АЧ», 27.04.1972 j.

СЫРМАК – УС КОЛДОРДЫН ЭДИМИ

Откён кышкыда, чаган айдын чакыраган соогына жаладып, Кёк-Öзök деген турлу jaар барадып, бис јолой Мукур-Таркатты јурттын бойында Джартанова Нурсулу деп көп балдар азыраган, жалакай көстөрлү эмегеннинг айлына кирип чыкканы.

Бу 53 жашту ёрёкён. Онынг обөгөни элде-јондо текши тоомжылу, азыйдан бери колхозтын председатели болгон. Кожан Иваныч деп обөгөни жада каларда, јаныскан тул артса да, онын камык балдарын чыдадып, бут бажына тургускан быйанду эне болуптыр. Эмди Нурсулунын азыраган балдары чыдап калган, ончозы иште эмезе ўредүде.

Је Нурсулунын жакшы ады ёсқо до јанынан макталат. Ол талдама сырмакчы-ширдекчи. Онынг айлына кирген кижининг көзи јүзүн-јүүр ондү-чололу сырмактарды көрүп, кылбыга беретен эмтири. Сырмак – кулжалап көктөгөн кийис кебис, «сырыган» деп сөстөн келет ады.

Кийистен кебистер чололоп эдери бистинг Алтайда јебрен юйдөн бери јанжыккан. Темдектезе, телекейде эн јебрен деген кебис бистинг Алтайдан Пазырыктын корумынан табылганынан да бодозоор. Бистинг алтай албатыда азыйда жакшынак ширдектер, кебистер эдер ус келиндер кажы ла јерде көп болгон.

Эмди дезе андый улус ас. Је бу јанынан Кош-Агаш аймактын найман-казак эл-жоны башка айалгада туруп жат. Мындағы улус белен, эдүлү немеге тонг откүре жайылбай, бойынын кееркедим немелерин ондбөр, көктөр керегин таштабаган. Онынг учун Нурсулудый ус улуска јолугыш, олордын колынын күчиле эдилген немелерди көрөргө сүйнчилү де, оморкодулу да болуп жат.

Је сырмак эдери белен иш эмес. Бир сырмакты эдерге бир ай керек деп, меге Нурсулу-апа жартап берди. Ол 35 жаштан бери көктөнип келген эмтири, онын энези база талдама ус келин болгон, шак ол кызын сырмак тигип-көктөрөргө ўреткен.

– Бу мындың көп сырмактарды слер кайдарга турутар?
– деп сурадыс.

— Балдарым көп, олорго сый эдим турум — кижиге барса, айыл тутса. Оноң олордың балдары кайда? — деп, Нурсулу-апа јылу күлümзиренип айдат.

— А бу камык қыстараар кайткан, бойлоры көктөп билбес пе?

— Бойлоры эдип болбос. Олорды ўредер керек. А ўренерге эмди бош јок дежер.

— Је андай болзо, байла, ўредип ле турар керек эмес пе?

— Чын, чын, уулым. Је бу да кижи, байла, бир балазына кишинин узы түжер болбой деп иженип јүрбей база.

Оноң куучындажып угуп турар болзо, эки јыл мынан озо бистинг областтың jaан юбилейи болор тушта, Нурсулу-апа ого учурлай бүткүл кереге айылдың кийизин базып, оның ичин кееркедип јазаганы јарталды. Оның учун оны аймакта дипломло кайралдаштыр.

А кишинин колы качан да болзо токунаар неме эмес, јаантайын ла кармадаар, нени ле эдер-тудар јанду ине.

Оның jaан энелик јүреги ле ус колдоры качан да быйанду болзын! А оның јазаган сырмактары — ус колдорының шылтуусы — јаны ўйенинг чокту көзин сүүндирип, тем көргүзип, јаантайын улалткан энчилү кереги болзын!

«АЧ», 10.10.1974 j.

КОЖОНДУ ЈҮРЕК

Бу калганчы јылдарда бистинг алтай јииттердинг орто-зында Йыман Белековтынг кожондоры јарт ла танылу боло берди. Чындал та, јиит поэттинг кожон-сылыу лириказы эм тургуза нотага салынгалак та болзо, је ол эмдиги јашёскүримнинг ичине кирип, элбеде тарқап калган. Онынг керечизи Йыман Белековтынг кожондорын јииттер тайгада койлоп јўре эмезе кёёркийин сакып, карануй ороомло барада, ол эмезе најылык кўрееде јуулышкан туштарда – айрылышта ла туштажуда кожондогылап турганы деер керек.

«Алтай кыстарга» деп јакшынак кожонды Йыман Москвада ўренип турар тужунда, 1971 јылда чўмдеген. Мында јаш ёктём ле сзызы толгон јўректинг ару кўёни, јаныксыганы сезилет, мында јиит уул тёрөл кыстардынг кеен-јарааш кеберлерине кунугып, јана тартылганы эзелет. Ё јиит кижи бараткан юлынан јаныкпайтан, ѡол ортодонг бурылбайтан јанду. Ол бойынынг амадузына, билгирлердинг ажузына једеле, јаныс ол тужында тёрөл Алтайына, алтай калыгына, айдышкан кёёркийине айланып ойто јанып келер.

Бу кожонды ыраак городто студент те кожондойт, черўде турган солат та кёксинде чойёт: «Сакыгар, кыстар, бўдўгер, кыстар: слерди сўүген, слерди сескен јўрек барда, јўрўмде слерге ырыс келер, сўёнчи болор. Сакыгар ...»

Онын јаш тужы Кадыннынг јарадында ёткён. Бир катап ол карданг каранты меесте кёк-таман чечек јайла тўшкенин эн баштап ла кёргён. Ононг ло бери онынг кёксинде јаш јўрўмнинг, јаркыннынг ла сўўштинг кебедели болуп кёк-таман чечек артып калган.

Онынг баштапкы чыккан ўлгерлик јуунтызы да «Кёк-таманду јаландар» деп адалган. Онынг чўмдеген ўлгер-янгариnda, чындал та, кёк-таманду кобылардынг кеен јыды бар. Байла, онынг да учун кайыр-каскак Кадын ичинде, Кынгырап боомнынг алдында карлагаштынг уйазындиый Кичинек-Јаламан јуртын эске алынып, поэт «Кёк-таманду кобылар јасла тынгылайт» деп ўлгер-кожонын чўмдеген.

Јўрўмде јўткўп барган кижиғе јўс-тўмен башка-башка чечектер учурражар. Откўре јаркындулары да алдына јайла

түжер. Ёчомиктери де кёскö кörүнер. Же качан да сеге энг баштапкы чечегин – тöröl кök-таманынг ундылбас, санаанғаннан чыкпас. Ненинг учун дезе, ол жаныс ла сенинг чечегин, ол жаныс ла сеге жайканган, сени жаныс ол түйметкен, ол сенинг ўренип қалган чечегин. Онынг учун ол сеге жүс-абызын өндү-сүрлү чечектерден качан да баалу болор. Сен оны качан да таштабазын, качан да болзо ого жанып келеринг, онынг көстөрине сүүнип кörөринг, жолынга, одынга ол ажыра бўдеринг.

Бўгўнги алтай культура – корбологон özüмининг тужунда. Литература бийик тебёлў özüp жат. Жакши ўредёлў, жайалталу, алтай кўёни чын сезер композиторлор югынынг шылтузында бистинг музыка узак öйгö жакши özüm алышын болбой турган. Же эмди ээчий-деечий бистинг юиттер музыканынг школдорында ўренип, бойынынг жайалтазын ачып, музыканынг жолына јёткўп жадылар. Абаканда искуствонынг училищезинде кёп қыстар ла уулдар ўренген де, эмди де ўренгилеп жат. Новосибирсктин консерваториязында Зина Адарова дирижерго ўренет, алтай уул Володя Кончев Москвада Гнесиндердин адыла адалган институтта албаты ойноткыларынынг классында ўренип, келер öйдö алтай ойноткылардын албаты оркестрин тёзöёр деген амадулу јўрет.

Жыман Белеков дезе поэт болгонына болорсынбай, бойынынг ўлгерлерин кожонто салып, оны гитарала ойноп жат. Бўгўнги жашо скримнинг сүўген ойноткызы – гитара. Мынанг озо гитарала ойноп кожондойтоны бисте юк болгон. Эмди бу керекти Жыман Белеков баштаган. Онызын там бийик профессионал кемине кёдўрер керек деп Ленинградта режиссерго ўренип турган Ногон Шумаров база шўйт. Туулу Алтайдын радиозын угаачылар Ногоннын комустаганын жакши билер. Ногон ло Жыман најылажып, бой-бойынан ўренижип, таскамал алынгылап турганын уткуур ла ѡёмёёр керек.

Гитарала кожондоп тура, Жыман жантыхыккан алтай кожоннынг кўёзин буспай, таштабай жат, карын, ол оны там улалтып, жарандырып апарар кўёндў. Алтай кожондордын кўўлерин эмдиги ойынга, гитарага келиштирирге кўч эмес деп биске карындаштык калыктардын жарлу оркестрлери

«Орэро», «Досмукасан» жарт көргүзет. Онын учун Іыман Белековтың бу ченемели сүрекей жарадулу. Бистин музыкант жииттерге бойының төрөл «ойойым» кожонын жектебей, карын, оны ўренип, кичееп, эмдиги күүлерле кожо ичкери жүрүмгө апаар деген сурек туруп жат. Шак мынайып бистин эмдиги алтай жашсүримнинг музыкага көс-көрүми ёзүп баар учурлу. Качан бирде бисте симфониялар, опералар чўмделер деп мен бўдедим, кем-кем, байла, Алтай-Буучайдын да ариязын чўмдеери куру бодоштыру эмес. ХХI чакка жетире јўй ле 25 ўйл арткан. Ого жетире ёзўм кандый болбос дейдеер!

Іыман Белековтың кожондоры керегинде айдып-тура, онын кижилик кеберин база темдектеер керек. Эмдиги алтай жашсүрим ортозында чике ѡолын билип албай, булгалып-астығып тургандар учураганча. Же Іыман Белеков мындиый улустан чек башка. Жажыла жиит те болзо, же ёдўп жаткан калапту жүрүмде бойының юн ортодо общественный учурынjakши-жарт ондоп тургандардын тоозында.

Адалардың иштеги, јуучыл-патриот, революционный керектерин улалтатан ўйе эмдиги жашсүрим совет юн ортодо там ла учурлу ииде болуп келет.

Іыман Белеков жүрүмистин бу улу ээжизин jakши билет. Йаандарының эткен керегин укталта, улалта апарганыла жаш ўйе ийделў ле мактулу бolor. Бу керегинде Іыман Белеков бойының статьялары ажыра бичип ле жартап, Туул Алтайдын комсомолының ижинде кўч жеткенче туружа берди.

Кожончы-поэт, комсомол журналист Іыман Белеков бўгтўн шак бу амадула жўрўп жат. Бойының кёксиндеги кожонын ол шак бу jaан керекке берет.

«АЧ», 23.01.1976 j.

ҮЛГЕРЛИКТҮ УЛАГАН

70-чи ўылдардың јиит литературазында Улаган аймактың жашоскүрими бойының ўнин алып баштаганы анчадала бу ѡйлөрдө иеленип жартала берди. Ар-бүткени аайынча Туул Алтайдың эң күч ле кату деген бу аймагында баатыр кептү јон јурттап, бойының ат-нерелү ижин күннен күнгө бүдүрип, мал-ажын күдүп, бала-барказын ѡскүрип жат. Мыныла коштой мындағы улус поэзияны, бойының төрөл сөзин сүрекей сүүп ле көдүрип билер. Оның учун Улаганның эмдиги јииттери ортозынаң литературага көндүгип жаткан ла көндүгип калган ўлгерлик ўье бары сүрекей јарадулу.

Улаганның јонының тазыл-тамыры бек ле терен. Базырыктың корумдары бастыра телекейге кеелү-чүмдү ѡёйжөзиле мактулу. Жебрен Ѻбёкөлөрдинг бу энчизин бүгүн жарлу јурукчы Игнат Ортонулов алынып, Төрөл јерин ле јонын кеен јурукла келер ѡйлөргө кереестеген чилеп, кепке салып јурап жат. XIX чакта Улаганда, Чолушманда Колоны, Калан деген от-калап, омок-чечен кожончылар јурттаган. Абыстарды, жайзандарды сөгö-кезе айткан олордың кожондорын эмдиги бистер ундыбай, билип-кичееп јүредис. Отзуынчы ўылдарда Исаий Тантыеев, Алексей Чоков ло ѡскö до бир кезек поэттер ады-јолы угулып јүреле, јууга-чакка учурал, короп калган, же олорды да адап-көдүрип јадыбыс. Алтанынчы ўылдардың бажында Исаак Чулунов ўлгерлер бичиген, ол эмди эзен-амыр јүрген болзо, бис база бир көрүмжилү поэтле таныш болор эдибис.

Је бүгүн Улаганның ўлгерлик одузы там көнжүп, оны күреелей эмди эки-янгыс эмес, бүткүл ўье турганы көзибиске көрүнет. Олордон кёскö эң иле көрүнип турганы – литературада ады угулып, көндүгип калган поэт, прозаик Карап Кошев. Алтай литератураның јииттери ортодо Карап Кошевтинг салымының башказы бар. 1968 јылда Москвандың автојолдор институтын божодордо, оны ишке Түндүк јаар чыгарган. Коми АССР-де газ ёткүрилиш тударында туружып, јум јыштың ортозыла, житкек саастар ёткүре јол салып, Карап 7 јыл иштеген. Ол төрөл јеринен туралында да јүрзе, алтай литературазыла колбузын јылыйтпай, эрчимдү иштеп-

бичинип, Түндүк ле ишмекчилер темазын көдүрген. Былтыр күстен бери ол Совет Черёде офицер болуп туралады. Биске эмди оның чөрүчил циклдериле таныжарга солун. «Туулар сайын туралар» деп атту эки ай мынан озо чыккан бичигежин Каран Кошев балдарга учурлап жазаган.

Литература институтының заочный студенти Сурайа Сартакованың ады бистинг ортобыска эки јыл мынан озо угулып келген. Сурайа кају-каскак Чолушманның кызы, бойының ўлгерлигинде ол жакшынак күйүн-таптың, жарашты-кеендикти сезерининг, ар-бүткеннинг ле кижининг ўзүлбес колбузының темазын уламдайт.

Кереес Кензиннинг көс-көрүми јүрүмнин кезем суректарын көдүрерине ууланган, оның ўлгерлери топ шүүлтөлөү болуп келеткени ајарулу. Саратанының С. Чулуновло А. Бурмалов деп жииттери, Н. Сүгүнүшева бойлорының күчин-чагын жаңы ченеп-көрүп жат. Олордың јолы кандай боловын белгелеерге эрте, је бу кирезинче бичинсин ле деп күйүнзеер керек.

Үне Умашеваның бичиген ўлгерлери көп эмес, је оның ўни кыс лирикабыста иле аңылу.

Бүтүнгү номерде бу жииттердин чүмдегенин жарлап туралады, бис Улаганының ўлгерлиги там жаранып, ѡссин деп күйүнзеп турубыс.

«АЧ», 22.05.1976 ж.

КУЛЬТУРАНЫН СУРАКТАРЫ

Бистинг областта культуранын бир кезек бүгүнги суректары аайынча Б. Бедюров бир ўүр јурамалдар бичиген, онын экүзин бүгүн жарлап турубыс.

1. «Койонокко» Бельгия кол чабынды

Абаканда ўренип турган музыкант алтай јииттер ле кыстар керегинде мен эки јыл мынанг озо «Күү кёгүстү јииттер» деп очерк бичигем. Онон бу очерк ол ок јыл «Алтын-Көл» деп јуунтынын 2-чи номеринде такып жарлалган.

Эки јыл öтти. Бу јииттер де ёсти, јүрёми де öскölöndi. Олордын бир канчазы ўредүзин божодып, ишке чыккан, кезиктери эмдиге ўренгенче. Божодып чыккандары областтын башка-башка музыка школдорында балдар ўредип турулар. Же олор керегинде куучын башка болор.

Эмди дезе Абакандагылары канайда Белгияда јүргени керегинде кыскарта айдып берер күүним бар. «Жарки» («Күнкајы») деп хакас ансамбльда алтай балдар туружып жат деп, биске ол тужунда Күргерей Товаров куучындаган эди. А шак бу Күргерей ле онын најыларына öткөн ноябрь айда Белгияда гастроль-јоруктарда туружар ырыс келишкен.

Бу күнбадыш ороонло 20 күн гастрольдоштон Күргерейге анчада ла орооннын төс города Брюсселдин Каан театрында кожондогоны узакка ундылбас. Ансамбльдин репертуарында алтай албатынын кокур кожоны «Койонок» Күргерейдин номери болгон. Жарлаачы чыгып келеле, француз тилле онын номерин жарлап турганын ол «ал-тай» ла «ко-ио-нок» деп ўиелеп, чойё тартып айткан эки төрөл сөстөн лө сезип калган. Күлгерей алтай кеп-кийимдү сценага чыгып келерде, сонуркаган зал оны мун көзиле лаптап ширтегени билдириди. Күчүлдеде согулган јүргегин чала очуре базып, оркестрдин ойноорын сакый берди. Кös алдына төрөл Алтай, Жаламаннын мөңкүлери мызылдажып көрүне бергенчиледи, кожоннын күүзи кёгүстен божонып, бойы чыкканый болды:

Мен, мен койонок!

Мен, мен койонок!

Капшуун-омок «таптан уулдын» сыр-янгары Каан театрына хорло кожо торгуланып толо берди. Кенетийин, сакыбаган јанынанг, ёскö тилдö зал «Койоноктын» экпинине алдырып, бут бажына туруп чыгала, кожоннын кош јангарын кол чабынып јомёжö берди:

Мен, мен койонок!

Мен, мен койонок!

Шак онойып, бистинг теп ле тегин «Койонок» кожоныс башка орооннынг улузынынг јүргегин бактырткан, кöчüриши-тилмеш јогынаң кöгүстерине томулган. Jaантайын андый. Jakшы кожонг улустынг кöксине јазымы јок једер, жарт сезилер. Кожонбыла талалар табыжып, калыктар таныжып, бой-бойына јууктажып-билижетен јанду эмей.

Бистинг кату-кају, соок-сыркырун јерибисте аламалар чечектеп јзүп турганы керегинде «Яблоня» деп кожон ажыра Бельгиянын улузы сонуркап уккан.

Брüssелде испан коммунисттердин театрлында концерт-ойын анчада ла јылу ёткён. Мында јаныс кörüm-шüүлтелүү најылар ла нöкёрлөр тушташкан: бистинг артисттер «Интернационалды» орустап кожондоордо, залдагы улус француузтап јомёшкён – пролетариаттын мёнкүлик јангары јүректерди чагылткан, јенўлерге јүткүткен.

Је бу кожондорды Бельгияга жетирерге Күргерей Товаровтый бистинг музыкант јииттерибиске јенил эмес јол ёдөргө келишкен. Ўзүти јок ўредё Ўстүги Жаламан – Абакан – Брüssел деген јолды мактулу ёдөргө јомёшкён. Је бу баштапкы темдениш, ченелтелүү бир учуш ёктөм күүндө јүрекting амадузын там көнгжицип күйдүрер учурлу. Кожоннын јолы кoo-јалаң болбайтон. А төс једимдер – ичкери!

Бистинг јииттер ўредёзин божодып Алтайына јанар, тöröl јерининг кеен күүзин кöдүрер, кöп балдарды музыкага ўредер. Бу жаан керек, бу күч иш. Је балтырда күч бары, башта санаа, көгүсте күүн барыjakшы. Ол күүн очпöзин, најылар: «ойойымнын» кoo күүзин јанырадып, телекейге таныздары следен жаан камаанду, күү көгүстү јииттер!

Культураның «0-3» кайда?

Геннадий Кунгурев «Ленин Жолдын» уулы. Оны Абаканда музучилищеде ўредүчилер де, студенттер де ортозында жаан тоомъыда болгон дежет. Чын, кееркедим керекте кижины ала-күне тообойдылар. Генаны жакшынак соло болгоны учун јёмөп кёдүргендер.

Мен оныла кожо 15 юл мынанг озо жаныс класста ўренген. Бис ол тужунда Карагол-Оозының орто школының 5-б класстарында ўренген борчоголор болгоныс. Је ол тушта бистер онынг кёксинде күү-кожонто жайалта барын сеспеген эдигис, ол бойы да сеспеген болор.

Бис ол тужунда интернатта бир жаан турода жатканыс. Кайда да, он беш кирези ўренчик. Мен оройтып келгеним учун агаш тапчанда жадарга келишкен.

Энгирде отбой болор. Је бис деген учкандар белен уйуктай берер дейдеер бе? Кайданг андый болзын. Куучындажып жадарыс. Бой-бойыска чёрчёк, табышкак эмезе кандый-бир каткымчылу куучындар айдыжарыс. Оноң уулдар Генаны кокүдер:

— Је, эмди куча болуп ий!

Гена:

— Мээ! — деер.

Бис сыр-каткыда.

— Эмди уй болуп мөөрөп ий!

Толуктанг «көргөн жаныс көк иинектин» мөөрөгөн табыжы чыгар.

Уулчактар, ден, билинбес. Анчадала жажы жаандары не ле деп абыдаар.

— Киске болуп маарап бер!

Гена киске болуп маарап жадар. Оноң күүк болуп эдер. Је нени ле ёткёнөр болзо, түнгейи коркуш. Шак андый ўндү уул болгон. Бойы дезе јобош ло унчуклас. Көп эрмек айтпас.

Оноң бистинг жолдорыбыс ыражып, ѡзүмнинг башка аайыла барган. Оноң, канча жылдар бажында, Гена Кунгурев Абаканда ўренип турган деп жаны угуп турбай. Эки јыл мынанг озо Горно-Алтайсктын гостиницазында Күргерей Товаровтын:

— Бисте Кунгуревтонг артык «Койонокты» кожондоор кижи јок! — дегени санаама кирет.

Же кишининг салымы булгакту ла! Бу ёткён күсте, бир јанымырлу-југту күнде, мен ого бичик садар магазиннинг эжигинде учурашкам. Эки-јаныс сёслө чала-была куучындашкан эдис. «Ишке кирип јаткам!» deerde, jaan аяру этпегем. Бойының ўредўзи аайынча деп бодогом. А эмди кörör болзо...

А эмди кörör болзо, «Күнкаыла» кожо Белгия баратан кижи, ўредўзин ўзўп, бистин городко келип ишке кирген. Кандый иште? «Түрген болуштынг» шоферы. Не болгон? Кижи алган. Балалу болгон.

Кенетийин чучурап-коомойтый берген оору кижиге шофер Гена Кунгуров түрген болуш јетирерге учкан күштүй шунуп турганы аланзу јок. Ол – күү-кожон кögүстү кижи – кишининг кыйынын, ачузын ёткүн сезет. Же жайалталу музыкант јиитке чын јолынан чыкпаска кем түрген болуш эдер, кем тöп учурлу јөп берер? Мыны ёмё-јёмёлө сананыжып кörзобис кайдар?

Бала-барка, чын, jaan тартынчак эмей. Айылду-јуртту кижиге алды-кийнин шүүбей јадып, бодоп ўречиркеерге жарабас. Айалгазын-аайын айладып кörör керек. Же Генанын эжи врач. А врач кайда ла иштеер аргалу. Абакан кандый, Горно-Алтайск кандый. Балазы каргандардын колында, јуртта. Түнгей ле бойлорыла кожо эмес. Андый болгожын, бистинг кожончыбыс ўредўзин божодып турганча, абакайы кожо барып, коштойна јүрўп, не иштебес деген сурак башка кирер.

Кишининг ич јүрүмине кирижерге, андый-мындый deerge эп-јок неме. Же, айланайын, Гена-нökör, тöрөл калыктынг культуразын кöдүрерге бүткен кишининг јүрүми ле ёијаңыс ла онынг бойына эмес, је элден озо онынг јонына берилген, тöкпöй-чачпай чеберлейтен, кös чогындый кичеейтен эрjине јöёжози болуп јат.

Онын учун биске ончобыска бу јиит нökör јолын улалтар, ўредўзин таштабас деп иженер керек.

Мыныла колбой меге Культуранынг башкартузынан бир канча сурактарга каруу алар күүним бар: бу ла јүрген кожончылардынг, бийечилердинг, ойынчылардынг ѡзбэр салымынынг аайы кандый? Олор нени сананып, неге ўкүстеп, кайда астыгып јүргенин тоого алып, аяру эдетен

кижи кем? Олордың иштеер-јүткүүр, эдер-тудар айалгазы бүткүл-јеткил бе? Олорго каный чокум ууламјы эдилип жат?

Эки јыл мынан озо мен, областной партийный конференцияда культишилер керегинде тузалу сөгүшке тайанып, бу ок сөстөрди кезе-быча айткам болом. Же мындый кичинек городто јадала, күнүнг сайын эмес те болзо, же бир-бирде учурашкан ѿйлөрдö, олордың кемизи де меге: «Бичигенинди көрдис, кычырдыс. Бис керегинде сен (чын, тögүн) салыптырын» дешкенин укпадым. Кычырала, кемсинип унчугышпай турган болор бо дезем, јок, культуранын улузы андый ла унчукпас-јобош улус эмес эди.

Ол до тужунда студенттер комудашкылап турган эди, бистерге бир де аяру јок деп. Эмди де јаан кубулганы јок. А жайталу јииттер дезе, хакас кептен кийеле, Белгиядан бери «Койонокты» кожондоп, бойынын алдынча ѹренгилеп, јүрүп ле жат. Же жажыла неме башту-башкартулу болзо, артык. Булгалыш-астыгыш ас болор, Ѽзүмнин ѡолы кёни-чике болор.

Онынг учун бу Гена Кунгуротовтын салымын сананып, областтын кёп јурттарында ээн ле соок клубтарды кörүп, айры-тейри санааларга алдыртарын. А культбашкараачылар трибунадан айткан сөстөри сөстөр эмес – јудурук, анда айдылган тоolorы – теп-тегерик.

Облкультуправлениеге «Түрген болуш керек» деп телефон согор керек. А олор дезе:

– Калак-кокуй, биске эмес, «0-3»-ке согыгар! – дежерден маат јок.

Жок, нёкёрлөр культбашкараачылар, јастырганыс јок, бис слерге чын согуп јадыбыс. «Түрген болуштын» тегин шоферы Гена Кунгурокко эмес, слерге согуп туруус: түрген болуш керек!

«АЧ», 04.03.1974 ж.

КАРА-КОКШОНЫҢ ЧОРЧӨКЧИЗИ

(1973 жылда кандык айда откөн куучын)

— Таадам Кабака Чорной деп кайчы Көзөдөң ёрө Сары-Öзök деп јерде јаткан. Бистинг улус чөрчөк угарга коркушту сүйитен. Кайчыны анылу айттырып, атту тартып јўрер. Улус оны угарга ыраак јерден келер. Таадам көп чөрчөк кайлаган, — дейле, ол көзин јумуп, тоолойт: «Алтай-Буучай», «Кан-Лигей», «Баадай-Кара», «Кан-Тудай», «Эр-Самыр», «Алтын-Чачак», «Алтын-Топчы», «Кайбан-Каан» — көп-көп. Канча чөрчөк билген, эмди тоолоорго до, билерге де күч! Бойыла кожо көп чөрчөк апарган эмей база. Таадам 1937 жылда, агаشتынг бўри какталып турган тужунда 96 јашту болуп ёлгён. 17 балалу кижи болгон туру: беш уулду, он эки кысту. Онын уулы Бабыл менинг адам туру. Је ол чөрчөк билбес болгон, тегин кузукчи, ёлонгчи кижи, байларга јалданып, ёлонг чабатан. Бис јети карындаш: ўчёзи јаан, ўчёзи кичинек, мен ортоны боловым. Чөрчөкти мен јети јаштан ала айдып-билип келдим. Таадамнанг уккам, база Никольскийде јаткан Апсылай, Сарта-Колдо јаткан Пасылай деген кайчылардан көпти уктым.

— А таадагар Слерди чөрчөк айдар јайалталу деп билген бе?

— Билген эмей. Онынг учун меге чөрчөк айдып турбай.

— Атту-чуулу Улагашты база билип јўрдеер эмеш пе?

— А база. Мен бу городто онын квартирасында да јаткам. Ол бойы эзен тужунда. Мен ого «Алтын-Бизени» де айткан эдим. «Мен ёлўп калсам, менинг ордымса сен айдарсынг» деп мегеjakыган.

— Ол јылдарда онон көп чөрчөктөр бичилген. Је кожо барганы бар болды не?

— Јок дейсинг бе! Ол киреси јаан кайчыда канча чөрчөк болгонын эмди кем билер?

— Николай Улагашевти мен туба укту кижи gen бичиктен кычыргам.

— Јок, Улагаш тубага арай келишпес. Ол Ыжы-Бажынынг кижиси. Майма кижиге јуук.

— Слердинг улус чörчök утарга коркушту сүүр деп айттыгар, эмди каный?

— Эмди де сүүр. Яңыс јаан улус. *Бистин балдар эмди бойынынг тилин билер эмес. Онынг учун чörчök угарын керектебес.* Уты-тöзин *de* якыши билбес ач-үрее!

 Эмдиги улустын ижи-тожы, керек-ярагы кöп. Чörчök утарга кышкыда јуулыжат. Эмеш котус ёй тужунда. Же бистин балдарды кöрүп, ачуурканып јүредим. Мен барсам, тубада чörчökчи кижи јок болор. Сылгандунаң Таштамышева болгон, бу јуук јылдарда јада калды.

— Слер канча јашту?

— 49.

— Јаан ла карган эмес турбайаар! Јыгыларга арай эрте.

— Јок, мен оору кижи. Он сегис јыл пенсияда. Ай сайын отус салковой алып турум, агаш базырган. Оноң ло бери ооруп-јобоп јүргеним бу.

— Бала-барка бар ба?

— Кара яңыскан Кара-Кокшо özöктö Никольский јуртта ла јадырым. Ўйген сутар адым јок, ўрүп чыгар ийдим јок. Киске де јок менде.

— Тартынчагаар јок болзо, городко келип не јатпас?

— Квартира јок, мен мында кайда јадарым? Ўч јыл киреси мен мында јадып көргөм. 1956 јылдан 1959 јылга жетире.

Бу сöstöрди угуп, мен бисте эмди, чындал *та, кайчыларга, чörчökчилерге ајару јеткил эмес деп сананып калдым. Бис олорго каный ајару эдип јадыбыс?* Чын, олордын чörчökтöрин угуп алып, бичип алып, калынг-калынг бичиктер эдип чыгарып тура, је ол ок ёйдö олорго удура каруу эдип, јадын-јўрүмине болуш эдип нени эткенис бар?

— Улус кайчыга сый эдип, аш-тус, талкан, танкы экелер. Ак ширдектинг ўстүне отургызар. Танг атканча чörчökти угуп, базыражып јанар...

Бу сöstöрдинг учурын јазап сананып көрзöör дö. Азыда албаты түрениде, карануйда јаткан, је түнгей ле кöдүретен. Эмди бисте башка ёй. Озогызынан да, отузынчы да јылдардан ыраак башка. Атту-чуулу алтай кайчы Николай Улагашевти де кöдүрип, ордендö кайчы эдип күндöй-күрееге чыгаргалак тужы болгонын да сананза! Же Совет яңынын кичеемелинин ле ајарузынын шылтузында Аба-Жышта юйген-нокто ѡрүп

отурган, көзинен болгонбос карганак ады-чуузы бастыра ороонго ойгор чörчöктöриле јаралган эмес беди? Андый болордо, эмдиги, азыйдагызынан чик јок јарамыкту айалгада јуртаган бистер эки-јаныс кайчыларыбысты ѡрё кöдүрерин, городко эмес те болзо, ого јўк ол ок јаткан јериндеги јонды, јанды санаа алындырып, бир онгу турачак та туттурып берерге арга-чагыбыс, амаду-күёнибис јетпес эмес, кайткан? Мен бодозом, Туул Алтайдын тил, литература ла история аайынча науканынг шинжүэзин откүрер институтуды кайчылардан, чörчöкчилерден ле кожончылардан бар-јогын утуп-бичип аларын сүрекей ле боловсынбай, эмеш ичкери көрүп, ѡрёги турган партийный-совет органдардын алдына кары јажы јегип калган тоолу ѡрёкёндöрдин јадын-јүрүмине ајару ла болуш этсин деп анылу сурак-некелте тургузар учурлу. Оны бүдүрери ле јазаары күч керек эмес. Ол тужында агаш-тажы јык эткен Аба-Лыштынг ортозында јадала, јүрүк-мöштöрди јулдай кезип кыркыган электрокиреелердин табыжы откүре оору-кенек чörчöкчи болчок туразынынг уйанына комуабас эди.

Бистинг бүтүнги јаан једиклесис деп керексинбестин кылыгын айдар керек. Суракты бойынынг ёйинде тургузарын кичеебей јадыбыс. Ёскö дö, бу керек учун кöндöре каруулу улусты кайдайын, тууразынан да болзо, институтка кирип јүрген айас, чörчöкчile бу тапту куучынга учуражып калган бойымды да алайын.

Бу куучын бистинг ортобыста туй ла ўч јыл мынан гозо откён, је ак чаазынга албаты-јон кычырышсын, шүүшсин деп эмди јаны јарлап јатканымды да бодозоор. Слер јöпсинбей: «Башка да керектеринг ас эмес, башкызынын бажына чыкпай јүреле, бастыразын бир уула канайда кöдүрейин деп!» деп айдараардан маат јок.

Чын, је ондый да болзо, «Мен эмес болзом, јар јемирилер эди» деп айткан јарганат бирүзи, бу ла бичип ийгенимнен керек-јарак јарана-бүде берер деп турганым јок. Је ондый да болзо, мынынг аайы-тöйин кожно сананып көрли, каруулу да, тегин де нöкөрлөр! Ненинг учун дезе, бу ла керексинишпей јүреле, онон бир ле кармай алайын дезебис, кайа көройин дезебис, арай орой болуп калбазын.

Кара-Кокшодо јурттаган Кабака Чорнойдың јеени Н.П. Черноева калганчы туба чörчökчи болуп барбазын *деп*, Јыш јердинг бала-барказы бойынын эңчизин – ат-нерелў баатырлык эпозын ундыбазына, билип јўрерине, келер ўйеде улалтарына ууландыра канайда этсе артык *деп* олордың акту бойлорынан суразабыс, *кайдар?* Канайып олордың кögүстериине карган чörчökчининг бу ачурканышту сурагы томулбайт эмеш?

А онынг айтканы ас эмес, эмди айдып беретени ононг до кöп. Мен институтка кирип јўрген туш фольклор секторынынг ишчилери Т.Б. Шинжин ле К.Е. Укачина чörчökчининг айтканын бичип баштаганы ѡёк ле З күн болгон эмтири. Олор бу чörчöктöрди фондко јуутылап турганы јарталды. Ононг «Алтай баатырларда» эмезе танг алдынанг бичикте кепке базылып чыгарылар деген шўётле бар.

Онынг айткан чörчöктöри «Алтай баатырлардын» IV лё VIII томдорында јарлалган: «Кускунак-Мерген», «Бадай-Кара», «Сары-Салам» ла «Боодой-Мерген». Је онойдо ок Н.П. Черноева «Кан-Капчыгай», «Кан-Алтын», «Кан-Лигей», «Кан-Туутай», «Өлгой-Багай», «Алтай-Буучай», «Эр-Самыр», «Кан-Чечий», «Алтын-Бизе» ле кöп öскölöрин де айдып јўрет.

– Канча чörчök билерсеер? – деп, мен ононг учында сурагам.

– Тöртöннöнг артык. Ўзесин ле түгесе айдып берер күүним бар. Бистинг келер ўйебис тöрөл чörчöктöрин билип јўрсинг деп айдып јадым. Бойыма эмес, јаш ўйеге керектү деп шўёт јўредим – деп, чörчökчи каруузын јандырган.

Чörчöктинг айтканын јууп-бичип алары – ол институттынг ишчилерининг јаан кереги.

Је бистинг керегис: ол ок Никольскийде јаткан 70 јашту карган топшуурчы Кускочев-öрökönning топшуурын кем тудар, чörчökчи Черноеванынг айтканын кöксине кем алынар деген суракты јаныс ла Кара-Кокшо özöктинг јииттерине эмес, бастыразына тургuzары болуп јат.

«АЧ», 18.10.2011 ж. экинчи такып јарлалган.

УЛАГАН – КАЙЧЫНЫНГ ЖЕЗЕЛҮ ІҮРТҮ

(2004 жылда сыйғын айда Улаганда Кара-Тыт өзёктө өткөн «тегерик столдо» айткан куучыныннан)

Күндүлү төрөөндөр, жерлештер, Улаганнынг улу албатызы, ишке-тошко беринген ишчилер, ветерандар, айылчылар!

Улаган – жебрен чактардан бери бистинг Алтайдын күйагы болгон јер. Ол эмди де, 21 чакта, ойто такып бойынын бийик учурын алынып жатканы кайчылардын Курултайынан, жаны баштантайынан, жаны жангыгунан көрүнип жат. Мен качан Улаган керегинде санангамда, эмезе Улаганнан кандай бир кычыру алгамда, Улаганнынг боочызына чыгып келгемде, мында ыйыктардын серүүн тынышынан чактардын жанылгазын, амыргылу ўнин угуп, жаантайын оморкоп, сүүнип жүредим.

Улаганнынг албатызы политикада, экономикада, көгүс жүрүмде болуп турган кубултага сүрекей сескир ле аякчыл албаты. Олор кубулталарды жакшы билип, ондоп турганын көрүп сүүнедим. Бис – келер ёйдин албатызы. Бистин жаны жүрүмис жаны ла башталып, кабайдан бойын жаны ла эс билинип, эки конуп, «энем» дегендий, алты конуп «адам» дегендий, санаа-сагыжы жаны кирип жаткан балага түней калык бис. Жебрен салаалардан, жебрен компоненттерден туруп, ол ок ёйдо жолы жаны башталып, жаны сыйылып, жаны ѡзүп жаткан албаты. Онын учун бисте көп жангыгу јок. Мен санансам, Кату-Жарыктагы боочыда эмезе Улаганнанг ѡскө доң кандай бир јеринде Аба-Жарынакка, Улаганнанг озоты башчы жайсандарына кереес композиция турар учурлу. Улаганда андый курчу-куйакту жакшынак јерлер көп. Чуй ичинен Акташтан, Чибиттен ала Кырсайга, Белеге жетире бастыра Улаганнанг жебреннен бери жеезденип келген јери. Онын учун ол келер ёйдо жаныс та Улаган аймактынг ичиле эмес, бастыра республиканынг ичиле биске болжатан-жомохётөн төрөөн-тугаан калыктынг күчиле бу ишти мынан ары көндүктирип апарар учурлу. Бу келип жаткан јылдарда, анчада ла 3-5 жылдынг туркунына, биске шибееленип, курчыыр керек. Ол керегинде мен түни-түжиле ыраакта

сананып јадым, ол јанынан нöкёрлөр бедирейдим. Оны сананып, талай-тенгистерди, ороон-континенттерди кечип, јорыктап јүргеним ол болор. Мен турист болуп кайда да јоруктабай јадым. Биске эки јанынан сүрекей јаан чочыгу келген. Он јыл мынан озо јеткер Алтайдын эжигине јегип келди деп айткан болсом, эмди јеткер Алтайдын özöгине кирип калганын анылайдым. Эмди ле оны сананбазабыс, мынан ары биске ѡрё тартынарга сүрекей күч болор. Онын учун бис ончобыс бойы-бойысты көрүп-кичееп јўрер учурлу. Кажыла кижи, анчада ла кара башту эрлер, бойлорын кичеер учурлу. Бойынын атту-чуулу алтын бажын, јайлазын кара кабакка сугала, јўрүмнен, салымнан эрте ыраган кижини бис «качкин» деп айдарыс. Бойынын кудай берген бичиичи, јурукчы эмезе öскö до ус јайлазын Алтайына јайбай, јетире бўдўрип болбогон кижи сүрекей коомой. Ондый улусты бис тообозыс, кўдўрбезис.

Бу отурган јаш кайчылардын адазынды А.Г. Калкинди бис алкап јўрер учурлу. Је Алексей Калкин јыгылып каларда, бис оны Горно-Алтайскта, «Сүремейкада», таштап салганыс. Ол кижининг сёёгин, мёнкўзин Алтайына экелип, Паспартыга јуур керек болгон. Је А. Г. Калкиннинг сүнези бойынын јералтайына јанып келгенин эмди Улаганда јаны кайчылар, јаны јайлалтар бўдўп, јаранып јатканы база такып керелеп јат. Онын учун эмдиги эзен-амыр јўрген кайчылардын јааны Т. Б. Шинжинле, В. Е. Кончевле кожо бери, Улаган јаар, келеделе, отус јыл мынан озо болгон керектерди эске алындыс. Ол тушта алтай кеп-кийимдў кайчылар юк болгон. Алексей Григорьевичти сценага чыгарбайтан эди. Мынды коомой «јаншыгуны» бузуп, 1970-чи јылдар башталганинан ала кайды орныктырары јанынан шак бис кўп иштер ёткўргенис. Эн ле баштап бис Таныспай Боксирович ле Алексей Калкинди бичиичилер Союзынын «Уазигине» отурғызып алып, Карагол-Оозынынг ла Ондойдынг öскö до школдорына келип, балдардын санаа-сагыжын ойгозып, кайдынг јаншыгузын кўдўрип баштаганыс. Ол ёйлёрдö кай ўзўлбези јанынан мен статьялар да бичиген эдим. «Удабас кай јоголып калар, Алтайда арткан эки-јаныс кайчыгар јыгылса ла, кай болбос» – деп, јаан билимчилер де, академиктер де кўзиме айдыжатан. Эмди көрўгер: алтай кай бастыра

ороондорды, тенгистерди кечип барып жат, јаш кайчылар арбыдап, корболоп özüp келген. Онысын көрүп, сүүнип жадыс. Онысы бир жанаң жакшы. А экинчи жанаң биске мында чын кайды öскүрөр керек. Эмди ойынчы-кайчыларды, артист-кайчылардың ўстүне, бажынан ала учына жетири чөрчөктөр айдар чын чулу кайчыларды öскүрөри жанаң орныктыру улу иш керек. Кажы ла кайчы бойы репертуарлу болор учурлу. Улаганның албатызын бу жанаң сүрекей бүдүмжилеп, иженип, мактап, көдүрип турганым ол.

Кажы ла аймакта бойының учуры, салымы, бойының жайааны бар. Темдектезе, Калмыкияда 20-чи чакта 70-чи жылдарда бир де кайчы юк болгон. Таныспай Шинжин ле Шуну Ялатов анаар барада, олорды кайлаарына ўределе, жанаң келип, ол ло бойы јокту-јойу јүрген. А Владимир Караевке, олордың сок жаныс жангарчы-кайчызына, Республиканың идеологы деп жамынан береле, эки кат ѡргөө-коттедж ле минип јүретен көлик-джипле јесеп салган. А бис каный öскүс-јабыс болгоныс, анайда ла ёчомик јүрүп жадыбыс. Алтайларда жаантайын бойының албатызының чырайы, визитный карточкazы, элчили болгодай эрлер онайдо ло јүрүп жат. Андый улус слердин ортогордо көп.

Курултайга түрк калыктарды алдыртып турға, јерибис керегинде база сананар керек. Бис база ойинен ѡткөнис. Бу Алтай – түрктердин төрөли, эленчек јери деп айдып турға, ол сөсти олор канайда ондоорын сананбай жадыс. Айылчыларды төргө чыгарып ла жадыс, олор дезе айылдың ээлериң ирге жаар там кыстайдылар. Оны база ондоп тураг керек. Качан да, чын, олордың обёкёлөри бистин Алтайыстан чыгала барган. Же кажы ла калыкта бойының эл-јуртты, бойының төрөл јери бар. Бис јеристи кемге де, качан да бербес учурлу. Тегин де бастыра Алтайыстың ўчинчи ўлүүзин жылытып салганыс. Сүрдүрте-сүрдүрте келеле, тайганың бажына чыгып калганыс. Эртен јеристи кезип, айрып алса, бис таскылдарга чыгатаныс па? «Эргекче эр јүргенче, эл де болор, айакча јер болгончо, Алтай да болор». Ол керегинде 1974 жылда бичигеним бу. Ол Ѻйдө сурек эмдигизиндий кызыны болбогон, ол эмди туруп жат. Бис ончобыс бойыстың јериисте ээ болор учурлу. «Баш – меелү, аш – ээлү» деген кеп сөс тө бар. Слерге күүнзеп турганым ол.

Улаган аймакла јоруктап, алтай тилдинг, литератураның урокторын откүрер дегенис бүтпей калды. Улаган аймак алтай тилдинг куйагы болотон јер. Алтай тилди ўренгени орус тилди ўренерине бир де каршузын јетирбей јат. Биске јаныс та орус тилди эмес, јопон, корей, ангыл, кытат тилдерди ўренер керек. Онайдо ок кыр ажыра јаткан сойонгдорло, хакастарла, шорлорло, буряттарла колбуны тыңыдар керек. Олордың јандап турган јаны бистийиле түнгей. Бистин алтай албаты бойының öйинде арга јок тушта Орус каанга баккан, онойып тынын алган. Эмдиги Улаган ла Көш-Агаш аймактың јайсангдары бойының улу керегин бүдүргендер. Онын учун бис орус албатыла колбуларды тыңыдар учурлу. Эртен, Совет чилеп, Арасей јайрадылса, бис, оок албаты, не боловыс? Оны кажы ла алтай кижи, јаанду-јашту сананып јўрер учурлу...

КАЙЧЫЛАР, СУДУРЧЫЛАР ЈЎРГЕН ЈЕР

(1976 j.)

Революцияның алдындагы ёйлөрдö Алтайдың јаан да деген шингjүчилери, темдектезе, Радлов, Вербицкий, кай чёрчöктöрди укса да, сүрекей кыскарта эmezе јük ле учбажының учурын алып бичип алатаң. Јыш јерининг кайчызы Николай Улагашевтинг де ады-чуузы јайылып чыкканы оның јаныс ла јайлазынан эмес, је турумкай фольклорист П.В. Кучияктың јаан эрчинининг де шылтузында дегежин, байла, јаспас. Анаида ок Дагестанның «ХХ чактың Гомери» деп адаткан ашуг Сулейман Стальскийди де кöдүреринде бичиичи Эффенди Капиевтинг учуры јаан болгон. Казах акын Джамбулды да база шак анаида ок кöдүрип чыккандар.

Эмдиги алтай кайчылардың ады-чуузын кöдүреринде, олордың кайлап берген чёрчöктöрин кепке бастырып, «Алтай баатырлар» деп серияны бүтгүн 8 томго јетире чыгарып келгенинде филология наукалардың докторы С.С. Суразаковтың ла ёскö до бир кезек нöкөрлөрдинг учуры ас эмес. Былтыр Горно-Алтайскта С.С. Суразаковтың «Алтай фольклор» деп ижи кепке базылып чыккан. Ат-нерелў алтай эпостың јебрен ёйлөрдöн бери чўмделип келген ѡолын ла

кубулган-јарангтан аайын тереншиде шингдеп, автор тузалу ла чындык түп-шүүлтөлөр эдип турганы сүрекей аярулу.

Бир канча ёй мынан озо кезик шингжүчилер алтай кай жаңыс жүзүн, арткан жүзүндер Тувадан сойондор ажыра келген дежип турганы немени жетире билбезинен болгоны бистерге ученыйдын бу антылу ижинен иле жарталат. Кезиктери дезе су-алтай улус ортозында кайчылар ас болгон деп кёк-тögүн неме айдыжып турганы бу бичикте коскоро чабылат. Бичикти кайчырала, эмдиги ўье Алтайдын бастыра аймактарында бойынынг кайкамчылу кайчылары болгонын билип алар. Жаңыс олордын ойгор көксиндеи камык чörчöгин бойынынг ѡйинде бичигилеп албаганына ачурканардан башка.

Темдек эделик. Ол ок Алексей Калкин. Онынг кайчы болорына сүрекей jaан камаанын Оспыйнак жетириптит. Оспыйнак деген кижи кем? Ол 1917 жылда Улаганга эмдиги Ондой аймактан (Карагол Ѽзөктөн) коччуп барган кайчы. Карагол-ичинен кочкөн шылтагы – балдары токтобой турган шылтузында, жаткан јерин солыган кижи болуптыр. Оспыйнак эрте жаштан Ѽскүс калып, Жинжилей деп таадазынынг айылында Ѽскён-чыдаган. Жинжилей jaан кайчы болгон, 60-га жуук чörчöк билетен. Оспыйнак кайлап ононг ѿренген. Оспыйнактынг ўни тынг, күнүреп тураачы болгон. Ол жети күн улай кайлаар, кайлаган сайын ўни там көндүгип келедер кайчы болгон дежет. Калкин ононг 7 чörчöк угуп алган, бойына ўчүзин алыныптыр, ол тоодо бичикте бар «Кан-Бүдей», «Кан-Солонгой» ло «Кан-Капчыкай» деген чörчöктөр.

Карагол-ичинде Жинжилей ле Оспыйнактан башка jaан кайчылар журтаганын база бир темдек керелейт.

«Өлөнгир» деп кай чörчöкти Апшыйактуда журттаган Н.К. Ялатов бичиген. Ол бойы кара-майман сёөктү, элен-чектери деп Боор, Ак-Билек, Абыйак ла Сыран деген улусты тоолойт. «Өлөнгирди» ол Сыран-таадазынан угуптыр. Сыран дезе кайга Абыйактан ѿренген. Апшыйактунын ла Каспанынг маймандары Карагол-ичининг улузыла эмдиге карындашсып-айылдажып жат, ненинг учун дезе, олор бойынынг угы-уйазы жаңыс болгонын жарт билижет.

Кара маймандар Солтонго баштадып, кату чакта бери Эртиш бажынан манжы-кыдат, калка-монгол черүлөрле жуулажып туруп, олжодонг качып чыгала, Темир-Чаган Ак

каанга багарга келгени керегинде сүрекей солун кеп-куучын Урсул-Караголичинде эмдиге јетире угулат. Солтон тörtтүүлдү болгон. Боор, Ак-Билек, Апчы ла Урат. Эң јааны Бултаачы деп уулы башка јаткан. Ойрот јериnde чак чыгарда, ырбап барада, албатызыла кожо јылыйп калган, бери Алтайга келбegen деп айдыжат. А бу тортүзининг јааны Боор судурчы болгон. Кöпти билетен, айладып айдатан. Боор 118 јаштуда божогон, сёёгин эмдиги Боочы ла Кулады јурттардынг ортозы киреде турган Сойок деп содон туунынг эдегине öртöйлө, когын онын ба-жына чыгарып, анда јуутган эди деп, мындағы улус көргүзип айдыжат. Сёёгиле кожо кёп судур бичиктер де салган дежет.

Короты, Каспанынг улузы Боордонг башка Шиме-Судурчы керегинде кеп-куучындар билер. 50-чи јылдарда бисте «Шиме-Судурчы» деп аңылу бичик те чыккан, эмдиги јаш ўйе оны билбес те болор.

Кан-Чааста Анике, Јытас деген јаан кайчылар болгон. Анике керегинде С.С. Суразаковтынг бичигинде база айдылат. И.В. Шдоев-Салайман Јытастынг кайына «чакыда ат чыдашпай, јерди чапчып, киштеп чыгатан» деп куучындайт. Јазап шингедеп келгежин, бу јерлер ээлү кайчыларыла, ойгор судурчыларыла макталып чыгат.

Урсулга Короты, Карагол, Ўлегем, Кайырлык суулар агып кирет. Урсул-ичиненг айрылып чыккан бу ѿзектöрдö јаныс јанду-тилдү улус јурттаган. Кайдынг күўзи, кожонг-янгарлар бу јерлерде бирлик ле ўзўлбес болуп эленчектериненг эмдиги ўйеге уалалып берилип јат.

«АЧ», 09.04.1976 j.

ЖАЙАЛТА ТҮГЕНБЕС, КАЙ ЎЗҮЛБЕС

(1976 ж.)

Эмдиги özümning экпиндү аайы јаны культурабысты төзөп жат. Бистерге, özüp жаткан јашоскүримге, онын сүркеберин чокум ла чын ылгаарга, теренг көгүстү борор керек. Јаны көрүм-турумду бу культурабыска јанғызыла коштой јаншыккан азыйгы да кеберлердин энг талдама дегендери база кирижип, белен жаражат, ненин учун дезе, кандый ла јаны неме јок јерден табылып турган эмес, ол кайдан да бүдүп, канайда да кылгаланып чыгатан јанду.

Бистинг јаншыккан культурабыстын бир јаркынду кебери – ол кай. Канча чактарга чүмделип келген кай чөрчөктөр бистинг калыктын сырангай кайкамчылу деген байлыгы болуп жат. Кай көбөмй, каркыра ла сыгыт деген ўч јүзүнгө болинет. Анайда оқ јер-аймак сайын кайлайтанынын мары да эмеш башкалу. Онысы коомой эмес, карын да солун. Кезик ус кайчылар бойынын ўниле, топшуурынын ойыныла аттардын тибиреп мантаганын да, баатырлардын сыр-јангарын да, ўлдүлөрдин шынкыртын да, ангын-куштын табышын да таап-чыгарып билетен. Кайлаарга эрте јаштан ала эмезе укталыжа-улалыжа ўренетен. Анчада ла јаан кайчыларды алтай улус «ээлү» дежетен. Шак андый ээлү кайчылардын энчизин бойына алынары күч те болсо, је учуры јаан болотон.

Кай бистен башка угы-тёзи биске јуугаш шор, хакас, тыва калыктарда база јаншыккан, анчада ла Тувада көбөмй бу күндерге жетире артабай арткан. Же анда да, бистинг де Алтай јеристе озогы кайчылар эмди астап та, короп то келгени чын. Мында бойынын шылтактары бар. Бир јанынан, јүрүмнин аайы кубулган. Озогыда сооттойтон, ойнойтон, сонуркайтан неме јаныс топшуур-икили согоры, комус-шоор ойнооры болгон эмей. База кайчылардын чөрчөгин угар, табышкак табыштар. Бош ёй дö көп болгон. Азый малдап-андап, тайгаташта јүрген улус ойноткыны бойлоры мөштөн-эштен ойып, эткилеп алатан. Эмдиги јоныбыс дезе белен немеге тонг ёткүре салдырып, «кожончы кайырчактын», радиотелевизор барынын абына алдыртып койгон. Азый дезе

каждыла айылда топшур эмезе икили јадатан, оны согор улус та көп болгон. Эмдиги бүткүл јурттан андый неме ойноп билер эки-јаңыс кижи табылса, јакши, бирде чек те јок дезе, тögүн эмес. Чакыда атты киштеде кайлайтан јаан, ээлү кайчылар болгонын бистерге јаан јаштуларыбыс айдып берет, бичиктерден кычырып, билип аладыбыс.

Экинчи јанынан, кайчылардын астаганы бисте бичик-билик ле кееркемел литература таркап-özüp келгениле колбулу. Кайчы болотон улустар бичиичилер болуп калган јүргүлейт, ўлгер сөс чүмдегилейт. Мынызын ајаруга база алар керек.

Чын, бир јанынан, јангышкан көгүс культурабысты чеберлеп-кичееп келген каргандарыбыс – кайчылар, кожончылар, чörчökчилир – түгенип-јыгылып јүргениле колбой чочыду јолду. Јаны табылып тургандары эртегилерининг эржинелү энчизин јетире алынбайт. Онын учун мыны кörүп-билип турған, озогы ла неме дейле, ончосын оодып-чачарга турған, јебрендиктен једип келген созибисти јектеерге турған улуска бу арай јарабас деп јартаарга келишкен. Же бүтүнги özüm эскизи ле озогызы эки башка учурлу деп јартады да, көргүсти де. Эмдиги öйгö келишпей, элентизи једип калган эскини карамы јоктон сүрееге апарып чачар керек. Же эн артыгын, эржинедий дайтэн эртегизин, элебайтен кеендингин эмди де, мынан да ары кös чогындый кичеийтен ле энчиленип јаныртатан учурлу јон – бис. Онын учун бу экүнинг ортозын чын ылгап билер керек.

Экинчи јанынан, јүрүм биске јаны келтейиле ачылып, база да солун özüm берил, бар-јогынгы улалт, кöдүр деп некеп турганын; албатынын ортозынан, агаш-таштын кыбынан аржан-кутук суу сыйылып-тебилип чыкканына бодолду, јайлалталу јаны күлүктер табылып келетен јандузын көрбөй-сеспей турганыбыс – арай коомой.

Бодозоор до, бисте эмди јаны кайчылар табылат. Олордын кебери озогы кайчынын кеберинен јаан башкалу. Озогы кайчы кандый кижи болгон? Койон чылап бажы кажайган, куулы чылап тижи саргарган, ойгор санаалу, ойлу көгүстү де болсо, бичик кёzin таныбас карган болотон. Бастыразын бажында тудар, бар чörчögин эске айдар. Олор атту-чуулу јаан кайчылар да болсо, олорды аймагы ла ичинде

билетен, қаа-јаазының магы Алтай ичине таркайтан. Же элбек эл-ороонго, телекейге ады-чабы чыгары керегинде ол тужунда эрмек те јок болгон. Же эмди бистинг ёибиисте јокту-јойу јүрген алтай калыгыстың кайкамчылу байлыгы – кай чörчöги орус тилге кöчüрилип, ончо калыктарга једер, телекейлик эпости байгызар кирелү болгонын улу кайчы Николай Улагаштың да, Алексей Калкиннинг де ады-јолы жарт керелейт.

Оныла коштой бу ла ѡдүп жаткан јылдарда кайлаштың кайкалына кöп сабазы бийик ўредölү улус науканы, фольклорды шингдегени ажыра таптырганы жарталат. Темдектезе, жиит кайчы Таныспай Шинжинди алалык. Бу ла јууктарга жетире ол балдарга куучын-повесть чўмдеп, ўлгерлеп турган жиит литератор деп бисте чотолгон. Же бүгүн ол биске сүрекей баалу јаныла көрүнди, туузы-чörчök айдатан кайчы болуп туулганы жарталды. Ол кайга арjanынан ла бойы сыгырып-үренип алды. «Бистинг Ўлегем ичинде азый камдар да, кайчылар да болгон. Эки кайчы болгоны санаама кирет. Жаш тужымда олордың кайлаганын угуп јүреле, ёткөнижип, кайлаар деп турала, бир алым ўнимди ўзöп алгам. Онон он беш јыл кирези кайлабай јүргем. Бу јылдарда ўним јаныдан кенилип, кайлап баштадым» – деп, Таныспай куучындайт. Анайда ок Таныспай Шинжинге научный институтта фольклор секторында иштеп, кайчылардың чörчöктöрин угуп-juup келгени, кайлаштың марын шингдегени кайчы болорына јаан мöрлү болды. Эмди ол башка-башка јўзўнделте кайлап берер. Сыыладып та, сыгыртып та турар. Келер ёйлёрдö онын кайлажы там жаранар. Онызын эл-жонло, јашёскүримле ёткўрген туштажулу энтилерде Таныспай Шинжиннинг кайлаганы жарт керелейт.

База бир јаны кёндүгип жаткан жаш кайчы Јаан Ыжыков керегинде айтпаска болбос. Ол былтыр Барнаулда јуртхозинститутты божоткон, эмди Короты-Оозында колхозтың баш агрономы болуп иштеп баштаган. Бойы јылкычыныңгуулы. Јылкычыныңгуулы агроном болуп барганы жарадулу керек. Же агроном до болуп, эмдиги эстетиканы, культураны билип, кöксине алынганының ўстине кайды жараптырып турганы эки катап мактулу. Јаан эмди 25 жашту. Азыйгы кайчылардың жажына көрө – «балтыр-кешик жаш

бала». Кайлап база бойы ўренген. (Мынан ары бу керек бисте янгы тозөлгөлө јаранып кёндүккежин, јайлталу јииттерди кайга ангылу ўредер деп сурак та турардан айабас. Је онзы келер ѡйдö).

Кижи бодозо, 25 јаш – ол кайчыга не де эмес. Чек јаш. Анчада ла эмдиги айалгада. Је бистин јииттер кайлаарга озо баштап кайчының бойынан эмес, пластинкадан, радиодон угуп-ўренип турганын, чörчöктöрди бичик ажыра билип турганын ундыбас керек. Онон јашты јабыс кöröргö јарабас. Јаш ла кичинек дегени – эки түнгей эмес. Кезик аразында жажы јаанынан да кöгүстү болуп калат. Эмди јаан кайчы А. Калкин эн баштап 1947 јылда кайчылардын областта öткön кörü-маргаанында туружалы, баштапкы јер алып турар тужунда 22 јашту болгонын да ајаруга алзагар. Онын учун Jaajan Ыжыков то кайчының јолыла кайралабай барзын деп күүнзейлил.

Јабаганда Алексей Калкиннинг уулы адазының энчизин алынып, база кайлап турган деп угутлат. Кай мынан да, öскö до темдектерден кörгөндö, укташып-тöстöлип баратан јайлата болгоны јарталат.

Бу XX чак түгенерге јетире эмди туй ла 25 јыл артты. Канчыйан ёй бу! Је бу ёйдин туркунына бистин эмдиги ѡзёумистин экпини, национальный ла интернациональный јүзүнди бойына бириктире алынган культурабыстын кирези келер чакка кийдире канайда јайылып-јаранып баратаны акту бойыбыстын јүрёмистен камаанду боловы јарт. Онын учун бис кожонто кожонг, кайга кай кожор учурлу эмейис, јииттер!

«АЧ», 14.04.1976 j.

АЛТАЙДА «ЈАНГАРДЫ» АЙДАР КАЙЧЫ БАР БА?

Бистинг эмдиги алтай эрмек-куучында «Јангар» деген сөс улам сайын учурал жат: «јангар-кожон», «јангараар», «јангар кептү» ле онон до боскө. Темдектезе, мынайда кожондойтоны бар: «Јангарда јаман јок эмей, јабарда јаман бар эмей; кожондо јаман јок эмей, копто јаман бар эмей».

Мынаң көргөнисте, «јангар» дегенин бис элден озо кожонло колбоп, айдып ла ондоп јадыбыс. Кезик аразында бу сөс биске «кожон» дегенининг солынта-синоними де боло берет. Же «јангар» дегени – ол не кожон, тегин кожоннон ол не башкалу болгон? «Сыр-кожон» дегенин бис эмди база тегин сөсkö келиштире айтканындый бодоп јадыбыс. Же мында да бойының башка, ангылык учуры бары жарт. «Јангар-кожон» дегени не *деп*, эмди *яртап*, *јазап* шүүп келгенисте, ол баатырлык кожон болгоны јарталар. Бу озогыда алып-баатырларды мактап чүмдеген кай-кожон болгонын табадыс.

Калмык калыктын «Джангар» деген ат-нерелү баатырлык эпозы текши јарлу. «Джангарды» Эдилдин ары јанындагы кара чөлдөрдө јурттаган калмыктардан бичиген. А калмыктар оноор XVII чактын башталгасында Ойроттын Журтынан чыгып-айрылып барганын бис јакшы билерис. Төс Азияда – эмдиги Күнбадыш Монголияда, Ўстиди Синьцзянда – азыйгы дзунгар-ойрот јеринде олордын карындаштары – дörбөттөр, чоростор, торгуттар ла монгол укту-тöстү боскө до эл-аймактар јурттаганча эди. Же бу калыктар ичинде «Джангар» деген чörчök јок дешкен. Айса ол «Джангар» кайда чүмделген? Астраханның тужында ба, айса Эртиш бажын јакалай јаткан телкемдерде бе? Төс Азияда «Джангар» учурабай калганынан бодозо, ол калмыктарда чүмделгендий бодолор. Же атту-чуулу ученый-монголчы академик Владимирцовтын шүүлтезиле болзо, бу кай-чörчök ойроттор бойынын элин тöзöп, тыңыткан чактарда табылган.

Же бис мында ајаруны бу текши јарт суракка токтотпой, онон ары шүүлтебисти улалтарга турубыс. Бир ёйдө, XV чактан ала XVIII чактын ортозына јетире (1757 ж.) алтай

да улус Ойроттын Журтына кирип, онын каанына багып јуртtagан. Ол ёй керегинде алтай калыктын аразында кеп-куучындар сүрекей көп. Мынан улам, бис јебрен түрк те болзобыс, монгол-ойротторло коштой узак ёйгө јатканыбыстан улам бистинг јадын-јүрүмисте, јандаган јаныбыста текши неме көп. Је мында кайкаар неме јок, түрктер де, монголдор до көчкүндер болгон, онын учун олордын кеп-кийими де, кабынар-тудунар казан-камыжы да түнгейлеш болор учурлузы да жарт. А качан казан-камыш јаныс болгондо, канайтса да, кылык-янда да, чörчök-куучында да колбулар база табылар.

Л.П. Потапов – Алтайдын историязын шингдеген јарлу ученый – отус јыл мынан озо бир сүрекей ајаруулу шүүлте чыгарган. 1949 јылда чыккан «Советская этнография» журналдын 1-кы номеринде онын «Ат-нерелё алтай эпос» деген статьязы бар. Кайчы Н.У. Улагашевтинг айтканына тайанып, ол мынайда шүүп-айладат: азыйда Алтайда «Јангар» деген кай-чörчökти айдар јаан кайчылар болгон. Је оны ол ёйдö бичип алар кижи табылбаган. Николай Улагашев бу керегинде адазынан уккан. Адазы эзен тужунда – XX чактын бажы – Алтайда оны айдар эки ле кайчы арткан: теленет кайчы Лепет ле Жалангай-Бажында јаткан Жалбанак. Жалбанак Беш ичинде улам сайын јүретен. Ол ѿзöктин эмдиги јаан јашту улузы онын адын-чабын угуп та јүрген болордон айбас.

«Јангар» алтай кай-чörчökтөрдин эн јааны, эн узуны, эн озогызы деп, Потаповко Н. Улагашев куучынданаган. Ол тогус ўйелё чörчök болор. Анда јаныс ла Јангар-баатырдын бойы эмес, је уулдары ла јеендери база чёмделет. Бу ўйелердин јўк учүзин Улагашев ўзўктей билетен, оны да ол адазынан алынган, артканын билбезим, ол эки кайчыдан башка билер кижи Алтайда та бар, та јок деген.

Л.П. Потапов мыны угуп, мыны айландырып, мынайда шүүйт: айса болзо, бу «Джангардын» алтай айрызы болор бо? Айса болзо, алтай улус оны ойроттордон угуп алган? Бойы ок мындый каруу берет: – Јок, андый болор аргазы јок. калмыктардын ла алтайлардын ортозында колбу болбогон. А калмыктардын айрылып чыккан уйазында – Джунгарияда бу чörчök јок, онын учун алтай улус ѡскö калыктын андый

јаан чörчöгин алынган болзо, оны канайып ычкынбай тудуп отурган? Ононг андый кöп ўйелик чörчöкти башка тиldü калыктан экинчи калык канайып булгабай алынган болотон? Ўчинчизинде, калмык «Джангар» ла алтай «Јанар» башка тözölгölү. Алтай чörчöктö баатырдын уулдары, јеңдери учурайт, а калмык чörчöктö онынг јуучылдары, нökörлöри макталат.

Мыны ончозын ајаруга алып, бу эки башка укту-тиldü калыктардын јаныс атту чörчöги кандый да јебрендик текши тöстöнг айрылып чыккан деп бодоор тüp-шüүлтеге экелет. Бис бу кыскачак јетирүде мынынг аайын-тöзин ылааар аргабыс јок. Је мындый чörчöк болгоны керегинде доктор С.С. Суразаковтын «Алтай фольклор» деген билимдик ижинде база айдылат. Бу суракты ылган чыгары, байла, келер шингжүчилердин колында болор. «Јангар-Boодонын» изи Алтайда, байла, јаныдан табылар.

Је бистинг ајарып айдып јатканыбыста – мындый чочыду: айса болзо, ол эки кайчыла кожо оны билер, айдар кижи эмдиги Алтайда чындал та чек јок болуп калган. Айса болзо, бис оны ойто бурып, ойортып албазыбыс? Је кандый да болзо, бистинг элбек эл-jon бойынынг эс-санаазын элгеп-шüүп, онынг бир изин таап чыгарар болор бо? Шак мындый шüүлтеле колбой, бис бу суракты кычыраачылардын алдына ачып, тургузып јадыбыс.

Адакы-учында, ајару эдерге турганыбыс мындый: база бир атту-чуулу јорукчы-ученый Г.Н. Потанин jöс јыл мынан гозо бистинг Алтайла Монгол јерине öткён. Онын бу јаан јоругында Јаш-Турадан ала Иркутка јетире тилмежи алтай кижи И. Чевалков болгон. Г.Н. Потанинге јолой јолуккан улустанг ол сүрекей кöп чörчöктöр, кеп-куучындар ла össkö дö солун-собур немелер јуужып берген. Сöс айас, бу Улалуда јаткан кижи бистинг алтай јурукчы Н. Чевалковтын адазы болгонын темдектеер керек.

Је бат, Беш ичиле öдör тужунда, олор бир алтай кайчыга јолутышкан. «Мен ол кайчыдан бир канча чörчöктöр бичип алдым, је оны кöчүртерге келишпеди, бу јуунтыга кирбеди – деп, Г.Н. Потанин «Түндүк-Күнбадыш Монголиянын очерктери» деп бичигинде јартайт (IV томдо «ајарулар» бólüти, 650 стр.) – «Иван Чевалков бичип алган бу тексттер

коччуралбей калды, олорды эмди Н.И. Ильминский кайда эткен, кепке базып чыгарган ба? Ого карууны шингжүчилер берер учурлу.

Же бистинг байагыдан тартып келип жатканыбыс мындый: Беш ичи ле Жалангай — кыр ажыра, мыны јаныс јер дегедий. Шак ол Потанинге жолуккан кайчы Жалбанак борор бо? Айса ёскö кайчы ба? Мынынг каруузын биске кычыраачылар берер аргазы бар.

Бистинг эл-ジョン аразында бу керегинде уккан, билер улус бар болзо, бичишин. Айса, кем-кем эмди «Жангарды» жангарлада айдып берер борор бо?

«АЧ», 08.06.1978 ж.

ЖИИТ КАЙЧЫНЫН ЖОЛЫ

Жиит кайчы Элбек Калкиннинг кайлаганын сонуркап уктым. Алексей Калкиннинг кайына коштой јаны кай угулды, адазына коштой уулы отурды.

Эки-үч жыл мынан озо «Алтайдын Чолмоны» газет алтай кайдын келер салымы керегинде jaан сурак кёдүрген эди. «Кай ўзүлбес, жайлата түгенбес», «Кара-Кокшонын чörчökчизи», «Кайчылар, судурчылар јүрген јер» деген статьяларымда бу јебрен алтай кееркедим керегинде эрмек кёдүрилген. Ол юйдö бистинг јашöскүрим ортодо тöröл күүге, кайга иле сонуркаш табылып келгени кенетийин сезилген. Бу јилбиркеш-сонуркаш эки јолло ачылды: баштапкызында — эмдиги эстраданын эп-аргазыла јаны алтай күүлер чёмдеп табар (Ж. Белеков, Н. Шумаров, А. Юрункин), эскилерин элезиндү джазка келиштирир деген ууламы; экинчи ууламы дезе, озогы јанжыгуу ойындарды — кайды, комусты, шоорды, икилини ойто орныктырар (Т. Шинжин, К. Шумаров, Ж. Ыжыков, Б. Киндиков, Э. Калкин), эмдиги јүрümде олорго јаны ииде-тын кийдирер.

Эмди, бир канча юй ёткёли, кёрөр болсобыс, бу эки ууламы тен-танг чындык болгоны жартады. Жаны тозёлгён театр алтай кайла, тöröл күү-кожонло колбулу болуп баар

јол алганын баштапкы ла ойын-тургузу – «Алтын тандак јарыды» жарт кереледи. Алтай кайга, темдектезе, солун-жилбиркеш јаныс ла алтай јииттер ортозында эмес, је аныда ок орус та најыларда, ўренчиктерде табылганын бис чокум темдектеер аргалубыс. Бир катап городтың 13 номерлү школында болгон туштажуда орус ўренчиктер Таныспай Шинжинди курчап алып, кайга канайда ўренип алар марын узак сурап сонуркашкан. Андый ок айалга Кызыл-Öзөктин школында, 28-чи ГПТУ-да болгон. Орус балдар, аргалу болсо, тил билер болсо, кайлаарына ўренерге чынданптан амадаган. Олор ўренип те алар эди. Је тиldинг башка системазы, анылу күрмееси бар. Эм ўстине көргөнисте, кай – ол шак бистинг түрк тиldинг анызына јарайтан кееркедим-искусство болгоны жарталып чыгат.

1975 жылда јайыда бистинг Алтайга келип барган эстон айылчылардың тоозында Таллиндеги консерваторияның студенти болгон. Көрөр болсо, бу студент пластинкадан угуп туруп, танды-тува кёөмейдинг табыжын чыгарарга ўренип алган болуптыр. Онон, олорды Алексей Калкинге јолугарга аткарғам. Ол Алексей Калкинге кайлаарының марын таап алганын керелеерге – «је, кандый эмтири» – деп, билер-специалист кижи сонуркап угарга күүнзептир. Калкин оны, угуп көрөлө, мактаптыр: «Jakshy. Табыш чыгарарын ўренип алтыраар, је Слер – эм ўстине тил јок кайчы». Жаан кокуркаткы болгон.

Чындан та, кай – ол соот-оыйн эмес, ол теренг учурлу кееркемел. Кайчыда бойының тили болор учурлу. Айдатан. Айладатан. Је баатырлық чёрчöкти јүрекке томулта айдып билерге бойына теренг көгүстү болов керек, тöröl калыгының салым-жолын санаа-сагыжыла сезер керек, оны ат-нерелү чёрчök эдип, табыскактап айдып билер керек. Элбек Калкин база бу јолды ѡдүп жат. Ол элбек јайлалталу јиит кайчы деп билдирет.

«Алтайдың Чолмоны» газет ажыра бистинг публицисттер, бичиичилер ол ёйдо бойыбыстан камаанду сурактар деген темала колбой, бу да кай-чёрчöгис, топшуур-комузыс керегинде теренг томулталу эрмек-куучын откýрер аргалу болды: бу сурактарды бистинг эл-жоныбыс ајарулу-јарадулу

укты. Онын учун «кара ажудан кайа көрбөй ажарга, баарга жады» дешкен кайыбыс биске бурулды, канчын-омок тын алды. Же жакшы жанжыгуны јылыйтпай улалтары учун идейный жаан тартыжу божоголок, ол жаны учур алынып жат. Мының чокум учурын бис жон ортодон жайлалу-таскамалду жиит улус чыгып жатканынан жарт көрдипис.

Отус жылга чыгара Алексей Калкин ойгор алтай кайын айдып келди. Ороон до ичиле көп жүрди. Орус та тилге көчүрилди. Ойноткы-пластиинкага да бичитти. 1973 жылда «Маадай Кара» деп кай чөрчөк Москвада эки тилле кепке базылган. Былтыр «Сибирские огни» журналда чүмдү орус ўлгерге келиштире көчүрилди. Радио ажыра Москвадан, Новосибирсктен БАМ-га жетире берилди. Оны угуп-билип, алтай жүрек оморкоп сүүнет. Ол ўлгерликting изү жолы, ѡиди жентен ойгорлыктын онбос жолы. Бүгүн адазынын жолын уулы улалтат.

Бис эмди элбек интернациональный биледе журттап жаткан албаты болуп жадыбыс. Ол – улу Совет биле. Бу жолло бараткан кажы ла калык – көп болзын, ас болзын, текши культуранынг казназына бойынынг эржинезин кожорго, бойынынг байлыгын берерге жат. Алтай албатыда база байлык бар. Олордын бирүзи – ол көп чактардын кыйыншыразын көргөн күр-көксибистен чыккан кай. Оны жиит кайчы улалтып, жииттер ортодо таркадары оморкодулу керек. Özümдү искусствонын салымы андый боловоры жолду.

«АЧ», 19.07.1978 ж.

МЕРКИТ ЭРЛЕ ТАНЫЖУ

Куучын диалог

— Бу јурукты кем јазаган? — деп, мен Л.С. Саданчиковының айлында турган экче агашка ѡртöп эткен этюттарды көрүп, сонуркадым.

— Же, мен јазагам — деп, чала кемзинген айас, коштой турган Виктор Кулаков айтты: - мындый иштерим мында кöп улуста бар.

— А сен эмди не иште эдин? — деп, мен онын ўредүчи болгонын билип сурадым.

— Школдон эмди чыгып калгам. Оорыйла. Эмди Онгдој аймактагы культура болёгинин штаттагы јурукчызы болуп турум.

Табынча ол бойының бу соот эмес, сонуркашту ижи керегинде куучындады. Областтагы көрүге мынан озо көп иштерин ийгени жарталды, оноң олорды база та кандай да көрүге алганын (Тувадöön болор керек), оноң ол иштер сурузы јок јылыйып калганын ачурканып темдектейт: «Менинг јөбим јокко ийбес учурлу болгон, кем эткен — билбезим. Ооруп, чучурап турган тушта, оны сурулаар арга болбогон. Темиргэ ондöп јазаган иштер. Јеске јүзүндеш.

— Ол кандай иштер?

— Же, «Соғужып турган аттар», база ла мындый ок сүжет, (ол стенедегизин көргүзет), «Тудушкан баатырлар» болгон, «Бийедеги алтай кыс». Анъылу кеп кийимдү.

— А бу кандай этюд?

— Ол Ак-Кем.

— Кайдагы Ак-Кем?

— Оймондогы. Кадын-Бажының берјениндеги көл. Ол көл меге коркушту јараган.

— А слердин укта, ада-обёкёдө ондай иш бүдүрген улустар болгон бо?

— Јок, ондай улус болбогон ошкош.

— Темир јазаар, ондöйр, јураар?

— Же, зэр-ўйген јазаар улус бисте болгон.

— О, бат шак оны мен сурап турбай.

— Ээрлерди мёнүндеп, чүмдеп јазайтан улус бисте болгоны чын. Ондый, калганчы ээрди мен карган адамнан кörгöм, мёнүндеп öндöгöн ээр.

— Слердинг шүүлтегер эмди каный, бойоордынг ижигер аайынча канайда иштеерге? — деп, эрмекке бичиичи Александр Ередеев кожулды.

— Ачыгынанг айтса, арга-чагым јеткенче, Алтайымнын албатызын јурукка чүмдейин деп сананып тургам, ол ло.

— Кандый јанынан? — катап ла Ередеев јилбиркейт.

— Мактайын деп.

— Агашка јураар ба, айса темирге öндöр бö? — эрмекти кёндүктирип, мен сурайдым.

— Агашка, темирге эмей.

— Бүткүл серия, чын ба?

— Эие, менинг бир санаам бар. Орустап айтса, памяты прошлого. Откён јүрүмнинг кереестерин кеп-јурукка саларга.

— Ол слердинг шүүлтегер коркушту јакшы неме эмтири!

— деп, Ередеев јомойт. — Бу шүүлтегерди бастыра алтай улус јарадар, кажы ла албаты санаазында бойынынг јүрүмин кереестеп койор күүндү эмей. Андый болзо, слер бу немени канча ла кире тыңыдар амадулу јүрген турбайаар.

— Билер ўстине кижи канайып айдар дегендий, санаамда ондый неме бар, чын, — чиьер ле, чүмдеер ле керек. Күч јеткенче. Озогы кереестер бу Урсул-ичинде сүрекей кёп. Жебрен корумдар бу јадыры. Жеезелү алтай улустын јазаган-тудунган кереестери эмди де јылыггалак. Онон кörүп, улалтар неме ас эмес. Бу бистинг јаткан јер — Шибее. Онын мындый ат алынганы јарт. Озогы тушташибееленген јер ине бу — алтай улус чактанг тынын алып турар öйлөрдö. Кыдаттарла, монголдорло јуулаҗып турарда. Бистинг мында ондый туулар да бар. Ташла тудуп койгон, манакай чедендери де арткан.

— Эмди менинг санаамда база мындый неме бар. Озогы тушта алтай улус канайып та кырдырып, качып јүрсе, түнгей ле öштöлерге удурлажа тартышкан. Бойынынг јүрёми учун, јайымы учун. Бойыбыстынг адыйбыс учун јуулашкан. Ады арткан ат-нерелү баатырларыбыс та бар. Онызын ундыбас керек. Бистинг јаанду-јаштуга. Байла, ондый бичиктер де чыгарар öй јеткен.

— Бу слердинг јерде јаан-јаан озогы корумдар бар. Оны коруп-кичееп турганы јанынан слердеги айалга каный?

— Бистинг мында — Шибееде, Талдуда каскан, көргөн корумдар бар. Каспаган корумдар база көп. Бис оны күчебис јеткенче кичееп јадыбыс. Школдын балдарыла кожо. Бис билип јадыбыс: кин-кереес јер бу, оны оодорго јарабас, таш апарарга јарабас деп. Бир санаабыс база мындый... Ол алтайлардын арткан-калган корумдарын ўзезин көрөр керек, шингдеер керек. Оны бастыразын шинжүчилер келип көргөн болсо, биске коркушту јаан байлык та кожулар, јарталбаган суректардын да аайы табылар эди.

Же бисте бир јаан једикпес неме, мен бодозом, бу ла школдордо эстетикага таскамал уйан болгоны, музыканттар, јурукчылар јанынан сүрекей уйан. Көп неме шак мынан улам чыгып жат. Чалан-калан ўренип чыккан улус јоннын байлыгын, чын учурын канайып сезер? Чын, күн эртеден балдарды ого ўреткежин, јаан учурын јетирери кемге де жарт. Бистинг аймакта художественный школ — кееркемел сургал ачар керек. Щиг туку качан јеткен. Кадрлар бисте эмди бар. А јаны ёзүп келеткен ач-ўренди көдүрер, ўредер керек. Канайып ўредер? Каный школ ажыра?

— А мында, Шибее јуртта ондый кружок төзöөр арган бар ба?

— Кружок то мында болгон. Удабастан оны ойто иштедип баштаар санаа бар. Жилбиркеп турган јииттер көп. Олордон јакшы јурукчылар чыгар аргалу.

— Јаан улустардан каный таскамал, ченемел угуп, билип јадыраар? Темдектезе, ол ээр, ўйген, куйушкан онгдööри јанынан.

— Же озогы улустын эдингенин мен ол карган адамнан көргөм, бастыра озогы ээрлерди, ўйгендерди. Бот, мёнүнле эткени сүреен јараган деп байа айткам.

— Ол ээрлер эмди бар ба?

— Ол эмди көмүлип калган ээрлер эмей.

— Сöёккö салып койгон.

— Ол, байла, эмди јарабас јанданыш?

— Јарабазы чын. Бир тушта улус «ол јерге», «ол јүрүмгө», бүткен, онын учун ого бүткүлинче јазанала, јепсенеле баратан.

- А балананг балага керес болуп бу эзен-тирү јүрген биске не артар, — көрүп јүрерге, эдинип койорго?
 - Јок, чын ла јарабас ол. Карган адамда ўйгендер болгон, коркушту јаращ этире эдип койгон. Мёнгүндеп койгон ўйгендер. Ээр. А эмди ўзе јок. Бот, озогызы бисте онайып ўзёлип жат. Бис оны ойто орныктырар да дезебис, кайдан ойто көрөрис? Карган адам жетен тört јылда божогон. Келейде. Жетен эки јаштуда. Бойы меркит сёökтү кижи.
 - Меркиттер ондо бар ба?
 - Меркиттер, бис, сүреен ас улус ине. Чингис-каан тушунда бастыра албатыны кырып койгон до. Арткан-калганы Алтайда шибееленип, тынын алган.
 - Озогы алтай улустынг куучыныла, ѡссö, бир кижиден ѡзёр, ѡспўзёт, бүткүл сёök јоголып калар деген. Бойынгынг балдарын кёп пö?
 - Џааны тört јашту, кичинеги ўчтү.
 - Ёзüp јатканыгар бу эмес пе?
 - Је, андый ла болзын!..
- Азый, бу Виктор Кулаковло бис бир-эки класска озолусонду городто национальный орто школдо кожо ўренген эдебис. Онын кийнинде бис узак ёйгö јолутышпаганыс, эмди экинчи катап туштажып, эр болуп калган тушубыста, бойбойбысты ойто јаныдан танып-билип турганыбыс бу болды. Шак мынайда куучындашканыбысты ойто айладып, школдо ўренип турган јылдарда ол чала унчукпас, сананып калган јүретен уул болгоны санаама эбелип келди. Ондый борордо, ончозын сен ол ёйдöн бери шўüp, јууп келген турбайынг, нёköр. Калју, кан тögööчи Чингис-хан меркиттерди бастыра јуртыла јок эттим деп сананган, је ол тегин муukanыш болуп калды. Олордынг бир канчазы арткан-калган наймандарла кожо Алтайдынг койнына кирип, шибееленип тынын алган, астап та, артап та калса, ойто алтай улус болуп, орныгып келгенин сен де бойынгынг барынгла, бу Алтайда базып јүргенингле, ёзüp јаткан эки уулынга керелеп јадынг. Чёкомжик јок сагыжынг ару болтыр. Алтайынды, албатынды чўмдеер амадуун бүтсин ле — бўдўр, кўдўр!

А бистинг куучындашкан эрмек-сöзибисти ак чаазынга бичиийле, албаты-jonго айдып койойын. Сонуркаган улус, сен

чилеп сананып жүрген эрлер, коштойыста база бир уул бар деп билзин: комуданбай, бойының керегин эдип жүргенине сүйніп, сениле, седен меркит эрле, мен чилеп, экинчи катап танышсын.

«АЧ», 05.04.1979 j.

АМЕРИКАДАН КЕЛГЕН ТЮРКОЛОГТОРЛО ТУШТАЖУ

Бу жууктарда СССР-динг наукалар Академиязынын Күнчыгышты шингдеер институтында Литература Болгүтинин Жуук ла Орто Күнчыгыш секторында солун туштажуötти. Совет тюркологтор туштажуга эмди США-да иштегилеп турган ады жарлу тюркологтор – түрк фольклорист Илхан Башгёзти ле мајар тиљди шингжүчи Жибор Халаши-Кунды кычырдылар. Булар бистин ороондо бойының шингжүйлү иштери аайынча СССР-дын Наукалар Академиязының кычыртузыла жүрүп жадылар.

Илхан Башгёз түрк фольклор керегинде эткен докладын жуулган улус жилбиркеп тынгадылар. Доклад түрк-огуз тилдерде улам сайын учурал турган оос ўлгерлерине ла калыптарына учурлалды. Түрк фольклорист эмди жети жыл США-нын Огайо штадындагы Индиана университеединде алтайистика ла тюркология аайынча антылу курс откүрип жат. Бу университет Америкада Алтай-Урал тил билезинин фольклорын ла оос ўлгерлерин шингдейтен төс жер болгонын ол жартап куучындасты. Колумбий университетинин профессоры Жибор Халаши-Кун дезе түрк тилдеринин колбуларын шингдеп турган болуптыр. Калганчы öйдö ол жебрен кумандылардын текши угы-тöзин истеп, ногай ла алтай калыктын түндүк айрызы – Аба-жыштагы шорлордын тилдерин түндештирип шингжүлейт.

Бу туштажуда институттын тюркологторы ортозында бу јолдыктардын авторы ла Туулу Алтайдын нацдрамтеатрынын режиссеры Ногон Шумаров кожо туруштыбыс. Айылчыларга Н. Шумаров алтай комус ойногоны кайкамчылу ла солун болды.

Мынын кийинде Алтай ла онын озогы историязы, эмдиги јүрёми керегинде эрмек-куучын откён. Алтай литературанын, культуранын özümi, байлык оос ўлгерликти жуп ла алтайлап кепке базып турганы керегинде угарга Америкадан келген шингжүчилерге сүрекей солун ла ајарулу болды. Мыныла коштой, темдектезе, Ильхан Башгөз Индиана университетеди түрк фольклорды кепке базып турганына токтогон айас, мынайда В.В. Радлов ло М.В. Чевалков тургускан «Образцы народной литературы тюркских племен» деп бичикити 1966 жылда, јüs жылдын бажында, Санкт-Петербургта кепке базылганыңдай, ол ок бойынча фото эп-аргала чыгарганын темдектеди. Алтай литература качаннан бери алдынан бичиктү болуп, özüp келди деп сурагына чокум жартамал бердибис. Мынан көргөжин, Америкадагы тюркологтор бу Радлов тургускан бичикити жаңыс жандай – оны јük ле алтай оос ўлгерликтин жуунтызы деп көрүп турганы жарталды.

Же алтай литература кёнү јолын Улу Октябрдын кийинде алынган. Бис эмди жаңыс ла алтайлап эмес, је анайда ок орус та, öскö дö тиilderле озогы фольклорбысты, эмдиги бойыбыс чүмдегенисти тен чыгарып жаңыбыс. Бисте бичиичилерис те кöп, кайчылар да түтөнгөлек. Алтай кай чörчöктöр бу ёйтö жетире тогус том болуп чыкканын, бу иш туузылгалагын тюркологтор ајарулу тыңдадылар. Бистинг жартамалга јöпсинип, олор бойлорынын ижи жаңыс озогы, революциядан озо Россияда чыккан фольклорго тайланчыкту ѡдöп турганынан улам, арай једикпестүзин темдектеп, жаны жарлалып, кепке базылып турган алтай фольклор жуунтыларыла, тил шингжүлериле, эмдиги алтай бичиктерле таныжарга күүнзеп турганын айттылар. Бис олорго андый болушты жетирер болуп моллондыбыс. Мындай колбулар керектүзин бистинг де тюркологтор, американ да айылчылар тен жараттылар.

«АЧ», 08.07.1978 j.

1. ШИБЕЕДЕ ШИБЕЛЕТКЕН САНААЛАР

Кош казанду кочкор айдың корон-соок куйругаш күндери турган. Бис Урсул-ичиле јоруктап, Шибее јуртка келдibис. Мунга јуук јонду алтай јурт. Мында ок Шибееге коштой Талду јурт. Шибиликтин маймандары качанғыдан бери јаткан јер. Азый атту-чуулу «Јаш корбо» деп колхоз П.В. Кучияктың «Аза јалан» деп повезининг болгон јери, журалган улузы шак мында эмес беди?.. Болгон ло бир ёйдö бир јўрўм. Бистийинен башка јўрўм. Бистийинде не болзын, jaan улустың айткан бирўзи: «Э-э, балдар, эмдиги јўрўмис – олден јўрўм эмес, јыргал эмей!» Је, чын да, бу кумран-чактың корумдары ла куучын-каткызы јынтыраган эмдиги ёйдин балдары – бистинг ортобыста каный кып-жик, не колбу бар? Оны јаныс академик Руденкодый улус билер бе, айса бис те оны база аайлап-шўёжип кёротён учурыбыс бар? Јўрўм ўзўлбайтен, ўрен тўгенбайтен деген. Укталип-тўстёлип баратан деген.

Јоруктап јўрсенг, јол ачылар, ажу табылар, кижи учураар. Эн солун кижи – ол кем? Эн солун туштажу – ол кайда?

Јортсонг, јол аларың. Јолугышсанг, сös аларың. Јелсенг, јер аларың, јергелешсанг, кеп аларың. Кан-Алтайдың канча аймагын айланып, каный кижиге туштабазынг, каный куучын укпазынг.

База бир сös бар. «Токум алдында ат јўрер, тон алдында эр јўрер» деген. Мынынг да улу учурын сестим, улузым учун сўйнди. Очўп калган от дейле, кубал-кўлин эжип ийсен, онынг алдында кичў кёрнёёчёк изў јадар. Оны кёнгшутсен, очогынды јарыдар, јўрегингди јыргадар от чыгар.

Канчын эр де бол, катан сынынг бек те бол, каргантижен де бол, катыс-кары да бол, – качан јўрегингнинг оды сооголок тушта, качан да болзо, тирў кижиге, тёрёл калыкка тартыларың. Кижини кижи кўзининг чогынанг сезер, кўксининг ойынан билер. Килтиреген кебиненг, кийимининг кеениненг эмес.

Шибее јуртта бис јўк ле эки кондыс. Эки кўнге улусты-јонды танырыга кўч, јадын-јўрўмнинг аайын јарыдарга ёй ас, jaan сагыжын јартаарга белен эмес. Сўрекей де кўп улуска

туштадыс деерге болбос. Же сүйндин, көрдис. Одын-суулу, омок-седен жаткан јон эмтири. Ару-чек, арбынду якшы журт эмтири. Жашёскүрим иштеп турган бригадаларга – «Жылдыса» да жеттибис, «Танталайды» да таптыбыс. Шибее журт учун, культуралу чеги учун турушкан энтузиаст, Туулу Алтайдын күльт-ишчилери ортодо текши тоомылу Л.С. Саданчиковага да јолугып, таныштыбыс. Якшынак ўредүчибис болгон, јаркынду-омок күүндү С.А. Мандаевти де эске алындыбыс, – калганчы јылдарда ол мында иштеп, јаш чагында яан тымудан улам божоды. Кожо ўренген нёköрлөрди, курдаш болгон уулдарды да таптыбыс, бала-барказының бажын билип, база аайлу јүргенин көрүп, ярадып, айыл-јурттарына кирип-чыктыбыс. Сананарага якшы.

Мында ок Мажы Күндешев деп бажы кажайган ёрёкён отурат. Отту јууның öйинде Киев городты јеек фашисттен жайымдал турар согушта, оттынг-ыштынг ортодо ороомло адышканча ичкерлеп барада, ол менинг адама элес эдип јолутышканын эске алынган. Адам ого орустап, «Живы будем, встретимся! Эзен болзын!» деп айдала, ары болуп калган деген. Ононг ойто јангыс Алтай јерине айланып келип, олор экү оморкожып тушташкан. «Juunan арткан јыргалду» дежип, јуук јанынан айылдажып јүрүшкен. Аданың нёköрине уулы, мен, јолугып јүргенимнен, јолду сөзин укканымнан артык не керек! Билерге якшы.

Алтай јеримле јўрерге сүййидим! Кайда ла иш кайнайт, кайда ла јон јурттайт. Ачуны да ёткүреринг, јыргалды да кёдүреринг.

Шибеедеги туштажулардынг экүзине ангулу аяру эттим. Жаан кижини көрдим, якыганын уктым. Жажыт эрди көрдим, жаанаганын жараттым.

Шибее журт бойының адын, эбиреде озогы алтай улустынг шибееленген тууларын эскертип, кереестеп адаганынан албатыга жарлу. Же эмдиги Шибеенинг шибееленип, аргаданып, курчуп жатканы – ол бойының јоны ла эдип-тудуп жаткан ижининг төс шылтузы.

Эзеним сеге, эрлү Шибее!

«АЧ», 27.03.1979 j.

АЛТАЙДЫН САЛЫМЫН АЙЛАГАН ОЙ

Былтыр Москвада «Наука» издаельствово Күнчыгыш литератураның тös редакциязы история наукалар кандиндагы Владимир Моисеевтин «Цинская империя и народы Саяно-Алтая в XVIII веке» деп шинжүлүү ижин кепке базып чыгарган.

Он сегизинчи чак Алтай-Сойонг тергеезинде јуртtagан түрк укту бистинг эл-калыктарга сүрекей кызаланду, терен учурлу ой болгоны текши јарлу. Шак бу чактын ортозында алтай улус ла биске јуугаш уранкайлардын бир кезек аймактары бойынын келер салымын эл-јажына Россияла колбогон, а Енисей бажынын танды-туба ла эмдиги Монгол Алтай дайтэн јерден ле база Дзунгарида – Ойроттын јеринде, Эртиш бажында јуртаган оок түрк ук-аймактар эрик јоктон Цин империянын (эмезе озогы алтай тилле айткаждын, Эjen-кааннын) олжочыл-тонокчыл политиказынын түбегине учуражып, чучураган.

Алтай-Сойонг тергеезинде Цин империянын XVIII чакта откүрген политиказы эл-ороондор аразындағы политиканын ол тушта бир jaан учурлу болёти болгонын шинжүчи илелеп темдектейт. Кайыр-каскак сын-тайгалу бу элбек тергеени эjen-манжылар Россия ла Кыдат аразында эптү буфер кептү көрүп, оны «пинфандык» – бөктү куйак эмезе «бяньцзин» – жака-кыйуу јер деп адаганы да аյыкту.

Је бу jaан учурлу сурак эмдиге јетире теренжиде шингделгелек, бир канча историктердин шинжүлүү иштеринде ол јўк кырпыштай, ойо-чийе көрүлген эди. Бу суракты текшилей аярып-көрбөгөнине јуук, онын учун науканын аярулу күреезине эм ўстине кийдиргелек јетирүлерге тайанып, оны лаптап тапташтыра шингдеери керектү болгон. Владимир Моисеев Алтай-Сойонгнын јон-калыктарын шингдеечи азыйгы историктердин кози тийбеген, колы јетпеген дайтэн эски орус архивтердин солун материалдарын, онойдо ок озогы кыдат јыл-бичиктердин документтерин тузаланып, тереншиде казынып, иштеген. Бу шинжүлүү ижин Владимир Моисеев Москвада СССР-дын наукалар Академиязынын Күнчыгышты шингдеер институтудынын

аспирантуразында история наукалардың докторы Борис Павлович Гуревичтин башкарғаныла откүріп, 1978 жылда шак бу темазы аайынча история наукалар кандидадының ады-чабына диссертациязын жөнгөлөп корулаган. Оноң бери ол бу аайынча шингдемел ижин ууламжың откүріп келгели, шак бу бичигин кепке базып чыгарғаны бистин Алтай улустың озогы ла эмдиги историязыла жилбиркеп турғандарга, бистин историк шингжүчилиберибиске анчадала ајарулу болгоны сөс жогынан жарт.

Бичигининг кире сөзинде автор бистин историктер Л.П. Потапов, П.Е. Тадыев, Н.С. Модоров, А.П. Уманский ле ёсколёрининг де иштери ого тузалу ла јомөлтөлө болгонын анылу темдектеп, быйанын айдат. Анчадала учурлу, болушту деп, П.Е. Тадыевтін 1956 жылда «Великая дружба» («Улу најылық») деп бичикте «Поворотный пункт в истории Горного Алтая» деген статьязын мактап аңылайт. Чында та, бистин тоомылу шингжүчибис Ом-Тураның областной архивининг материалдарына, Г.Н. Потаниннинг ле революциядан озогы ёйдо иштеген ёскө дө орус шингжүчилердин жетирүлерине јомёжип, тузалу ла терен учурлу керек бүдүрген.

Бу озогы тема эмдиги ёйдо јүрүмдик учур алынганын қалғанчы жылдардагы телекейлик керектер жарт керелейт. Бир кезек эмдиги қыдат историктер ле шингжүчилер кедерлеҗип, ороонының башкартузының жедектегени аайынча, ого келиштире Қыдаттың бойын ол тужында бийлеп-базынган маньы каандардың коштой жаткан монгол ло түрк укту калыктарына каршу жуу-чагының тонокчыл учурын актаарга, бу тергеенин элдериле откүрген Эjen-каанның сайгакту колбуларының учурын бултаарта көргүзеге амадап жадылар.

Бичиктін баштапкы бажалығы монгол ло ойрот калыктар, онайдо ок Алтайга жуугаш журттаган уранкайлар канайда тартыжып, канайда арга-күчи жедишпей, адакы учында манылардың колына киргенине учурлалган. Экинчи бажалыкта Эjen-каанның XVIII чактың 50-чи жылдарында Алтайда откүрген жуучыл экспансиязы керегинде айдалат. 1753 жылдан ала Ойроттың Журттың оодо согор, талканда-жалмаар амадузыла колбой эjen-маны черүлдердин «Кан-Кадын Алтай» дайтын тергеенин жерине ууландырган жуучакту жоруктарының учурын шингжүчи толо көргүзет.

Эн баштапкы согулта 1753 юлда алтай уранкайларга – эмдиги Монголдың Байан-Үлгей, Комды ла Убсу-Нур аймактарында жартаган улуска келип түшти. Эзендеги юлда олор Комды, Кара-Эртиш суулардың белтиринде, Буурыл-Токой Алтай дайтын жердеги жаткан бистинг ук-аймактарга чак экелди.

1755 юлдың жаскаары маньылардың черўзи Эјен-каанга багып койгон бир канча калка ла сойон жайсандарга, таајыларга баштадып, жол көргүстирип, бистинг эмдиги Туулу Алтайдын Кадын ичинде, Эре-Чуйда, Башкөс лө Чолушманда жартаган јоныбысты жуулап, бактырып аларга ийилди. Бу охондуктан күйүк айында эмдиги Монгол Алтайды колго алар суректы олор бүдүрип койгондор. Онойып, Ойроттың жеэzelүү Журтына калганчы өлүмдүү согулта эдерге Эјен-каан түндүк куйузынан бойынын жолын жазап алды.

Дзунгарияга табару эки жанынан бир уунда эдилген, Эјен черў капсай алыш келген. Жууга-чакка, кызаланта, олжолу курчуга алдырып чучураган, ойрот бийлердин ле жайсандардың жан учун каргышту тартыжулу ёён-бёкөнинен улам чаксырап, уйадап калган Ойрот каандык оодо соктырып, эл-жоны кырдырып, јоголыш калды.

Ойротты баскан тарый, Эјен-каан бойының колындағы калка-монгол жайсандарга, алтай улус Россияга киргелекте, бистинг бу Алтайды (эзенде Кан-Кадынның тергеезин) капшай-түрген жуулап, кабырып алзын деп кату јакару берген. Хотогойттордың жайсанты Цэнгүн-жапка баштаткан калка черў ле олорго баккан бир кезек алтай-уранкай жайсандар, темдектезе, Чадак, Алтайды жуулап, Чуйды төмөн черўлүү чуркурап, чубап келди. Ёштүлер аргалу болзо, алтай улусты албан-күчле туткунга апарар, апарып болбогонын артырбай кырар деген јакарулу болгон.

Шак бу ёй алтай калыктың жүрүминде анчада ла кату кызаланду чак болды.

Ёштүнинг жуучыл ииде-күчи, тын-тоозы канча-канча катап көп тө болзо, алтай улус төрөл жери ле эл-жайымы учун жана баспай тартыжууга көдүрилген. Мынызын шинжүчү бойының ижинде оморкодулу темдектеп көргүзет.

Ёштүнинг черўзи ёдёр ѡлдордо, туйук боомдордо, ажуларда жыгын эдип, кайалардан олордың ўстине корум таш

кёчкөлёндирип, партизан отрядтар төзөп, алтай улус калапту тартышканын, эленчек-обёкобистин ат-нерезин чокымдаган темдектер бу бичикте ас эмес. Јылгыры ла бачым-белен јорукту алтай черўлер тоозы ас та болзо, је ѡштүге кенерте, сакыбас јанынан согулталар эдер тактика тудуп, тайга-ташقا азып-тозып јүре, Алтайга тереншиген ѡштүлерди кетеп алыш кырган эди. Чат болбозо, ичкери ёдёр јолын туйуктап, јана болдырта, тоскурып-ойлодып турган. Шак бу кату чакта алтай улуска агаш-тажы, кайран Алтайы чындаптанг тынын алган шибее-куйагы болгон.

Кыйыжы јок келеткен ёлумнен аргаданып, алтай улус Ак-кааннынг колтугына кирип, арга-тыш аларга амадаган эди. Алтай улустын акту күүнин көрүп, орус башкару 1755 јылдын 17-чи декабринде, 1756 јылдын 2-чи майында чыгарган јөптöриле бистинг бу Алтайды Россияга алар деп јөп јарлаган. 1756 јылдын јайында Эн-Эртишти јакалай, Алтайдын бадыш келтегейиндеги чөлдөрлө Колываньнан Аба-Турага јетире кыйулай барган черўчил чийүлердинг шибеелеринде акту күүниле Россияга багарга келген алтай улусты – ойроттордынг арткан-калганын Ак-кааннынг тергезине кийдирери башталды. Шак анайып, бистинг алтай калыгыбыс акту бойынын күүниле калапту тартыжу, ёлумдү согуш ёткүре олжонон-кыргыннанг кыйып, Россияга кожулганы текши јарлу. Ол тушта алтай улуска тынын алар, келер ёйгө ичкери салымду болор сок јаныс чындык ла быжу аргазы шак ондый болгон. Бистинг күч историябыстынг јүрүмдик компазы учы-түбинде ўргүлүгө Темир-Чаган чолмонго ууланды.

Ол ёйлөрдинг тартыжузы чаазынга, документ бичиктерге толо базылган деерге болбос. Бистинг ойгорлор ло баатырлар керегинде ойортып айдатан, айладып келген шинжүлүштер бүгүнги де күнде ёңзүре ле курч бойынча турганча. Алтай ла танды-туба калыктардынг бу кызалаң чак керегинде бойлоры бичиген кереестери артпаганы ачымчылу деп, шинжүчүи ачыгынча айдат. Арткан болзо, ол ёйлөрдинг историядагы јуругы чик јок јаркынду ла јетире болор эди деп, Владимир Моисеев темдектейт. Бичигинин 86-чы страницазында алтай ла тува калыктардынг бу јанынан озогы кеп-куучындарын тереншиде шингдеп, историядагы јетирүлердинг једишпей турганын шак ононг таап алар деген чындык шүүлте айдат.

Ол ёйдö Алтай-Сойонг тергеезининг ук-аймактары ончозы Россияга бүткүл бойы кирди deerge болбос. Кем-Кемчиктиң сойондоры (эмдиги танды-туба улус), Монгол Алтайдың, эмдиги Комдының, Буурыл-Токайдың бисле угы-тöзи јаныс тöрк аймактары – кöк-сойондор, кара-телениттер, алтай уранкайлар, котондор ло дархаттар онон бери Цин империязының базынчыгына учурал, узак ёйгö чучурап-сонгдол, бистенг јажына айрылып, ўзёлип калдылар. Россияга киргели эзен арткан отоктор ойто-такып биригijип, табынча јаны алтай калык борор арга ачылды. Бистин албаты, онойып, бойына öлбöй, öзör арга тапты. Шак ол туштан бери бойыбысты алтай улус, алтай албаты деп ангылап аднаар boldыбыс. А бистин озогыда јеезелеп јурттаган јерибис ээн каларда, эртеги Ойрот јерине, Эртиш бажына öскö калыктар кöчүп, турлуулап алды. Эмдиги картада бу јерлер Кыдаттың Синьцзян дейтен автоном районның түндük-күнбадыш бólüгине келижет. Анда јурттаган калыктардың бўтгўнги салымын јакшы деп айдар арга јок.

Кыскачак таныштыру рецензияда бу јанынан куучын кыска болгоны јарт. Онын учун сонуркаган улус Владимир Моисеевting бу керектү бичигин «Академкниганин» магазиндери ажыра алдырып, таап алар аргалу. Бичиктиң тиражы 2 мунг экземпляр. Бу сурек аайынча ўстёне јартамал угайын деген эмезе ондый озогы кеп-куучын айдайын деген кижи бистин Радиого эмезе «Алтайдың Чолмоны» газетке бичиир аргалу.

Б.Я. Бедюров,
Туул Алтайдың телекöрүлте ле
радиоберилте аайынча комитетининг председатели
«АЧ», 10.07.1984 j.

ТЕАТР ЛА ЭПОС

Откён апрель айда РСФСР-дин Культура министерствозы ла бичиичилер Союзы Иркутскта Сибирдин драматургтарын јууп, онкүндүк семинар откүрген. Алтайдын бичиичилеринен анда Бронтой Бедюров турушкан. Бистин корреспондент Јыман Белеков Бронтой Бедюровко јолугып, интервью алган.

— **Бронтой Янгович, Иркутсктагы ол семинар керегинде куучындан берзегер.**

— Семинарга Камчатка, Магадан, Владивосток, Чита, Барнаул, Якутия, Бурятия, Хакасия ла Тувадан драматургтар келди. Иркутсктын бойынын культура ишчилери бу керектүүтүнде эрчимдү турушкылады. Семинардын ижин башкаарга Ленинградтан ады јарлу драматург И. Дворецкий, Москвадан Г. Мамлин, Чувашиядан Н. Терентьев кычырылды.

Меге, Алтайдан барган кижиге, бу семинарда турушканым сүрекей тузалу ла керектүү болды. Бисте театр јаны ачылган. Баштапкы алтамдар күч. Ченемел јок. Азыйыгы театрдын јанжыгузы ўзүлип ле ундулып калган. Драматургия бисте эн сондоп, куйрукта калган жанр. Оны көдүрери, көндүктири белен эмес.

Эмдиги драматургиянын алдында турган сурактар јаан. Бу сурактарды бистин драматургтар бүдүрзин деп некеп турганын семинарды башкарған каруулу нöкөрлөр ачыгынча јартадылар. Темдектезе, эмдиги ёй, эмдиги күннинг сурактары деп сөстөрди бүгүн улам сайын айдып ла адап јадыбыс. Же оны ондооры ла бүдүрери — ортозы ыраак неме. Кижи канайда иштеп турганын, иш бойы канайда ѡдүп турганын чала-была јураганын — эмдиги ёйди көргүскени deerge арай ас. А кижи неге амадап, неге сүүнип эмезе кородоп јүргени, канайып тайкылганы, канайып тайланганы, неге јеткени, кайда јасканы — ол ончозы јүрүмдик сурактар. Эмдиги драматургиядаjakши күүн-таптын темазы — арка-бел ошкош төс сурак. Темдектезе, эмдиги мораль, этика. Эмдиги јоннынг көгүс байлыктарын: ак-чекти, jakshylykты, jalakайды тереңжиде көргүзөр керек. Оны драматург канайда тургузар — эмдиги

малчының кебери ажыра айса эпостынгероиы этире – онызы бойының эби-мары. А төс некелте – оның эткени бистингүйнибиске, бистингүйнибиске томулгылу болзын. Темдектезе, неден улам уруш-согуш, кериш-кырыш чыгып жат? Ненинг учун кезикте жакшыла жаткан биле јарылып, чачылып жат? Неден улам кижи керекке кирет, а коштой улус оны көрбөөчи болуп јүрет? Акту сүүш канайда артап жат? Мындый суректар – туура салбас тема. Телекейлик суректар, политика – анчадала бүтгүнги, керектүлөө курч тема. Иркутсктагы семинарда шак мындый суректарга ууламы берилген. Оны канайда бүдүретени, чүмдейтени – драматургтын бойынан туро.

База бир сурак: Сибирде көп тоолу оок то, жаан да калыктар жүртеп жат. Олордын историяда откөн жолы да узунду-кыскалу, түнгейлү-башкалу. Бистингүйнибис эмди-јаныла özümin алынып, жаранып жат. Анчадала мындый калыктардын алдында турган суректар жаан. Азыйда, озогыда оны көдүрер арга да, билгир де, ийде-чыдал да јок болгоны жарт. Кажыла калык, анчадала сондоп калган, чучураган, чачылган калык көндүгип калганынан, özümдүзинен ўренер деп Маркс темдектеген. Онынг учун бу жанынан аяру семинарда база эдили.

– Ол семинардагы шүүлтеге Слер кандый ижигерди апардыгар?

– Бүдүн жарым жыл мынан озо мен режиссер Ногон Шумаровло ёмёлөжип, «Козүйке» ле «Козын Эркеш» деп ат-нерелү алтай кай-чörчöктöрдинг кош темазы аайынча ўлгерлеп ўч ойынду эпикалык тууры-трагедия чүмдегем. (Ол керегинде бистингүйнибис газет бичиген – *reg.*)

Бис тöröl эпосты жаштаң ала сүүп ле шүүп келгенис. Жашта оны калапту алып-баатырлардын кайкамчылу јүрүми ле кереги деп сонуркап көрөринг. Жаанап келеле, онон элбеде бойынга, ёйине түнгей күүн-санана беретенин сезеринг.

Азый бистингүйнибис де алтай улуска, анайда оок биске түнгей ёссоо до кочкүн калыктарга, кай-чörчöк – ол бир уунда театр да, бичик те кептү болгон. Шак бу кай чörчöктöрдö албатының амаду-санаазы, канча чактарга откөн салымы, жан-кылыгы, эрмек-сöзининг кеен-јаражы, – ончозы бар. Бу бистингүйнибис жүрүмистин төс эржинези.

Ат-нерелү түрк эпосты (ол тоодо алтай да кай чörчöктöрди) шингдеген академик В.М. Жирмунский билимдиктинг аңылу чындык эп-марына тайанып, онын наукада түүкилик баа-чуузын ла анайда ок онын культурада сургалду-таскамалду jaан јондык учурын чокумдап јартайт.

Бу ок шүйлтени бистинг эпостынг тös шинжүчили доктор С.С. Суразаков «Алтай фольклор» деген ижинде база улалтат: «Кай чörчöктöрдинг тös учуры албатынынг ат-нерези. Баатырлар жаныс ла улу-jaан ийде-күчтү эмес, је олордын сүр-кеберинде албатынынг энг артык кылык-жандары, ойгор санаазы, амадузы түйлген. Олор кажы ла исторический öйдö албатынынг идеалы болуп туратан». Чингис Айтматов дезе баатырлык эпосты албатынынг бүткүл энциклопедиязы деп адаган.

Бистинг ўйеге эпосты бичик ажыра кычырып билерге келишкен, кайчылардан угуп ёскöнибис ас болор. Эмди дезе öй келерде, театр тöзöллöрдö, баатырларды сценада кöргüзер некелте келген.

Эпос ло театр – бой-бойлорыла колбузы јокко јуук, башка неме деп бир кезек улус жастыра ондоорго турганы кайкамчылу. Öйлö кожо эпос то öндöйöt. Чörчöктöн чöкбöсkö ўренедис. Темдектезе, Кöгүтей-Мерген, Илья Муромец, Жангар эмезе Манас бистинг эмдиги ўйени Тöрөлин корырына, јуучыл-патриот күүн-тапты ёскöрерине коомой ўредет пе? Айса Ромео ло Джузельттанынг, Кöзүйке ле Байаннынг, Тахир ле Зухранынг изё күүни эмдиги јаш јүректерди жаркынду чындык сүйшке баштабас па?

Культуранынг ла кееркедим искуусствонынг чындалтап жаранып ёскöнининг чын темдеги шак онон, театр албатынынг тös байлыгын бойына алынган кирезинен билдирер. Театр ачылар алдында репертуар керегинде сурак курч болгон. Тургузар жаны неме јок. Шак бу амадула бис «Кöзүйке ле Байанды» бичип баштаганыс. Jaан ишти эткенде, једиклес јок болбайтон. Бу эпикалык туузыбысты там теренгжидерге чырмайып јадыбыс.

– Јербайынынг репертуары керегинде сурак бүгүнгиде сүрекей курч туруп жат. Ол жанынан Слер нени сананып шүйүп туругар?

— Бистинг поэттер ле бичиичилер көбизи бойының жайалта-күйүн литератураның бу эң терен ле бийик дайтэн болгүнде ченеер аргазы чек јок болгон. Драматургияда иштеперге јарамыкту айалга керек. Театр јок болгон до. Алтай литератураның ўлгерлик ле проза деген јүзүндери калганчы јирме јылдың туркунына анчадала јаранып, јайылып ёзөрдө, драма не сондогоны жарт. *Драматургияны көндүктөрөр төс айалга — ол театр.* Куру жерде куулгазын бүгүрери алангузулу эмей. Пьесалар болбогон эмес, чүмделери де чүмделген, же автор бойының ижин сценада көрөр аргазы јок болзо, бу иш јылбас. Чындал та, пьеса бичири кожон чүмдегениле түнгей. Кожонды композитор күүге салбаза, ол кожон эмес, јўк кургак текст. *Театрдың сценазына, киного, телекөргүзүлөргө тургузылбаза, пьеса тынданып јүрүм алар кирези јок.* Пьеса элден озо кепке базарга эмес, же оны албаты-јон көрзин деп чүмделет...

Бис шүүр болзобыс, јаны театрға бойының баштапкы алтамдарын шак эпостон, фольклордон баштаза, калыкка да јуук, керекке де јарамыкту бolor эди. Бистенг озочыл калыктардың ончо театрлары бу јолло барган. Бистинг бу Алтайдаjakшинак жайалталу композиторлор ёскүрлесе, алтай кай чёрчөктөрди опера, балет эдип тургузар ёй келер. Казах, кыргыз, хакас, бурят театрдың сценазын көрсөгөр, шак андый. Национальный театр эпосты туура таштайла, јаан јол алып баар аргазы јок.

Бисте эмди кандый да болзо литературабыс бар. Л. Коkeyшевтинг романдарын, повестьтерин, туујыларын пьеса эдер аргалу. Э. Палкиннинг, Б. Укачиннинг, А. Адаровтынг, К. Төлөсовтинг, И. Шодоевтинг, С. Манитовтынг, Ж. Каинчиннинг ле ёскö до нёкөрлөрдин чүмдегени репертуардың төзөлгөзине жарабас беди? М. Чевалков, М. Мундус-Эдоков, П. Кучияк, Ч. Энчинов ло ёскö до бичиичилер кайда! Оны орныктырар аргалу. Бис бодозобыс, *театр, онын художественный совети, литбölüги керектинг бу јанын элден озо ајаруга алар учурлу.*

— Калганчы сурак. Театр эмдиги айалгада Туулу Алтайдың бастыра культурный јүрүмининг ёзёги бolor учурлу. Айдарда, театр ла Туулу Алтайдың творческий интеллигентиязынын колбузы керегинде нени айдарыгар, Бронтой Янгович?

— Бу суракты меге эмес, культура ла искусство учун каруулу ишчилерге берер керек. *Театр бойына бистинг авторлорды тартып алар шиши эм тураланган чек когус откүрет деп бодойдым.* Театрга ойнайтон актерлор, иш башкааралар улус белетеери, ўредүге ийери, бис тууразынан көрүп жүрсебис, уйан. Анда-мында эки-жыңыс кижи бары — ол жаан некейге жамачыый. Москвада, Ленинградта жакшынак труппа ўредип алар, администрация төзөп алар керектүү аргалар көп. Тузаланар керек. «*Театр төзөлгөн, театр бар*» дежип токунабай, ого чындык ууламжы берери — ол жүрүмдик керек, жондык некелте. Пьесалар жок дейле, театр беленинче женил жолго туралык жатканы жазыкту. Бичигедий улус бисте бар, пьесалар да жок эмес. Улусты көдүрүп, керектүү жерге бойынын ойинде тургузар керек.

«АЧ», 25.05.1979 ж.

ОЙНОЛБОГОН ОЙЫНДАР УЧУН АТААН СОС

Айлар айланылап отти, жылдар жылышылап отти. Ары көрөлөө, бери көргөлөктөн он алты ай эмес, 16 (!) жыл одүп калтыр. Бу не, кандай андый коромжык сыйлу кайран ой дегежин, ол туштагы «Туулу» Алтайда «национальный» деп чололу, «драма» деп бычуюлук театр ачылганы туро.

Ол тушта мен Күнчыгышты шингдеер Москвадагы институттын аспирантуразында ўренип туралар, биликке-бийикке жарадынып жүрген жалын-жийит эр, Алтайымда мындый жаан жайаан-иш — театрдын окулу ачылып жатканына уткуй жаштан ала кожо ѡскён-чыдаган Ногон Шумаровло кожо азыйдан бери Москвада, Новосибирскте, Ленинградта амадаган санаа-күйүнисти бүдүрерге чырмайып, бу ўлгерлик трагедияны чўмдеп баштадыс.

Калтасы куру театрга капшай-белен сый эдерге. Репертуар жок дежерде, иш көндүккен сайын табынча эн талдама сўжеттүү ле сүрлү кеберлү баатырлык чёрчёктөрди, озогы түўкилерди ле кеп-куучындарды ончо-текши тургузар, ёмёлик иш бүдүрерис деп көкө түштө көөрөгилеп, көкип... Жок, жондогылап, жолдон туура таштагылап койды. Не болгон,

незиле јарашпаган? Уйан дегежин, мынан артык тургузулары база јок. А керектинг туйка буудагы, төс аайы ол тарыйын бистерге јарт эмес болгон. Эмди де ўзе јарт. Ол öйлөр – политика, идеология искусствоны бийлеп, ууламјый башкарып турган туш эди: «Современность керек. Актуальный эмес. Архаика. Соцреализмге келишпей јат». Мынын ўстүне бойы ортозындагы атааркаш, тегелеш, јабарлаш, тектериши кайда? Театр ла оны эбира одудагы оок-теек сайгактары бар. Мынын алдындагы алтай театрдан тем алынатан текши ўлгүлери јогын бого база кош. Эртеги, 30-50-чи јылдардын театрынын жанжыгулары ўзўлип калганын ајаруга алыгар. Кыскарта айтса, калас-куру сакыш болды. Јарлу поэттерибиистин ол туштагы јарадып бичиген рецензиялары – чаазыны саргарып калган – бу ла бойы азыйы папкамда јатканын јаны аяарадым. Же канча кире туйка, каралу былъыганы, телефондошконы, буудактап булгаганы бу ортобыста јүргендеристин акту бойлорынын ла ал-чегинде арткай – бойсын!

Баш болзын! Же, жаан сөстө јашыт јок, улу сөстө уйат јок деген бирүзи, ачынар-тарынары јогынан ачыгынча айдыналы: интеллигенциябыстынг ичкеричил иженчи-амадузы кёнү јолын алынбады, балыр-булур баларга оролып, баткак-житкек јабарга бадалып, кёвшчö кёйлмөктүй Улалудан тебүлү ағын чыгаралбай, јаныс јerde айлана калдыбыс. Он алты јылыбыс – от-калаптый тужыбыс јап эдип калганынын төс шылтагы – ол төрө-төзибис јогынан улам, төзөмөл ууламјы јогынан улам алтай культурабыс чындык јолын алынып болбогоны туро. Төс идеалыбыс неде, кайдагызын аайлап та, аңылап та албаганысты арт түбинде, јük эмди барып, та онгдорыс, та јок? Алтай национальный идеология јогынын түбени анчада ла эмди јарталып келди. Ууламјы-једек јогынан бодоп кайдаар јортотон?

Бодолго: 16 јыл откёли, театрыбыстынг андый-мындый, анча-мынча тургузулары ортозынан кандыйын талдап-анылап, «чын, бистинг национальный кебеделисти акту бойыска ачып көргүскен ойыныс шак бу» деп кёөркөп айдып болорыс? Кандый тургузулардан алтай јашоскүрим јакшылыкка, јаркындыкка, эркиндикке, кеендикке ич-бойынын јэйк-буурын сургадынып, јалтанбастан, астыкпастан ичкери јайым алтаарына ўренер? Келип јаткан

ХХI-чи чакка бу ээченги ойындарынаң кандайларын артабайтан-элебейтен энчибис деп эржинелүү каптыргабыска оморкоп сугунарыс? Каруузы кайда? Эки-јаныс режиссерыбыска экпиндү јол бербедилер, јарым тынду этире жаппаза бастыртып койыштыс. Јомошпөдис, јергелешпедис. Ашхабадтаң Владивосток jaар, Магаданнаң Маскыба jaар кочкүндеп бараткан провинциал көрүм-турумду, орто чыдал-кирелүү кеткин режиссерлор ээчий-деечий келгилеп ле, баргылап ла, бор-ботко спектакльдарын тургускылап ла, ол аразында байагы ас-мас артисттерибисти эки-үч башка одуларга-турууларга бөлигилеп-тукурыштырып турганча ла, ѿй, кайран ѿй ѡдүп калтыр.

Атту-чуулу алтай эпосторыбыстын алып-баатырларынын, абакай-келиндерининг мёнкүлүк сүрлүү кеберлерин ойнобостон-тургуспастан, бойысты бойыс ла жектешкилеп жамандашкылап жүре, бүткүл ўие артисттерибиис қарыгылап калды. Кайран јылдарды, канчын чыдалды канайып та тыыдынышса, кайра ойто бурып борор эмес, – кандай ачу! Бой-бойоорды тозыжып, толгожып, болгобос жанынаң тегелешкилеп турат, кемге каршусын жетирдигер? Акту бойлорыска! «Телелерге айткан сөс» деп ўлгерди мен туку 1973 јылда бичиген эдим – ол ло артисттерле кожо жаныс түнекте жаба жадып турат. Же оны лаптап-шүүнип, бу не атасы деп слердин ортогордон кемигер кычырды? Эмдиге жок. Жолдоштор-поэттер дешкендери оны чунгашкылап, канча јылдарга чыгарбас-јарлабас этире баспактап койдылар – жүк ле 1988 јылда «Эржинелүү Эл» деп ўлгерлик јуунтыма јарлаар табым келишти. База ла 15 јыл откөн сонгында.

Онойып бичигенимди ас ла салса 5, эмезе 10-15, кезик аразында 20-де јылдан јарлаар аргалума мен темигип-шайып калгам. Онын учун көп кычыраачылар, алтай поэзия сүүчилер мени мен деп жакши билбезин де кайкаарым жок. Тирүге ёлүм, тилдүгө келегей дегени авторго, поэтке бу болбозо, айса не?

«Көзүйке ле Байанды» театр тургузарын сакып чөкөйлө, он јылдын бажында «Эл-Алтай» деп альманах-журналга 1988 јылдын 2, 3, 4-чи номерлерине улай-төлөй салдым. Айла, бу ѿйдин туркунына оригиналын да, экземплярын да ала-

ла, «јылыйткылап» койгондор, онын учун оны ойто такып чүмдеерге келишкен.

Эпос, трагедия – ол јаныс ла театрдагы ойынга керектү эмес, је элденг озо ол – поэзия, онын эң бийик дайтеп ўлгерлик јүзүни. Јаныс ла ойноор эмес, қычырапар учурлузы – эң озо.

База да керекибес эдим, база да јылдар ёдёр эди. Айла, ўстүне эмдигидий, поэзияга, јарашка, јаркынга очомик јылдар болзын. Же боорогы «јаны выборлор» деген быданы јок быртык керекте чала қырпыштай турушкан айас, канга шылтай ичеге дегедий, Эре-Чуйды айланып, Улаганнынг улу тергезине табарып, эли-жоныма ѡолыгар шылтак табылып, эрмектежип келдим. Ачаанду чакка аайын таппай, тымый түшкен аалга јурттарда ла тымык турлуларда јуртаган ачка-јутка алдырбас, ай-карадаң айабас улузыма ѡолыгып, ал-санаам јарый берди. Тутак-булгак, тузак-куурмак тушактап та турза, албаты-жонымнынг ортозында ал-сагыштары аамайтыбаган, ак санаазы артабаган эрлер-эмегендер, келин-кечкиндер эмди де ас эмес болтыр. Олор до чүмдегенимди ононг-мынан таап алып, ойо-чийе учы-кырынанг база соныркагылап турганы јарталды. Школдордогы ўредүчилер де балдарга менинг тиргизип, тизип берген фольклор кебеделдү ўлгерлеримди ўредип-қычыртып турганы анчада ла сүйндириди. Энг баштап 1986 јылдан бери «Эл-Алтай» деп адап чыгарган журнал да қычыраачыларга, оройтып та болзо, је бир эмештен једип турганын көрдим. Эмдиге подписной эмези коомой. Олор «Көзүйке ле Байанды» керектү дешкилеп, оны көп улус көрүп қычырапар этире «Алтайдын Чолмонына» не салбай турганаар деп сураганыла меге санаа алындыргылады. Олордын күүнине болуп, онайдо ок бу элденг баштап тилдеги ўлгерлик ишим, алтын сөзим деп билип, бу трагедияны газетке јарлаарга бергеним бу. Эмди туузылды.

Жакшызын-јаманын, једикпезин-јемтигин «Алтай баатырлардагы» «Көзүйке» ле «Козын-Эркеш» деген чөрчөктөрлө аргалу болзо тапташтыра салып, түндештирип көрүтер. Кайда озогы кайчынынг сүжеди, албатынынг сөзи, кайда эмдиги автордынг ижи, танынанг мөри? Канча проценти кайдаар жайа тартар эмеш – собурып, чотоп көрүтер, көбркийлер.

«Көзүйке-Байан» көп-көп ўйелердин туркунына бистинг калыктынг эн сүүген чörчök-туузыларынын бирүзи болуп жат. Азыйда, бичикке киргелек тужында, мынынг башка-башка айрылары Алтайдынг ичинде ле тыштында журтаган аймактар ортодо элбеде таркаган. Мындый сүжеттү чörчök туку VI-чы чактагы јебрен уйгурларда – телениттердин эленчек-теринде учурал турганын бис озогы бичик-биликтен билерис. Онон, бериги орто чактарда табылган карындаш түрк калыктары – казактар, башкирлер, ногайлар ла Сибир татарларында бу чörчök кайда ла јарлу. Анчада ла казак калыктын ортодо бу эн элбек јайылган, канча-канча айрыларлу чörчök. Казактарда онын 16 башка жүзүни учурайт, олордынг бир канчазы, темдектезе, наймандардыйы ла Кичү Жүзтегиси бистинг алтай чörчöккө сүжедининг ағыныла, јебрендик жандарыла, озогы тилиле анчадала јуук. Абанынг ла Байаттынг калынг теленит журты XVII чакта кунурап чачылгалак тужунда бу олордо јаантайын айдылар, кожон сыйлу, коромык сыркынду сүүген чörчöги болгон. Н.У. Улагашев бу чörчöкти байаттарданг алынган, «Козын-Эркеш» те, «Көзүйке» де – тёзи јаныс чörчöктөр атту-чуулу бу кайчыбыстан бичилген, П.В. Кучияктын, А. Роголеванын ла Н.Г. Куранақовтынг колдоры ажыра откён. Је кайчынынг акту бойынынг айдыжында бу кандый болгонын бистинг билер аргабыс јок, – оригиналлы артпаган.

Алтай эпосто улу Шекспирдинг чүмдемелдерининг кемине тургадый сүжеттер жеткилинче бар деп мен азыйдан бери айдып келгем.

«Көзүйке-Байан» – ол бистинг кёчкүндик түрк калыктардын мөккүликке артабас ла ундуулбас – «Ромео ло Джульеттадый» – сүрлү сүүштинг чörчöги. Бойыстыйы – бойсу. Бойыстыйын кичеейлик, кишинийин јектебейлик. Бойысты бойыстынг көзисле көрөргө темигелик. Тонг откүре бистерди бойындыйын јабыс көрөрине, јамансынарына абыс-миссионер тужынан бери јангыштырып, özök-буурыбыска эдүзин канчадып салган. Калганчы тортон јылга јуук ёйдин туркунына алтай литература канайда канатталаып ёскөнин ончогор кörүп јадыгар. Онон озо бойыстынг Сөзиске бүдүмji бисте база да быжу болбогон, је бис оны

јенгүлү юдүп чыктыс. Театр-оыйынында ондай экпиндү ёзүм ле билдиrlү једим болбогон учун бис бу сферада озогы ла бойынча бойыстыйын кичеер ле сүүр кемине јетпегенис – ол улу оыйндарыс ойнолбогонының тös шылтагы. Же бойының ёйинде јокту оыйнчы ла ўлгерчи Шекспирди база кем де улу поэт ле драматург деп көрбөгөн. Акира Курасава Шекспирдин сүжеттерине јопон чырай ла кебедел берип, мөрлү кинотургузулар эткени биске, алтай оыйнчыларга, жазымы јок баратан јолысты ла иштейтен эп-марыстын аайын көргүзет. Бу јолго качан турарыс?

Менинг чүмдеген «Көзүйке ле Байаным» бу јанынан баштапкы ченемел. Мынанг озо бистинг атту-чуулу драматургтар П.В.Кучияк ла Ч.И.Енчинов эпосло иштеер марын таап, биске тем көргүскен. Же бистинг поэзия олордын јолыла барбай, олордын ченемелин туура таштаганы учун театрбыстын ижи чындык ууламы алышып болбогонын эмди бойыбыс жарт көрүп отурыбыс. Бу јолго ойто јаныдан турар ёй келген эмес пе?

Эски «тургактар» ордына алдыбыска эмди јаны «буудактар» турат. Эмдигенче он алты јашту театрбыстынг окпын-сокпын, омок-жимек јүргени јок. Ол оору кураган кептү, соксоо, јабатуткуш ач «рыноктынг» соок салкынду тыныжына ёкпөзин ёткүре соктыртып, там ѹдүрейт. Кем болужар, эмчилер кайда? Күч. Мере күч. Ого күч. Ончобыска күч. Же кыймыктаган кижи кыр ажар. «Jүрүм» дегенин орустап көчүрсе – движение. Поток. Ағын. «Урсул» дегенин ойгорлык кешиктү тиldен бу эмдиги талыр-булур эрмегиске көчүрсе, «агын» дегени болор. Кандый ағын? Не ағын? Не учурлу? Ўч-Сўмердинг сынынан сызылып түшкен ағын туро. Ўч-Сўмердегени – ол недежереер? Сананып-шүүп көрсөгөр. Шык сананып. Ондой эмес, Конгодой деп кеминг билер? А «Конгодой» дегени – ол не табыскак? Ойто такып ойроттын ортозына эмес, телениттинг тергеезине эмес, казактардын кайралына эмес, јок, бу Кан-Урсулдын ағынының сол јакасына јылгашактап, ак-жарыкка чыкканымның бир учурь незинде? Кара алтайлар ортосына булар учун јүрер, булар учун туружар, бу ок юйдө буларга кылангадып кыйя көрдирер этире не буруум бар учун јайлдым не деп, калганчы јылдарда катап-катап сананар болдым. Адақыда аай-

ын сезип келдим. Јок, Кудай мени кыйынга эмес – быйанга жайаган. Алтайлардың ортодо алтай болуп бүткеним каный күч, каный кешик! Ончозы ононг улам. Мен онынг учун бу јолдо. Менгештү жорукта, мергендү шургуда мен. Ағыннынг бажында мен. Токтойтон табым јок. Айса болсо, мынанг ары салым бойы аайлалар. Тыныш аларга, тыш табарга. Кыскарта айтса, кинчегисти чечерге. Кин-судабыс табарга. Кара сананган, кинчек-јарамасту кылыктар кылышыр амыйтандарды акту јүрегимнен алкаганым ўстүне јакыйтаным мындый: ондый ла болзын, чындык ѡштүлер ле мекечи најылар, кысташкар ла, слердинг ондыйыгар меге бүгүн анчада ла керектү – буудактарым бузарга, тургактарым тужаарга, кыймыгы јок Алтайды кыймыктадып аларга, астыкласка, јастыкласка, Төрөлис учун төзөёндү Ишти төзөп саларга. Ак жайаанысты аайлаарга слер керектү. Канай-кунай кал-калјугаар кайыла берсе, күрмелү күйүништереер очомиктелип очкилей берсе, меге де чат карануй-кызам боло берер. Онынг учун јарыш эдип јарыыштар ла. Ого-бого согулыштар ла. Кемге каршу? Меге карын јакшы. Јылдар сайын бакрастый бажымдагы бар санаам бир аайын алынып, табылу-тапту кайнап, бойымды бойым жазаптыра айладып-ондонып келедим.

Мен слерге көп катап айдынгам. Мен слерлер учун јүрүмимде турумкай турушкам. Эмдиге чөкөбөстөнг турушканчам. Бараксан элибис ле јол алатаң болзын. Алтай көгүстик культурабыстынг ағыны ачылзын. Же слер мени аайлабазаар, таныбазаар – ич бойымды, ичкери јолымды. Онысы да керекпет.

А ойнолбогон ойындар? Алдырбас, ойгонор ло ойнолор. База бир ўие артисттерибис карыгалакта...

«Көзүйке ле Байанды» слерге жандырып бергеним учун бир нереем.

Үлгерлик јолымнынг бир ўиези туру. Айыштар ла шүүшишкөр. Ол туза.

Жалкуурбай, жалкыбай кычырганы учун ончо шыранкай кычыраачыларыма алкыш-быйаным айдып турум. Жолбелтирине жетире јортуп, кожо жеттибис. Ашуулар көп – ашалык. Кечүүлөр көп – кечелик. Күш-таа!

2. IV.1994 j.

БАЗЫРЫКТЫН КЫЗЫЛ-ЖЕЕРЕН АТТАРЫ

Кычыраачы озогызын ойгортот,
В. Ф. Чумакаевтинг куучыны

1948-49 йылдарда Базырыктан жебрен чакта көмгөн улустын сөйкөрин казарда, мен анда керечи кижи болуп, бир жайына кожо шингжүлөжип, археологтордон жакшы-жазап уктым, көрүштим. Онын кийининде Ленинградка эки катап барып жүрдим. Базырыктын јөөжөзин Эрмитажта көрүте чыгара тургузып койгонын көрдим. Онын керегин катап-катап ученыйлардан угуп, бойым лекциялар кычырып жүрдим.

Базырыктан алтын чўмдў солун јөёжө, ёлғон улустын бальзамдалп ўрелбес этире жазап койгон сөйкөри ле анчадала кызыл-жеерен аттардын сөйкөри табылганы меге кайкамчылу болды. Ол аттардын терезин сойгон јок, терен орого салып, ўстине көп таш чогуп көмүп саларда, тош тонголо, јыдытпаган, ол ок бойы. Бу кызыл-жеерен аттар керегинде көп куучын чыккан болгон. Ол куучындардан улам легендалар табылган. Онын керегинде бу статьяны «Алтайдын Чолмоны» газедиске бичип турганым ол.

Качан Базырыктын сөйкөрин казарда, оноң кызыл-жеерен аттар чыгарда, С.И. Руденкого баштаткан археологтор мынайда жартагандар. Жебрен чактарда бу Күнчыгыды жерде болгон керектерди историяда жартап бичигениле болзо, олжо барган бойынын улузын бу кызыл-жеерен аттарла толуп алыш, ойто экелетен эмтири. Күнтүштүк жанаңан јуучыл-тонокчылар келип, Базырыктын улузыла улам сайын јуулажып туратан.

Мен Базырык керегинде лекциялар кычырып жүреримде, Кара-Кöпши, Кöзö, Кара-Кокшо жерлерининг улузы: «Ол жебрен чакта чын болгон керек бистинг ёйдö чörчöк-куучын болуп артканы бу туру» – деп айттылар. – Жебрен чакта олжолоткон кишини кызыл-жеерен атла күнтүштүк жанаңан барып экелетен болзо, бистинг жерде дезе, ол тушта тынг оорыган кишининг сүнеезин күнтүштүк жанаңан кызыл-жеерен тай мал тайып экелетен, ол тушта оору кижи жазылар дешкилейтен. Жебрен чакта күнтүштүк жанаңан келип

јуулап ла тоноп, бу јердинг улусын олжого апарып туратан јуучылдардың ады – «саар (сынтар) көстү саадакчылар».

Чындаپ та, бу бистинг улустың айткан сөзи јебрен историктердин «одноглазые аримаспы» деп адаган албатышына келижер. Оның учун бу ѡрё айткан куучын Базырыкла, оның жартамалыла бир түнгейи бар.

Экинчи жынынан эбиртип келзебис, мындый неме база жарталар. Базырыктың экинчи жаан корумынан эки кижинин сөёги чыккан. Мында жонның жааны – башчы кижининг сөёги јуулган. Ол јууда ѡлгөн эмтири, бажында эки јerde ай-малтала ойо соккон шырка бар. Качан оның сөёгин јууп тударда, оның эмегенин – 23 жашту жиит келинди тумалап ѡлтүреле, ѡбётониле кожо жаңыс ородо көмүп салтыр. Јердин алдында, терени 8 метр ородо, агастан чөртип туткан, тууралары бештөрт метрден (5×4 м.) экче ўй јазап койгон.

Јыш јеринде – Кара-Кöпши, Кöзö, Арбачак, Кайачак, Ўүчек јурттарда жаткан улус озодо тайылга тайар болзо, тайылганың малын малтала мандайына согуп ѡлтүрбес, тумалап ѡлтүрөр: тумчугын айландыра буулап ииеле, эки жынынан туура тартып тумалаар.

Базырыктың јебрен жаңыла алтай улустың жаңының экинчи түнгейи бу болор.

Үчинчи түнгейлеш болуп, Базырыктың жаңына алтай улустың тайылгазы келижер. Базырыктың корумдарына ѡлгөн улустың сөйктөрин канайда салганы ајарулу. Экинчи корумда эр кижи ле ўй кижи, бежинчи корумда жаңыс ўй кижи, байла, жаан абакай, олорды бастыразын бальзамдап јазаган: ѡлгөн кижинин терезин сойоло, тоң эдин шылып, ордына африкан ѡлөн салып, көктөп койгон. Бистинг алтай улус озогыда тайылга тайза, тайылганың малының терезин база бальзамдап койотон. Малдың бажы, куйругы, жалы, төрт шыйрагы, кејири, жарым бууры, ёкпöзи – ончозы терезиле кожо болор.

Мынан түнгейлештирип көргөндө, бу жандар алтай улуска јебрен чактардан бери улалып келгени жарталар. Онойдо, бистинг ѡйдөн эки жарым-ўч мун жыл мынан озо болгон јүрүм чактан чакка кеп-куучын болуп жаң-ээжиге кирип, бистинг алтай улус ортозында артып калган эмтири.

База бир аярулу неме: бу кеп-куучындар јышта јаткан улуста – тубаларда арткан, а Базырык Улаган аймактын јеринде де болзо, мынданагы улуста Базырык керегинде кеп-куучын учурабайт. Айдарда, Улаганның эмдиги улузы Базырыктынг ёйинен ыраак орой келген болгодый, олор бойлоры да «бис бери орой көчүп келген улус» деп айдыжып јадылар. А Туул Алтайдынг јыш јанында јаткан улуста Базырыктынг јүрүмине, јанына келижери көп, анчадала кай-чörчöктö, кеп-куучында, камдардынг сөзинде. Мынанг Туул Алтайдынг јыш јанында улус, темдектезе, тубалар, азыйдан бери јуртап келгени билдирет.

Базырыктынг экспедициязында турушкан ученый улус меге таныш. С.И. Руденко эмди божоп калды, онынг абакайы Наталья Михайловна эзен-амыр, Ленинградта јадыры. Былтыр јайгыда оноор Эрмитажка јүрүп, ол керегинде куучындажып, керектү јартамалды база алдым. Эрмитажтынг директоры С.С. Сорокин – база археолог, таныш кижи, оныла да эрмектештим. Бу бычып-айдып турганым јаны материал бolor.

Бодозом, мынанг ары бистинг историктердинг бир-бирүзи бу алтай кеп-куучындардынг ла јебрен чактын казынтыларынынг аайын келиширип, алтай улустынг озогы историязынынг чын јолын ылгап чыгар учурлу. Онынг учун мындый керектерди кожо шүўжип, јөптöжип турар керек: кем нени билер, кем нени кожор – онызы текши солун ла керектү бolor.

«АЧ», 30.03.1979 j.

ЖОТКОН ТАБАРГАН ЖЕР

Күнчыгыш Пакистаның ўстүле ёткөн коркушту жоткон керегинде телекейлик печатьта эмдиге жетире бичилет. Ар-бүткенниң кал-күчтери андагы жараттай жаткан албатыга эткен түбекти айдарга да болбос. Жотконды ээчий чайык чыккан. Камык жон кырылган. Жотконның эткен каршулу шогыла анда тартыжу эмдигенче божобогон. Бу пакистан албатыга түшкен түбек керегинде «За рубежом» газетте «Эпока» деп итальян газеттин мындый материалы жараллан:

Кижиликтин историязы билген жоткондордың эн коркуштузы 1970 жылда 12 ноябарьда Бенгал булунгын ўстүле шунуп ёдөлө, бойының бастыра кал ийдезин Ганг сууның оозында көрөн албаты журтаган жерге түжүрген. Жотконноң улам көдүрилген бийиги 10 метр кирелү тенистин толкузы жараттай жаткан ортолыктарды бир ле частан артык ёйгө туй алып ийген. Оноң бир кезекке токунап жүреле, жоткон чайык алган жерлердин ўстүне там тынтыган. Күнчыгыш Пакистаның ўстүле шунуп ёткөн циклонның күчи Хиросимага чачкан атом бомбаның ийдезин ўч катапка артыктап жат деп, билер специалисттер айдыжат. Циклонның Ѽзёгине бир квадрат километр жerde журтап жаткан улустын тоозы аайынча телекейде баштапкы жерлердин бирүзи болуп турган Хития деп ортолык ла база ондор тооду оноң оок ортолыктар келишкен.

Циклонның Ѽзёгинде

Вертолетло жараттай жаткан ортолыктарды кууй учуп бараткан кижиге түбектинг коркушту, куйка баш жимиредер изи көрүнер. Азый чечектеп жаткан, 12 километрге учукталып чойилген Рабнабад ортолык эмди ээн чөл болуп калган. Бастыра ортолык топсыгалак калың балкашка бастырып, түштүк күннинг жарык чогына жалтыраган жадат. Анда-мында улустын ла майдың чогулышкан сөйкөтири, олордың ўстүндө – айланыжып турган жимекчи күштардың чуркураган ўўрлери.

Рабнабадта кижи угарынанг коркор јылыйту болгон, же сөйкөтири бодоштырган тоодонг чала ас. Суу тартыларда көп

сöйкötöрди тенис jaар агыза берген дешкилейт. Ирип-јыдып жаткан неменинг јыды ортолыктынг ўстүле жайылат.

Вертолеттын кабиназынан тынар-тынду неме билди-рер бе, јок по деп карап турдыс. Алдыбыста кенетийин јыгындардан, чырабагалдан чала-была тудуп салган юкпек тura, онын јанында биске јанып турган улус кörүнет. Вертолет конгон ло тарый, калактап, колдорын ичкери чойип, жайып турган улус бисти туй курчап ииди. Олордынг бүдүжин кöröргө коркушту: кирлү, арык, самтар, öёндөр оронып алган, чырайлары соолып, каарып калган, онгкойып калган кöстбөринде жайну.

Бисле кожо келген эки пакистан солдат ол ло тарыйын кадырган эт, консерва, јууркандар ўлеп баштады... Же бу јerde улустынг элден озо керексип турганы суу деп айдыжат. Олордын сок јаныс суулгыжына улустынг ла малдынг сёёги шаалып каларда, эмди јетинчи күн улай каны кадып, кинчектелип турган албаты эмтири. Ичер суулу канистранны көргөн бойыла бир келин билинбей, тала-тала каткыра берди. Мынайып санаазын ычкынып, јүүлип калган кижи мында сок јаныс бу келин эмес дешти.

Онон олор эмеш токунап, сагыш алынган кийининде, көргөн шыразын биске кыскарта куучындап бергендер.

Четвергте, 12 ноябрьда, энгиргери 8 час киреде ортолыктынг ўстүле, тазылдарыла катай агаштарды кодоро согуп, крестьяндардын юкпектерин кейге көдүрип учуртып, коркушту јоткон бир частан артык кайнаган болуптыр. Оны ээчий кишининг куйка бажын јимиредип, кажы ла минут сайын јаандаган коркымчылу табыш угулып келеле, ортолыктынг ўстүне тенис күп эткен. Суу толкуланып, ортолыктынг ўстүле ээчий-деечий толголып öдүп турган. Улус бүдүн арткан кaa-jaa туралардынг јабынчызына чыгып, кодорылбаган агаштарга кармаданып аргаданарга чырмайган. Тоолу минутка ынг-шынг боло берип, ар-бүткен токунаган болор бо deerдин кажы јанында, же ле деген толкулардын казыр тебўзи он катапка тынгып чыгала, тураларды ла јинji чилеп тизилижип калган улусту агаштарды чайык чонгүрген. Јоткон тан јарыганча атыйланган, чайыктынг кеми дезе бүдүн јарым күн öткөн кийининде кайра тартылган.

Тирү арткандардың биรүзи де канайда тынын алганы керегинде онду жартап берер кирези јок. Бу улус ончозы јууктарын јылыйтып салгандар. Тирү калган тоолу улус бойбойла төрөгөн-тугаан эмес, олор керек дезе јаныс та јурттын улузы эмес эмтири. Олор бу кыйынду чакла тартыжып, ёмёймөлө суу ла аш табарга биригишкен болуптыр.

Баштап тарый бис балдар чек јогын ајарбай калганыс. А пакистан билелерде балдар көп болотон эмей.

— Бу коркушту түнде бир де балам аргаданып болбогон — деп, такталып калган кара сагалду, төртөн јашту кижи куучындайт. — Эки балам ол ло тарыйын божогон. База экүзи күчи јеткенче суунын ўстүнде кайкалап, менен шык тудунган эди. Олорды аргадап алар эпти мен таппагам.

Рабнабадта көргөн андый учурал јаныс эмес, 20 мун квадрат километр јerde јаткан 2,5 миллион кире кижиден, элден озо балдар, келиндер, карган-тижендер божогон. Канча кире јон кырылганын чокум билип аларга, байла, келишпес, не дезе јербайынын јандарында албатынын тоозын алган чокум тоолор јок. Ого ўзеери, чайыктан озо бери рис јуунадарында туружарга удурумга көп ишмекчилер келген эди. Же эм ўстүне алган јетирүлерден бодозо, Хатия, Бхола, Рабнабад ортолыктарда, Ноакхали ле Патуакхали провинцияларда он јашка јетире балдар текши кырылып калган.

Бастыра салкындарда аланг-ачык јер

Бу мындый ума јок јылыйтунын, кырылыштын шылтагын ондоорго, бир кезек айалгаларды ајарута алар керек. Элден озо Гангтын белтир-оозы — телекейде улус эн койу чукталышкан јерлердин бири. 1961 јылда ёткён перепись аайынча болзо, Бхола ортолыкта бир квадрат километр јerde 600 кижи јадып турганы жарталган. Бу райондордо талайдын кеминен эн ле бийик көдүрилген јерлери 5 метрден ашпай јат, ого ўзеери бу сүре ле толкуларга јыра ырдыртып јаткан јер деп айдар керек. Онон улам мында јараттар јаантайын кубулып калат. Темдектезе, калганчы 15 јылдын туркунуна Гангтын агыны булунтын күнчыгыш кыйузында күбүрү јымжак, јаны архипелаг төзөп салган. Ол ло тарый бери

ороонның күйгексү јерлеринен бу байлык түжүмдү јерге крестьяндар көчүп, оны кыралап алгандар. Же бу ла юйдин туркунына булунның толкузы дельтаның күнбадыш келтейинде камык јакшынак јерди јыра јийле, тенистöön агыза берген. Оның да учун 1967 јылда чыгарылган картала тузаланып болбос: ол эскирип калган эмтири.

Чакпынду Бенгал булун түштүк jaар элбеп, Индий тениске ачылып турганы јарлу. Булунның түндүк кыйузыла чойилген Гималайдың сындары күнчыгыш jaар чала јабызап, Азияның учы-кыйузы билдирибес тепсендериндöөн кейге ачык öткүш эдип, тенис ле континент ортодо кейдинг төбүзи кенетийин кезем солыныштар айалга төзöп жат. Онызы дезе бойының öй-кирезинде кейдинг массалары куйундалып, јылышкылап турарына экелет. Согулыжып, солынышкан кейдинг массалары сүрекей jaан манг алынып, ондор, јўстер тоолу километр телкемдерле јылышкылап јадат. Бу ончозы дезе Бенгал булунда ла ого коштой јаткан райондордо ийделү циклондор ло јоткондор төзöйт.

Кейдинг коркушту табаруларынан коруланарага, суу тудатан jaан јазалдар, улусты чайыктан аргадаарга канчаканча кат таш туралар тудар керек. Же 1961 ле 1965 јылдарда болгон калганчы чайыктар Бенгал булунның jaрады сууның каршу күчине удура чек белетелбегенин көргүскен. Бир jaан будак мында колбу деп неме айдары јок јүдек болгонында. Бой-бойынан ондор тоолу миль (миль – 1,6 км.) киреде турган јурттар ортодо радио ло телефон јок, оның учун 12 ноябрьда јызырт эткен циклон ончозының бажына сакыбаган öйдö түшкен.

Түбекке алдырткандардың куучындарынан

Буурул сагалду карган куучындайт:

– Мен јүрүмимде кöп јоткондор көргөм. Jaан билелү кижи болом, бис таштан салган бек турада јатканыс. Чайык башталарда, мен бойымның јууктарымды ончозын турага јуугам. Бис эжиктерди јырс эттире jaап алган болгоныс, же суу көзнöктöрдöң кирип баштаган. Биске столдордың ўстүне чыгарга келишкен, суу дезе там ла там кирип турган. Шак бу тужунда башталган неменинг коркуштузын не деер!

Мен оны качан да ундыбазым. Суу бистинг мойыныбыска, оноң оозыбыска једип турган. Тынарга да күч болгон. Бис потолокты ойо соголо, бўркўте чыгарга турганыс. Биске јаныс суула эмес, је эдиске оролып, база ёрё потолокко јылып чыгарга турган камык јыландарла тартыжарга келишкен. Меге таш турам да болушпады. Йууктарым ончозы ёлгён.

Мындый јўстер тоолу куучындар угараар. Је олор до бу жерде јаткан улустын шыразын тўгезе кўргўзип болбос.

Эртезинде, тўнде тўшкен тўбектиң баштапкы керечилери Ноакхалиге келерде, кўп саба улус, бўткўл деремнелер ле јурттар юголып калган, камык ортолыктарды суу юголто ѡалап салган деп бодобогон до. Тирў арткандарга кыйалтазы югынан болжары керегинде сурак турға берген. Талайдан чайык келерде, бар-жок курсак-тамак, белетеп алган азық-тўлўк юголып, сууалгыштар дезе оодылып калган. Тиф ле холера оорулар табылып, жайылып баштаган. Бастьра Кўнчыгыш Пакистанды бар 4 вертолеттын бирўзи дезе шак ол ёйдё ўрелип калган. Тўбекке тўшкен ёрлерге једип болуш эдетең сок јаныс арга – суу ѡолы. Је керептердин ле кемелердин 90 проценти јотконго оодылып калган.

Талахапиде јуртаган 300 мунг кижининг 100 мунги божогон, артканы јадар јери ќок арткан. Циклоннынг ёзёгине Хатия ортолык келишкен. Тоолу тирў арткан улустын бирўзи, Раҳим Сайфур куучындайт:

– Јоткон јууктап келеткен деп биске кем де јетирў этпеген. Радио иштебей турган. Кўннинг аайы коркушту јаман болгон. Йангыр уруп, тынг салкын согуп турган. Кем де уйуктаарга јатпаган. Качан кулагыска ыраактанд кўркўреп тынып келеткен табыш угуларда, бис јоткон келип јатканын билип ийгенис. Бисте мындый чак јылдынг ла болуп јат. Быїылгы коркушту јоткон болгобос югынан башталган. Јоткон кемге де кайрал этпеген неделеден артык ёй ётти, је бис эмдиге јетире јаратка чакпын чыгара согуп турган сёёктёрди јуунадып божобойдис. Тирў арткандары қырып турган холерала, тифле тартыжарга келижип јат. Бу јуукта биске тоолу пакеттер чачкандар. Је анда кўп сабазы курсак эмес, газеттер болгон. Газеттерди қычырала, бис телекейде качан бир болгон эн коркушту јотконго алдыртканысты јаны билдибис. Мен бодозом, эмди энг учурлу неме – элден озо

тирү арткандарга болуш эдери. Кижининг күчи јаан. Көп төйötпөс, бистинг кыртыжы байлык ортолыктарыста катап ла садтар чечектеер, катап ла јокту да болзо, омок улустын сүүнчилүү ўндери угулар. Бис тураларысты јаныдан тудуп аларыс, јаныдан рис отургузарыс, ўй улус таап аларыс, бисте балдар болор, јүрүм ойто ло башталар.

Алтай тилге Б. Бедюров кочурген
баштапкы ченемел.

С. С. СУРАЗАКОВТЫН КЕРЕЕЗИНЕ

Бир јыл мынан озо, 1980 јылдын 10 мартаңда тан эртен, качан Москвандын ўстүнде борлоп турган боро туман күннин көзин туй бёктөй тудуп турган ёйдө, төс городтынг 67-чи номерлүу больнициазында меезине кан тепкенинен улам эки конуп профессор С.С. Суразаков кенетийин божоп калды. Шак бу күн Москвада совет тюркологтор Комитетдинин јууны ачылатан болгон.

Тан эртен мен бу Комитеттинг јуунына баарга уйкунан туруп, тергенип турарымда, аалга-тымықдачанын эжигин кем де келип тарткыштап, токулдада берди. Бу мыңый эрте кем келди дезем, Борис Укачиннинг ўзүктелген ўни угулды: «Ач, капшай ач! Кижи божоп калган!» Мен бу ёйдө аспирантурада ўренип, Москвандын јаказындагы Переделкино деген станцияда Чоботы деп жартта јадып тургам.

Бу кара табышты Укачиннен уккан бойынча, эдиканыма соок јайылып, куйка-бажым јымыража бергендей болды. Кем!? База ла!? Калганчы јылдарда бисте јылыйту ээчий јылыйту уламшый бергенинен улам камчыбыла мени јырс этирерге тургандый, јуурина тартынып ийдим:

— Сазон Саймович јок! Јаны ла Адаров телефондогон, сеге барып айтсын деген...

Бу нени айдат, не дейт, канайдат, чын эмеш пе?.. Кайран Сазон Саймович, бу ла 6 мартаңынг энгиринде байрамла уткуужып, телефондожып турган јогыс па? Ол мени айылдан кел, отурып куучындажарыс деп кычырып турган. Џаантайын омок-јимек бойы, јаркырада куучындан,

јардак ўниле кокурлап турган. Мен ого диссертациямның баштапкы бажалыгын көргүзерге турғам. А jaан удағаган, олордың квартиразына Москвандың башка-башка институттарынан алтай студенттер јуулышкан, бис те ондо Йыман Белековло кожо турушканыс. Жакшынак туштажу болгон эди. С.С. Суразаковты дезе Литинституттагы алтай-хакас көчүрөечилер болүгиндеги студенттерге фольклорло литература аайынча лекциялар кычырарына алдырган болгондор.

А бүтүн, байагы Комитеттинг јуунына баарга, ондо Сазон Саймовичке јолугарга белгелеп турган эдим. Эмди дезе ээн-тымык дачада, калың карлу талада, карагайлар ортозында кара табышка кап-чут кантырган бойым тура калдым... Беш јылдың бажында Лазарь Кокышевти ээчий улу-jaан чыгым Сазон Суразаковтың божогоны болды!..

Эмди бир јыл öтти. Же бүдерге эмдиге жетире болбос. Эс-санаада бодогондо, эл-жоныбыстың эмдиги наука ла литература күреезин эбиртип турган бистерге ол бу ла ортобыста немедий, jaан ла болзо, кайдаар да јүре берген, же удағастан јанып келердий, јардак-омок ўни јаныбыста угұлып јүргендий билдирет. Сазон Саймович бистерден јўк ле 54 жаңында ырады. Бу канчыйан яш! Ученый кижиғе сырангай ла тапту-кидим иштеп келетен, јаркынду шүүлтелер чыгаратан, jaан ажуга чыгатан быжу öйи.

Алтай јоныбыстың бичикчи-биликчи улустары ортодо оның ады-жолын билбес кижи, байла, юқ болор. Же СССР-дың бичиичилер Союзының члени, филология наукалардың докторы, профессор, jaан тоомылу учений-фольклорист С.С. Суразаков Сибирдинг јондорының ат-нерелү эпозының шингжүүчиizi болгон ады-чуузы јаныс та бистин ороондогы эмес, же телекейлик алтаистика ла тюркология науказында иштеп турғандарга текши јарлу болгонын бис база жакши билерис. Оның эткен-туткан иштери эмдиги фольклористикада, анчадала эпос шингдеер керекте көрүмжүктү болуп жат. С.С. Суразаков 30 јылга шыдар алтай науканы öскүришип, öрө көдүришип келген. Эпосты элбеде шингдеериле коштой оны элге-јонго таркадары, јарлаары аайынча эрчимдү иш шак оның баштаганыла öткүрилген. Алтай кычыраачылардың сүүген бичиги «Алтай баатырлар»

öttöн 50-70-чы јылдарда шак оның шылтузыла албаты ортозында анчадала јаан тоомјы алынган. «Алтай баатырлар» 10 том болуп чыкты, эмди де мынан ары С. С. Суразаковтың ўренчиктерининг күчиле база да улалып чыгар. Йууп алган материал-чörчöктöр айдары ѡок арбынду. Бого коштой алтай эпосты орус тилге коччурери башталган.

Оның керечизи – ат-нерелүү кай чörчöк «Маадай-Кара» 1973 јылда Москвада Академияда алтай ла орус тилле чыгарылганы, 1979 јылда Горно-Алтайскта кеен-чўмдүү этире орус ўлгерлик сөслөө коччурилгени. Мынызы бистинг эпосло элбек јон орус тил ажыра таныжар јаан арга берип јат. Божоор күнине јетирие С.С. Суразаков Москвада отурып, бойын бош салынбай, Академияда чыгаратан алтай кай чörчöктöрдин экинчи томын белетеп иштеген. Кайралы ѡок ёлум ого бу керекти учына јетирие бўдўрип чыгарарга бербеди, је бу ишти ўзўлтпей, ученый нöкёрлöри улалып саларында алангуу ѡок.

Алтай эпосты энг баштап XIX чакта атту-чуулу орус ученыйлар – В.В. Радлов, В.И. Вербицкий, Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, алтай улус – ўредёчи Н.Я. Никифоров, јурукчы, этнограф, бичиичи Чорос-Гуркин шингдел баштагандар. Онын учун бу ѿй баштапкы этапка келижип јат.

Экинчи этап революцияның кийиндеги јаныртуулу, јаркынду 30-чы ла кезектей 40-чи јылдарга түжүп јат. Бу ѿй элден озо јайлatalу алтай бичиичилер П.В. Кучияктың, Ч.И. Енчиновтың ады-жолдорыла колбулу. Је буларла коштой эмди чала ундулып јўрген база да ас эмес нöкёрлöр иштегентурушкан. Ол тушта алтай эпосты кёдүрери, таркадары аайынча јакшынак ла быйанду ишти Новосибирсктин бичиичилери, шингжўчилери ёткўрип, оны Сибир тергеезине јайылтып, тузалу ижин бўдўрип койгондор.

50-чы јылдардың ортосынан бери бу 1980 јылга јетирие алтай эпос ло текши фольклор шингделген ѿиди эмди бис јазымы јогынан «Суразаков ѿйи» деп, ўчинчи этаптың аайын чокумдап алар аргабыс бар. Шак бу этапта эпос шингдеери аайынча иш бўткўлинче бистинг бойыстың албаты-жоныбыстың ортосынан ёзўп, С.С. Суразаковко баштадып иштеген шингжўчилердин эрчимиile ёткён. Шак бу этаптың бажында, чокумдап айтса, 1952 јылда Туулу Алтайда история, литература, тил аайынча науканың анылу шингжўзин

öttükürer институт ачылып, онын төзөмөл ижин директор болуп С.С. Суразаков – канчын-jiit антылап илелеген. Кайчылардан, чörçökchilerden камык байлыктар бичилип, бойынынг öйинде бойынынг кирезинче јуунадылганы jaан jedimdiktü болуп жат.

Экинчи этаптагы эрjinе табынты – Аба-јыштынг атту-чуулу кайчызы, орден тагынган Н.У. Улагаш Павел Кучияктынг шылтузы болзо, ўчинчи этаптын улу кайчызы А.Г. Калкиннинг ады-чуузын текши алтай албатыга ла ороон ичине чыгарганы С.С. Суразаковтын камаанынан болгон.

С.С. Суразаковтын jүrümдик јолы текши алтай јоныбыстынг салымынынг коолында коолоп öткён. Janы Алтайдынг эн жаркынду ла ўредöлү эрлерининг бирöзи болуп турал, ол 30 жылдардагы улу кöчүшле, от-калатту јуунынг јалбыжыла, онын кийниндеги орныктырыштынг ла öрö özümнинг эрчимиле тынган, кыска да болзо, же jaан jүrüm jүрген. 1925 жылдын кышкы куран айында Майма öзökтин бажынданагы Сайдыс јуртта жаткан чапты сööктү Саймунынг уулынан ала жарлу ученыйдын ады-чуузына жетире јолды ол јенöлү бöдүрип чыкканын эскертип, јолду оморкоор учурыйс бар.

С.С. Суразаковко интеллектуал иштинг башка-башка бöлүктеринде ырысту жайалта берилген эди. Ол чындалтанг коммунист кöс-кörümдү ле at-нерелү дейтен, отко күйбес, сууга чöнбös баатырлык тынду ўйеден болгон. Эмди болзо, бис оны чындалтанг алтай науканынг алыш-баатыры деп айдарыс. Шак онынг учун ол бойынынг жайалтазын – албаты-јонынынг учурлу салымына берилген жайалта деп чын ондопло чындык ууламылу јолдо туруп, эл-јонынынг алдынан эдетен кереги учун эркетендü туружып, кара терин агызып, кайран күчин беринип, карам-кайрал јогынан иштенип, орто жажында ойто келбес болуп барганы ол. Баатырлык эпосты шиндееринде, оны жарлап чыгарарында, акту бойынын чўмдемел де созине, ўредö-педагогика да јолында онын терен кöксиненг чыккан иш бийик чындыйлу, кöдүринги учурлу, кееркедим кеберлү болотон.

С.С. Суразаковтын канчын тужынан ала кайралду эртемине жетире калапту иштеп келгенининг учурыйн özüp жаткан эмдиги жаш ўйеге чын билерге бу ёйибистин бийик ажузынан эртеги эдек јылдарга эс-кörümди эбиртип көргөжин, јуунынг-

чактын кийнинен кунтрактып калган јоныбыста кёгүс культурабыс учун, келер күнибис учун туружатан экијантыс ла кижи артып калганы јарталар. Эмдигиди калын ўйе јок болгон, эдер-тудар эрлер öскöлök болгон. Онын учун јаш ўйени öрө тартары, таскадары ла ўредери аайынча, кыскарта айтса, керектү кадрлар белетеер керекте ол јаан иш öткүргенин аңылап темдектеер керек. Бу јылдардагы онын ижи (С.С. Суразаков XIX съездтин делегады болгон) тöröl алтай калыгына бийик патриот күүн-таап, јангаксыбас кылыхан ла ўредүте, санаага ла ондомолго учы-куйузы јок ўстүгү јарлаганыла аңыланат. Алтай литературабыска јанты канат тагып, там бийик учушка божодорында С.С. Суразаковтын учуры керегинде Аржан Адаровтын «Jaан телекейге јол» деп эске алынышту повесть бичигинде чокум айдалат.

Кыска кересе сөстö С.С. Суразаковтын салым јүрүмин јетире толо айдар арга јок. Онын алтай фольклор ло литература аайынча бүдүрип чыгарган аңылу иштерин канайып тоолоор! Је онын чыгарган ла айлаткан түп-шүүлтелери келер алтай (јаныс та алтай эмес!) шингжүчилердин кöп ўйелерине бойынын ижинде башкарынар, чындык ууламы алынар мөрлү аргазы болов. Анчадала алтай эпостын јебрен эленчектен ала эмдиге јетире öзүп келген јолын эптештире шингдегени бистерге сүрекей учурлу.

С.С. Суразаков алтай литературада база да эрчимдү иштеген. Ол 1958 јылда Туулу Алтайдын бичиичилер организациязын төзöшкөн лө эн башкы СССР-дын бичиичилер Отогына алынгандардын бирүзи эди. Онын кöп тоолу ўлгерлик ле куучындарлу јуунтылары кычыраачыларга текши јарлу. Калганчы јылдарда ол роман бичийтем деп јазанып, улам сайын куучындан туратан. Онын эрте öлүми бу амадузын база бусты.

Је «Туулардын ээзи» деген ўлгерди – ойгонгон, öрө öнгжүгөн алтай кижининг омок күүнин чўмдеген јаңарды – кем билбес! Сүүштин ару быйанду күүзине алдырткан јииттер ле кыстар «Ак кайынды» качан бир ундыыр ба? Олжочыларга бактыртпай, ойто Алтайына аргымак мингенче једе конгон алтай баатыр керегинде «Аргымак» деп туузыда озогы алтай улустын ат-нерезин көргүскени ончобыстын көксинде.

Чаптыган-тайганың бажында турган бир улу мөш јыгылды. Канайдар, кижи мёнкүлик болуп бүтпеген. Же ол бойының жақын жетире жақабай, эдетең керегин жетире туузылтпай барганы айдары јок ачу. Же Сазон Саймович Суразаковтың эдип койгон иштери де келер ўйебиске кереес энчиidий болор. Олор оног ўрненер, оның ижин уалтар. Майма шуулап ла жадар. Чаптыган сурлап ла турар. Алтайың талдама уулдарының көксинде эр жақына эркинді сүүген аргымак јўрер. Ол – ѡйгө тендежү, ол – ўредүте ўстүтү. Онойып биске Сазон Саймович Суразаков жакыган.

Чындык ученыйдың, чындык ойгорчының јүрүми оның кижиликтік јүрүми туузылган кийинде де уалып жат. Эткен керегинде. Бүдүрген иштеринде.

«АЧ», 12.03.1981 j.

УЛУСКА АЙТКАН СӨС

Ады-јарлу поэт албаты-јонго айткан сөзин, акту күүнин кепке базып, ак-јарыкка чыгарарда, ача тартып кычырарага анчадала солун.

Аржан Адаровтың бу јуунтызы эки бөлүктү. «Ойим. Албатым. Төрөлим» ле «Сен керегинде ўлгерлер». Баштапкы бөлүк – төс, экинчиизи ого јомоштү. Ўлгерлик јуунтыны мынайда бөлүгени кычыраачыга поэттинг чүмдемел күүнин көгүске алынарга јарамыкту. «Сен керегинде ўлгер», жарт сезим-күүндү поэттинг сенбес темазы – сүүш ле келин-кыс болгожын, баштапкы бөлүк А. Адаровтың поэт болгон көс-көрүмин көргүзет. Шак мында поэттинг эбира орчыланды, Эл-Төрөлин, Эне-Алтайын, эл-јонын ла эртенги ле эмдиги ёйлөрди – күүлөген бу јүрүмди күр-көксинен ёткүргени анчадала иле. Бу јуунтыда Аржан Адаров элбек көрүм-шүүлтелү, энчиклес күүндү, эркиндик ле чындык сүүген поэт. Баштапкы бөлүк элден озо бир тынышла бир јэзүкте – 1980-1981 јылдарда бичилгени ајарулу. Мында оның тыш јүрүми ле ич көрүми, оныла колбой оролышкан сурактар – ончозы ойгортылып жат. Чокумдап айтса, бу бөлүктө поэттинг чүмдемел јүрүминин эки јылдык эзедү күүни ле санаазы салылган.

Поэт бойының ёйинен биле тура бойының каруузын берип болбогодый да түйүнчек суректарынан тууралабай турганы темдектүй. Бежен жаңына таптажып келген поэттин көгүс-көрүми көптөп ёскёни, кенип элбегени – бөлүктин адынан да жарт: «Öйим. Албатым. Тörölim».

Ол «Сок жаңыс Тöröл», «Россия», «Күүним» деген сүрекей жакшынак учурлу ўлгерлерле ачылат. Олордын темазы – ёрёги текши бажалыгы дезе, база да чындык болор.

Менде сок жаңыс Тöröл бар.
Менде сок жаңыс сүүш бар.
Öзötön дö болзом – жеримде,
Öлötön дö болзом – жеримде...
Менде экинчи сүүш јок.
Каргадып та јүрзем – жеримде.
Мактадып та јүрзем – жеримде.

Бу јолдыктарда ончозы айдылган: сүүш, чындык, оморкош ло кородош. Чын, мен жастыра айтпадым, эки јүстүлерле јөпсинбей, эптү-жакшы тушунда тöröлсип, эренгис кату келсе, эли-жонын ундып койотон, эдегин жайылтып жалына беретендерле јөпсинбей, жаратпай айдылган быжу сөс. Кажы ла чындык турумду поэт мынайда айдынарага уйалбас. Бу кандый Тöröл болгоны ўлгерден ўлгерге улалып, учур алынып, жарталып барат. Бу тöröл – Россия-Арасей, онынг ичинде Алтай. Онынг омок темазын, очпос учурын А. Адаров азыйдан бери улалтып, теренгшидип келгенин бис алдындағы жуунтылардан билерис. Же бу «Россия» деген ўлгер, мен бодозом, текши ороонбыстынг ўлгерлигинин кеминен тёмён эмес, топтү ле тостү чўмделген. М. Каримде «Россия» деген текши ле жарлу ўлгери бар. Ондо Россиянынг ондомолын, оныла кин-бирлигин оок албаты бойына бойы жартаганы жарлу. А. Адаровтынг «Россиязы» ол ок шўётлени база бир кырыла, база бир учурыла айландырып көргүзет.

«Күүним» деген ўчинчи ўлгерде поэттин кижилик күүни, жалакай санаазы.

«Тайгада санаа» теренг ойгорлык учурлу. Текши, телекейлик суректар эмдиги ёйдö, кажы ла кижиден кайда да ондо, ыраагында-тууразында эмес, мында, онынг бойында, көксинде болуп, ононг база кыйары јок. Улу ачылталардын

учуры кижиликке тузазы эмезе кинчектүү каршузы – бу јал-јүректи сөгүлтер, ойкөр эң каруулу суректар. Ол керегинде, амыр-энчүү керегинде XXVI съездте ачыгынча айдылган. Оны кажыла шүүнүп жүрген кижи билип жат. Ончозы Амырдан камаанду. Онын учун А. Адаров мында поэт-коммунист турумынан, күч те болзо, күүни оптимист сыркын алышып, сый-шишимирт откүре сыктабай, чындык бүдүмji ачат. Бу жаш Ѽктөм, жанылгалу сөс эмес, же санаа-сагыш откүре салымыс ичкери ѡлдузына бүткен күүн.

«Комус» деген тизим (мен бодозом, бу баллада эмес, же бир ўүр тизим, цифралажынан да болзо) жүзүн-базын темалу: комус бойы, онын бүдүүзи, история, кочкүндеш, карындаштык, керек дезе континенттер ырашканы бар, же бу тизим – жүрүмди жангарлаш, алтай комус айлаткан алкышту санаалар.

«Каска Кахтуновтын жада калганына», «Торжын-јеенимди эзеп» деген ўлгерлери сыгыт деген озогы жанрга келижет. Мен бодозом, бистин ўлгерликтин жүзүндерин кенидип-элбедип, андый бажалыктарды ўлгерге зренгис жогынан кийдирер керек. Мында бу јебрен сыгыт жаныдан учур алышар. «Каска Кахтуновко сыгыт» бу тушунда, барган да болзо, же чындык жүрүмдү кижи учун оморкош ло ундулбас керес болор. «Торжын-јеениме сыгыт» эмдиги жаш ўйеге эржине жүрүмнинг баазын ла учурын, анчадала качан бисте ѡлүниш-тeneeriш ууламжый берген ёйдö, санаа алышарга томулгылу болор. Онойдо ок «Нёкөрим ўйдешкени» (С.С. Суразаковко керес), «Сабдин Салдабайга» деген ўлгерлер база ого јуугаш. А. Адаровтын бу сыгыттары – бирлик күүндү, јомолтöлү, жүрүмдик учурлу. Олор кижи учун, эл учун жүрги ёңзүреп, улуска айдылган сөзиле ѡмölöжип, ёрө көдүрижип жүрген поэттин граждан турумынын база бир жаны болуп жат.

Чокум улуска ла керектерге кереестеген ўлгерлер база жаркынду сыркынду: Василий Чанчибаевке, Алексей Калкинге, Паслей Самыкка, «Сүүнчилү тушташ», «Калык качан да уйуктабас», «Эркемен Палкинге». Мында – чокумдаш, тартыжу, сөс blaажу, најылык, јастырыш деген бодолдор ажыра поэт база ла жүрүмдик, чындык көрүм ле кижининг учуры керегинде айдат.

А. Адаровтың база бир аңылу, је бойына чындық, эмди дезе ончо јонго, текши телекейге байлу сурагы – экология сурагы. А. Адаров бу теманы база азыйдан бери уаллат. Је азый бистерге јарт эмес, алангулу болгоны эмди, анчадала ойлө бистинг де санаа-сагыш элбегениле коштой, чокумдала берди. Онын учун мен бойым А. Адаровтың бу мөш, бу агаш керегинде темазы – ол Алтай керегинде, албаты керегинде чындық айтканы деп бодоп-ондоп јадым. Чындық Алтайдың поэди шак ондый болотон учурлу. Ол керегинде бойынын ёйинде улу бичиичи Леонов то айткан, а эмди анчадала бистинг Алтайда керкилүлер-киреелүлер агаш-тажысты артадып јадарда, экология эмес, эл учун туружар туш келет. Онын учун бу «Агаштар кезилгениненг улам санаа», «Алтайдың сүнези», «Оймон», «Картабайлы» ла ѡскö дö ўлгерлер јоннын санаа-көрүмин кенидери аайынча, чокум билим алынарына керектү ўлгерлер.

Айдарда, мен бу кыска рецензиямда тös ајаруны баштапкы болүкке токтоттым, не дезе экинчи болүк аайынча менде суректар јок; не дезе менинг, бир јанынан, айладу-санаамды баштапкызы алдаган, экинчи јанынан, баштапкы болүк бойынын терен ле бийик учурыла бу лирикалу болүкти чала кёлötкölöp тöjат.

«Өйим. Албатым. Тöрöлим» деген болүктеги ўлгерлер бичилген-чўмделген öйи ле темазы аайынча тизилип, бир шүүлте ўлгерден ўлгерге уалып, кочуп ле элбеп, бирлик ууламжы алынып, поэттинг айдарга сананганын айладыжарга, кожно билижерге текши кычыраачыга тузалу болор. «Улуска айткам сөзим» А. Адаровтың бу 80-чи јылдардың башталгазында айткан учурлу, угузулу бичиги деп көрүп турум. Келер јылдарга. Кожо баратан ўйеге.

«АЧ», 03.11.1981 j.

СУДУР КЕРЕГИНДЕ

Үзүк

Чындаң, судур дееристе, ондай бичик тудунган улус бистин Алтайда XX чактың јирмезинчи-отузынчы, керек дезе, оноң до бериги ёйлөргө јетире бар болгонын, айса болзо, эмди де эзен јўргендерин бу јаны ёрёги адалан улузын керелеп турган эмес пе?

Судур бичик керегинде эрмек-куучын анчадала Урсул Карагол ичинде көп. Шиме-судурчының ады-јолы түүки-чёрчёккө дö кирип калган. Коротының, Каспаның улузы оны эмдиге билер. Урсул ичинде јурттаган алтай улус јуук ёйлөргө јетире Монгол јериле саду-колбу ёткүрип, үзүк бичикке ондо ўренип, оны кычырып билетен. Үзүк бичик дегени – ол чокум монгол бичик деерге болбос. Ол ойрот улуста Зая-Пандит деп ойгор кижи тапкан бичик болов. Је биске јетире јарталгалак, jaан учурлу сурак – ол судурлар кандай тилле бичилген: јўк ле монгол-ойрот тилле бе, айса, алтай-ойрот тилле база ба? Кезик ученыйлардың шўўлтезиле болзо, судур монгол-ойрот тилле бичилген дежер. Чын, биске судур бичиктер берјендеги чактарда монгол-ойроттон такып келгенинде алангзу јок. Монголго – дезе ол Тёбёт-Таныт ажыра Эjen јеринен ле Индиянан табылып келген. Буркан да јаны база анда јебрендик ёйдö табылган. Је бистин кемибис Алтай јеринен чыккан судурды бойының козиле көрүп, кычырып таныган чылап, үзүк бичикле алтайлап бичибес деп канайып айдар? Эмдиги бистер орус бичикле канайда алтайлап бичип турубыс, шак онойып ок үзүк бичикти ада-обёкобис бойының тилине келиштире тузаланбас аргазы болбогон деп пе? Бодоштыра немени чын деп айдарга база јарабас. Кем билер, үзүк бичик билген алтай улус оны алтайлап та келиштирген болордон маат јок. Је мынызы бодоштыру-гипотеза – шак оның учун бу керекти тил билетен ученыйлар аайлашсын деп, эм ўстине туура салып койолык.

Је бистин улуска мынайда айдар күүнибис бар. Айса болзо, кемде-кемде алкынның түбинде, озогы алтараның ичинде – кайда-кайда чеберлеп-кереестеп турган судур бичик јаткан болов бо? Айса болзо, кызалан чак тужунда

чочыган-айаган улус тайга-ташкa чыгып, чык ётпöс, быжу таш какпактын алдына кыстап сугуп койгон судурлар эмди де кайда бир бар.

Андый бичик тудунган улус эмди Алтайда бар болгожын, оны наукага айтпай, жажырып турганы учун бистин келер ўйенинг алдына, алтай албатынын историязына, культуразына болгобостонг айдып болбос jaан каршузын јетирер деп билzin, кёксине алынзын. Бу ёйтгө јетире айдылып келген, кезик улус бойынын козиле көрүп јүрген судурды ычкынын койгоныбыс – ол ончобыска чыгым. Баштапкы ондый jaан чыгым – алтай улустынг бичигин «уй јигенинде» болгон. Яртап айтса, түрк уйгур бичигин јылыйтып койгоны ол болор. Шак ононг улам алтай улустынг бичигин уй жип койгон деп кеп-куучын табылганы ярт. Шак онойып бир ёйдö бисте билетен бичигистинг жанжыгузы ўзүлген турту. Айдарда, судур бичикити бу көс алдынча, бу ла ла 20-чи чактынг ичинде оито келер орды јок эдип ычкынып койгоныбыс – экинчи jaан чыгым.

Бу ла жууктарга јетире бистер судурчы-номчы кижи божозо, ононг аяап-чочып, судурын оныла кожо јууп эmezэ ѡртöп койотон жанду эди деп, бис канча катап укканыс. Бу jaан jaстыралу керек. Судурды ѡлгён сёёклө кожо салып койгоныла ондый улус бойынынг билбезининг, теренг шүүнбезининг шылтузында бистинг озогы чактагы историябыстынг бир кереезин јок эдип, көмгүлөп койгонын, бир учурлу ўзүгин улап болбос этире кезе чаап койгонын кайданг ондозын! Ондоор, токтодор кижи чыкпаганы ачу, коркушту коромжыкту!

Судурды бедирегер! Сурулап табалык!

1976 j.

ОЙРОТ ТУЖЫНЫНГ ОЗОГЫ КУУЧЫНДАРЫ

Кире сөзи

Бу озогы кеп-куучындар алтай улус акту бойының күүниле Ак каанга багып, Арасейге киргенинин 225 јылдыгыла колбой эн баштап бирлик тизүүлү јарлалып жат. Кара башту, кайыш курлу дайтын бистинг албаты олжочыга тепсептей, очогында одын очтүртпей, карын, ойто орныгар салымында шак бу алтам улу учурлу болды. Алтай калыктынг јүрүмдик компазынын уузы алангуу-астыгыш јогынаң Алтын-Казык јылдыстынг јаркынына – Арасейдин чолмонына чактынг чакка бурулган. Эмдиги бистерге эртегизин эскертип, эртengизин эзедерге бу улу темдектү јылдык шак мынынг учун теренг шүүлтөлү санаалар экелет.

Арассейге келип кирбекен болзобыс, ак-јарыкта алтай деп ару атту эл-јон болор беди? Онынг канады алдында көрүп отурбаган болзобыс, јутпа јыланга јудуртып, јуудык-јаман тонокчыга јулдатырып, Јуртыбысты канайда аргадап алар эдебис! А ол ёйлөрдө бистердин ўүле-коногыс ўргүлжиге ўзүлдердинг берјенинде, чынданптанг айткажын, бычактынг миизиндей болгон эмей.

Ойроттынг Јуртында чыккан јаман чак, орын-ширее blaашкан оокту-јаанду нойон-бийлердинг оны јок тартыжузы, оныла коштой башталган ёлүмдү ёён-бёкөн, бой-бойла карам-кайралы јок кырыжу ла јиижү ууламжып көпчий берерде, амыр јаткан албаты-јон аргазын таппай, астап-чучурай берди, аймак аймагыла ары-бери чачылар болды. Озодонг бери Ойротко ойлодып-олјолоп кирерге ондый эптү ёй сакып, көрүп-кетеп отурган көк бөрүдий көп ѡштүлер онон-мынанг ончозы баш көдүрип баштады. Мыны көрүп, анчадала манјы-кытат Эjen-каан макатып сүүнди, азыйданг бери амадаган санаазын – Ойроттынг јерин олјолоп, онынг омок јонын бойына кожор тапту-белен арга табылганын билди. Танг алдынанг јурттаган Ойрот ороон, ол тоодо алтай улус, элен чакка Эjenге кул болор күни јууктап келген. Кыргынду-кыйынду кызаланг чак бу болды.

Шак ондый ёй эл-калыктынг эржине көксинде, эреетилбес эскертүлү сөзинде элен чакка артып калат, артабастанг

айдылып турат. Мынызын, ак чаазынга мык этирте баспазада, албатыда айдылган түүкилер ле кеп-куучындар түгенбези керелейт. Түүки, кеп-куучын – ол фольклордың байлык ла терен жүрүмдик учурлу жүзүндери болор. Тегин чörчöктöрдöн олордың бир чокум-иле башказы бар. Мында озогыда чын болгон керектер – жуу-чак, олjo-айдуул, историяда жарлу улустың жүрүм-салымы, эткен кереги, ат-нереези, кем-кирези эмезе ук-сööктöрдинг бүткен-сысканы, öрө öскöни, болёунип кöчкöни, бириккени-чачылганы кепке келиштире айдылат, эренис-булгак немeler эмезе эки башка керектер эптештире жарталат. Кöпчип те калса, кöптöдö дö айдылса, колуныжып-колболыжып та койдырса, түүки-куучындардың түбинен түп-чындыгын түнгей ок таап-ылгар танып алар аргалу. Фольклордың бу чындыкту жүзүни кажы ла калыкта бар, темдектезе, озогы якут куучындар, монгол түүкилер, исланд сагалар, орус легендалар. Мындый куучындар ажыра улустар бойының эленчик тужын, угы-тöзин, ундулбас улу керектерин оостон түжүрбей бичик јогынан да ўйеден ўйеге улалтып келген деп темдектеер керек. Анчадала кöчкүн түрк-монгол укту калыктарда, ол тоодо бисте, мындый куучындардың жүрүмдик чындыгы анчадала элбек.

Бу жарлалып жаткан кеп-куучындардың бичилген öий ле айдылган жери башкалу да болзо, олорды бир эдип тизип, бириктире жарлаар аргазын текши-яныс темазы берет. Ол тема – Ойротто башталган јаман чак, оның жайрадылганы, олјолу жуу келгени, оноң улам алтай улус аргаданып Арасайге бакканы. Ол керегинде öрө айдылган. Мында јуулганы – ол Ойрот тужының ончо кеп-куучындарын туузылта салып жатканы эмес, тудамчага тургадыйы деп ондоор керек. Бу жанынан ишти теренжиде бүдүргежин, келер öйдö мынан анылу шингжү ле бүткүл дептер чыгары жарт. Же онызы – келер күннин кереги.

Бистин бу тизимде жарлалып жаткан кеп-куучындардың кöп сабазы эн баштап бичикке киргени ајарулу болзын. Экинчизинде, бир канчазы мынан жүс-жүс жирме јыл озогыда алтай, орус, немис тилдерле Санкт-Петербургта, Москвада, Лейпцигте ле öскö дö јерлерде жарлалып, ол öйдöги науканың айладузына кирген де болзо, је тöрöl алтай кычыраачы олорло база эн баштап таныжары тузалу да,

солун да. Бу материалдар XIX чактың јарымында баштапкы алтай бичиичи Киприйен Чөбölöктөн (М.В. Чевалков) ак-тelenет укту алтай улустың айдыланганы аайынча В.В. Радлов, В.И. Вербицкий, Г.Н. Потанин ле öскöлöри де бичип, бойлорының иштеринде тузаланганы эмдиги бистердин шингжүчил козибиске иле. Же ол öйдö күрмези эс-бостой, учуры уч-баштай да бичилген бу түүжи-куучындар эмдиги бичилгендериле тапташтыра шингдегенде, эки жандай ајыкту: оноң бери олордың jaан кубулбай, ол бойынча калганы, а база ўстүне озогы болгон керектер кожумагы ас, чындыгы арбын болуп ол ок аайыла айдылып келгени. Бистер де, шингжүчилдер, мынызын бичиктерден катап кörüp алыш, историяда чындай айдыланыла тапташтырып, јараштырып аладыс. Албатыда дезе оны озогыда јаралган материалдарга аай этире түнгейлештирип алатаң ла наукада чын жетирүлерле чокумдаштыратан аргазы бар эмес. Канайда угулган, анайда ла айдылан.

Конгодой, Шуну, Каалдан, Амыр-Санаа, Чадак, Табачы, Солтонның уулдары – булар ончозы Ойротын ла Алтайдың ол öйдöги салымында турушкан улус. Кеп-куучында олордың эткен кереги, jüрген jüรümü кажы бир јанынан кöпчиidlgen эмезе, карын, јабызадылан да болгожын, је тöдöгö учуры јаныс – ол чын болгон jüرüm.

«Шуну» деп 1866 јылда јаралган теленет кеп-куучында адалган Конгодой, темдектезе, чын, Ойроттың кааны болгон, оның адьи Цэван-Рабдан, ол чындалтан Шуну ла Каалданың адазы болгон. Керек дезе, Радловтың кайда да бир бичигинде эмдиги Ондой деп бодоштыра адап турган јуртыбыстың адьи озогыда айдыланыла Конгодой деп берилет. Болзо ло бolor, не дезе Урсул да дегени ойрот тилден «агын» деп кöчüриlet. А «конгодой» дегени – ол Ойрот-каанның јамы-титулының адьи болгоны текши јарлу, орус бичиктерде ол «контайши» деп бичилет. Бу керегинде јартамал С.С. Суразаковтың «Алтай фольклор» деген бичигининг 210-чы страницазында база бар. Конгодой сайгакка кирип, Шунуны кыйнаганы керегинде кеп-куучын бисти эбира жаткан хакас, тува, бурят, ойрот, казах, калка калыктарда база элбеде таркаган. Ойрот улустың сүүген геройы, ойгор сагышту омок-күлүк Шуну-

баатыр ороонын корыйтан, онын адаанын алыш туратан кезер болуп бүткен. Же ого күйүнгөн карындаштары оны кыйнаганы ўстүне кыйыктап, јабарлап саларда, калапту Шуну Ак-каанынг жерине Айуке-тайдазына кедип калды. Онойшп, төрөлине эң кызаланг ёйинде эң керектү болотон калапту кижи јолын алыш болбой, Ойроттын ширеезине отурып болбоды. Ойроттын чагы онойшп башталды. Конгодаи божоордо, каан болуп Калдан-Церен отурды. Калын мандайлу Калдан каан да болуп алза, калыгына амыр берер аргазы јок болды, ороонды онду башкарып болбозынын шылтузында ойроттор ўзүти јок јууда турды, арказынан казактар чочыдып, алдынан манжы-кыдат ала койуп турар болды. Керектинг аайын билип ийген Эjen-каан керек дезе Шунуга 1730 јылда аңылу элчилер ийип, оны Калдан-Церенге удура тартыжуда јомёöчи болуп, Ойротты јууларга амадаган. Же Шуну манжы-эјеннинг мекезине бүтпеди, ѡштүнин күчиле Ойроттын ширеезине отурбады, ондый да болзо, ойто база жанбады.

Андый-мындый болуп турганча, 1745 јыл келди. Калдан каан кары жажы једип божогоны јарталды. Же ордына отурап онду кижи јок болды. Калдан ўч уулду, бир канча кысту болгон. Жаан уулы туткунга келген келиннен чыккан учун, ол бойынынг ордына ортон уулы отурзын деп јакып койгон. Ортон уулы ширееге Ая-каан деп аданып отурды. (Алтай улус оны кыскарта Аяан деп адаганы Айылдаш Анатовтын айтканынанг јарталат). Же эки-ўч јыл ёткён бё, јок по, эр темине јеткелек Аяанга эл-орооннынг тискинин бек тударга бербестен оны антарар деген туйукка сүме чыкты. Онойшп, јууктары Аяанды арайынанг жайлайдып, ѡлтүреле, ордына байагы Калданнынг угы јабыс жаан уулын жараттылар. База да удабады, кал-тенек калжузы учун мынынг да каан салымы кыска болды. Оны тегин де жаратпай турган укту-тёстү нойон-бийлер эмди бого шылтай Калданнынг јеени Табачыга жайылып, оны эбира чогулышп баштаган.

Чорос укту Табачыны јомёп, Калданнынг кал-тенек жаан уулы Лама-Доржиге удурлажа кыймыгуга Табачыла коштой Тарбагантайда журттаган чагандык сёökтү бий Амыр-Санаа коштонышты. Амыр-Санаа керегинде алтай улуста, байагы ѡскө дё биске јуук калыктарда чылап ок, түүки-куучындар

база көп. Чын, Амыр-Санаа, база тың да, күлүк те кижи болгон.

Ол озо баштап Ойроттың ширеезин blaажар санаазы, байла, јок болгонын онын Табачы-таайын тапту ѡмөгөнинен билдирет. Таайлу-јеендү 1751 жылда Лама Доржиле уружар деп јада, оны антаратан күчи јетпей кайра соктырып, арга јокто Казактың јерине Аблай-солтонго качып, јалынып, оноң болуш сураарга келишкен. Мынан көргөндө, ойроттор ол до тужунда, казактарла ёркөжип, тартыжып та тургулаза, олорло кандый да, эмдиги бистерге чала јарт эмес јуук колбуда эмезе карындаштык ѡмөлөжүде болгоны збелет. Је Эјеннинг эртегиден бери ёткүрген сүмелү-сайгакту политиказы – ол көчкүн калыктарды бириктирбес, олорды бой-бойына тукурып, ѿштөштирип, текши күчин уйадатаны болгон. Мынайтканннын шылтузында олорды колго тударга, бактырып аларга белен эмей. Оның учун олор ойротторды казахтарга тукурып, казахтарды, калкаларды ойротторло чагыштырып туратан. Ого ўстүне көчкүндердин текши империязы јайрадылып, јаны калыктар бүдүп баштаган тужунда олорды бой-бойынан башка-башка јан алынганы там ыраштырган. Казахтар мусульманга көчкөн, ойроттор, калкалар чылап ок, быжулай Буркан-Бакшынын төрө-номын алынган, азыйғы ада-обөкөзинин јандаганын тудунары јаныс Алтайда арткан.

Айдарда, Ойрот уйадай бергенин сескен Эjen-каан ѡён-бөкөнди тузаланар эп табылганын көрүп, ойрот-казах ойто катап биригип болбос этире шаанчактап баштаган. Мынызы Ойроттогы канду керектерге найман, керей солтондор ло бийлер экпиндү кирижип баштаганыла колболышты.

Бир жылдан Аблай-солтонго тайанып, таайлу-јеендү 1,5 мунг черүлү туйка једип келеле, Лама-Доржини ѡргөзинде тудуп алып, божоткон, оны ээчий Немеху-Жиргалды (алтайлап Наамкы-Лыргалды) – канча сайгакты баштаган јаан танма биidi јок эттилер. Щитүлерин юголтколы, 1753 жылдың учкары-1754 жылдың бажында Табачы Ойротто каан болуп отура берип, јанын бектеп-тынъыда берди.

Је текши амаду бүткен кийнинде таайлу-јеендүнин санаа-күүни эки башка болгоны јарталды.

Табачы ла Амыр-Санаа тартыжуға кирер тужунда, эки бойы мынан ары Ойроттың јерин, оның эли-јонын эки башка ўлежип алар деп јөптöшкөн эди. Амыр-Санаа акту бойына анчадала бистинг Алтайды, ол ёйдöги Кан-Карагол дайтэн аймактарды, тöölöс лö теленит улустарды база сары-сойонгдорды бойына дörbötтöриле катай аларга некежип турганы эмдиге јетире табыскакту болуп жат. Ненин учун ол бойына Алтайды некешкен? Кезик алтай улустың эрмегинде Амыр-Санаа алтай укту болгон, алтай кишинен чыккан деп айдышат. Оның чын-тöгүнине чыгарга эмди күч те болзо, же Амыр-Санаа Алтайды аларга амадаганы, бойынын тартыжузында анчадала алтайларга иженгени иле кörүнет. Темдектезе, качан Табачы оның күчине тайанып, Ойрот-каанын ширеезине отура береле, оны тöгүндеп мекелейле, жаң ўлежер күюни јогын көргүзерде, Амыр-Санаа оныла јулажар алдында алтай жайзандардан јомöлтö сакыган. Же Алтайдың жайсандары оны јомööрдин ордына Табачынын жанына жайылганы историяның документтеринен де, мындый түўки-куучындардан да жарталып чыгат. 1755 жылда Алтайдың жайзандары Табачыга јомёжип Амыр-Санаага удура јуула-жып јүргели, оның јуртын олжолоп экелген деп историяда чокум жетирү бар. Акту менинг бодогонымла, алтай улустың ортодо ас тоолу чагандыктар табылганы шак бу керектерле колбулу болгодый. Оның бир темдеги – чагандыктар Абай-Суугашта, Соору-Суузарда, Оймондо јуртtagаны, не дезе озогыда шак мында алтай жайзандардың турулайтан тöс жери болгон.

Кезек алтайлар Амыр-Санаала тартышканын В.И. Вербицкийдин бичигиндеги «Амыр-Санаа Чаган-Наратанла тартышканы» керегинде куучын, онон «Кош-Агаш ненин учун анайда адалган?» деп 1961 жылда Чуйда бичилген куучын керелейт. Бу куучын 1961 жылда чыккан «Алтай чўмдў сөстöрдö» кепке базылган, быыл «Алтайдың Чолмоны» газетте ойто катап жараллан.

Жендирткен Амыр-Санаа Алтын-Кöлдöп ары Сойонгнын жери ажыра Эjenнен болуш сурап качып барада, ачу-коронын бадырып болбой, садынган улуска коркушту кекенгени бистинг кеп-куучындарда база бар: «Катап ойто кайра келзем, калjan-иркиттерден, котон-кыпчактардан, маньы-

тодоштордонг он кижи бажында бирүзин кезерим!» — деген. Байла, шак бу отоктордың жайзандары ого јомёшпой, карын, удурлажа тартышкан болгодай.

Айдарда, 1754 жылда Амыр-Санаа арга јокто Эјен-кааннан болуш сурап барганы түби јок түбектү алтам болды. 150 жыл улай Ойротты бактырып аларга амадаган Эјенге от-калапту жуу этпей, ок-саадак јогынан ончозын аайлап койор арга бойы табылганы жарталды, ѡштү болушты бойы сурап келди. Ол туштагы Эјен-каан Цяньлунның аай-коой јок сүүнгени керегинде бойынын ёйинде манжы-кыдат историктер ачыгынча бичигендер.

Амыр-Санаага черўни де берерин ол берген, је туйка амаду, канга шылтай ичеге деген бирүзи, Ойротты колго алары болгон. Амыр-Санааны коркушту күндүлөген, кайраалдап сыйлаган, Цяньлун ого бойы јолугып эрмектешкен, жамы берген, Эјен черўнинг болужыла Ойроттогы бускаланды токунадып, сени Ойроттың кааны эдип отургузарыс деп көкүткен. Амыр-Санаа кандый да сескир, аյыкчыл дипломат болзо, историянын аайынан кыйып чыгар, ѡштүнин тузагына түшпес аргазын таппады. Эјен ого карлагаштый кал-черў береле, Амыр-Санааны онын бажына тургусты, је бойынын бийлерине онон көс кыйбазын деп туйка јакарунан берип койды. Ойротторды удурлажып жууга туруп чыкпазын деп бүдүмжилеп койорго Амыр-Санаага керек дезе озогы ойрот маанызын жайылтканча Ойротко кирер тап берген. Је бу мекелеш болгон эмей!

Канча жылга уаллан жуу-чактан калажырап чучураган кара албаты ол до јогынан, карын, эмди амыр-энчү туратан эмей деп иженип, Амыр-Санааны эjen черўлү де келген болзо, иженчилү уткуган. Күнкер јерине күпүлдедип качкан Табачыны тудала, Эјенге аткарған. Је керек Табачыны антарғаныла токтободы.

Үч ле айдын туркунына текши Ойроттын тергеезин жуу-согуш јогынан колго тудуп алган Эјен эмди төс амадузын жарт ачты. Ойрот ороон болуп орныгарын кичейтени онын түжинде де јок болгоны ончозына жарталды. Манжы черў элди-јонды кыстал баштады, тонок тыңыды. Олжочылар ойрот улустың жандаган жанын неге де бодобой, олорды

öчөп-базынар боло берди. Бойлорының јанын, бичик-билигин ле календарин албадаар болды. Амыр-Санаага ойрот тантма бастыртпай, бойы јөп-јарлык чыгарарга бербей буудактап, керек-неме эткенде, оноң сөс укпай баады. Албаты-јонго до, Амыр-Санааның акту бойына да аланззыр неме артпады. Ойроттын ширезин јоголтып, ороонды төрт башка бөлүп, бирлик башкартузын токтодып, Амыр-Санааны јаан болзо дörбөттөрдин кааны эдип койор план болуптыр.

Амыр-Санаа ойто катап, эмди Ойрот учун Эjenге удурлай туруп чыкты. Ойротто турган черүнинг бийлерин кенеркедип тудала, баштарын кезе чапты. Бастыра јонын баатырлык тартыжуға кычырды. Ойрот трагедиянын экинчи, эмди адакы учы болотон тужы башталды! Же ойроттор эмди озогыдазындый омок јон эмес болгон. Канча јылга уалган каймырту-бускалантнан улам камык албаты жер сайын тоскон, ырбажып качкан. Ўзүти јок ёён-бökön, ѥлümдү тартыжу ўзезининг күүнин јандырып койгон. Анчадала албаты-јон акту бойы айдары јок чучурап, астай берген. Шак бу керегинде Чöблöкötтүг карылардан уккан куучынында, маймандардын түўкизинде айдалат.

Ойроттор Амыр-Санаага баштадып, кöдүрилип чыкканын угала, Цяньлун калжуурган. Ойрот јонды ончозын карам-кайрал јогынан тостой кырзын деп жакару берген. Катап ойто кара агаштый кал-черё јуулган, миллионго јуук эjen черё Ойротты эки јанынан капсай алып, курчап келерде, бир ойротко ѡштү бештен келижип турды. 1755-1756 јылдардын кыжын Амыр-Санаа Или ле Боротал суулар ортозында – озогы ойроттын турузында ѳткүрди. Арткан-калган албатызы, антыгарлу јуучыл нöкөрлөри, азыгы ѡштүлери адакы учында јөпсенижип, Амыр-Санааның адь-чуузын Ойрот-каан эдип кöдүрдилер. Же орой! Ондый да болзо Амыр-Санаа узун кыштын ёйин Улузын ойто јууп аларга, онойдо ок бойына јербойынын найман ла керей солтондорын, кедери жаткан Алтайдын да жайсандарын тартып аларга чырмайат. Же эрте жас келерде ле, Эjen-каан Цяньлун Ойротты «токунатсын» деп черүзин аткарды. Олжочылардын баш черүзин Хадаха ла Дардана деген Эjenге багып койгон ойрот бийлер баштап келетти. Сонында

олорды Чжао Чень деп чулу кытат бийле солуган. Ас-мас калган ойроттор тартышса да, ёштүнинг ал-түмен черўзин токтодоры јок болды. Олжочылар жаткан јоннынг јааны-јажын ылгабай, жалмап кыра берген. Онынг учун бутту-колду ла неме кызыл тынын алып, түндүк jaар – орустынг тергеезине кирерге качып баштады. Камыгы Казактынг чөлдөрин көстөп ойлошты. Же бу ёйдö олорды олjanынанг Аблай-солтоннынг кыргындары удура согуп баштады. Амыр-Санаанынг Аблай-солтонго иженгени калас болды. «Карындаштынг карды сазу» деген чилеп, ол Эјеннинг мекезине кирип, јакалай жаткан Ойроттынг јерин, Кан-Эртиште журтаган алтай улусты јуулаптоноп турға берди.

Эјен-каан Ойротты јуулаар алдында ойроттор ло казахтар биригизе бербезин, бир уунда туруп чыкпазын деп, Аблай-солтондый ачыркактарга Ойроттынг байлык ла телкем јерлерин береечи болуп көкүдип койгон. Онынг учун тартышжунынг бу болүгинде олор Эјенге коштоныжып, Ойротты коскорыжарга јомёшкон. Алтайда Кочкорбайла тартышканы керегинде элбеде таркаган кеп-куучын, онойдо ок «Сөөктү-Тайга», «Аргымак» деген куучындар шак бу ёйлөргө келижет.

Шактүгэ сөктирип кырдырган ойроттордынг сөёги тайгадый чогулган, каны талайдый аккан. Шак мыныла колбой Алтайда Кан деп суу, Чече деп туу, Сөөктү-Тайга, Кизи-Бажы, Сайдыс, Кырышкан, Бичиктү-Кайа, Корогон, база ёскё дö көп јерлердинг аттары бу јуу-согуштарла колбулу.

Чадакка баштаткан Эјен черў Алтай ажыра келип, бир жанынанг алтай јонды бактырып аларга, экинчизинде Амыр-Санааны ары Казахтынг јерине тескерлеерге бербей, курчап аларга Эртиш бажы jaар чураган. Алтай улуска кызалаң чак онойып келген.

Эјеннинг черўзи 1 миллионго јуук ойротторды кырып койгон деп эјен историктер бойы бичиген, тууразынан орусла мусульман документтер мынызын база бүдүмчилеген, соңында кытат историктер база јөпсинишкен. «Чөбölкөптүнг куучынында» алтан түмен теленет деп айдылып та турганынанг бодозоор: алтан түмен – ол эмдиги 600 мунтга келижер. А эмдиги алтай улус јўк алты түменге једер. Алтай улус Ойрот тужында теленет (ойрот тилинде теленгут) деп

адалган. Алтай Улус деп бис бойыбысты Арасейге киргени кийинде жаткан јерибистинг аайыла аданып алганыбыс.

Айдарда, Бэй Юань деген эjen историк мынайда бичиген: «Джунгарияда (Ойротто) бир канча мунг ёрёк болгон... Оннын торт ўлўзи кара оорудан кырылган, оннын экүзи Казах ла Орус јерине качкан, оннын ўчүзи улу черүте кырдырган». Ойроттын јеринде эзен калганы јўк ле оннын бир ўлўзине келижер!

1954 јылда Пекинде жаралган «Жебрендиктен ала эмдиге жетире Кытайдын түүкизинде» мынайда айылат: «Бу јенгү Джунгариянын јонын бир де карам-кайралы јогынан чат түгезе кырган шылтузында болгон».

Ол коркушту кыргыннан аргаданып, Оруска качып кирген албаты ортозында, чокумдап айтса, байагы эки ўлўнин ичинде бистинг де алтай сөök-аймактар болды. Же ээчий сүрёжип келеткен эjen черү камык улусты орус шибеелерге жеткелекте, јаба једижип, кырып ла олжолоп турганы «Эзеннин уулы Эр-Чадак» деген кеп-куучында база торгулат.

Ойрот-каандыкты эjen-манжылар 1759 јылдын орто-зы кирезинде чек јоголтып салдылар. Кижиликтин историязында мынайда бүткүл јонды кыргындаганы ас учурайт деп чокумдаар керек.

Алтай улусты Эjen-каан бактырар амаду Ойротто чак чыгып, ороон уйадап баштаганынан бери башталган: Ойроттын özöги кептү Алтайды бактырар амаду Эjenенде Ойротто чак чыкканыла колбой табылган. Ајаруга Алтайдын сүрекей эптү турган аайы, стратегия јанынан түйүү јер болгоны, Россияны ичкери откүртпес куйактый, Казахтын кенг чөлдөрине ажу-белтир кептүзи, Ойротты курчап јууларында Алтай онын özöгин ачкадый түлкүүр болгоны текши шўёлип, јарадылган. Мында Ойротло колбой Алтай дегенин бистинг кычыраачылар јаныс эмдиги Туулу Алтайыс эмес, же бүткүлинче јаан Алтай керегинде эрмек ёдүп турганын кёксине алынзын.

Амыр-Санаа мынызын јакшы билип, бойына анчадала Алтайды керексип турган табыскакты база мыныла колбулу деп билер керек. Россия да бойынын Ойрот ло Эjen ортодогы политиказын, Алтайдын учурын ајаруга алып, база амадулу откүрген.

Айдарда, эjen черўлер энг башкы Алтайга 1753-54 ўылдарда, Амыр-Санаа ла Табачының бой-бойыла урушканын сап эдип, ол тарыйын табарган. Олор Алтайдың күнчыгыш эдегинде жаткан улустарды (урянкай-сойонгдорды, теленгиттерди, дörбөттөрди темдеп, Эjen-каанга бактырарга жазанган. Бу эjen черўлер ол öйдö јүзүн укту, кöп сабалай манжы-кытат бийлерге баштаткан калкалардан ла össö дö калыктардан турган учун алтай кеп-куучындарда олор монголдор, монгол черў деп бодолот. Чынынча, бу Эjеннинг черўзи болгон, не дезе ол тушта Калка да бойының жаймына жаткан ороон эмес. Эjеннинг черўзи күнчыгыш Алтайды јуулап, мында јуртаган алтай ла кöк-сойонг укту урянкайларды багынзын деп кекедип, баккан тужунда, айдабай, озогы ла бойынча бу јеринде артырып койорыс деп мекелеп турган. Же коштой жаткан калкалар кандай базынчыкта болгонын билер мындағы эл-жон Эjen-каанга багарга белентарый күүнзебей турганы Цяньлунга једерде, 1754 ўылдың 10 февралинде онынг кекедöлү жары чыккан: «Бакпаза, олорды ончозын Алтайдан айдап кöчүрер!»

Мыны уккан берјендеги бистинг алтайлар туулардың түбиндöён кедерилеп кöчкүлеп, öштүге удурлажа öлümдү тартыжуға белетене бергендер. Темдектезе, тöölöстöр Кемчикting сары-сойонгдорыла кожо коруланып, Алтын-Кöлдин ары жанында Чолушпанан 50 беристе öрө эки шибее жазап алгандары грандаш турган орус бийлерге утулган. Онйдо ок манжы-кытаттар аргалу болзо алтайлардың бир канчазын колго киргени аайынча эмезе ажындыра олжолоп, албанла монголдың эмезе ичкери бойының Эjen јерине кöчүре бергендер. «Солтонның уулдары» деп маймандардың кеп-куучынынан кöргөндö, маймандарды шак бу öйдö олжолоп апарганы жарталат. Ондый учуралдар керегинде 1755 ўылдың 13 январинде Селенгинсктың коменданты Якоби орус башкаруға жетирү ийген. Аба-Тураның орус бийлерине 1755 ўылдың бажында Алтайдың күйузинде 70 мунг эjen черў тыгылып калганы жеткен. Олор 1755 ўылдың јаан изö айында Алтайдың ичине јуулу кирип, Кадын, Буктурма, Чуй ичинде жаткан алтай жайзандардың улустарын бактырып аларга умзанган.

Алтай улус ёштүте удура ат-нерелў туруп чыккан, је адыйжатан оғы да, арга-чагы да ас албаты артап-чучурай берген. Албаты-жонып сананып алтай јайзандар бар-јогын јууп алып, партизан отрядтар төзөп, боом-кызамдар сайын кёчкө-јабактар жазап, тозуулдар эдип, ёштүни јалкызып-тоскурып турдылар. Бу тартыжуунынг атту-чуулу эрлери – алып-баатырлар да, акы-јайзандар, акту-тегин улустар да, керек дезе, кыс-келиндер де – көп сабазы бичикте ады калбаган да болзо, эр-јажына элибистинг эрjinелү куучынында артып калган. Онын учун бистинг эмдиги ўие олордынг ады-жолын оморкоп ойгортор аргалу. Је алтай улус канайып та калаптанып тартышса, Чүйды тёмён чубап келген чуркурак черёуни токтодып алар кирези јок болгон. Ойроттор олжочыга 1:5-тен келижип туарда, алтайлар ононг до ас болгоны жарт.

Онынг учун ончо јанынан ёштүлер туй курчап, јеезелү јуртыбысты јемирип, јебрен тазылысты кургадарга једип келерде, олжононг айрылар, ёлүмненг кыйар сок јаныс быжу арга Оруста болгон. Онойып, озо баштап 19 алтай јайзан болуш сурап, Ак-каанга багарга турубыс деп бичик ийген. Онызын 1755 јылдынг 15 декабринде Аба-Тура – Јылан-Туу (Кузнецко-Колыванская пограничная линия) орус гранчијүнинг бийи, полковник Де Гаррига башкарууга јетирген. Жаскыда 4 марта Жаш-Турага мындый ок суракту алтай элчилер база такып јаан мендештү келип баргандар. Мынан да, тарый-тарый суракту бичик ийгилеп турганынанг бодозо, алтай јонго кыргынду чак там јууктап келеткени иле сезилет.

Ойроттын керегине кирижер деп јада, Эjenле кожо јуучак ачыларынанг орус башкару база айап турган, не дезе бу ёйдö Түштүк Сибир тергеезинде Россиянынг черёучил ийдекүчтери уйансымак ла ас болуп, күнбадышта Пруссияла «Жетијылдык јуунын» көлөткөзи бозорып, ок-таарынынг јыт-тааны јайылып турган. Онынг учун орус башкару мында чала кестенгейленип, алтай улусты Арасайге аларына мендебей чала сакызып турган. Мынынг ўстүне ол ёйдөги јер ортозы кандый болгонын ајаруга алып туар керек. Бичик Петербургка једип, анда онынг аайын айландырып-айладып шүүп турганча, јыл кирези ёдö берген. Олжолу јуу дезе оны сакыыр эмес, онон улам эjen черёу кырарын кырып, айдаарын

айдап, Алтайдынг ичине теренжиде кирип келеткен. Арасейге кирерге турган ойрот-алтай качындарды алзын деген Бала-кааннынг јарадулу јарлыгы 1756 јылдынг 2 июнинде чыгарда, алтай улустан келип, колын бичикке јўк ле он эки јайзан салган. Айдарда, арткан тогус јайзанг текши јоныбыска жап эдип калганы жарт.

Арасейдинг тергеезине алтай улусты кожор деген ѡп чыккан ла тарый амыр-энчү јўрўм турга берди деп бодобос керек. Гран-чийү јогынанг улам, эjen черўзи Россияга багып та калган улусты токунатпай, улам сайын тоскурып турган учун Алтайдынг азыйданг бери алтай улус јуртап келген јерлери чек ээн калган. Эмдиге јетире ол јерлерде бир алтай кижи јок. Ол эртеги тёрёлин эске алынып, алтай улус узак ёйгө јаныксаган. Эртишти јакалай эмди алтай улус јуртабай жат, же ол керегинде алтай кожондордо кандый кёп айдалат! Кара-Эртиштин бажында / эмди Синъцзяннынг түндүк куйузы / – бистинг маймандардынг, теленгеттердинг бўткен-сыскан јеринде бир алтай кижи артпаган – кырдырып, качып, кайылып-кайлыкталип калган, же түўки-куучынында туузылыш јогынанг адап-айдып жат.

Ол туштагы орустар чек јок болгон, јаныс түндүк куйунында тоолу шибеелер турган, тууларды эдектей гран-чийү барган. Оны тузаланып, Эјен-каан алтай улусты ойто јана айдап, олжолоп аларга тонокчы черўлерин улам сайын ийип туратан. Бастыра кеп-куучындарда айдалган бир ондый учурал 1763 јылда Чадакла колбулу болгон. Алтай улус Чадакты Эјенге садынган алтай кижи деп айдышат. Болзо ло болор. Туй соктырып, оодо чаптырган кийнинде онынг ады, чындаап та, историяда угулбайт. Байла, онын учун «Солтоннынг уулдары» деп майман кеп-куучында олжодонг качып чыккан алтайлар сўрўжип келеткен Чадакты Тёжү-Тайгага божоткон дегенин чын деп бодоор керек.

«Алтай улус эмди Россияга кирип калган јон, онын учун эjen черүү мында болор учуры јок, Алтайдын јеринен ылтам чыксын» деген орус башкарунын кату некелтези олжочынын јолын туй кескен. Је ондо до јок, ол јылдарда арткан-калган алтай улусты тоноорго энчигип болбой, ол јанынан, бу јанынан чөлдин көчкүн јондорынын феодалдары табарулар эдерин табынча токtotкон. Артап-чучурап, астаган да болзо, алтай улус кыргындарла күүн-кайралы јок јана баспай тартыжып, эл-јерин мензинерге бербеген. Ондый да болзо, олор чөлдөён канча мун алтай улусты олжого апарып, бойна кул эдип койгондор. Темдектезе, казахтарда эмдиге жетире «төлөнгүт (теленит) деген анылу сёök бар. Олор озогыда казах каан-солтондордын черүзинде јүретен, сүрекей јучуыл ла чындык, чыдым-бек улус болгон ады-чуузы јайылган. Айдарда, Кочкорбайла јулашканы, Арыкпай-јайзантнын уулы олжононг качып келгени керегинде кажы ла алтай кижи билер кеп-куучындар бу ёйдö табылган болор керек.

Ондый озогы кеп-куучындарга тайанып, И.В. Шодоевтинг чўмдеген «Кылангу јылдар» деп романы бистин кычыраачылардын эн сүүтен бичиктерининг бирёзи. Жажы јаанай берген ёрёкön быжылгы 225 јылдыктын байрамыла колбой бу романын, историянын јаны материалдарына тайанып, ол тоодо «Сөёктү-Тайга» деген куучынды тузаланып, элбедип жатканын угарга сүүнчилү. Кадын ичинде јуртаган алтай улуста Сөёктү-тайга керегинде, ондо болгон калапту согуштар керегинде куучынды 1908 јылда Алтайла јоруктаган В.И. Верещагин угуп, кыскарта бичип алганы бар. 1916 јылда Г.Н. Потанин ле Г.И. Гуркин јууп чыгарган «Алтайские и киргиз-казахские предания» деп бичикте тонокчы кыргын Кочкорбайдын јаман ёлуми керегинде кеп-куучын бар. Ол куучын бистин улуста эмдиге жетире айдалат.

Сөёктү-Тайгада сёёгин салып та койзо, је ёштүге жай бербеген алтай баатыр ла онын сүүтен кёёркийинин жаркынду салымы эмдиги бистерди де Алтайын сүүрине, албаты-жонынын адаанын алып јүрерге, онойдо ок бойынын сүүжине чындык болуп, ёштүге базындыртпас, багынбас улу күүнгө ўредет. Олжолоткон алтай кыстын кожоны ачулу да болзо, жандык кеен! Ол ёштүге базындыртпай, оны электегенче ёлёт. Алтайдын чындык кызынын кебери шак

ондый болотон эмес пе! Ёштүлер алтай уулсты базынайын да дезе, оның бажына чыгарга мууканып та турза, је учытүбинде түгей ле јендиртип, шорлоноры керегинде түпшүүлте албатының мёнкүлик күүнин, özör салымына бүткенин бистерге ойгортот, ненин учун дезе, олжочылардың быярын, ач сагыжын јаныс та албаты эмес, је ар-бүткен де, ай-күн де, кыскартса, Алтай бойы јаратпай, албатызын аргадап, ого улу куйак болот.

Мындый ок шүүлте «Аргымак» деп куучында бар. Олжочылар алтай уулды айдап аппарала, бойына кул эдип те койзо, ол ичиндеги јайым күүнин јылыйтпай, јана Алтайына тартылат. Олжодонг качып чыгарга алтай баатырга бу тужунда кайкамчылу аргымак болужат. Бу куучын Алтайда элбеде јарлу. Бого тайанып, бойының öйинде алтай поэттер С. Суразаков «Аргымак», А. Адаров «Алтай» деген јакшынак туузылар чўмдегендер. Бу кеп-куучынның бир айрызын мен башыл кўскиде Куладыда јаткан 98 јашту Утушкин Бакчабай ёрёённөнг угуп бичигем. Боочыданг У. Чараганова, Бичиктү-Боомнонг К. Укачина ѡскö улустан бичигениле тапташтырганы бир кезек солун темдектер којор арга берди.

«Бёкө Самудай» деп К. Очурдяповтың бичиген Чүйдүнг кеп-куучыны ајарулу. Не дезе, Ак-Чолушпа, Улаган, Чуй ичинде јебрен ойлордён бери јуртап келген тёйлөс-тelenigit укту алтай улус бойының јайымы ла эл-јурты учун јаантайын јана баспай тартышкан. Је бу эмдиги Улаган, Кош-Агаш деген аймактардан мындый солун учурлу кеп-куучындар эм ўстүне чала ас бичилген. Је олор мында јок эмес, карын, коп. Јаныс олорго эм ўстүне бистинг ас-мас шинжүчилери бистинг ајарулу колы јетпей јат. Мының чындык керечизи – баш јыл «Алтайдын Чолмоны» газетте јаралган Торык Енчиновтың «Чуй ичининг сёйткёри», Кадыр Очурдяповтың «Ак-кобёктөр обёкози – Јарынак» деген сүрекей солун статьялары болуп јат.

Бистинг коп кеп-куучындарда керей-казах, калкамонголдор айдалат. Је олордың феодал-бийлерининг каршулу кылкытары учун эмдиги карындаштык калкытарга кыйыкту санаа-күүндү болбос керегин бистерге марксизм-ленинизмнинг улу ўредүзи, Лениннинг кажы ла калыктын культуразында эки башка культура бар деген ойгор шүүлтези

чын-чике жартап жат. Ого ўзери XVIII чактың ичинде бу калыктар бойы таң алдынан жатпаган, Эjen-каанның камаанында болгон, маньы-кыдаттардың меке-сайгагына кирген. Оның учун алтай улус монголдорло, кыргындарла жуулашканы керегинде кеп-куучындарды ол Эjen-каанның калка-чакар монголдордон, керейлерден, маньылардан турган тонокчы черўлериле болгон тартыжу деп элбеде ондоор керек. Онызын бис ёрө дö жартап-чокумдап айтканыбыс.

Айдарда, бис, алтай улус, Ак-каанга бакканыстың жаркынду 225 јылдыгын уткуп турға, ол кыйынду чак тужунда, кызалаң болгон салымнан кыйылбай, карын, эзен-амыр чыкканыбыска баш болзын деп айдынып, эмдиги ырыстула özümдү јадын-јүрүмистинг аайын ла төзөлгөзин билип, озогы кеп-куучындарбысты, керес көжондорбысты ойто катап эскертип, мынан да ары алынып јүрелик. Онызы бистерге «алтай кулун албаты» болуп, özör салым алынып, ёрө онгдойёр аргалу болгонбысты база катап ойгортып, бистинг жаш ўйенинг көксине жаантайын јүрүмдик учурыла терен томулзын. История – ол јонго керес ўредү кептү, ағыда, каразы да – тенг тузалу.

Улу билеге кожулып, Алтай Улус болуп ойто журтап келгенистинг учурын качандыкка ундутпайлых!

«Жылдыс» альманах, 1981 ж.

«Алтай-Гималай» деген бичиктен 10-чы бажалык. АЛТАЙ

Сибиряктарды уткууры – ол до сүрөендүй эркиндик ле төзбөёндүй немени сезип айдатаны эди. Сибирдинг уулы деген бодол – ол ишке кычырту ла чындалтан туузылбас кеендиk эржинени билетени болуп жат, не дезе откөн ойи терендиk, келер ойи улуркак бу ороон ондый алкы-ёжёйлөй јык толо.

Болорго-йўрерге келишкен ончо ороондорго, кем де болгожын, ден бир де кезекке, Сибирдинг мынчыйан улула же эм ўстине айдылбайтан учурын ондоорынан жана болбайтон. Кадын-Бажы, Азиянынг бу Сүмери, эртегининг ак мөнгү керечиси ле эртегининг бүдүмчиси болуп тенгкейет. Сибиряктар Сибирин јўк ле сүүп турган эмес, же олор ол учун иштеерге, жайаарга, ёмёлёткөрөй јүткүп-ўкүстеп жадылар.

Бистердинг адалык журтыбыстынг мындый баштан-кайлары ортодо шак Сибирдинг ёмёликтери ол кирече артабас жер алынганын да элтерте тарталык. Эмдигиде бу ак санаалу кооперация јогынан жандый база ёмёлөш болотонын бодоштырары да орды јок неме эмес пе? Тудайын-төзойин деген улус шак мындый ишмекчи уйанынг аайы-кемиле шүүнэр аргалу. Оскё-башка байлыктар – ол санаадан алганы ла бодоштыра тапканы борор – артап та, ўлтүреп те калган немелер. Кижиликтинг јуукта-яныгы кумирлери туура ташталган, же олордынг ордына кыйышпастан чындалтай иштинг мактулу учуры ондойöt. Мынызын билбей жадып культураны да чын-чике кайданг ондоор.

Жонго текши быткан болгон, чындык ўредүнинг – ак жангынын жаркыны болгон, актузынан ондоп-билип алатаң күйүн-таптынг кем-кирези болгон культура, шак ондый культура бектен бек калыктар төзөгөн. Канча ондый эл-калык бу Сибирдинг көс жетпес телкемдериле улу жорукту отпöди эмеш! Бу улу јолчылардынг көгүс энчиси ўзезинен бир эмештенг кыпталыжып чогулган. Айдарда, бу улу бодолдор бистерди билишпестинг ле косколонду ондошпостынг чөп-чөлгөсинг ле эски-саскысын ажыра алтап отсин деп канайып абыдатпай туро эмеш?

Бöлитириш ле юголтожуның косколоны ортодо јүрери эмди болбос эмей! Мынайткаjын ден тынарга да болбос! Кал-соксоо кылык баш алып, ажынып турган калжуурыш, каныркаш öлümнин коркушту јорутын кöндöktiriip турган öйдö кижининг күн-јаркынга сүүнер кирези база јок.

Је юлтюриш, бöлитириш ле коскорыш керегинде укканыс болор. Коронду газтар ла кижиге јескимчик биологиялык кыркын-чак кижиликтин бöдүүзин бажаар табы јок. Бу ден, чынынча, культуранын бускаланты эмей...

Јамандыктын сöзлиги ажынып каlды, онын учун эмди öмöлик иштин эби-марына, тöзöйнине бурылар керек.

Качан бис тöзöш, кооперация керегинде айтканыста, санаа-сагыжысла Азиянын аалга-ыраактары jaap, Сибирдин телкемдери jaap шургубайтан бедис – анда кандый ла тöзöлишке туузылбас арга, түтөнбес иш толо! Эмди тыш ороондордогы сибиряктар не ле башка эл-тергеелер сайын чачылып калган, је олор кайда да јöргежин, иш-тош ло келер öй керегинде тöп сöзин кöп угарын. Сибиряк удурум тüбектен улам бажын салактадар јаны јок; Сибирдин ончо ишчилери турумкай сыркынду, турушкан керекте сыныкпас, чылабас, ўстёне најылык күүнин ле öмöликтى ондогон омогын коштырып ийгежин, слерге кап-чут этире јаны јурт јазалганы бу.

Башка-башка ороондордо бистин кöзибиске кöп обществовор öскülep, санаа-сагыжыла Сибирдин тöп тöзöйнöдöриле јаныс аай алтамдагылайт. Јолчы јаныскан эmezim деп бойын сезингежин, ыраакта отторды аяарагалы, бу најылык оттор эмтири деп билгежин, онын арга-чыдалы он такыпка кöптöп чыгат. Узакта најыларлу болгон јолчы учына седеркеген једер.

Тенгериге кечире толгон солоны. Айла – јаныс эмес, кош солоны экү. Бу солонылу каалга дöён эн бойы Об-талай урулат... Эреен тажын экчеп јадат – калап Кадын. Эм ўстёне јаны ордында байзын-город тудулгалак. А түрк тилинде Катун «абакай» дегени...

Таш. Албын-жилбин таш. Тöгörükting тайга-тажы. Тегин ле таш. Бүткүл тала – бöдүн таш.

Өлён-Чадыр. Тоорук-Öргү. Куйаган. Карагай. Ак-Кем. Жазатыр. Экинур. Чаган. Аршаан. Урсул. Кураганду. Алака-

Ой. Барагаш. Конгодой. Жаламан. Төргүндү. Аркыт. Кара-кем. Аскат. Жал-Туруу. Жинтистай. Ак-Үлген. Суусар. Ўзези јердин аттары. Бу суучактардың, ۆзөктөрдин, жүрттардың аттары – жаныраган жангардый, жанылгалу шынкырттый. Канча албаты талдама деген күүлөрөнүн, күзеген күүндерин экелген. Аймактардың алтамы. Келген де, кеткен де.

Чаргы-Оозының тужында Караголдо – куй-таштар. Терени де, узуны да жарты јок. Сöөктөр бар, бичиктер бар.

Отоголды ажарыста ла, Алтайдың тергееси ачыла түшти. Жажыл, ногон-кёк ондёрлө јиргилиндөй чечектей берди. Ыраактагы мёнкүлери кашайыжа берди. Олён-чечеги тан атту улусла тендейиже туруп чыккан. Аттарың да кörүнбей калар. Мынайып баырайган öлөн-чопти кайда да кörбөгөн эмейис.

Алтай кижи учурашты. Жалтанчылу карай сокты. Бу кандый-мындый катыс-јат улус оның јерине једе конгон болотон? Камчысыла жаный согуп, шынкырашкан öлөн-чопkö чөнүп калды дегедий. Кögöлтиrim, алтынсымак, кан-кызыл – сүрлү кебер-кебедел. Түндүк американ индейлердин монголдорго кеберлөжин кижи кайкаар.

Жалакай Ойротты ончолоры билер. Алтай улустың сүүген ады – Николай (Мукулай).

Жалангайдан ары алтай айылдар башталды. Кызыл шанда жабылу содон чадырлар бараантыган тургулайт. Тайылга эткен јерлер көрүнет. Мындағы улус «шаман» дебейтен эмтири, «кам» деер. Жаланай jaар, Улалу jaар «јадалап, јут-јулакай ла жылан-конус түжүретен» камдар эм де бар. Же мынаар, түштүк келтейинде кам жаны Ак-Буркан ла оның најысы Ойротты байлаар жанла солуныптыр. Тайылгалаш тартылган. Жараш жытту арчын öртöп, санг салар ўрүстешле, коо жангар-кожондорло солылган. Удабастан жаны ўйе башталары сакылталу ырымда...

Ургун жангымырларга ырылып касталган јол аттарды бош жоботты. Кырлыкта токтодыс. Түниле отура конотон турус. Алдырбас, Ак-Буркан ла алкышту најысы Ойрот керегинде жан чыккан јerde коно отурага да ачу эмес. Ойроттың адынчабын бүткүл област алыныптыр. Шак мындағы јерлерде Ак-Бурканың келерин белгележет. Кырлыктың ўстүги

јанындағы кайа-таштарда күйлардың оосторы карапыжат. Күйлар мында терен-терен, түбин-учын тапкалак. Куйташтар ла туйка ёткүштер, Тöбöttöн Кунь-лунь ёткүре, Алтын-Таг ёткүре, Турпан ёткүре; бу туйка, табысқакту ёткүштер барын «узун кулак» билер. Канчыйан албаты мындый ёткүштерде, куй-таштарда тынын албады deer! Онойып чын да неме кеп болуп калды. Гималайдың бараан чечеги орус сөстө «жар-цвет» болуп кубулганы чылап.

«А качан бистинг јerde ак кайынгаш тыдырап ѿзүп келерде ле, Ак-каан келип, јерибисти јуулап алды. Чут улус Ак-каанга бакпас дешти. Јер алдына, алыс јерге јүрүп калды. Ташла базырыктанып ийдилер». Оймондо чут улустын корумданган сөйткөрүн көргүскелейт. «Je бу ла туштанг чут јер алыс тёён јүргүлеп калган». Эл-калыктар көчкүндежи эс-сагышка эбелиптири.

Беловодье. Атамановтын тайдасы ла Огнёвтын адасы Ак-Сууны бедирегилеп јүргендер. «Кокуши сыны ажыра. Богогорше ажыра. Јоргор ёткүре аңылу јолло. А кем јолды билбес, ол көлдөрдө эмезе ээн чөлдө балы бадып калар. Бирде ол Ак-Суунын да улузы бери чыгыш туратан тужы бар. Аттарлу аңылу јолдорло Јоргорло. Эмезе Ак-Суу эмегени бери чыга баскан эди, удал калган неме. Бойы узун. Кoo сынду. Чырайы бистердийинен бараансымак. Узун эдектү кеп кийген, сарафан аайлу. Ончозынын ѿйи-салымы бар...»

«23 жылда Соколиха Муктурманын улузыла кожо Ак-Сууны бедирешип барган эди. Ойто кемизи де бурылбаган, је јуукта јаны Соколиханан самара болгон. Ак-Сууга једип болбодым деп бичийт, је јатканы јакшы. А кайда јадып турган, онызын чийбegen. Беловодъени ончозы билер».

«Беловодъенин суру-чабы кажы ѿйдён бери?» – «А суру-чап ойроттордон база монголдордон чыккан. Эн баштап кемдерге јетирген дезе бистердин эленчектериске – озогы јаныла, ойгор чегиле јаткан улуска угулган табыш туру ол».

Андый болордо, Беловодье деген јетирүлердин тёзинде буркан тергеесинен чыккан табыш болтыр. Јүрүмге ўредүлү ол ок түпти јаршактар келиштире бултаарткылап алтыр. Аргунь (Аракан. Б. Б.) ла Эртиш ортозыла ѡол ойто ло Тöбöttöкө уулу аппарат.

«Чайпалтпаган саба» деп јурук шүүлди. Энг кёпöгöш, энг шынкырт туулар. Алас-ару. Тöкпöй-чачпай аппарат ол сабазын.

Күннинг имдери койулышканыла колбой ар-бүткенде јүзүн-базын кемтигиш, магнит јоткондор, башкаланган температура керегинде бичигилейт. Эзенде јыл ол имдердин турултазы там тыңтыр дежет. Кайкамчылу түндүк јаркындар тургадый. Судал-судасыны да кишининг чайкалгадый. Күннинг имдериле, јарыткыштын казыр чорчыйыштарыла колбулу канча кеп, канча белге јок дезеер.

Рамзана Ладакхтöён јанды. Түндүктин јабыстары күүнин алды - чыдашпаган. «Не кедерим, не олёрим». Чыны чын, Ладакхта улустын јадыны бүткүлинче он эки мунг футтан тёмён эмес бийиктерде одёт. Рамзанага ич ачырыр. Ладакх каруулга иженип ончо кошты-немени артырып койотон эдис. Је ойрот унаачылар ладакчыларга түнгей эмес.

Кооператор седеркеп јаактайды: «Бис те чыдажаарыс. Јангыс машиналар јарылбайтан болзын. Олорды солыйтан ёй жеткен».

Вахрамей јуртка керектү машиналар коштоор кёликтөр чотоп турганы ол. Јаржактын јүргеги машинаны бадырынып јаратты. Јарман ла американ индустриянын аайын топ шүүйт. Качан бир тушта Америкала ёмёлөшкileер тур...

Индустрия керегинде јаакташтын кийинде, Вахрамей та кандый да чёрчök-кепке аай ынгырану кожон баштайды. Ылгаштырдым: «А сен мени алсанг чы, аалга-ышык чөл. А канайып сени аллатам? А бу менде, ээн чөлдö, ѡргөө-байсынг бар эмес...»

Танылу. Иосаф керегинде кеп. «Билетен бедин, Вахрамей, кем кожонын айтканын? Будданы алкап турбайын. Бодхисаттва – бодхисаттв – Иоасаф деп кечилдирген эмей...»

Је Вахрамей јük ле кооперация аайынча, стихирлер (кеп-сарындар) аайынча күлүк эмес. Ойгорлордын кереезине аай ол неге де кайкабас: ол Темир таштарды да билер, андарды да билер, адаруны да билер, је энг башкысы, энг кайралдусы – ол ёлонг-чопти, ѿзүмдерди билер. Мында, сөс јок, – бышуу. Јük болбозо чечектер кайда, канайда ѿзўп турганын билер эмес, јок, олорды сүўп, олорго сүүнип, кёөркөп јүрер кижи. Онон

буурыл сагалы көмүлгенче јүзүн чечек-özümди кучак толо јууп алып, чырайы јылып јарыган, сыймай согуп, олордын тузатурултазын јалакай јартай берет. Бу ден Пантелей-Эмчининг бойы турбай, кара илби эмес, је ченемелдү билик эмей. Џаша, Вахрамей Семенович: Гималайда сеге јалар-чечек özüp калды...

А бат, Вахрамейдинг эјези бу, Елена-эјеке. База да эмчи, чололоор јурукчы да, бичикке де сүрлү ус, ölöng-чöпти база билер. Не ле көзнöктин јаагы бол – кыскылтым, саргылтым этирте кеелеп јурай согор. Эшикти, алтыраны чўмдеп, чечектерле чинмерилеп салар. Чололу кучыйактарды, казыр каруулчыктый кула арсланды јурап койор. Онон ол јогынан јурт ичинде учурлу деген ден бир самара öтпöс. «А меге чийип отурынг, уулынга болбой? Ка, айдып берейин, канай бичииринг». Кör дö, узун-узун, öзök-буурды öксöдип ийер кожон сöстү самара коолоп тögüлип барадар. Сүрлү ус!

«А Буктырманынг танталарыла бистер эмди билишпей јадыбыс. Олор, кör дö, коммунар болуп мекеленип, улус тоноп jöргүлеген, айла, анчадала алганы – озогы сарафандар. Эмди олордын чолосы кёндүре ле – «сарафандылар». Эм карын, санаа алынгылаган. Учурашса – туура кöröp: кижи эмей база, уйады бар. Эмди ле американ машиналар экелип алсабыс, кайдар. Аттарды ағыдар ой јеткен».

Такып ла сергеленг кооперацияга ўстүгү. Мёнкүлер алдында таскылдарда јаны ўүрлер торныгат. А Соок-Мёнкүненг анчада ла јакшы – чöлдöрдинг шымырашкан Ўч-Сүүрисин аյкаптап кöröргö...

Будактанг будакка күштар талбыганыый, тилден тилге сöстöр кöчкүндөйт. Ундулып калган ла кемге де танытпас сöстöр. Байкал олjonдогы јон jöргöмöшти «мизгири» дежер. Садулап jöрген айылчы, мизгири, Сибирдеги эрмекте – тегин ле jöргöмöш. Кажы түрк күрме-тил ѡомöшти не бого? Байкал олjonдо «хиус» салкын дегени. Бу ден чек јарт эмес. Тöзи монгол до эмес, якут та эмес.

Аба-Тура јаартында јышта калазак ла тарбаганынг эдин јийтен турды. Је мынызы јеткерлү де – тарбагандар öкпöнин чумазын таркадат. Чуманынг јоболы күн чогына чыдашпай, теренен јоголып калат дежетен. Је тереге күннинг чогы качан, канчыйан тийгенин кем шиндеген? Öкпöнинг чумасына

бүдүмдеш атту-чуулу «испанка» деп кызык-кымыр кайдан келген? Алу-терененг эмес пе? Монголияда јобол-тымунынг уйлары улам сайын табылат, а малдын чумасын айдары да јок – јаантайын болуп јат. Ўзезине темиге береринг. Лахордо, Сринагарда, Барамулда – бис ондо тушта – күч холера болгон; Котондо «кара јадыннынг» тымуусы; Кашкарда – скарлатина. Јангжыкканда кату да керектерге ўрениже беретен.

Ойрот аттар ылгым. Кулjanынг ёлötт аттары јакшынак. Карапшаардын јүгүрүктери ле Бадахшандыйы чыдамкай эмес, тайга-ташка тынг ла јарабас...

Абыстулар, абыс јоктор, кыркынгандар, секирүүштер, талайчылар, јокчылар (неге де бүтпес, је бойлорын «озогы јанду» дежетендер). Жарт эмес канча-јўзён јанг-чём. А Забайкальеде семейскийлер, жартап айтса, Сибир дöён бүткүл билезиле айдаткандар ортодо кара јандулар, калашчылар дегендери база бар. Кара јандулар – кажызы ла танынанг какпактап јаап койотон јуракайлу болор, ого јаныс бойы мүргүүр. Ол ло иконага кем-кем болгобой мүргүүген болды ба, быртытты, јарабас болуп калды deer. Калашчылар там кайкамчык. Олор јуракайга калаштынг тегерик ўиди ѡткүре мүргүйтен јанду. База нени ле укканыс, је мындык кара јанды качан да көрөргө дö, кычырарга да келишпеген. 1926 јылдынг жайында! Мында ок хлысттар, пашковтор, штундисттер, молокандар. Олорго эмди бир капшуун католик падре токулдадып баштады. Көк-јажыл тёндөр ортодо, јыш-јыраа ортодо бастыра булгамалдар аярылбас. Сагалынанг, көзине кептей танышкагынанг удура учурашкан калпык кийимдүкижи нени апаратканын кайдан сезетең эдигер.

Телеграфтынг калганчы станциясы Кан-Оозында. Америка дöён баштапкы телеграмма согорго бередис. Телеграфист алаатыган. Почтоло Јаш-Тура дöён аткарып ииеер деп сөстöйт. Америкадый коркымчылу амыйтанла уружып көрөргө ого келишпеген. Је бис абыдал турарыста, ол, Бийсктен озолондыра јоп сурап алган соңында, аткаарарга моллонот.

Эзендеги јыл линияны Туулайлууга јетире чойбiri темдектелген, айдарда, Ўч-Сүүриденг эки ўделеш јерге

јетире. Барнаулдан Туулайлуға јетире түку јуунанг озогы ййдө темир јол ёткүретен проект болгон. Алтайдын јүрегин Семипалатинске, Новосибирскле ол колбоор эди. «Инженерлер линияны түку ол түштә аайлап салган» дежет. – «А бу качан – «ол түштә» – јуу алдыңдагы ййдин јартамалы болуп чыгат. Чүйдын трагы да эмди Комдыга јетире моторлу болов этирте јазалат. Пекиннен ала эмди «доджту» Урумчининг бойына једер аргалу, айдарда, Кулјага јетире, Чугучакка јетире, Семипалатинскке јетире. Јүрүм колбулардын тынду јомёзин сулайт.

«Корумчы устар». Кайкамчылу, таныш эмес калыктар јүк те ёткён эмес, је онайдо ок Алтайды ла Байкалды эбира тергеелей јурттаган. Текши јөплө, ўренгени аайынча, гүнндарга, аландарга, готторго болүйтени эмди көп-көп јарталбаган ўйе-кесектерге чат ооктоло түжет. Ойин чокым тангмалаган монеталар бирде чат келишпес, удурумга, бодоштыра улаштырган ўйелердин коктыыйна киргенде, ўзези там ары јарталбай баар. Журалганду кайалар, кереес сүрлөр, көш + ѿ таштар, ады јок городтордын керемдери бичилип-чотолып та калган болгожын, је калыктардын јорук-јолдорын эмдиге ачкалак. Сибирдинг атту-чуулу кумрандык табынтыларына кожулта болуп, адакыда гүнн сёйкёрдөнг чыккан мандык-торко кандый талдама!

Улу керектер болгон тужында табылып келетен кара таш керегинде кеп-куучын бар. Индостанынг, Тоботтинг, Египеттинг, Монголиянынг ончо оос ёйлөрин түндештирип ийсегер, олордын тапташканы слерге түүкичилердин колынан башка телекейдин ёсқо түүкиси түүлип-чийилип турганын эбелтер. Чек башка эл-аймактардынг айткан көргүзүлерин түндештиргени анзылу учурлу.

Калмыктар ла монголдор аттынг-тööнинг изинен көрөлө, кандый, канчыйан кош деп таныгылап ииет. «Желекте эки атту кижи јортып бартыр. Эки ады күйүп калтыр, ўчинчиси ылгым». Эмезе: «Табун ёткён, јылкычылар экү эмтири».

Jaан удагалак јуу-согуштар учуралдары бар. Бир күлүк бүткүл полкты олжолоорго шыйдынган туру. Бир нöкөрин кожно аалатыр, база ўүрлү јылкы мал керексиген. «База не де керек јок» дийт. Табунды салкындақ јанынанг айдал келеле, бойы нöкөриле экү ѡштүлерге барыптыр. Барала айтканы:

«Мылтык-бычакты ылтам салсын, мойноозор, кал-черўмди ийерим». Шўүшкен, көргөн – табун көдүрген тоозын булатка жеткен, канайдар, табыштырган ончо јуу-јепселин. А күлүк нöкөринеjakарат: «Чап, черўни ойто јандыр». Онойып ла бүткүл полкты колго алган болтыр, эр. Бу Јынгыс-каан тужынын чörчöги эмес, је јууктагы чын неме.

Табыштар моторлорды да акалайт. Эки јüs чакырым беристе киреден тангатту чай ичерге барадатан да.

База ла тил келет: «А бу слерди балы бадып калган дежерде». Эм болбосто, экинчи такып тирү кижининг «сöёгин тударга» турган ба? Бу мынайып коптойтон, кей-меке јайатан умсаныш кайдан чыгат? Менийи этире јазаган куурмакту јуруктар колдонг колго јüрет деп айдышат. Жүзүн-базын сооткокыр учуралдар да болтыр деп угадым, бир канча улустын ады-жолын адагылайт, тангмалар мениле бöктöнгилеп, тапту акча да иштегилеп алтыр. В. ла Р. – бирёуси Ленинградта, экинчиси Москвада – кылынган дешкилейт. Бир канча куурмак јуруктарды мен бойым да туку јуудан озо көргөн эдим. Бир је ле деген картина санаама кирет, коомой эмес турган, менинг жүзүн башка јуруктарымнан куурап јазагылап алтыр. Журук јööчи бараксан мени бойына кычырып, оны мактазын деген болгодый, је бу менийи эмес, меке неме эмтири дееримде, ачуурканганы коркышту.

Наýыларым, музейге алзын деп слерге де мындый куурмак туда берерден айабас, акыр, аярынкай болыгар. Куурмак-жарбыкту јуруктарды да, бүткүл альбомдорды да кöп көрөргө келишкен. Рушицting бир јуругы санаама кирет, менийи эдип кол салып койгон. Сүрлү эдимдердинг салым-аайын кижи билбес, менинг кöп јуруктарым јылыйган дежет. Академияданг «Jeek-жыланнынгabydzы» јылыйып калган, «Juuga аттанганы», «Ункрада», «Керем тутканы», «Святогор» ло össöси де јоголып баады. Олорды јылыйып калган деп бодогылайт, је кем чынын билер? Эдүлү неменинг ѡлдоры сакыбас јанду. Озогы устардан табарышкан ла эдис.

Жол айас јүрген јурукчы-келин келет. Геологтордын экспедициясы келет. Журукчылар керегинде эрмектежү. Юон, Машков, Кончаловский, Лентулов, Сарьян, Кустодиев баштагандар бек турат. Бенуа таралыган. Добужинский Литвага келген. Сомовты адагылабайт. Бакст ѥлгөнин

билгилебайтен эмтири. Жииттер чыдагылайт. Шусев биле Щуко жалтанбай туружат. Журукчы-келин баскындайт ла, же зөлөрдүй жерлерин журап алат: каалгаларды, көзнөктөрдин эленгизин, жүзүн-базын бел-агашты, бүркүлерде адычактарды. Узак јолго чыгар алдында алатан немелерди јоктогон тизүүте түнгей. Башка-башка адычактар бүркүлерден јоголып калар. Баргай ла, јылыгай ла – кее-үлекер чолосы чылап. Же олорды ойто неле солыйтан? «Вананын» отургушы ла түленир сыйса культуралы коштоп жат. Жииттерге ине бу бодолго! Келер јадын-јүрүмнинг кебеделин бергиле. Фабриктердин сыйыртынан, шанынын шынгыртынан симфония эптештиргилеп, жарашибаган да болсо, же баштанкай бойы седеркек. Ўйдин де ичин кеелеерге тапкыр кол керек, терс тебинбес бодол керек. Туку ол Палехтин мастерскойлорыбыла холуйдын журакай сүрчилери ижи-тожын укаалу жаныртып алдылар. Бойы төзөлгөн музейде олордын иштери кандый кеен! Вольтерге эзен...

Көргүлөгер, кайкашкар: бичиктер де, журуктар да, кожондор до, бийелер де, жазалдар да – бу ончозы ак-ярыктын ағынына ады-чабы јогынан ағыдылат. Бичиктерди жантышканы аайынча чокум бир авторго јондогылаар, же ол до акту бойы колбичүүте ады-жолын тангмалабаган. Журуктарга кол салбаган: Поталанын байзынчысы кем – суру-чабы јок. шаајында, керамикада, темир эдимдерде кылыш чыгарган ордынын тангмасы кая-жая учураар, же кижининг адь эмес. А шак бу төс табыскагыла Чыгыш Бадышты арт-куйрукта калдырган. Чыгыштан ўренер керек, же онайдорго Чыгыштын кылых-жанын алынары керек. Чыгыш куурмакту киргиндерди сүүбайтен; Чыгыш меке-кепти белен танышп ииетен. Онон Чыгыш јөп-шүүлтезин качан да унупас. Чыгыштын ченелтези ылтам тарый болгон. Тескери тебинип түзединсен, меке-кебин шор болуп, шоотко калар там ары.

Луначарский айдат: «...Владимир Ильич озогы культурыны озогы кееркемелине катай тапташтыра алынары керектүү деген шүүлтеге там ла там, такып туруп бурулайтанаң мында эбелтери керектүү, онызын программабыстын ол бойы тургускан төзөён параграфы сүрекей жарт чокымдайт».

Улу Ленинде «јок» дайтени (терс тебери) јогы кайкамчык. Ол кажыла материалды тен бадырып, телекейлик

төзөмөлгө келиштире салатан. Шак мындый ичкирими ого ак-ярыктынг ончо таласына јол ачатан. Онынг учун калык-јондор Лениннинг кебин јаныс ла төрө-кереестерининг тегин аайыла эмес, је онын амаду-үстүгүштерининг чындыбыла чыныктайт. Аркабыста јирме төрт эл артырып калдыс, калыктар Лениннинг апту чыдалын канайда ондогонын бистер бойлорыс та чындалтанг көргөнибис. Наылар, эн коомой шүүлтечилер – «јок» дайтандер. Ондый «јок» дештинг кажысы ла кал-карангуйын көжөгөлөйт. Кал-карангуйда дезе – контрэволюциянын камык јееги тур.

Билгиле, билгиле – коркыш јогынанг, текши кемиле. Је бу улус күнеерик јүрүмди шингдеерге «мистиканынг» карачкы бороонынанг адакы түбинде качан чыккай не? Куй-таштынг кызынылары телкемнинг јаркыныла качан солынгай не?

Аннынг мүүзи ле табыргынынг кини эмдиге баалу товар эди. Талкандаган мүүстинг эмдү-томду учурын шингдеп көрөр керек. Түктү мүүске толгон јаскы кантынду-күчтү болбайсын. Тобот кочкордынг ла алтай табыргынынг киндерининг неси башка? Табыргынынг јигени мөштинг, тыттынг бўри. Алтай улус тыттынг санзызын чайнайт. Киннинг ар-бүдүмин текши шингдеери керектү.

Бис јаршактардынг мүргүйтэн јери болгон ўйинде. Стенелер сайын азыйтынг иконалар орды – төрт тёрблөнин. Коштой јарык светлица кыптағы стенеде кызыл айак јуралыптыр. Кайдан? Каалганынг јанында ак тайғыл. Бистерле кожо келген. Кайдан?

Ак Буркан Будда ба айса башка кебедел бе? Ак-Кем тужында радиоактивностынг болгоны иле. Ак-Кемнинг суузы сүт-ак. Чулу беловодье. Ак-Кем кечире беженинчи широта одёт. Чома де Кёрештин түп-шүүлтезин элтертедис.

Мёнкүлердинг ўстинде кыш ёйинде тегин эмес јылу турат. Сапожниковтынг ајаруларыла болсо, Кадын-Бажынынг мёнкүси он беш јылга јўс сегизен метрге тескерлептир.

2 августтынг он эки час түни кирезинде Алтайский јурттан күнчыгыш јаартында тынг јаркынду јаан метеорит кёчкөн. Ўстиги Ак-Голдынг түштүк куйунында былтыр мёнкүнинг ўстүне от-алышкан немедий таштар ла элесин-кумак чачылган. Ойдык болуп калган.

* Ўстиги Ак-Гол – Верхний Уймон (орустан)

«Чайпалтпаган саба» деп јурук башталган. Эн көпöгöш, эн шынкырууш туулар. Алас-ару, торт Фалютада ошкош. Туунан сабасын экелет ол.

«Сивердин тайгазында кишининг јайаанын сугалан ус». Святогордын мешиги Сивердин тайгазында. Сивердин тайгасы – Сумыр-Субур-Сумбыр-Сибир-Сүмер. Тöрттенисти алгажын, байагы ла öзök ортосы. Алтайда, Кадыннын онг јанында, бир тайга бар, онын учуры телекейлик Сүмерү дайтэн тууга тенгделет. «Сайн калабын судур» – «Сказание о добром веке» («Сайн калап судуры» – алтайлап Б. Б.)

Бальдурды шоктобозын деп ар-агашты шыпшап койгондор. Јаныс омеланы ундыгылап салтыр; шак омеланаң јааган согоон Бальдурды яспаган. Ар-амыйтандар Ахасада байсынг-öргөй тударына алкышын бериптири, је бир көк öгүс ундылып калган, онон сонғында шак ол быртык каанынг кебин алынып, ак јанта удур туруп чыктыр. Ар-бүткенде бар неме тöзöлмөнöнг туура калбас учурлу. «Чычкан да бууны кыркып салар».

Јалакай Кадын. Шынкыртту көк тайгалар. Чечектери кеен-јарашиб, көкölөни, мөштöри кöгүске, кöскö амыр-тыш. Алтай кату-казыр деп, јууктатпас, јуунатпас деп кемиси айткан болотон? Кеендиктен, мык ийдененг кем јүреги јалтанган?

Он жети августта Кадын-Бажын кörүп јүрдис. Сүреендүй айас, ак шынкырттый болгон эди. Тортло Звенигород – Шынкырт-Тура, Шан-Тура.

А Ўч-Сүүринин арыртында ичке кару Куньлууньсыны кörүлет ошкош, а онынг арјанда – «Байлу абакай-ээнинг тайгасы», база «Беш эржине мёнкүлер» биле база «Ак мёнкүлер абакай-ээзи» бойы, – ўзе јуралганы да, јуралбаганы да, ўзе айтканы да, айтпаганы да.

«Эртишпиле Аракан аразында. Кокуши ажыра. Богогорше ажыра. Йоргордын бойыла јортып бараткан кижи...»

Б. Бедюров 1986 јылда кочурин жарлаган.

СЕГИЗЕН ТИЛДҮ РОССИЯ

(Россияның бичиичилер Отогы башкартузының ишмекчи
качызы Б. Я. Бедюровтың сөзи)

Бронтой Янгович Бедюров эмди РСФСР-дин бичиичилер Отогы башкартузының ишмекчи качызына тудулып, алтай улус ортозынан мындый бийик оқылу нерееге жеткен эн башкы кижи. Мынан озо ёрёги бичиичилер тергеезинде алтай кижиден болгой, миллионнон көп тоолу башкир, чечен, мордва, чуваш, татар ла олордон до бери эмес калыктардан бүткен-чыккан бичиичи мындый јамыга турбаганын ајаруга албас арга јок. Бронтой Янговичтин мынайып ёрё көдүрилгени алтай литературабыстынг ат-нереезин ле Туул Алтайдын бичиичилер организациязы калганчы 5-6 јылдын туркунына јаркынду ѡол ёткөнин, общественный көрүм-турумы чындык ла турумкай болгонын јазымы ѡок керелейт. Б. Я. Бедюровтын Алтайына амырап келгениле колбой, ого туштажып, эрмек-куучынын угарга амадап, эмдиги ижи-тожы керегинде эмеш-убаш куучындап берзин деп сурадым.

Василий Ойношев

— Је, кару карындаш, јенил эмес сурактарына јеткил каруузын канайып берейин? Бойым да бир сүүнип, бир сүрдеп јүрген тужымда. Чын, алтай улуска алтан јылдын туркунына Москваннын текпижине акту бойының аргакүчиле чыгар кирези ѡок болгонын ончобыс сөс јогынан билерис. Алтай да улустынг көзи ачылып, көкси кениир туш келгени бу болор бо? Онынг учун эл-калыгыс бойының ёзёгинен бүткен-сыскан уулдарына-кыстарына бүдүмилү јүретенин удабастан көрөр-угар болбойыс.

Качының качаланду јамызына 7-чи куруттайда декабрь айда тудулган турум. Бу съездте алтай бичиичилерден 3 делегат болгон (Адаров, Бедюров, Укачин). Је ўчинчи нököристинг су-кадыгы уйадап, съездтинг ижинде чат туружып болбоды. Айла, бу биске та не де, арjanынан ба кандый, качажып калган турар. 1985 јылдагы 6-чи куруттайга ўчинчи делегадыс (П. Самык) оорыйла-тымуурыйла база

барып болбогон, ба-чаа. Ол тушта бис экү – Йыман Белековло кожо турушканыс, айылчылардан А. Адаров, Э. Палкин, С. Каташ, Б. Укачин, К. Тöёллөсөв болгон эди.

Эмдиги, бу 7-чи курултайда айылчылар болуп Ж. Белеков, П. Самык, Ж. Каинчин ла обкомның качызы Ю. Антарадонов туруштылады.

Бистинг секретариатка бастыразы 61 качы тудулган, олордын тоозынан јаантайын иштейтен ишмекчи качылары бежү, бу тоодо мен. Баштапкы качыга Б.С. Романов деп бичиичи тудулган, ол Новгородтынг бичиичилер организациязыныг каруулу качызы болгон, областтарда, крайлардагы орус организациялардын ижин Рогов В.С. ёткүрет, редакционно-издательский сурактар аайынча качы – Лыкошин С.А., төзөмөл сурактар аайынча качы – Гусев Г.М. Мен национальный литератураалар учун каруулу – улу Арасей тергеезинде тил билишпес камык калык – алтан башка аймак, жетен башка тил. Россиянынг бичиичилер отогынынг бажында узак ёйгö – 20 јылга атту-чуулу Михалков С.В. иштеп келди, эмди онынг ордына бу курултайда онон до бери эмес, тапту романист, турумкай патриот Бондарев Ю.В. председательге тудулды.

Öдүп јаткан бу ёйлөр литературага, кееркемел керекке сүрекей качалан. Ач-јеектерге ару сөс, агару поэзия керек јок – олорго беленинче сыйра согор керек, албатыны ўлтеп јиир керек, түрдөде тоноор керек. Качан да, каный да күч тужында Россияда мынайып төрөл культуразын керексибес, төстү чүмин кичеебес јан-башкару болбогон деп, чүмдемел иштинг ончо јүзүндерининг атту-чапту ишчилери темдектейт.

Бу кату-күч солунталу ёй тушта мен, Россиянынг ончо патриот күүн-тапту бичиичилери чилеп ок, арга-кирем ас та, тамчы да болзо, је кажы ла оок калыктынг литературазы учун, онынг özök-тынын ўстиртпези учун туужадым. Бистерге, национальный бичиичилерге, эмди кем де болушпас, јомөлтö кайдан да келбес – кызыл колыбыс бар, ак санаабыс бар, айдатан сөзибис бар, ол ло. Же бистерге эмди чаазын да, кепке базынары да јанынанг айдары јок тапчы ла кызынты. Кычыраачыларыбыс мыны жарт билер учурлу. Аркамда менинг бүткүл национальный Россия, онынг јүти, онынг сөзи. Мен шак ол учун каруулу. Оны бириктири, бирлик ийде

эдери, онын билдирилүү ўнин тенг этирте угустырары, жетеннен артык тилин кичеери – менинг эмдиги ижимнин тös учуры.

Арасай ичиндеги бастыра бар калыктарды утгы-тöзиле 4 jaан бöлиkkе кийдирип, тапташтырап аргалу. Тоозы аайынча славяндарды ээчий бирлик тöстү тöрк, монгол, маньчжур укту калыктар. Текши Совет ичинде база андый ок. Олор ончозы улу Алтай билеге киргилеп жат. Тöрögön-тугандарыс, ага-ийиндерис кемдер? Элден баштап Алтайды эбира жаткан јууктарыс – тувин-сойонгдор, абалар-шорлор, хакастар. Аба-Тура јеринде эмди арткан-калган 2 мунг кирези ак-теленгиттер бар, бисте олорды байаттар деп чололоп жат, олор башка эл-калык болуп бöлинерге муукангылап жат, је олорды алтайлардан башка тилдү деп бодоорго болбос, олор бистин чачылып калган бир айрыбыс болуп жат. Олор мынызын канча ла кирези бачым-тöрген онгдоzo, акту бойлорына тузалу. Је билер, биригер күүни чыкпаза, канайдар, кунурап, јоголгылап калатан туро. Озогы алтай литературный чўмдў тилдин тöзöлгöзи Улалунын тили болгон эмей, је ол тил телевуттар креске тöшкileп, табынча кайлыкталып калган шылтузында јоголып-кайылып туро, экинчи јанынан, текши алтай литературный тилге табыжып, улалып калган.

Аба-јыштын тургун јоны – шорлор. Олордын јебренги ады-чолозы чынынча – абалар. Шор jaан деген сёёгинин ады туро. Бистин улус јыштын албатызын азыйдан бери чололоп тубалар дейтен. Айдарда, шорлор бистен бöлине, башка областта журтагылап, темир ле кёмүр ортозына Кузбассста чучурап калган јон. Олордо эмди, темдектезе, бир де эзен јüрген бичиичизи јок, онын учун олордын адынан фольклорист кижини кожорго келишкен. Тöндүкте, Јакада – сахалар (якуттар), јака јerde јадып-журтап, бу јон бойын шак онойдо аданар боло берген. Јебренде олор Байкалды – Байлу-кёлди јакалай жаткан ураанкайлар эди, эленчек тöрк бичиктерде олор ўч курыкан эл деп адалат, табынча олор јуунан-чактан жайлап, тынын алып, тöмён Тöндүктоён тескерлеп кёчиp алган. Таймырда сахалардын бир айрызы – ас тоолу долган деп јон бар. Иркут областта ак-кийик минген сойонгордин айрызы тофалар бар. Олордон чыккан бичиичи база јок. Тоозы мунта жетпес улус.

Уралдың бадыш келтегейинде калың јуртту башкирлер, бойлорын башкорт деп адантыйлайт. Бу калыкта қыпчак, майман, меркит, тонжаан сөйкүтүлери база бар. Казанның татары, озогы ады-чабы Эдилдинг булгарлары. Олордың озогы магынанг булгайры тере деп сөзи арткан. Олор бойлорын Волга деп талаидынг адыла адантган деп шүүлте бар – болгарлар. Татарлар Россиянан чыгып јадыс дежеле, былтырдан бери эренис айалгада отургылап жат, не дезе ары чыкканы јок, бери киргени јок – онызын быжыл күскиде ѡдотён СССР бичиичилерининг IX курултайы аайлап, учына чыгатан туру. Онынг учун олордың керек-јарагына эмди ўстине кирижетени јок. Астраханың, Түменнинг, Сибирдинг татары база бар – байагы казан татарынан тили-угы чала башкалу аймактар. Же олор чала астыгып, артап калган улустар, олорды да јомёп, тартып алар санаа бар. Бу ла Барабаның, Том-туранның «татар» деп чололоп-јабарлап адаткан эл-јондоры, чындаштанг айткаждын, озогы телениттер деп карындаштарыс болов. Же олор мусульман јанга багып, көчиp келген казан татарларыла кожулыжып, кайлыкталган учун ёскорип калганы жарт. Онойдо ок Астраханың куйнунда јаткан ногайлар ортозында озогыда чокым алтай улус болгоны бар. Качан алтай улус Ак-каанга бағар тушта, олорды аргадап Эдилдинг јаказына кочургенин озогы түүкилерденг билер болбайоор. Эмди олордың ач-үреезин мен, каза-каза, истей-истей келеле, былтырдан бери таап, танып алдым. Бир кезеги база ла анда – калмыктардың ортозына кирип, кайылып калган. Орто Волгада јаткан тапту-јаан албаты – чуваштар. Чуваштын тили, якуттардың тили чилеп ок, текши түрктерденг тынг ыраган, сүреең башкаланган учун олорло тегин анайда чокым эрмектежип болбозынг. Олорго көрө, бу казахтың, кыргыстың, ногайдың эмезе хакастың тили чокум алтай тиldий меге. Түндүк Кавказтың капчалдарында VI-VIII чактардагы Улу Түрк элибистен, оны ээчени Хазар каганаттанг чачылып арткан эленчек карындаштарыбыс – күнбадыш жаар күркүреп көчкөн тодоштордонг, қыпчактарданг, ак-кобоクトордөнг лө ёскө до теленит аймактарданг бүткен калыктар јуртайт – олор Дагестандагы кумуктар, Төс Кавказтың özöгин ээлеген балкарлар-карачайлар, оноң Кубан суунан Кума сууга јетири

чөлдөрдө јайылган ногайлар (кёбөктөр). Олор эмди эки айры – ак ла кара ногайлар деп бойын адангылайт. Түүкизин, тилин, јадын-јүрүмин, јиген ажын шингдеп көрзөм, олордын този – эртеги кыпчак калык, ононг ого Батыйла кожо барган мангыттар, Субудейдинг черўзи болгон уранкай-телениттер (кёбөктөр) кожулыптыр. Монгол сёйтүлери база бар. Кара ла көгөл маймандардын таппай калган айрылары – ак ла сары маймандар (наймандар) ондо база јуртагылайт. Кумук-карачай-балкарлар бистен бүдүн јарым мунг јыл мынан озо айрылган. А ногай улус бистен ыраганы – 400 јыл кире ой ёткён. Ак телениттер Кайракан Эдил биле Кан-Эрчиштинг јаказында казан азып турган öйлөрдө ногайлардын бир канчазы ойлогон айас Эрчишти, Кадын-Бийди ёрө келип, јышты кечеле, Улаганга, Чуйга јеткени анчада ла байаттардын чёрчөктөрин, озогы куучындарын, кожондорын аярганыста иле билдирип келет. Онайдо ок Россиянынг түрк калыктарына Кырымнынг татарлары кирет. Је олордынг күч салымы – ол башка куучын, мында айдарга болбос. Алтай уйага онайдо ок Россияда озогыданг бери јуртап келген монгол тилдү буряттар ла калмыктар кирет. Олордынг тили башка да болзо, јандаган јанты, чўмдү сөзи, кылык-јанты бистинг улуска сүрекей түнгей. Манжы укту нанайлар, удегейлер, орок, орочтор, эвенктер ле эвендер база карындаш.

Бистерди ээчий јаан уяа-тöс – финн-угур калыктар. Олор кемдер дезе, эки јүзүн мордва – эрзя ла мокшаны адаар керек. Марийлер база эки бөлүк – кыр-мари ле чёл-мари. Бу эки калык сырангай Россиянынг özöгинде јебрен чактанг бери јуртагылайт. Олор эки айры тилдү де болзо, је бойлорын јаныс эл-калык деп јарт ондогылайт.

Мыны неге чокумдап турум дезе, былтырданг бери бистинг улустынг ыра-јорозы ўрелип, бой-бойлорын башкаланып баштаганы. Абаларданг башка бу ла бистинг бойыстынг тубаларыс – кумандылар, чалкандулар – аныланарга једе бергенинде ненинг јакшызы? Кичинек те болзо, јудурукча бойлорыс салаа-сабарысты айрый согуп, бöлинерге јатканыс кемге тузалу? Эмди анайда бöлингилеп, бистер алтай эмес деп кеденгешкен бараксандар эртен та не болор, көргойис, канайткылаар, неге једингилеер эмеш – эржине табар деп туругар ба? Байагы да шорлорыс, байаттарыс канайгылап

калган эмтири, темдектеп айткан јогыс па. Революциядан озо бу абалар бойлорын алтай улусла јаныс укту-тöстү деп чын билип јүретен. Темдектезе, шор сёökтү Иван Штыгашев абыска ўренип тура, Казаннан Москвага, Киевке жетире јорыктап јўргенин «Записки алтайца» деп, туку качан 1884 јылда аданып бичиген.

Финн-угур уйага анайда ок эки јўзён комилер – зыряндар ла пермяктар, карел, финн, вепс, ингерманланд, ак-кийик жеккен саами, анчы-балыкчы ханты-манси, ийт жеккен ненец ле Тўштўк Уралда јуртаган калын јуртту удмурт албаты кирет. Бу финн укту јондор бўдер чактан бери эмдиги орус Европанын јыштарында јуртап келген. Ол ло мери, мурома, мешеряқ, чут деген, эм чат јоголып калган эл-аймактар ылгый финн-угурлар эмей. Олорды орус албатынын тös таайлары дезе чып-чын болор. Онын да учун олор оруслга ёдўжип, онын канына кирип-шингип калган.

Улу орус Јурт ўч јўзён эл-калык биригишкенинен бўткенин бис јакши билерис: славяндар, финн-угурлар ла тўрк-монголдор. Россиянын финн-угур бичиичилерининг Ассоциациязын тозёдис, эмди кўскиде тўрк-монгол кўреени јууй тартарга турубыс.

База бир уя – ол Кавказтын мўркўттери. Дагестаннын тил билишпес эл-јонын тоолоорго до узак. Кажы ла ёзёк, капчал сайын, ас та болзо, башка тиldü јон. Мындағы бичиичилердин отокторы республикалар сайын биригет: Дагестан, Чечен-Ингушетия, Тўндўк Осетия (ирондор ло дигорлор), Кабардин-Балкария (кабардиндер, балкарлар), Карабай-Черкес (карабай, черкес, абазин, ногай), Адыгей.

Ангылу бўлўкте јаткан, ороонистын тыштынан келген калыктар, темдектезе, гректер, немистер, корейлер, поляктар. Кажызында ла баштан ажыра сурактары бар. Орустын телкемдеринде чейилип калган еврейлер идиш тиldü. Идиш – ол немис тилдин бир јўзуни. Дагестандагы еврейлер – тат, тили иран тöстү. Чулу еврей тили – јебрен иврит, эмди олордын Ном-судурынан ойто тиргизилип, Израилде орныгып келди.

Кўрдöёр бў, албаты керексиген тушта туку качанғы чакта чачылып, јоголып калган тилин бичиктен такып ойто тындандыргылап алган.

Айдарда, кайран тилибис ёлüp барат, кунурап барат деп кыйгырышкылап турганыс неден? Очогысты очтурпеске турган болзобыс, ёлөргө эмес, ёзөргө турган болзобыс, байлу-чуулу, төрө-төстү јаныбысты орныктырар керек – ол тушта алтай тил де көни ёзёр, ажуларды ажар, кечүлерди кечер.

Онын учун Россиянын бичиичилер Отогынын Национальный Соведининг иштейтен база бир јаан ууламјызы – Арасейде јаткан ончо калыктардын јандарын јомойтёни, олорло бек колбулар төзөйтёни. Православный серкпеле колбулар көндүгип, элбеп калганын слер бойлороор до билип-көрүп јадыгар. Мында 12 июльде Далай-ламала туштажуда бистинг правлениенинг председатели Ю. Бондарев, качылары М. Алексеев, С. Колов, С. Лыкошин, Д. Кугультинов ло ёскёлөри де эрчимдү турушкан. Бу туштажу В.М. Сидоровтынг – чулу орус поэттинг баштангкайыла, башкарғаныла ёткөнин аяруга албас аргабыс јок. Орус бичиичилер буддисттерди – ак јандуларды сүреен јёмоп јат. Бистер крестүлөрди, мусульмандарды ондоп, олордынг јанын јамандабай, јабарлабай, карын, тооп, билип јадыбыс. Кара јандуларды да туура таштап турганыс јок, не дезе Россиянын көп-көп оок калыктары, анчада ла Сибирде, Түндүкте, Ыраак Күнчыгышта – ылгый кам јанду. Айдарда, алтайлардын јамылу, ўредүлү деген бир кезек улустары акту алтай албатызынын төстү, быйанду јанын јамандап, ого буудак эдерге ченешкилеп отурганын не деп онгойтон? Мёнкү алтай албатыла озогы абыстардынг, онынг кийиндеги НКВД-нынг тилиле кезедип, коркыдип куучындажатан ой ёткөн эмес пе? 30-40 јылдардынг каршу концепцияларын туура таштап, оноң айрылып, карын, кин јуртын байлайтан, кинчектү кылкыты таштайтан ой јеткен. Туулу Алтай Республикада тургун алтай албатызынын јанын јаба базып, јабарлап туру деген тал-табыш текши ороонго угулза, телекейдинг общественнозына јетсе, коомой ады-чабыс чыгар эмес пе? Ак буркан јаныбысты ачыгынча корып, актузынан јомоп турганым не дезе – мен бойым Алтайдынг ёзёгинде, Урсулдынг јаказында јуртаган эл-аймактан бүткенимде, ол бу эмдиги ижи-тожымнынг тös ууламјыларынынг бирүзи болгонында. Бистер, Россиянынг бичиичилери, текши билип, эмди јарт ондоп алган бир чындыгыс мындый: улу орооныстынг тös түбеги калык-

јондордын кайран јанын чачала, кижинын көксиндең күдайын айрып, özök-тынын конгудак-когус артырып салганы болуптыр. Онын учун эмдиги кижи кийиктен казыр, көрмөстөн жеткерлү болуп калган. Бооро Карагол özöктө ада-обоқози јандап келген байлу Буркан-Бакшынын сүрин табала, онын özök-буурын кодорып јулганы, бодоп чукчуганы – бу чучураганыстын, кинчектү јаман кал-үйеге келгенистин иле кебедели болуп жат.

Мынча башка эл-калыктын эржинедий чүмдү сөзин, энкетонко эдил ўнин, коологон кожон-ойынын, јандап келген јараш јанын, кыскарта айтса, керкемел көгүс культуразын, керел-јаркындый керес јанын, özök-тынын бу күч ойдö, бускалант-кызаланг откүре бустыртпай-чачтыртпай бар-жок арга-чагысты, ар-күчибисти салып туруп, аргадайтанынан артык база не керегис бар?

«АЧ», 14.08.1991 j.

АЛТАЙ ЈАНЫБЫС ААЙЫНЧА ШҮҮЛТЕЛЕР

Эскертү. 20 јыл мынан озо айылган-бичилген, эмдиги бистерге аткарган, ой откүре келген эркетен сөс

«Алтайдын Чолмонында» јарлалган бир ўүр материалдарла танышкан айас, бирде јөпсинип, бирде сөс blaажып, бистин турумкай ла талдама деген кычыраачыларыс бу улу-јаан суракты улалтып турганын урулып келген самара-бичиктер иле керелейт. Чын, мынан да көргөндө эл-жоныбыстын эржинелү көкси сообогоны билдирет, özök-бууры ўзүлбегени сезилет. Же алтан јылдын туркунына бистинг ороондо ар-албатынын јандаган байлу-чуулу јандарын чек јула тартарга, чат јоголторго мууканганы жеткерлү јаман салтарын жетирген учун мынын түби јок түбеги эмди ончобыска жарт. Анчадала «перестройканын» јылдары бир јанынан жайым тыныш экелип, айдынар арга берди. Же экинчи јанынан эн ачаанду, эн карангуй деген ийделерин тебилтип, энжерип берди. Санансаар, камык каршулу керектер, жеткер-түбектер неден улам болуп жат? Ёлёниш, ѡлтүриш, уруш-

кериш, кыйкандууш, күйүниш, коп-сап? Нениң учун бистинг эмдиги ўйенинг улузы бой-бойын көрүшпей, килемшпей баады? Кайран албатыны кара неме анчадала эмди ўптең-јип келди, олым-јидим юйиненгötти. Кажыла ақ санаалу кижиден болгои, эмеш ле башту дегендери бу мының кыйынынан айрылатан арганы канайда табарын түни-түжи јок сананат, је азып-тозып јүрген албатыны аайлап-баштап беретени бачым ўстүне табылбайт. А јаман эдү-бук энчилү јуртыбыста эмдиге кайнаганча, канчаны калактадып-сыктадып катуга түжүргенче. Мында кем бурулу деп сурайдыс. Јок, мында не бурулу деп сураар керек. Ол тужунда көбизи слерге јартала берер – көксигерди туй бөктөп турган көжөгө дö чачылар, чели јоголып көзигер де ачылар. Кал атеизм қалык-јонды јакшыга јетирбеди, карын, көрмөстинг колына табыштырып берди. Кижи кийиктен казыр, көрмөстөң јеткерлү болуп калтыры. Је бу бис кайтканыс, улус? А шылтагы јаныс, шылтагы јарт. Кем де кижи, каный да јон Кудайы јок болбайтон. Бу улу орооныстың бузулып-быырап турганы шак мынан, јайрадылып јатканыс та јарт – неденг улам.

Бистинг кычыраачыларыс Алтайыстың башка-башка аймактары сайын јуртtagан улус, билген-укканы да башка-башка бolorы база јарт, кажызы ла бойының билгенинче айдынып јат. Је укаа-шүүлтезининг учуры јаныс: албатыга ару, быйанду јан керек, аай-баш керек. Оның учун бистерге, төрөёндөр, нöкөрлөр, блаажар да, чуутыжар да неме јок. Башкаланып бöлинери эмес, карын, чуктажып биригери керек. Кату-күч öйдö јаантайын ондый јанду болотон: албаты түбекти аржанынан, јал-јүргеги түбинен сезип, бой-бойна тартылып, арга-сүмезин табынатан јанду. Оның учун айры-тейри сөс чойбöй, боро-кара сананыштай, Алтай Кудайыска, ару төстү ак јаныска јандаар öй келген: «Санаа јаныс – салым јаныс! Бычуу јаныс – быркан јаныс!» деп озогы ойгорлорыс ойо көрүп чын айткан. Ойгонолык, улустар!

Ак јанг, кам јанг, алтай јанг, керек дезе крестү јанг – төрө-този јаныс деп чын ондогоноор. Оны бириктирип тапташтырып келсебис, Алтай јаныстың ўч сыранындый, ўч ыйык сүмериндей, ўч-курбустанындый бирлик болгоны јарталар. Ондый бирликти төзөйлик, ойгорлор!

Бу слердин акту јүректен, ак санаагардан амадап бичигенеерди мен лаптап көрдим, ончозын öзök-буурым ажыра откүрдим, көп шүүндим, сүрдедим де, сүүндим де. Онын учун бичигенеер јарлалып, Алтайыска јайылып, албаты-жоныбыстынг көксине теренжиде томулган кийнинде мен, «Алтайдын Чолмоны» газедистинг редкүреезининг айбызын бүдүрип, алтай јаныбыс эмди мынан ары кандый аайлу болотоны јанынан айладып шүүтенимди, ак јан дегенин эмдиги јолыбыста канайда ондол-билип турганымды јартап берерге молжонып турум.

АЙМАКТАРДАН КЕЛГЕН ШҮҮЖҮЛҮ СӨСТӨР

* * *

Бистинг алтай албатынынг озогы öйдöги јандаган јанын јок эдип салганынан бери алтан јылдан артык öй öдүп те калган болсо, је эмдиги јаныртула кошо кандый да башка нациялу албаты-јон бойынынг јанын орныктырып турганын кörüp-билип турға, бистерге де эмди ойгонып, бачымдаар керек деп бодоп турум.

Менинг эмди мында айдарга ла бичиирге турган керегим мындей. Мен «Алтайдын Чолмоны» газеттен кычырып ла радионынг ўнин угуп, көп улустынг бу јанынан бичип ле айдып турганын јарадып турум.

Озогы öйлөрдö бистинг алтай албаты Алтай јерине бажырып, көк-айаска мүргүп, агаш-тажын ла агын суузын байлап, ару-чек болзын деп, Јер-Алтайды байлап јүрөр быйанду ак јанду болгоныс.

Эмди бу јаныбысты ойто катап ойгортып эзедетен öй келди.

Бистинг ас тоолу, ак койон јайыкту, ак санаалу албатыны 1907 јылдан ала 1937 јылга жетире күүн-кайралы јоктон јуулап та, акту јерге айдап та, камык улус, кайран эрлер, талдама деген ойгорлорыс, баатырларыс кырылган. Ак-Быркан јаныбыс та ундулган. Алтай албатыны алтай эткен агару тилибис те артаарга жетти. Је, бу ла эмдиги јаш ўйенен болгой, орто јашту да улустынг талыр-булур, öлө-чоокыр, балыр-быјар

эрмегин угуп јүре, јазап санансаар: бу алтай тил бе, айса јўк ле оның сомы ба? Озогы јаандарыс мынайып эрмектешкен беди, мынайып айры-тейри кожондошкон беди? Јок, «эне» деген эрке тилди, «ада» деген ару тилди – тёрп-тёстү тёрөл тилибисти ойто-такып ару-чек куучындажып, танышжатан ёй келди.

Эмди менинг мында бичиирге турганым мындый. Бистинг Алтайстын тогус аймак јеринде канча-канча јурттар ла колхозтор-совхозтор бар болуп жат. Бу јерибисте ончо јуртап јаткан албаты-жон эмди ончозы Алтай јерин такыырга, Алтай Кудайын көдүрерге, эне-адаларыбыстынг озогы јандаган јантын ойгозып орныктырарга турганына баш болзын! Бу баштанкайды жана баспай јылдырган, аайын-бажын таппай бараткан албаты-жонын көдүрип, ак сүт јаныстынг маанызын Алтайыска жайылткан айлаткыш баатырларга, ойгор көгүстүлерге алкыш-быйан айдып, иштеген ижине, сукадыгына једимдү болзын деп текши күүнзееер керек.

Је мен эмди бистинг озогы алтай албатынынг кандый Кудайга бажырганын ла кандый јанду болгонын озогы улустынг куучынынанг укканымла бир эмеш билим-темдегимле бичип јадым. Мен эмди бала эмезим, 55 јашту кижи мен. Билеечи, угаачы, ырымчы ла белгечи улусты мен көрүп те јүргем. Анчадала бистинг Чуй ичинде јаткан алтай албатынынг ортодо ном-судур јанду улустар бар болгонын озогы жаан улустынг куучын-эрмегиненг көп уккам. Кам да кишинин камдаганын эки көзимле көрүп, эки кулагымла угуп јүргем.

Бистинг алтай албаты ак-буркан јандусы да бар, чын, ном-судур туткан намалары база бар болгон. Кам јандулары озогы ёйлөрдө анчадала көп болгон.

Је бис эмди Алтай јерибис көдүрерге, такыырга турарыбыста, озо баштап ол озогы такылгалу јерлердеги чоккон такылга таштарын, күрее-тагылдарын – ончозын ѡрё чогуп, сергиде јууп, јазап алар керек. Бу жаан байлу неме, болгон-түшкан чылап, бодоп уружарга јарабас. Бистинг Эре-Чуй ичинде озогы улустынг Алтай јерин такыган күреелери кажыла јурттардын јуугында, кажыла колхозтынг тергесинде текши бар. Ондый јерди Кудайын, Алтайын такыган-көдүрген јерлер деп айдып, байлан жат. Андый эптү

јер јурттан чала ыраак, бийик артту-кырлаш јерде болуп жат. Алтай јерин тақып, Кудайын көдүрүп, Алтай јердин ээзин кычырып, оны алкап айдарга болгон ло тушкан кижиге жарабас. Оны каный бир аайлу-башту, не-немени билер-көрөп кижи Алтай-Кудайды кычырып, күндүлөп жат. Алтай јердин ээзинен албаты-јонго, бала-баркага, мал-ашка амыр-энчү, ырысту,jakши јүрүм сурап, болуш сурайтан жанду.

Ол Јер-Алтайды тақыры – ойын-соот эмес, оны баштаарга, ончозын jakши билип-көрүп айдарга, jaан биликтү кижи керек. Ол эмезе ном-судур билер, Ак-Бурканнан алкышту, көрөп-айдар жарлыкчы, алтай номчы-нама кижи керек. Алтай албатынын Ак-Буркан да, кара кам да жанынын тёзи жаныс. Оны бистин бирлик төзистин эки айрысы деп билип, башкалабас, аңылабас керек. Озогы улус мынызын jakши билетен, бой-бойына бир де чаптык этпейтен. Же андый улус эмди бу бистин Чуй-ичинде көп эмес, каа-jaа ла бир канча тоолу тоомъылу улус бар. Бу албаты-јоннын куучын-эрмегинен угуп јүрсем, ондый улус Онгудай, Улаган ла Кан аймактарында база бар деп айдыжат. Же ондо до көп эмес болор.

Мен санансам, ондый улусты ончозын бир аай жууила, каный бир эп-аргала бой-бойына туштاشтырып, таныштырар керек. Онон Алтай јерин көдүретен мүргүүлдин чүүмин-чамын олордон жазаптыра угуп алар керек, не дезе јер сайын бу чүм-чап чала башкалу да, бойынын кирезинче аңылу да болордон айабас. Бистин алтай албаты бүдер чагында јер-алтайдын ағын суузына, агаш-тажына, ак мёнкү ыйык-тайгаларына бажырып, мүргүүр жанду албаты болгон. Онын учун Алтайын алкап, алкыш-быйанын онон сурап жат.

Ол ном-судур жанду улус ончо немени Номнон-судур бичиктен кычырып, көрүп-билип алып, айдып жат. Жарлыкчы улус кой малдын жардын отко ѡртөп, ол эмезе анайда акка көрүп те айдып жат. Билер jaан жарлыкчы улус каный бир юйдө болотон немени ажындыра көрүп, сезип туратан жанду, же тегин кижи онойып айладып айтканына чала бүтпей, јүреле, онон көрсө, байагы айткан сөзи келижип калар.

Ол қам улус немени камдап айдып билер, камдабастан айдып болбос, тегин кижининг көзине көрүнбес кара-јаман көрмөслө куучындаждып айдар. Коркушту jaан кам улус илби-

тармылу болуп бўдеген. Андый јаан камдар Алтай ёрдинг Ээзин де кычырып, куучындажып билер. Ўчў-Курбустан кудайдынг да тилин билер. Ол андый улус ару сёёктү улустан бўдўп жат. Бўткен кижи бўтсин, бўтпеген кижи бўтпезин. Мен 40 ўйларинг ичинде бистиг Чуй ичинде бир јаан кам кижининг камдаганын көргом. Ол кижи камдаарда, отко кызыдып салган кызу темирди алала, кёксин де ёткўре сайала, ойто кайра уштуп алган... Кижининг кийген кийими де бўдўн. Ол кижи бир де кўйбекен.

Озо Чуй-Бажында јурттаган Очурјап-јайсанг болгон деп јаан улустынг куучынынан уккам. Ол кижиде судур бичик болгон деген. Ол јайсанг ёлёрдö, ононг «текпе» деп бичик арткан, ол бичик бу јайсангнын уты-тёзинен арткан Очурдяпов Кадыр деп кижиде арткан деп угуп јўретем. Бу Очурдяпов Кадыр бу ла јуук јылдарда Онгудай аймактынг јеринде јуртап јўреле, божогон. Ол «текпе» деп бичик эмди кайда – онынг бары-јогын сурулап угар керек. Бала-баркасынанг ол эмезе онын чыккан-ёскён ѡери Чуй-Бажында Кёкёрў деп јурттагы тёргён-тугандарынанг сурулап укса, бир аайы чыгар эмес пе, ёскё оны кемнен суралугатан эди?

Эмди мен база ла бир укканым аайынча, ол Алтай ёрин такыйтаны ла алтай јаныбысла Јер-Алтайды такыйтанын бир эмеш јартап бичип берейин.

Мал-аш тойынса, агаш-таштын мўрў/бўри/ кызарганда, кўски ойдё сары мўр/бўр/ тужунда кёдўрерге јакши деп угуп јўргем. Ол тужунда кандый да иште турган улуска бир эмеш бош ёй болуп жат, мынызы бўтўнги јўрўмге база јарамыкту. Алтайын кёдўрерге талдаган јerde канча-канча санг салатан такылга таштар чоғуп, јазайтан јанду. Ол такылга таштын ўстўне от салар. Јаан от эмес. Ол отко кўйдўретен неме Алтай ёрдинг арчыны /бистиг ёрдинг улузы «артыш» деп айдар/. Агажы ќок јerde Чуй ичинде јурттаган улус сарлық мадынг тезегин кўйдўрип жат. Је арчын агаш ќоктонг отты качан да салбас. Ононг ол такылга таштагы отко ак сўттенг белетеп эткен аш-курсак салар – аарчы, курут, быштак, сары сарју, кадыкту сарју, арба, буудайданг белетеген алтай талкан. Је ёскё до бойы белетеген кандый бир башка да аш-курсактандан баш-башынанг ончозын ла салып жат.

Эмди бистинг озогы ёйдөн жаңдаган алтай жаныбысты бир де коркотоны јоголып, жаңыдан башкарынып, баштайтан ёй келген. Онын учун бистер эмди Алтай жерибиске бажырып жүрелик. Бистинг, бу ла алтай албатының акту жаңдап жүрген жанын ла оны башкарып жүрген жаандарыбысты кам-јарлык деп каралагылап, акту жерге жамандап туруп јок эдип салганын бис, эмди ле 50-60 жашты ашкан ёрёкёндөр, жакшы билерис.

Онын учун бу жаныдан ёскон жаш балдарыбыска ол жаныбыстынг ээжи-чүмин, төрө-төзин, айткан сөzin жартап берсебис, ол баланан балага, чактан чакка улалып барап учурлу. Эмдиги келетен ўйенинг улузына Алтайдын алкыш сөстөрин ончозын уйгаштырып-juup, бичик эдип, бир аай алдынан чыгарыпалсабыс, ол тужунда озогы ёйдөгиidий судур бичигибис ойто катап жаныдан табылып, орныгып калар. Кайда да, бу juuk жылдарда ондый «Алтайдын алкыштары» деп жуунты бичик чыгарылган деп уккам, је бойымнынг көзимле көрбөдим, бедиреп таап болбодым. Је, айса болсо, мынан ары ол судур бичик ойто катап табылар борор бо?

Эмди мен «Алтайдын Чолмонында» бир кезек улустын бичип турганын кайкап ла чочып кычырасым. Олло Кирестос жанду серкпенинг бичигин алтай тилге көчүрип чыгарар дегенин. Мен оны жаратпай жадырым. Бу ла бого кошулта эдип бичип жатканым – менинг акту бойымнынг кылых-жанымла болзо, ол арай ла келишпес неме, не дезе бистинг алтай албаты бир кезеги бойынынг да Алтай-Кудайын билбес, ёскө дö албатынынг кудай жанын ылгаштырып билбес. Ононг до улам бу бистинг Ак-Быркан жаныбыс ундулып баратканы бу эмес пе?

Ол город жердеги серкпеге түжүп, мойнына кирес буулап алала, баскылап жүргени кемге керектү ол? Айла, ондый улус Кирестостынг да жанын жакшы билбес. Оны канайда жаңдаарын база аайлабас. Чынына шүүп, шиндеп келер болзо, алтай улустынг бүдер чагындагы жаны ол буддизм болуп жат. Буркан жанында ол ло Айга-Күнгө, көк-айаска, Тенгериге бажырып, мүргүп жат. Эмдиги де бистинг ак-быркан жаныбыс Айла-Күнле, Жер-Алтайыла төзи тудуш, ончозына ла ого мүргүп, сукадык жүрерге бажырып жадыбыс.

Же мен ончо ло улусты киреске түшпезин деп турганым жок, кандый бир кижининг күйн-санаазы бар болсо, бойы билзин. Же онайдо көрүп ле жүрсен, ол ло киреске түшкен кижи Алтай ёрине, ажу-боочы тайгаларына, агаш-тажына ак кыйра-жаламаны түней ле буулап, байланып жүрет. Алтай болуп бүткенде, же база кайда барзын. А кирес жанду орус улус ондый ажу-тайгага, ағын сууга ары-бери кечип-ажып жүрсе, бир де ондый жалама бөс буулабай да жат, чачылга да этпей жат. Чын, орус албаты бойының бүдөр чагындағы жанын бир де башкартпай, канча чактарга жандап келгени ол.

Бистинг албаты эмди андый ла ас эмес – 70 муннан ажыра албаты болуп жадыбыс. Алтайлардан да чик жок ас тоолу албаты-жондулары бар, же олор бойының жанын бир де ундумбай жат. Кезикте сананып жүрсен, жаныс бистинг улус бойының байлу-чуулу жанг-кылыгын бир де немеге бодобос улус. Бистер канайып ўрелип, булгалып калганыс! Салкын кайдан sogor, агаш оноор ло база жыгылар. Байла, мыңдый уйанынан улам бистинг бир кезек улустар ол серкпеге бажырып, киреске түжүп жатканы ол. *Бойының Ак-Буркан ару, агару жанын билбей турганыс мынан гла иле көрүнүп жат.* А не-немени билер, ўредёлү, сагышту улузыс айдып-яртап та турса, тескери-јаман кылыгыстан улам сөзин укпай, баштарысты булангадып, карын, удуулажып, јамандажып, билеечиркеп турасыс. А нени де жакшы билбес бойлорыс неге тыңсынып? Же канайдатан эдигер, анайткар, мен де качан да кандый да жан болзын, Ак-Буркан кудай жанымды бир де таштабазым,ölörдин öлөгөнчө лө ого бажырып жүрерим.

Ағын суумды, ак мёнкүлү ыйык тайгалу Алтай ёриме мүргүп, алкыш-быйанын сураарым. Менинг укканымла болсо, озогы жаандардын куучынынан бистинг бу Алтай – ол аршаан-кутук суулу, арчын жытту Жер-Алтайдын киндиги жер деген.

Эмди, кажы ла жүрт жерде жаткан кижи бойының чыккан-össөн жерине бажырып, оны байлап, агаш-тажын, ан-кужын ончозын бистер кичееп корулап албазабыс, кем де тууразынаң келип бистинг Жер-Алтайбысты кичеебес, карын, ончозын ўрей базала, барап болбозо.

Менинг бу чийгенимнин тös учуры – Ак-Буркан жанды мынан ары жаныдан баштап, Алтай жерди такып, озогы

јаандарыстынг јанын ойто орныктырып алары дегени болуп жат.

А бу статьямнынг гонорарын, кепке базып чыгарсагар, оору бала Каланов Јогорканын чодына коччурегер. Мынан да ары уккан-көргөнимдө көп солун немелер бары – онызын соңында бичирим.

Торык Енчинов,
Куурай – Кызыл-Таш јурт.
«АЧ», 10.05.1991 j.

Н.М. Тыдыков, Беш-Өзөк

– Алтайчы Санашкиннинг «Бисти Буркан јайаган» деп статьязын «Алтайдын Чолмоны» газеттен кычырдым № 9/V-91 j./ Чын, менинг утуп јүргенимле болсо, көп јерлерде ондый кудай бар деп куучынадажатан, је оны көргөн бир де кижи ортобыста јок.

Н. Шодоевтинг 13 майда 88 номерде јарлалган «Алтай кудайлар» деп статьязын кычырала, чек јаратпай турум. Алтайларда ондый көп кудайлар бар деп ада-энесинен кем-кем уккан ба? Нöк. Шодоевтинг бичигениле, кишининг јүрүминде 9 кудай, 6 Ўлген бар дегени је бу не? Көк-тögүн неме! Мен, 78 јаштан кижи, мындый немени качан да укпадым. Бала јаштан ала бистинг јаан улусла кожо бажырып јүре укканым Ўч-Курбустан кудай эди.

Бистинг 3-4 Чаргылардын, Акјул, Камай, Агайры ла онон до ёсқо јерлердин эл-жоны андый көп кудай билбес. Мындағы улус јаан тайгаларга, ағын сууларга бажырып жат.

Озо Боконоков Табышка деп карган Мойтыда јаткан, ол јаантайын менинг адам чылап, сүт-ботко чачатан, јаан ажуларга, тайгаларга чыгып бажыратанын мен көслө көрөм. Айса болсо, мындый көп кудайларга Чакырдын боочызынын ары јанында Јабаган, Кырлык, Келей, Мондур-Соккон јурттардын эл-жоны јандаган болор бо? Чарас ичиндеги улус јаныс Алтай-Кудай Ак-Бырканга јандаган болор керек. Эмди Н. Шодоев кумран чактынг јуралгандарын казып, кандый ондый камык «кудайлар» таап турган, чат ондобой турум.

Бу кишинин бичигенин кычырала, мен, оору да болсом, чыдажып болбой туруп келип, јўк арайдан эки күнге улай бичидим.

Мен атту-чуулу Куйумның камы Сапырдың да камдаганын көргөм. Тумчутынан јылан чыгарып, кара күсте кар экелип түжүрип туратан. База ла ол јердин Жаланка деп кам эки ийнинен чагал кайынг ла мөш чыгарып камда туратан. Оноң до ёскö фокус эдип туратандар.

Жарлыктарды да көргөм Апшыйактуда ла Жодордо.

Казахстаннан 1929-30 јылдарда ссылкага келген мамаларды да көргөм, олор улуска сопок ёдük көктөп, мамалап та туратан /Н. Тыдыков мусульман молдолорды «мамалар» деп жастыра ондоп жат. Казактарда намалар кайдан келетен! Редакциянын аярузы./

Менинг ада-энем кирес јок алтай улус. Олордын бүткени-бажырганы – ағын суулар, жаан да, огош то тайгалар. Адам, жас келсе, тепсен-кырлан жерлерге келип, сүт-талканнан эткен ботко чачатан. Күс келсе, база ла бого келип, ортозында тийиндү јалама буулап, сүт-талканынг боткозын чачатан. Оок балдарды кожо аппаратан. Камайда жаткан Кыдатов Санаш жаантайын адамла кожо Алтайына келип бажыратан. Жаан тайгаларды: «Жал-Мёнкү, Ўлегем, Ўч эжиктү Монгулук, Аба чөлди жастанган Ала-Бабырган!» деп адап сүт-ботко чачып, бисти де, балдарды, база бажыртып туратан. Учында «Ўч-Сўмер Эне-Кадынның ада-энези» деп алкап, бажырып туратан. «Ак малыбыска, бала-баркабыска, акту бойыбыска алкыш беригер!» деп сурап, бажыртатан эди.

Кўскиде, андап баар алдында эртен тура бисти ўзе чыгарып, кўнчыгыжы жаар, жаан тайгалар жаар, алуунды кысканбай беригер деп бажыртатаны эмдиге санаамнан чыкпайт. Онойып Эне-Алтайына бўдетен эди, ёскö кандый да кудайлар бедиребайтен.

15 май 1991 j.

Мен бойым коммунист кижи, је алтай албаты јебрен чактардан ала байлас келген чўм-јанын тооп то, сўёп те јадым. Кайда боочы-боом жерлерде кыйра буулап салган болсо, мен де оны ундубай јадым, јангдап јадым.

Эмди алтай албаты сўреен короп-артап жат, не дезе ага-

тажын кезип, суу-талайын бууп, быртыдып келерде, ондогы тындулар да, балыктар да эмди јокко јуук. «Бу кайдан түшкен кинчек, бу неден улам кыйын-шыра?» – деп, эмди кажы ла не-немени эбеш те болсо сомдоп турган алтай кижи сананар учурлу. Је андый да болсо албаты Алтайын алкап-уткуп ла жат. Ончозы кемге де жажыт эмес ийне!

Жаскыда ортозына күрөнг бös буулайтанын кörсöгör, кижининг сүри ошкош. Күскүде дезе ортозында тийинг буулап салган. Ол ончозы башка-башка учурлу. Мынайып Алтайын уткуп туратан, бистерди, оок балдарды кожо апаратан, ў кижи дезе ўйде артар, аш-курсак белетеер, чёочой дö болуп жат.

Эки жанаңда чаал кайынг тургузар, ортозында аттын кылынанг эткен буу тартар. Жаламалар ак, кök, сары /кызыл јок/, жажыл бар.

Эмди кöп куучындар серкпе, онын бичиктери керегинде öдүп жат – газеттен кычырып жадыбыс. Менинг билеримле, Шебалин аймакта / Эликманар келтейи јогынан / Кадыннын бу жанаңда 9 серкпе болгон. Олордынг сырангай ла жаражы Мыйтуда болгон. Шаны jaан, 71 пут, ол эмезе 1136 килограмм. Жаныс ла соготон токпогы 3 пут болгон. Онон до башка 6 шан бар болгон. Бийик кök серкпе эди. Алтын тондор, калбак, айак, таз, табак, кресттер ле алтындал салган икона /образтар / кöп болгон. Ол ончозы кайда барган? Ильинканынг / Отоголдынг/ серкpelери база jaан ла жараш болгон. Акжолдынг серкпеси кичинек те болсо, ондо бичигин алтайлап бичип салган эди. «Иосифтин ый-сыгыды» деп бичики мен бойым кычыргам, ден чörчök ошкош. Жакоптынг 12 уулы болгон, эн кичүси Иосиф. Энэзи Рак болов керек.

Улус газетте бичип, сурап жат, алтайлап ол бичик болор бо деп. Јок, алтайлап ондый бичик туку качан болгон, мен оны 1926 јылда старостадан сурап алала, кычырып туратам. Айдарда, мыны алтай тилге кöчүрөр бе, кöчүрбес пе деп табышты бодоп ло незин чыгарар – туку качан кöчүрилип калган немени. Је онон бери алтай улус бойынынг жанаңылгый таштап, ёсқо жанаңа кöчкөни билдирибейт. Неге-неге кöчкөн дö болсо, кудайдынг кресттү жанаңа эмезе АкБуркан жанаңа кöчкөн эмес, кörмөстинг жанаңа кöчкөни кöскөн жарт.

Онызы ол озогы серкpelердинг де јöёжози јылыйып-

тонолып калганынан иле — Кудайдың колына кирип, тенериге чыккан деп туругар ба, уурчы-тонокчылар алып-кодорып барган эмей!..

К. Тыдыков, Беш-Öзök

— Мен Алымчы Кыдыевтинг «АЧ»-да /№ 131, 2/VII-1991 ж./ статьязын ончо жаңынан јомоп турум. Чын, ондый неме кажыла жерде бар. Ол «канат болгон эржине» деп чын бичиген.

Кан-Оозы ла Көксуу аймактардың эл-жоны Бурканга бүткен, онын учун ондогы улустын кожоны да ондый, је бистинг бу бериги Шебалин, Чой, Майма аймактын көп сабазы Ўч-Курбустанга бүткен.

Бу эки кожонды түндештирип көрсөгөр:

I. Алтын ўйген суксын деп,
Атты Буркан жайаган.
Ак-јарыкка јўрсүн деп,
Бисти Буркан жайаган.

Күмүш ўйген суксын деп
Күренди Буркан жайаган.
Күн-јарыкта јўрсүн деп
Бисти Буркан жайаган.

II. Ябага-кулун курсагы
Жаш ёлёнгнин төзинде.
Жаш бистердин салымыс
Жайаган кудай колында.
Кулун-ябага курсагы
Кулузын ёлон төзинде.
Кунуккан бистинг салымыс
Ўч-Курбустан колында.

Бу эки кожон алтай албаты јебрен чактынг Кудайга ла Алтай-Кантайга бүткенин жарт керелеп жат. Бу эки кожондо башкасы јок ийне.

Менинг база бичиирге турганым А. Кыдыевтийине түнгей де болзо, је көп кожулталар бар. Озодон бери ойгор улус «ат

— кижиининг канады» дешкен. Онойдо ок «ат — кижиинин нёкёри» дегени бар. Чын да, атту кижи түнде коркыбас, адына иженип јўрер, онын эки кулагын ширтеп, аյқтанып јўретен эди.

Атту-чуулу селекционер-бай Аргымай Петербургка барып, Алтайга укту айғырлар экелеле, юон сёёктү мал ёскургени кемге јарт эмес? Онон јайылган мал Беш ичинде, Йаан-Чаргыда, Јабаганда болгон эмес беди?

Эмди де бистин јурт јерлерде, совхозтордо, колхозтордо ол ок маңдан таркаганы özüp жат. Же эмдиги јашёскүрим де, эбеш јаан да улус малга килебей жат, оны кичеебес, олордын тапканы матас ла машина. Ат минсе, арқазын ойып салар, колонын јымшактабас, малдынг-аттын тёжин колон жип, ойып салар, оны керек дезе эмдеерин де сананбас. Кышкыда минген адын соотпос, капшаай ла ағыдып ийер, ак кыруга тутуруп салган ат таскак юк јерде турат, кайран мал, онызы тёгүн эмес ийне!

Озогы улус атты бала чылап кичеер болгон. Јайгыда сугарып, армакчылаган јерин ёйинде солуп турар. Јайгыда ат соотпос јанду эди. Кышкыда ат терлеген болзо, немеле јабала, соодып турар, не дезе аркасы бу тушта јоортыйбас, ат седен болов дежетен.

Кезик јердин улузы адын мактап, кудайына бўдўп, кўп кожонгдор до чўмдеген, темдектезе, ёрё айдылган кожонды такып кўрўгер. Эмезе:

Арт-боочыны ажырган
Ак-боромнын шылтуусы.
Айдышканга јетирген
Ак конверттү самара.
Кўп боочыны ажырган
Кўк-боромнын шылтуусы.
Кўрўшкенге јетирген
Кўк конверттү самара.

Эржине малды качан да баашына сокпос керек. А мен кўргём, кезик јаш уулдар адынын баашына согуп турар, ол неге де јарабас, кинчектү неме ийне!

Мен темдек эдип бир учурал айдып берейин. Алдында мениле коштой јаткан айылдаш болгон. Ол аттын баашына

коркуш соготон эди. Бир катап мен онынг минген адыла айрууш-тырмууштын^г сабын совхозко кезип берерге минип алала, јортып барадала, чылбырымды ээр каашына салып ийерге колымды көдүрип ийеримде, ат жана болордо, аттан^г јыгылган эдим – арайдан^г калгам. Ат дезе бодогон болор, бу танга база ла баашына согорго турган болор деп. Жалкып, чочып калган мал ўркүнчек болбой.

Эмди, адакыда айдарга турганым: жаш ўие, слер эржине малга киленкей болугар, минген аттын^г баашына качан да сокпогор!

Р.Д. Чендеков, Камлак

– Күндүлү редакция! «Кудай ончобыста јаныс» деп Зоя Байрымованын^г, «Алтайысты корып аларыс па?» деп А. Кертешеванын^г чийгенин кычырдым, Алдында Јыбаш Кайынчин ле Ш. Ялатовтын^г чийгенин база кычырган эдим.

Шүүй-шүүй, мен мындый санаага келдим. Чын, эмди бисте кудай ла онду мүргүйлис јок болзо, оны төзөөр керек, эмезе ойто орныктырар керек. Бу кудай јанынын^г аайыбажына чыккадый сурактар көптөгөн. Јангайтан да болзо, мүргүйтен де болзо, озо баштап бистердин^г ончобыска јер-телекей ўстинде канча кудай јаны бар – оны билип алар керек. Бис, алтай албаты, озогыда Россияда каан јаны болордо, эки кудайга мүргүйтен эдис/серкпеде-орус Кудай, алтайларда укту-төстү камдар Абы-Эрликке бажырып, тайылгалар эдетен/ Бу эки кудайга јаба мүргүгенис бар, эки жара бўлингенис бар.

Россия ненинг учун Алтай ичинде албаты-жоныбыс јаткан јакши деген јерлерге кўп серкпе эдип, алтайларды креске тўжурген? Чын, табынча бисте кресттү улустын^г тоозы көптой берген туш болгон. Кижи Кудайдан^г коркыр, кайра баспай канча јўзўн калан тўлёёр, јалы јок јалчы болор, тўймеең-тўбек јок болор деп билген. Алтын тонду абыстар Алтай ичинде көптөгөн, алтай јанду албатыны арка-тууга кыстап, ары-бери ойлотконын ундуп койгоныс па? Россия кааннын^г империязы болордо, орус албаты кресттү болгон, бойынын^г јанын таштабай, бек тудунган. Эмдиги орус

улустын чўм-чамы юголорго јеткен, ыра-јоросы, јан-кылығы чек куулып калган. Озогыда орус улус јаштан ала серкпеге креске түжетен јанду болгон.

Зоя Байрымованың чийгениле, бистин јашёскүрим Кудайын ундубаган болзо, каршулу керек те этпес эди, јаман-балыр јўрўм јўрбей, кинчектўзин билип, Кудайдан коркыыр эди. Бодозом, бу ѡолду шўўлте. Је Кудай ончобыста јаныс дегени чын ба, јок по, менинг бого чек бўдер кўёним јок. Историяда нени чийип јат Кудай керегинде? «И каждый человек доволен своей религией, ненавидит и проклинает религию других».

2) Из всех войн, которые народы вели между собою огнем и мечом, религиозные были самыми кровопролитными.

3) Палач гораздо ближе к священнику, нежели думают.
/А. И. Герцен/

4) Религия есть опиум народа, защищает эксплуатацию и одурманивание рабочего класса. / В. И. Ленин, т. 15, стр. 371-72/

1917 ўылда революция болордо, кызылдар да, актар да – ончозы кресттўлер, јаныс јанду албаты болгон эмес беди? Ол тоодо партизандар, коммунисттер бойлоры кресттўлер, серкпени де оодып, крезин сындырган, кресттў де, крес јок то алтайларды базынган, тоногон, ёлтўрген де јок по. Јаныс та кудайлу болсоыйс, ол Кудайыс мыны ончозын кўрўп турга, бистерге бир де болуш јетирбegen, ойто ло озогы Алтайыс, агаш-тажыс арткан-калганысты койнына сутуп, аргадап алган эмей. Абыстардын бойлорын тоноп, ёлтўргилеп, кырып, јок эдип салган.

1929-1937 ўылдарда бир де буруусы јок улусты бай дежип, националисттер дежип, јок эткенин кем билбес? Олордын ортозында кресттўлер база кўп болгон эмес пе? А ёлтўрген улустар – крайынг, областтынг, районнынг башчылары, јаандары, коммунисттери. Эмди олор јаан пенсияда. Мында кем бурулу? Кудай эмес пе?

Алтайлар озогы бойынын јанын орныктырарга турган болды ба, кандыйын кўдўрерге турган, јартагылап берзин: 1) камнынг кара јанын ба? 2) Бурканнынг ак јанын ба? 3) орус серкпенинг јанын ба? Кандый јан-мўргўл бистерге ончобыска јарамыкту, эн артык – мынзын газет-журнал,

радио-телевидение ажыра јаандар, башчылар, депутаттар жартап берер аргазы бар. Жарт эмес сурактар аайынча лекциялар не этпес – ончозы шык эткилеп калды.

Алтан јыл абыс јок жүрттаганыс, жетен јыл серкпе јок жүрттаганыс, түймеең-түбек јок, амыр жаткан эдис. Эмди абыстың јаны ойто келди, Кудайдың јанын ойто бурудыс – телевизордо көрөр лө болсон, желтек чачту абыстар мүргүүлин откүрип жадар, Верховный Советтен бери откүлеп калган. Јаныс бистинг, алтай улустың, јанчыларыс, башчыларыс јок, аамай-соксоо чылап, алан кайкап отурып јадыс. Же эмди мынанг ары электеш, базыныш, кулданыш, албадаш, тоношло олтүриш токтоор бо? Каршулу керектерди кирелендирип токтодорго Кудай јаны УВД-ның јаандарына бир болужын, байла, жетирер болбой.

А тың кудайсак кресттү улуска, менинг шүүлтемле болзо, «Евангелиени», «Библияны» орус тилле не кычырбас? Олордың ортодо орус тилин билбези јок болбой. Алтай тилге көчүрерге ал-камык акча, арбынду чаазын керек – оны бу кызалаң ёйдö кайдан табатан? Акту бойыстың алтай јаныстың аайы-тöйин жартап беретен агару бичигис кайда? Ойгор уулдарыс кайда, оны не шүүбес, не тöзöбөс? Канча јылга кара жерге ўренген бе – камык ученый, канча кандидат? Бала-баркабыс бажыла базарга jede берди, тили-оозын таппай калды.

Т. Темденова, Жоло

Мүргүүл болгон ару, агару јеристи быјартыдып салдыс, нöкөрлөр. Санаама јакшы кирет, 1937 јылда Москвадан ўредүлү улус келип / та кемдер болбогой/ озогы јандаган јанын бистинг улусты көргүссин деген. Онын учун ол мүргүүл көргүзүлү учурлу болгон. Колхозтың ал-камык малын айдал экелген. Күрее туткан. Тагыл турган, кайындар кадаган. Мал кыйралаган, сүт ўрүстеп, малды айландыра базып, арчынның ыжыла аластаган. Бастыра улус мүргүтөн. Жарлыктаган кижи – кыпчак сөöктү, Тоотой јеринен келген. Ол кижини база жарлыктап бер деп айбылашкан туру. Же мүргүүлди этиртип ле алала, ол ло јыл байагы кижини сен жарлыктадың дейле,

кара санаалу копчыларга коптодоло, айланмастынг түбине айдаттырып ийген. А ол кижи «12-чи Октябрь» колхозто стахановец болгон, сегис балалу кижи. Колхоз ого туралу туттурып берген. Алдында партизан да болгон, колында кере бичиктүү кижи. Айдуулга баарда, актанарга јомөлтө болзын деп, ол бичигин көргүзөрge таппаган. Же ондый да болсо, сегис балалу кижиининг билези государственоң пособие алып, якшы јадып иштей берген. Ол Кызыл-Öзөктө отурган, «тройка» судтаган, адып салган деп угулган. «Адамды актууга отургускан, кара санаалу улус јарлыктаганг деп коптот отургузып салган. Эмди реабилитовать эдип, актаар учурлу» деп, онын кызы Кума куучындайт.

А мүргүүл болгон јerde эмди јурт улус, бис сёök салып турус. Бойлорыстынг буруубыстанг жандап салган јеристи, байлан койгон жанысты түкүрип салганыс ол, сёök салып быјартыдып салганыс ол. Бистердин кинчегис мында эмес пе?

Жебрен чактан бери эленчек-обёкölöристинг жандаган байлу жанын чек ундуурга једип барадала, карын, санаа-сагыш алынып, ойто жандаар боло бердис. Албатынынг санаазы ойто-такып ондолып, ару-чек боловорго айланып келеди ошкош деп иженип јүредим. Кинчек-јарамастан килемжиктүү Кудайыстынг табыла айрылып, ондонор боловыс па?

Ол туштагы мүргүүлди Жолонынг жаан жашту улузы эмди де билер. Карточкалар да бар болгон. Горно-Алтайсктын музейинде, байла, база бар боловор. Киного до соккон боловордон айабас.

Табыдаков Айбык ак санаалу кижи болгон. Оорып-жобоп јүргендерге болужып јүретен. Ёрёкённин азыраган ач-үрендери эмди де бар. Карганагына килеп, кара сагыштуларга жаман сананып јүргүлейт. Карганын актаарын эмдигенче сакыгылап јүрет. «Контрдын» ач-үрендери болуп јүрерге жаман эмей.

Алтайысты ару-чек туттай, жандаган жанын бузып, Жер-энени ойып-чукчуп, ан-кужын кырып, аршаан-кутук суузын, байлу јеристи баш-уч јок быјартытырып турганыска элден баштап акту бойлорыс бурулу. Арjanынан, Ак-Бурканыстан алкышту бойлорыс Алтайысты аймагы башка танмаларга

артадарга бергенис учун буруу-кинчегисти алынып јадырыс деп качан ондоорыс? Бу ла бойынча барса, мынан ары бистер не болорыс — бала-баркабыс ансырап, азып-тозып база берди. Агару, ару-чек, кеен-јарааш Алтайысты ач-үрениске артырып болорыс па, айса тонолгон, тоскырылган ээн јурт артыргызып койорыс па? Сананалык, салымысты табалык, албатым!

Н.С. Еросеева, Кырлык

«Эл-Ойында» мүргүүлötкүрсө, кандай? Бистин Кырлык јурттын эл-јоны 1993 јылда öдötön «Эл-Ойынды» канайда öткүрсө,jakшы болорын эмдигештен шүүп баштады. Кандай бир чörчök аайынча «театрализованный представление» тургузар ба, айса, алтай албатынынг мүргүүлин öткүрер бе дежип, аланг кайкаждып, улусты јууила, агы-кёгин ачыгынча сурап укса кайдар дештис.

Оноң улам јурт библиотекада «Албатыбыстынг байлу јандары» деп кычыраачыларла конференция-чугаан öткүрдис. Эки сурактурган:

1. Алтайысты корыйтан ак јаныс. Ак јанынг öскö јандардан башкасы.

2. 1993 јылда Кырлык јуртта öдötön «Эл-Ойында» мүргүүлötкүрерге жараар ба?

Баштапкы суракла јартамал куучынды Мёндүр-Соккондо јурттап јаткан, албаты музейдин ишчиси Н.А. Шодоев öткүрди:

«Öскö јандарда бай, каан улусты кудайга түнгейлеп јат. Ак јанда дезе ак санаалу, ак-чек кижи кудайга түнгейлеер. Öскö јанда бай кижи ёлсö, райга баар, ак јанда дезе ак санаалу кижи райга баар. Ак јанды албанла тургузарга жарабас. Жарлыкчы ак-чек санаазына тайанып јат. Ак јанда улустан јöёжö, акча јуйтан неме јок. мүргүүлгө барган улус мылтык-бычак кожо албас. Олор Алтайын, агаш-тажын алкап, кудайынанг алкыш-быйан сурап јадылар. Эмдиги öйдö ак јан «эн гуманный» деп айтса, јастыра болбос» — деп бодойдым.

«Ак јанды алтай албаты озодонг ло бери јандап келген. 19-чы чактынг учы жаар бистин Ак-Буркан јаныс чек

үйадай берген. Бурканды бастыра јанынан қыстап, албаты чачыла берген» – деп, оноң ары кууучынды Килешев Мерген Айдынович улалтып ийди – школдо иштеп турган историяның качызы. «Христиан јаң албатыны Улаганда албанла бактырган, Турачак, Чой, Маймада. Кадын-ичинде камдар јандаган. Јаныс ла јарамыкту јер Кан-ичи боло берген. Онын учун 1904 йылда Кырлык јурттын јанындағы Јаан-Öзөктө мүргүүлötтүрдү. Мүргүүлди Чет Чалапан деп кижи баштап откүрген. Ол јайлталу, ўредүлү кижи болгон. Мүргүүл тушта эбеш јастыралар да болгон. Кезик улусты мүргүүлгө албанла экелген. Ойрот-каан келип јат деерде, кезик улус коркыйла мүргүүлгө келбegen. Мүргүүлди төзөёндү откүрерге Аргымай-бай јаан болужын јетирген. Кресттүлер алтай албатыны бириктиртпеске Кан-Оозына јуулышат. Каршулу керекти Кумандин Лука деп туба абыс баштаган. Јомөлтөни епископ Макарийден алган. Бийсктен /Јаш-Турадан/ отряд алдыртып, черёни амыр албатыга тукурган. Мүргүүлгө јуулган албатыны айдаарга Кан-Оозының крестьяндары ла кресттү алтайлар, Туратының казактары экпиндү јомёжип, алтай улустын айылдарын тоноп-чачып тоскырганы озогы бичиктерде, абыстардың бойлоры бичигенинде јеткилинче бар – канайып та јажырып болбозынг. Ол тушта мүргүүл баштаган улусты актууга түрмелеген. Је оноң јаргылажып туруп, бу керекти токтодып, Чет ле öскө дö улусты актап, айылдары сайын јандырган. 1904 йылдагы мүргүүлди онойып тоскырып та койгон болсо, онынг кийининде Ак јаң Алтай ичинде орныгып јайылары токтобогон».

Бу сурак аайынча конференцияның туружаачылары эрмек-куучын айттылар.

A. Н. Саналов, совхозтынг директорының ордынчызы:

– Бүтүнгі күнде сурактынг аайы мындый: бис мындый мүргүүлди аайлап откүрип аларыс па, айса јок по? Олордың «геройлорын» көрөр керек. Сценарийин ажындыра јакыдар керек. Је, канайтса да, 1993 йылда мүргүүлди откүрер керек.

Б.К. Мандин: Городто јуртаган бичиичи ѡрёкён И.В. Шодоевти консультант болзын деп сураар керек.

B.T. Бахрамаев: 1904 ўл түймееңнин, јууның-чактың ѡйи болгон. Эмди база «перестройка» болуп жат. «Эл-Ойында» мүргүүлди откүрер керек. Бала-барка оны онон ары көндүктисин. Жаны јок албаты канайып јадат?

E.I. Иркитов, совхозтың директоры: Шыргайтыда откөн «Эл-Ойында» мен айдып койгом – «Эл-Ойын» 1993 ўлда Кырлыкта борор деп. Быжыл бисте «накопление мнений» болзын, эп-сүме, укаа-шүүлте јуулзын, кожулзын – «Эл-Ойынды» канай откүрсе,jakши борор эмеш. Жолонын, Шыргайтынын ойындарын jakшысын-јаманын јазаптыра ылгап-элгеп көрөр керек. Жаан жайымшырга жарабас, эзенде јылдан ары жазаныш башталар.

K.P. Абраимов: Энем 1904 ўлда сегис жашту болгон, онын куучынданы санаама кирет. Мүргүүлди баштаар ла керек, онон ары албаты мүргүп јүрзин, ак жаны көндүксин.

T.B. Селекова: Мен бодозом, мыны бодоп ло эдерге жарабас. Мүргүүл ле ойын – ол чек эки башка неме. Мүргүүл – ол соот-оийн эмес, ёрёкондөр. мүргүүлди жайлалтуу, аржанынаң бычуулу-салымду айлаткыш кижи баштаар учурлу. «Театрализованный представление» этсе, ол та кандый неме болотон, мүргүүлге ол канайып келижетен?

B.I. Кудирмеков, журтсоветтин председатели:

– Мен бу суракла 1976 ўлдан бери јилбиркеп јадым. Алдындағы јылдарда бу сурак бөктү болгон, тудуулу, же эмдиги юйгө жаараар. Христиандар, мусульмандар – ончосы кыймыктап калган. Жаныс бистер туузырап отура, не болорыс? Ас-мас алтай улузыс азып-тозып калгай. Же, мен бодозом, «Эл-Ойын» башка отсин, а мүргүүлди 1994 ўлда жандаар. Мүргүүлди ойын эдерге жарабас. Бистин балдарды ырада ўредип ийер керек, не дезе бисте эмди ўстүне жарлыктайтан-жандайтан ангулу ўредүүлү кижи јок. мүргүүлден озо сургадып баштаар керек, ол тушта албаты-јон до белетелип калар.

B.A. Енчинов, аймактагы «Алтын-Туу» ген биригүнин жааны: «Эл-Ойынга» Алтайда бастыра албатызы јуулар. Мүргүүлди чын көргүзөр керек. Албатыга чын сургаду эдер керек. Ол ло жерге эмес, оско дö özökkö откүрсе, база жаараар. I-кы июньда Келейде тодоштордын байрамы борор, бис ондо кичинек мүргүүл откүрерге түрүс. Жарлык кижи баштаар.

/Тодоштордың тойында мүргүүл жакши откөн.
Редакцияның ајарузы/

Н.А. Шодоев: Мен мүргүүл керегинде газетке статья ийгем, ёл ол эмдиге жетире чыкпады. Јок, мүргүүлди көргүзер ле керек. Билетен улустан угар керек, олор не деп айдыжар. «Эл-Ойында» театраллизованный представление көргүзер керек, а мүргүүлди тоолу улус, талдама улус барып откүрер, Алтайдан алкыш-быйан сураар.

Д.М. Ерофеев: Жаң, мүргүүлле «шоу-представление» этпейлик, нöкөрлөр, ойын – ол ойын-жыргал, спорт, туштажу, а мүргүүл – ол жандаган жаңыс, байлаган кудайыс. Не, бисте чörчöктöр јок по? Жаңыс «Маадай-Кара» ба? «Эл-Ойыннын» башталар алдында, чын, баштап, мүргүүлди откүрип койор керек, жаңыс оны билетен улус баштазын, жиркиреп-жиилеп кörötöн ойын-соот болбозын. Соксоолорго соот эткенче, мүргүүлди чек жандабаза торт!

Бу конференцияда ёсқо дö кöп улус башка-башка шүүлтөрөрингийн айдышты. Жаңыс шүүлтеге келип албадыс, санаа-күүнис ўч башка барды: 1) мүргүүлди откүрер /чынынча/; 2) мүргүүлди театраллизованный ойын эдип көргүзер; 3) кандый бир чörчöк аайынча тургузу эдер.

Онын учун, нöкөр кычыраачылар, бойыгардын санаашүүлтөгерди газет ажыра эмзеле Кырлыктагы библиотекага бичип, бир аайын айдышсаар.

КҮҮКТИН БЕЛГЕСИ

Балдар, «Алтайдың Чолмоны» газетте мен слерге күштар керегинде бичигеним санаагарда арты ба? Ондо күүктер ыра-жоролу күш деп айылган јок по. Эмди слерлер ол кандый-ондый ыра-жоро деп билерге сонуркап, жилбүгер токынатпай турган болбой. Је, мен айып берейин. Айла, мен јўк билеримди, укканымды ла бичип јадым. Кошподым да астатпадым. Күүк балдарын бойы азырабас деп слер, байла, уккан ла болбоюор. Чын, кеп-куучында айылганы мындый.

Бир күүк канча күнгө јашыл агаштың ортозына кожондоп, јыргап јүреле, айыл-јуртына јанып келгежин, балдары чек аштагылап калган эмтири. Курсагын бут бажына турала, бойы ла жип турган, эмди балдары једип блаашпазын деп турган кулугур күүк болтыр. Улустың да ортозында ондый энелер кая-жая база учурал турбай.

Балдары энезининг колына јетпей-јетпей турала, бирүси ёдүгининг кончына изү чок салып ийттир. Күүктин он буды кызара чонырай берерде, ол ачусына чыдашпай, түндүктен чыга конып, уча берген. Ойто-јана келбegen. Баштактантанганы учун балдарын онойып чаккан эмтири. Эмди ле, лаптап көрсөөр, күүктин бир буды кызыл-күренг. Је ол кемсинип-уйалып, будын көргүспеске, чала жажырып турар, онын учун оны көргөн лө кижи көрөр, јаныс аярынгай кижи билер.

Күүкте јаман ыра-белге-сезим бар.

Кандый ла тындуда, ёзүмде де база белге-сезим билим бар. Темдектезе, кайда-кайда вулкан адылар алдында эмезе жер силкинерден озо ичегенде јадатан тындулар јердин ўстине ўзе чыгып келер, күн эртеден аргаданар эбин бедиреер. Јүзүн-базын койректор – јылан-келескен болзын, эмезе тырмакту тындулар-борсук, ѡркө, тарбаган болзын, – ўзези ле тынын алып качкан турар.

А күүктин сезими мындый: бир-бир айылдан коромжычыгым болорго тургажын, күүк ого учуп келип, чакыга ба, айыл-чадырга ба јуук конорго эптү јерге отурып эдер. Ол эмезе, барып јатсаар, јолоордың баашын тозып барадып, ѳткүн-ѿткүн эдип турар. Ол айылдан кыйалтасы јоктонг кижи божоор эмезе јаан оору-тымуга учураар.

Мындый темдектер озо-озодонг бейин чын болгонын албаты билер. Менинг де бойыма онойып күүк белгелеген. Оноң журтымда јамандар болды. Мен алдында мыны уккан да болсом, ого бүтпейтем.

Је ондый да болсо, күүкти јамандабайлык, балдарым. Алтайстынг эдил ўндуу јанылгасы ол. А ненинг учун «јанылгасы» дежет? Күүк јаныгарга жуук этсе, ўни тунгак, араай угулар, је ыраакта этсе, ўни жап-жарт, тынг угулар, јаныланып турар. Онынг учун улус оны «јанылга» деп айдып турганы ол. «Как агаштан бүр жайылта эдер күүк» чörчöктöриске кöп айдылат. «Энгке-тонкө эдил күүк» деп оны алкайдыс. Алтай улус јаскыда күүк эдерин энчикпей сакыйтан. Күүктинг ўни угулса, је јылдан чыктыс деп јаанду-жашту айдыжат, јал-жүргеги сүүнижет.

Слерге кöпти билер керек, балдарым, онынг учун эмдигештен жаан улустынг айтканын жазап утуп алып, ундумбай жүригер. Жаш тушта шырангkай болбогондо, јааназа, кайданг болотон? Алтайнынг анзы-кужын, агаш-тажын, аршаан-кутук сууларын, албаты-жонынынг азыйдан бери јандап келген чүмин-јанын, ада-обёкёбистинг аскан-тапкан аш-курсагын ончозын-ончозын жакшылап билип аларга кичеенигер.

Билерге бир сös, билбеске мунг сös.

Т.А. Темденова, Жоло журт.

АК ЯНГ

Ак янг – алтай албатының јебрен чактардан бери јаңдап келген агару буркан јанты деп билер ле бўдер керек.

1946 ўйлда Шебалин аймакта Каспа јуртта јаткан ады јарлу, ээлў кайчы Мамаков Сыгыр «Јангар-баатыр» деп байлу-чўмдў чўрчёкти кайлап айдарда, биске мынайда јартаганы санаамнан чыкпайт. «Ак-Буркан агару ийне, чынынча, Боодо-кудай деп айдатан. Эн јаан төс-улу Буркан кудайды Боодо-кудай деп адын байлап мўргўйтен јаңду» деп јартап куучындаган эди. Айдарда, буркан јантның «боодо» деген сўзи «агару» деп кресттў јаңда айтканына келижер.

Бу јажы јаанай берген ээлў кайчы ёрёён «Јангар-баатыр» деп байлу чўрчёкти 9 тўн кайлайла, онон ары јўёлип ооруган. 1947 ўйлда ол Том-Тура деп городто јўёлгектин јеринде божогон эди.

Ол ёрёён јарлыктар керегинде кўп учурлу алкышту кожондорды да айткан эди.

Ак янг аайынча ар-бўткенди чеберлеп корыыр учурлу. Аршаан-кутуктын, ағын-суулардын, Алтай-Каныйдын эзлерине бўдери ак јаңда текши бар. Кажы ла туу, кажы ла кайабом – ончозы агару ээлў ийне.

Ажыра колон тарткаждын,
Аргымак сынын сергидер.
Ару салкын соккожын,
Алтай сынын сергидер.
Ээр-токум салгаждын,
Эрјене сынын сергидер.
Эзин-салкын соккожын,
Эн Алтай сынын сергидер.

Салкын-ээзи – сары эмеген,
Куйун-ээзи – куу эмеген
Курбустаннан бычылган,
Кубулгазынду, агару.

Бу кожонгнын учуры, санансаар, јаан – салкын-кей ле Алтай-Каный макла колбулу эмей. База бир јарлу кожон:

Алтын ўйген суксын деп,
Атты Буркан јайаган.
Ай-яркынга јўрсўн деп,
Бисти Буркан јайаган.
Кўмўш ўйген суксын деп,
Кўренди Буркан јайаган.
Кўн-яркынга јўрсўн деп,
Бисти Буркан јайаган.

Мёш агашты јалакай
Малды Буркан бычыган.
Мёнкўлўкке јўрсўн деп,
Бисти Буркан јайаган.
Jаш агашты јакалай
Малды Буркан бычыган.
Jажын чакка јўрсўн деп
Бисти Буркан јайаган.

А бу кожонгынг учуры мындый: кижи ёлсö дö, сүнези артып калар, не дезе кижининг сүнези ўргўлижге артатан жанду. Ак сагышту кижининг сүнези Агару-туунынг ээзининг колына баар. Кара сагышту улустынг сүнези Эрлик-бийдинг колына баар.

Кай чёрчöктöрдö балазы юк каан ол эмезе баатыр ада болгон Алтайна мўргўп, эне болгон талайна мўргўп-жайнап сурал алган баланынг сузы-тыны, јакшы ак сагышту кижининг сүнези учурал болсо, бу бала агару, ак сагышту адазынын ордына албаты учун тартыжар кижи болуп бўдер. / Мында ајару: «сус» дегенин бисте бир кезикте «сузы» gen jaстыра онгоп бичип, тўзеткилеп турганы учурайт. Кажы ла кижининг эмезе тыңдунынг «сузы» болуп жат, оны билип јўрер керек, орустап айтса, ол бир «зародыш» дегенине келижер туру. Б.Я. Бедюров /

Је кезик аразында Эрлик балазы юк јайнап јўрген кижини сезип ийет. Эрликтинг элчиси агаруданг озо башка сүнени ого берип ийсе, ол кижининг јуртынанг чыккан бала албатыга чагы, жаманы једер, кара сагышту кижи болуп ёзўп бўдер. Кара сагышту бала Эрликтинг элчилериненг јайалып, кижиден чыгатан жанду.

Агару ла кара ўргүлжиге ѡштү бүткен эмтири. Агару Ак-Бурканнанг жайалталу, «кара-тёш» Эрлик-бийден жайалталу. Онынг учун ак жан ла кара жангын башказы мында. Кижи ёлсö, онынг сёёги ле артып жат, је сүнези тирёу артып, ёскö кижиден бала болуп чыгат. Онынг учун кожондо «мёнкүликтеке јўрсун деп бисти Буркан жайаган» деп учурлаганы ол деп, карган кайчы Мамаков Сыгыр-брöкён жартап куучындаған эди.

Ээлү кайчынынг бу ёрёги айдылган шўётезин чын деп бодойдым.

Куча мёүзи тегерик,
Кудайым жараш кёргой не?
Курбустан деп мўргўзэм,
Курбустан алкыш бергей не?
Теке мёүзи тескери,
Тенгерим жараш кёргой не?
Тенгери деп мўргўзэм,
Тенгерим быйан бергей не?
Ўие-сёёкти юктойтон
Ўзў жалкын бар эмей.
Ўргўлжиге мўргўйтэн
Ўч-Курбустан бар эмей.
Отурганды юктойтон
От-жалкыныс бар эмей.
Он ўйеге мўргўйтэн
Бисте Буркан бар эмей.

А бу кожонг кара кўрўмге удуру: Курбустан-буркан кудайына ла отту жалкын кара сагыштуларды қырарына иженет. Чындал та, жалкын кўп улуска да тўшкенин кулакла угардан болгой, кўзимле де кўп кёргён эдим.

Ончо кожондорды бичиирге кўп жер керек, је 1930 ўйларда уккан кожонды бичип ииейин.

Сары айғырлу малымды
Сары чўлдöён айдады.
Салымду бўткен бойысты
Салымы юкко кыйнады.
Кула айғырлу малысты
Куба чўлдöён айдады.
Кудайлу бўткен бойысты
Кудайы юкко кыйнады.

Эмдиги ёйдо бир кезек бичикчи де болсо, је не-немени терен билбес, төрө-төзин шүүбес јашоскүрим «бисте кудай ѡок, бис – язычник» дегенин уккамда, кыйгазым тийет. Ооско батпас сости онойып ла бодоп айдар ба? Айла, ол кемнинг шүүлтэзин олор ёткөнип турган, бойлоры да билер бе? Кем де чын јанду, кудайлу болгондо, а кем де – «язычник», айдарда, ол кижи де эмес, кийикке түнгей дегени эмес пе? Озогыда онойып бистерди абыстар чололоп тапканын эмдиги јашоскүрим кайдан билзин!

А бистинг Ак-Буркан – ол Боодо-кудай деп ээлү кайчы Мундусов Сыгыр тегин айткан эмес ийне. Ак-Буркан Боодо-кудайдын агару кубулгазыны ийне. 30-чы јылдарда кресттүлер бистинг алтай улусты кудайы ѡок деп, язычник деп шоодотоны санаама эмди де јакшы кирет.

Лесом едем – лес поем,
Кедро лазим – шишки бьем.
Горы едем – гор поем,
Кандык копаем – кандык едим.

Бу шоодылганды угарга ачымчылу болгон учун эмдиге ундумбагам. Бодоп, билбей јадып, балдарым, бойоордын байлу-чүмдү јангаар керегинде ондый коп-јабарды улалтпай, карын, көмө согорго мык санаалу јүригер.

Көрсөгөр, байлу алтай јаан кай чёрчёктөрдö дö Ўч-Курбустан кудай-Буркан айдылып жат. Айдарда, алтай албатынын Ак-Буркан Ўч-Курбустан кудайы Боодо ийне.

Алкыш:

Төр бажында төрт тагыл
Түндү-түштү мүргүйлик.
Төрт јарлыктын алкыжын
Текши туруп јандайлык.
От эбира он тагыл,
Ончозына мүргүйлик.
Он јарлыктын алкыжын
Ончо јуулуп јандайлык.

Бу алкышты укканда, јаан учурлу јарлык јанг кресттү јангнын учурыла башказы ѡок. Јарлыктарды јарлык јёмоп жат, абысты абыстар јёмоп жат. Абыс кадилого от күйдүрип аластайт, ўспекчилер күйдүрет. Јарлыктар тагылдарга арчын

күйдүрет, арчынбыла калыкты аластайт, јулалар күйдүрет. Абыс албатыға «святая вода» деп суу ичирет. Јарлык аршаан-кутук суу ичирет. Серкпеде молитвенный сарынды абыс баштаза, сарыңчылары јомөп сарнагылайт /кожондойт/. Јарлык алкышту кожонды айдып баштаза, сегис шабычызы кожо кожондоор. Эки такыптан јангарлаза, мүргүүлге јуулган бастыра албаты јомөп, текши кожондоор учурлу. Кажыла сегис јолдыкты кожондоп туузылтала, «Оп-куруй, баш болсын!» деп, бастыра албаты бёркин суурып, јерге јаба тизе јенил чөгөдөп, эки такып күн эбире айланып мүргүүр јанду.

Кресттү албаты абызын ээчий крестенер јанду. Мынана да көрсөөр, учурынын нези башка – алтай албатым Кудайым деп мүргүйтэн. Бистин Ак-Буркан јантыбыс – ару, агару јан. Алтай-Кангай аршан-кутук, ағын суулары ла арчын-кырчын, табылгы агажыла байлу-чүмдү ийне.

Јарлыктын сол колында күлерденг эткен «очур» деп темир болов учурлу. Бу очурда күлерденг эткен Боодо-кудайдынг сүри турар. Ол сүрдин алдында арчын ёртойтён ойдык бар. Мында оок арчынды улай күйдүретен. Бу оок очурдын ичинде коныра болов. Јарлык очурды ары-бери кыймыктатса, ол конырып ўнденер, бу тужунда онын күүзи Курбустанга угулар дайтэн.

Бу эмдиги Алтайыста табылып турган кудайдын сүрлери шак ол озогы јарлыктардын очурындагы болгон Боодо-Буркан деп кудайдынг сүри ийне.

Эмди ак јан ла кара јангынг башказы јанынан тоолу сөс.

Ак јан Ак-Буркан кудайдан берилген. Кары јан – алтыгы ороондогы Абынын, Эрлик-бийдин јаны.

Кам Төс јерине түжүп, Эрлик-бийден алкыш алат. Төс дегени – Эрлик-бийдин јеринде јүрген јебрен ёйдөги күрүмдер, Эрлике башкарткан.

Кам ла кам база көрүшпес. Камды кам юлтүрер, юир учурлу. Кам камдаган айылга ёсқо кам кирбейтен. Камнын болушчылары – көрмөстөр, чалуларынын ээлери – Эрлик-бийдин элчилери. Кам ак-јарыкка јүрсе, айу чалусын тартынып, айула јоруктаар. Алыс јердöён Төскö түшсе, ўч балалу коныр касты минип, Эрлик-бийге жетире 7 буудак ёдүп једер, Эрлик-бийден алкыш алар јанду.

Кам оору кижини јаскан болсо, ордына ёскö кижи ёлёр учурлу. Ол кижининг тынын толу берип, сурап алган болсо, ордына ёскö баш берер учурлу. Айдарда, камнынг јаны орус јанда тармала түнгей кара јан. Эмдиги «нeme билер» деген экстрасенстер – ол кам борорго муукангылап турган улус. Же алтай јан аайынча, камга ўренип болбос, ол арјанынан укту-тостё болотон. Кам угы јок кижи кам борорго күйүрнгенин тögүн камдардынг улусты мекелеп, жип јүретениле бир де башказы јок. Азый мал тайып јиген, эмди эмдеечи болуп акча алып јат. Же мындый кылык учы-түбинде барып сүреен килинчектү болотон, ондый «эмчини» кыйын-шырага јетиретен салымду.

Ак јан дезе серкпе јангла түнгей, јаманы-каразы јок. агару Ак-Буркан кудайдынг јанты учун ак јанды байлап-чўмдеп, оны кёдўрип јандайтаны – алтай албатыга јаан учурлу да, алкышту-быйанду да.

Айлу-күндү тенгериде
 Ак-Буркан кудайым!
 Албаты-жоңыс мүргүүлде,
 Алкыш-быйан беригер!
 Күндү-Айлу тенгериде
 Кök-Курбустан кудайым!
 Калык-жоңыс мүргүүлде,
 Кара јоболдонг айрыгар!
 Опло куруй, баш болсын!
 Ончо жоңым, мүргүтер!

Жарлыкчы мынайда алкыштап ла ийсе, бастыра јуулган калык-жон тизе јенил чөгдöп, бёркин суурып, јерге јаба мүргүүр учурлу.

Айла-Күнле ойнобайтон
 Ак-Буркан кудайым!
 Отту тажын чагала,
 От-жалкынын түжүрген.
 Күнди-Айды башкарған,
 Курбустан-Буркан кудайым!
 Калынг буудун кайнадып,
 Конёре јалкын түжүрген.

Айын-Күнин јастанган,
Кара булат тёшөктү,
Ак буладын јабынган,
От-јалкынын түжүрген.
Күнин-Айын јастанган,
Ак буладын бүркенген,
Кара булат тёшөктү,
Күкүрт-јалкын түжүрген
Курбустан-Буркан кудайым!
Оп-ло куруй, баш болзын!
Ончо јоным, мүргүтер!

Күнди-Айды јарыткан,
Күкүрт-јалкын отукту,
Кара күрүм јоболынан
Айрып алсаар албатыны!

Айды-Күнди јарыдып,
Алтай-Кангайды сергиткен,
Ак-Курбустан Бурканым,
Алыс јердин шулмузынан
Айрып алсаар албатыны!

Ак кебин кийинген,
Солонызын курчаган,
Алтын-мёнгүн топчылу,
Ак-Буркан кудайым!
Кök кебин кийинген
Катай солоны курлу,
Күлер күмүш топчылу
Курбустан-Буркан кудайым!
Оп-ло куруй, баш болсын!
Ончо јоным, мүргүтер!

Элден ле озо От-Энени алкаар алкыш:

Ак-Буркеннан јайлган,
Ай карануйды јарыткан,
От јалкыннаң айрылган,
Ончо јонды јылыткан
Отус башту От-энем!

Орчыланта быйанду бүткен,
Тыт тоорможын јастанган,
Талкан күлин тёжёнгён,
Темир очок курлу,
Ак кубалын бўркенген,
Ак јалбыжыла куучынданган,
Чедиргени чечен тил,
Чегендў казан кайнаткан,
От-Энeme баш болсын!
Ончо юным, мўргўгер!

Отту турун алтабай,
От-Энени байлагар!
Отты ўрўстеп јандагар!
Оп-ло куруй, баш болсын!
Ончо юным, мўргўгер!

Эмди арчынды алкаары:

Јайлалту јарлыктын
Јарды чыккан,
Јайнап сурал сындырайын.
Јелеелў малым сўдиле
Јандап турум, чугулданбагар!
Улу јарлыктын учазы чыккан,
Учурлап јайнап алайын.
Уйдын сўдўн ўрўстеп,
Јандап турум – ачынбагар!
Оп-ло куруй, баш болсын!

/онойдо айдып мўргўур/

АРЧЫНДЫ ТУЗАЛАНАРЫ

Ак мёнкүлү тайгадан
Амадап алган ат арчиң.
Албатыны јоболдон
Айрып салсан, ат арчиң.
Корум ташту тайгадан
Керектеп алган, кой арчиң.
Коомой кара күрүмнен
Айрып салсан, кой арчиң.
Ат арчиның ыжынан
Алмыс-шулмус ырбазын.
Кой арчиның јыдынан
Көрмөс-күрүм ырбазын!
Оп-ло куруй, баш болсын!
Ончо калық, мүргүгер!

Бу ёрёги айдылган эки алкыш мүргүүлден озо алкалар учурлу.

Оны ээчий Ай-Күн ле Ак-Буркан Курбустан кудайды алкаар.

АЛТАЙЫН КÖДҮРИП АЛКААРЫ

Агаш ташту Алтайым,
Айан башту тайгалар,
Аба-Жыштын баашы,
Аба-каан тайгам!
Албатыга быйан берген
Айан башту Ада-каан!
Ак мёнкүси мызылдаган
Ада болгон Ўч-Сүмер!
Јажын чакка куйак болгон,
Јайнап јалынып мүргүген,
Јалаалу Мёнкү тайгам!
Элен чакта азыраган
Эки Эртиш алтайым!

Токунаалу јурт турган
Буура-токул Алтайым!
/чынынча Буурыл-Токой, Булун-Токой/
Ончо калык көдүрген
Ой-Бараан тайгам!
Бажырып мүргүп өдötön
Бабырган – бай тайгам!

Ак көбүги кайнаган
Алтын-Кöl талайым!
Эбирае аккан чакпынду,
Эне болгон Кадын-талай!

Арчын-кырчын јажарган
Арта түшкен тайгалар.
Кутук-аршаан сууларлу
Куйак болгон Алтайым!
Ачыннаның öйи тушта
Англа-кушла азыраган,
Бала туштанг чыдаңып,
Балтырганла азыраган
Бай Алтайым!
Коомой чактын öйлөринде
Кöшине-манырла азыранган
Арказына анг тургускан,
Колтугына кой тургускан,
Эдегине эл байыткан,
Эрjинелү Алтайым!
Энчейишкен сүмерлер,
Эмдү-томду суулары.
Айан болгон тайгалар –
Ак быданыс одоры.
Ак чечектү жаландар –
Алтай калык кин јурты.
Ағын јаан суулары –
Ак быданыс сугады.

Алтайысты көдүрип,
Алкыш-быян сурадым.

Албаты-жоным мүргүүлде,
Алкыш-быйан беригер!
Алтай-ээзи – Ак-жайсан!
Ак сүдүүстен жандап,
Аш баашынан ўрүстеп,
Алкыш-быйан сурайдым.
Оп-ло куруй, баш болсын,
Ончо жоным, мүргүтер!

/бајырайган албаты бастыразы мүргүп жат/

Эмди онон ары каный сёök бойының каный тайгасына
ыйык буулап, ада-öбөкөнин жандаган жаны аайынча алкап,
алкыш-быйан сураар учурлу. Каный ондү јылкы, каный
ондү кой – ончозын жартап, уткалас, бойының отогының
тайгасын алкап, жандап мүргүүр учурлу деп, озо энем-адамнан
уккан эдим.

Менинг укканымла болсо, алкыш билбес те киши
бойының агару сагыжыла мынайда айдынатан:

Арташ туулу Алтайым,
Ағын жаан сууларым!
Көзүм менинг жетпес эди,
Көксим менинг тапчы эди,
Колум менинг кыска эди,
Тилим менинг чокол эди.
Ада-öбөкөнин жаныла
Алканып-жайнап мүргүп турум.
Алтайымды көдүрүп,
Актуусынан мүргүп турум.
Оп-ло куруй, баш болсын!

Мынайда айдып мүргүзе, алкыш билбес те кижиге
Алтайдын Ээзи килеп, алкыш-быйан беретен эди деп уккан
эдим. Жарлыкчы киши жастырбас учурлу.

Аймактарда

Улаган, Чуй-ичи, Кан, Ондой, Оймон-Көксуу
аймактардын албатызы азыйдан бери ак жанду болгон.
Шебалин аймакта, менинг укканымла болсо, Беш-ичи,
Куйактанар, Коргобы, Топучой, Кумалыр, Апшуйакту, Каспа
ылгый ак жанду болгон.

Чичке-Чаргы, Jaан-Чаргы, Камылак, Акжол, Камай кара жанду болгон – ак жаң олорго жеткелектен токтодып салган, а бир канчазын креске түжүрип салган учун олор бойының ак жанын ойто орныктыргылап болбой чучурагылап калган.

Кадын ичинде – эки Күбү, Эже-каан, Бий, Чобы, Айулу, Онос ак жандулар турган јерлер болтыр. Же ондо до крестеш экпиндү ёткөн.

Онос ло Айулу деп жүрттарда майман сөөктү Базымыйт деп жарлыкчы болгон. Кадын-ичинде кергил сөөктү Моршын деп жарлыкчы, Коргобыда тонгжоон сөөктү Тижи деп жарлыкчы ла менинг адам Ялатов Кокур, Беш-Өзөктө Шымдык, Кан-ичининг Шүүлте, Апшуйактуда майман сөөктү Паастой деп жарлыкчылар бу калганчы ѡйлөрдө болгон. Олордың салымы күч болгон. Менинг адам божогон, ёскёлори ол катунынг ёйинде актууга түрмөлөткөн деп уккан эдим. Көрсөөр, канайып бистинг жанысты кыйнап базынган!

КАМЛА ЖАРЛЫКЧЫ

Бу эки башка жанду-чүмдү ийне. Мен башка-башка улустан эмди бу Беш-Өзөктө јаткан Н.М. Тыдыков Ак жанды жаратпай, кезем сөстөр айдып туру деп уккам. Же ол ѡрёкөн бойы бичикчи де болсо, тайыс, жастыра шүүлтелү турбай. Чын, Шебалин аймакта Акжол жүртсоветтинг Камай жүртүнда чыккан, бойы јыштан келген күзен сөөктү кижи кара жанду болорында кайкаар неме јок. Онын да учун ол тескери куучындал турган болбайсын. Же башка жанду болсо, бастыра албатынынг байлу-чуулу алтай жанына не тарынар, не чураар?

Ш.К. Ялатов

САЛЫМЫС КЕРЕГИНДЕ САНААЛАР

Василий Тоенов – Бронтой Бедюров:
сурактар ла каруулар

Алтай калык ортодо ады јарлу бичиичи, поэт Бронтой Бедюров јуук ёйлөрдө тергеебисте болгон демократиялык кыймыгула коштой, јамылу јанга – республикабыстынг Ўстүги Соведине иштеерге келген. Ол тыш јанындагы колбулар ла республиканынг јилбўлерин корыыр комиссиянынг председатели.

Б.Я. Бедюров алдында мындый бийик јанѓа иштегелек кижи. Онын билим-көрүзин тууразынан, ол ок ёйдö özögинен кörüş деп айдарга јараар. «Тууразынан ончозы кörүнер» деген канатту сөстөр бар эди. Онын учун бис оны газеттинг бир канча сурактарына каруу берzin деп сураганыс. Бичиичи-политиктинг каруулары тегин интервьюдан јаанап, публицист ѡнзўре бичимел боло берди. Бүгүн бис кычыраачыларысты ол бичимелдин баштапкы бólüтиле таныштырып турубыс.

Биске мындый республика керек болгон бо?

– Бронтой Янгович, алтай да, орус та кычыраачылар Слердинг ўлгерлик јуунтыларыгарды, шингжүлү билимчи иштеригерди билер. Слер Москвада јадып, Россиянын Бичиичилер отогынынг башкартузында национальный литератураалар качызы болуп иштеер јамыга 1990 јылдын учкаары барган эдигер. Же Слер тöröl јеригердин эл-калыгынынг күүнине тартылып, ѳткён выборлордын баштапкы ла турында депутатка тудулып, эмди јаш республикабыстынг парламентинде иштеп јадыгар. Јүрүмеерде кенетийин мындый бурылта эткенигерге кородобой, ачурканбай јадыгар ба?

– Тегектеп тескери тартылап алды дейтен бе? Бир сананза, чын да ондый ошкош, кайра алтам болгодай. Же экинчи јанынаң алып келгежин? Акту салымым аайыла мен түнгей ле јанатан, бурылатан учурлу болгон эmezim бе?

Ак-јарыктынг кажы да булуңында јүргемде, качан да ѡзёк-буурымда Алтайым эмей. Кандый да јылдык-айлык

јердин түбинде мен – Алтайымда јаантайын. Агаш тазылы жер откүре, кижи тазылы эл откүре деген бирёзи, мен эл-калыгымла, албаты-жонымла ўргүлжикке тудуш. Салым-коногым андый туру. Бу керегинде мен туку 30 јыл мынан озо «Алтай тууларыма» деген тууымда бозоортып, бодоштырып бичигеним бу јўрүмимде чын болуп каалды.

А береженинег, тегин јадын-јўрүмнинг кирезиле айтканын, мен кайра јанганымда шылтак ўч башка, је ўчилези катталышкан шылтак. Јаны тозёлгён республикабыска болушту, јомёттолю болорго, Алтайбыс учун туужарга керектү болгоным – бир шылтак. Ол ёйдо орооныстын башка-башка талаларында иштеп-јуртап јўрген, јўреги сообогон, патриот кўён-тапту кажы ла алтай эр-эпши улус онойип мык сананып каалды дезем, бир де јастыра болбос. Је республикабыстын тискинин башкарьып-тудуп отургандар мынызын терен билди бе, юк по – башка сурак. Онызы эм туря бойсын, ол јанынан башка куучын бolor. Алтайымнан бир ле јылга туураартында, тыштында јўргенчем, мындалы керектер там уйадап эмезе там уурланып, чачылып баштаганы меге иле билдири берген. СССР-дын özöгинде, Москванын бойында, керектер коомойтып, чак башталып јатканы мындей кату ёйдо мени Алтайымла, албатымла кожо болзын деп некетиргени јарт. Косколонг чактын, түренилү түбектин чайыгы текши Арасей тергеезин чөнтуре алганы, бистердин де Алтайыстын эдегине чайпалып, чанкыр ёзёткёристи, чачыны кобы-жиктеристи, айыл-јурттарысты канайып туй албайтан эди? Ол ло Короты-Карагол ичиндеги төрөл јурттарымда эл-жонло туштажуларда туужып турганчабыс, Ак-Чолушманды, Эре-Чуйды айланып турганчабыс, СССР-ды јоголткылап ийди не. Бистинг ўстүти Советке депутаттар тудар кампаниянын кийгы-кышкылу чайпусы тарыйын баштапкы сессияга бистер баштапкы катап сыңдыртып, сайалтып койгон орооннын айалгазында јуулганысты тозёлип јаткан республиканын экпинине алдырган бойынча баштап тарыйын бастыразы јетире ондобогон до борордон айабас. Албаты мыны эмди јаны-яны ла билип-сезип келеет ошкош. Бу меге экинчи, айса болзо, төс шылтак. Ўчинчизи, айыл-јуртый, бала-баркам. Олор мында, мен анда. Эки башка јадар-јуртаар арга юк болгон. Бала-баркамнын да мынан

Москвадöön кöчöр-баар күüни юк болгонын аяруга албаска база болбос. Карын, бу öйдö тöс јерде Бичиичилер Отогы öрöги јандарла азыйдагызындык колбулары астап, аргазы киреленип, квартира алары јанынан сурак кызыныгып, чичкере тартылганы менинг јанарыма јомöлтöлү боло берген.

Санаама кирет: 1991 јылдын чаган айында чакыраган сооктордо Москвадöön аттанып јадарымда, Алтайдын чöлдöринде түниле карлу шуурганду тургакка учурал, ого туттурала, танг атканча отура калганыс. Ол Алтайым мени божотпой, чугулданып турган белгези болгон ошкош.

Чын, беш јылдын туркунына, 1985 јылдын декабрь айынан ала 1990 јылдын декабрь айына јетире бис, Туулу Алтайдын бичиичилери, – ол öйдö алтай кöгүс культурабыстын эң озочыл, эң мергендö дайтэн болүти, сүреендö иш öткүрип койгонысты бистинг эл-jon эмдиге бескеге салып кörбögön. Ондор јылдарга öдötön ѡолды бис ол тушта манг бажыла öдöп, мör алганыс. Је ондый улу једимге јединерге бистен озо отус јылга темденер, тебинер арга тозöшкön эр-алыптарыс болгон до. Шак олордын болужыла, шылтузыла, шак олорло бир күрееге биригишкен тужыста, бастыра ороон ичинде, текши Арасей тергеезиндеги эл-калыктар ортодо эркитеп чыгар сок јаныс аргабыс тозöлгөн. Онын учун мен Алтайымнын, албатымнын ады-чабын öрö кöдүретен керекти бүдүрип койоло, ойто јандым дезем, тöгүн эмес. Билерге – бир сös, билбеске – мун сös.

Бүтöн ачымчылузы јаныс: мындый једимикин турултазын быжулай тузаланып албаганыс учун, алтай литературабыстын талдама эрлери ээчий-деечий јыгылгылап та тура, је улу ишти öткүргенисти тöröl јоныбыс та, тörдöги јаандарыс та эмдиге билдиirlö байлап-баалап болбогоны учун, элдö-республикалу да болуп алала, камыгыс аамай-соксоо бойынча, кезигис күлүде-тужакта, канчабыс конулдак-когыс бойынча jöргенис учун: эмдиге бистер эркиндö Эл кемине јетпей, эреен-тереен аайы юк албаты бойынча jöргенис учун. Эмдиге бисте jaң юк, эмдиге бистер «каратöштöр». Республика деп адалып, jöptöлип те калган болзобыс, эмдиге аайлу-башту ууламжы юк. Албатыны кем баштаар, Эл эдип, тöröl јанын ого канайып јандырып берер? Бистерге, јайым поэттерге, аддыбыска јалканчыктайтан тантмалардын

сонындағы мекелў сөзи не керек, орой магынан не тұза? Болор-болбос бойына ла соот.

Слер, Василий Айачинович, мени жирме жылдан артық өйгө билетенеер учун, – не дезе бистер кікіш иштегенис, коштой јаба турушканыс, әмди де коолы јаңыс өзөктө јүргенчебис, јаңыс ағында јүзедибис, – мен жаш-уулан да жылдарымнан бери јүк ле ўлгерчи, бичиичи болбогом дезем, слер ѡпсинер болбойыгар. 20-25 жылдын туркунына јүрүмдик ченемел де, күр-көгүс те, санаа-сагыш та база жуулды-түүлди ле deer керек.

Алтайыс республика деп јарлалып-јарадылып, эм ўстине чала мылжы да болзо, је бут кырына туруп жаткан өйдө, оны телчидетен текши јаан керекте тен туружарга, эл-жоныбыска әмди тузалу болбозо, айса качан деп, акыр, Эл-Алтайыма бир болушту болор әмезим бе деп сананган бойы, бери јаңган эмейим. Әмди менинг орто жажым жеткен, бажым да каткан, узым-марым тыңыған, экпиндү, эрчимдү иштенетен жайаандық жылдарым. Же мыны ончозын удурумга туура эжип койып, а Россияда озогыдан бери литература ла политика бир уулу-айлу болгонын ајаруга алза, там бийиктей, там ырада кырлайтан карьера да јолын жектеп салып... Ненинг учун дезеер бе, каруузы мыңдый: *бистерге бүтүн ойто тақып, темдектезе, калганчы 250 жылды алайын, улу түүкилик јүк берилген, бир арга ачылган – эл-жүртүбысты орныктырып төзөйри.* Андый борордо, эр болгон адында, мынанг артық кандый мак, кандый ат-чап керек! Же менинг кайра јаныжым жербойындағы жеезеленип калган бир кезек јантчыларга жарабазын, жек бийлердинг ичине кирбезин мен ажындыра жарт билгем дезем, база да меке сөс болбос. Јаңыс ажыра сананганным – олор байагы «Август – 91-дин кийинде», байла, актузынан санаа алынғылап, укаасы киргилеп, түзелип јүрген болбайсын деп, байла, онын учун ёскё нөкөрлөр ажыра мени јанып келзин, текши керекте тен-тай турушсын деп темдек эткилеп турган болбайсын деп. Же бу бодожым калай бодолго болгонын јаан үдабай ла мен мезип ийгем. Олор мени јаан ла болзо, «јеектерди» чочыдатан, удура божодып туратан улдама токпок эдер деп бодоп отургандарынан бодозоор. Олор, азыйдагызы ла чылап, бистерди ончобысты бийлеп отураг, экпиндүзин ичкери божотпос, јан-јамы бербес деп

јарјандашкылап отургандары јарталды. Э-э, чаалта! Айла, јаң дегени ол не, оны канайда ондайтон, билетен неме? Башкараачы бийдин ширеези ол чындык јаң эмес, ол кудайдан берилген кубулу јаң эмес, ол – јўк ле «кресло». Олор эмди јаныс алтай албатының адыла, оның јилбүзиле бöктöнгилеп, је чынынча, азыйда ок чылап ар-жöёжöни, ѡамы-јабырды ўлештирип түркүширип эп-аргазын јаң деп бодогылап тургандары јарталат. Јаан ла башказы неде дезе, эмди «Барнаул, край» јогынан. А биске, алтай улуска, олордың ондый ойын-соодынан ќандый тузада? Олор бистерге ого јўк сүттин, эттин, тўктин, ноокының баазын аайлагылап берди бе? Олордың јанда тургандарынан јадын-жöрümис ѡаранып чыкты ба? Бала-баркабысты ќнжидерге турушкылап турошада ба? Мал-ажысты кырдыртпай, кызалангнан аргадап алгылады ба?

Азыйги, туйуксу-тургаксу дейтен јылдарда Алтайиста јаныс литература, јаныс бичиичилер одузы, ого коштой журналисттер күреези, элибиистинг национальный жöрümдик сурактары аайынча турожжатан, ачыгынча тартыжжатан, актузынча айдынатан тапту болгонын слер бойыгар јакшы билереер. Јамыда ол тужунда алтайлардан не онду улусты тудатан эди? Эмди оны не эске алынар дегежин, бу јанты ѡолдо тайкылбаска. Ол туштарда ондыйларды ширееге чыгарала, ала-мёнчök бала чылап экчегилеп туратан. Айла, ол олор тушта ѡдўшке-тöлүте ѡамы алганын эмди ойто албаты-жонына јандырган ба? Айса, јандырарын ундыгылап турган ба? Акыр, калак, антартып ийбезин деп азыйда чочыганыс, эбира туруп, эдегисти јайып корышканыс. А эмди не? Эмди эл-жонына экелип энгшерилте јайгылап беретен «алкы-жöёжöзи», алкышту тузазы кайда? Тонок, олжо, тере сыйрыш, түрени там тыныганын кем билбес, кем сеспес. Биске мындый республика керек болгон бо? Бис башчыларыстан мындый јан сакыганыс па?

Ол туштагы партийный системаның ойындарының «ээжилери» шак ондый болгон эмей. Ё бистердин санаабыс ол до тушта, эмди де чек башка. Оның учун мен түку ол ёйлёрдён бери политик болуп келгенимди незин јажырар, бистердин ончобыска јаныс калып келишкен – јўк сös, литература ажыра, культура ажыра керектеристи јылдырар

табыс болгон до, олор бистерди, бойлоры башту, бооду эмес сагышту улусты, качан да бойының «öttükштерине» öткүртпейтен туштарда, је ол ок ёйдö бистерди армакчылап аларга, эки-јантызысты – јўк ле организациязының бажында турганы учун – кандидат эмезе член эткилеп алатаңы кемиске јажыт эмес. Олорго бистерден ѡанчылар эмес, јалчылар керек болгон, нöкөрлөр эмес, колтыкчылар, кöдöчилер керек болгон. Эмди канýый? Эмдиге бисте тынг ла кубулган неме јок, не дезе, биске демократияның јелбиген салкынынан болгой, јентилчек эзини де јеткелек. Озогы ла «обойма» ол ок ордында, оноң јаңында бери кемдер – партократ корболор, байагы ла јапсышкан јарамсыштар, копчы кортоңдор...

Мыны ненинг учун мынаиды быжыл базып турум дезе, айтпаска болбос, качан да, түнгей ле мынын ағы-кёги јарылып чыгатан болгон.

Онойдо ок мени, бичиичи кижины, кенетийин канайып мынýй оқылу јамыга тура берди деп кайкаждатан улуска каруумды темдектеп берейин. Тоолу темдек. Темдектезе, менинг бир нöкөрим эмди Пекинде Казахстанның элчизи, экинчизи Москвада Латвияның элчизи, ўчинчизи Стамбулда Азербайджанның консулы, тörtинчи најым Татарстанның Ўстиги Совединде, мен чилеп ок, тыш колбулардың керек-јарактарын башкарать. Же меге көрө, олордо колында чындалттанг јаң да, арга-чагы да, акча-јöжöзи де бар. Бу тынг күлүктер, је менен артык эмес. Özör жайаанду нациялардың ортонок то дайтэн уулдары омок-жимек јүретен эмей. А бистер эмдиге ле тастаракай салымду албаты, байагы ла кинчегистен не айрылып болбой јадыбыс, баатырларысты не тастаракай эдип саладыбыс? Жаш чабында минетен аргымагын кулун тушта öлтүрип койоло, эр-алыпты кунурадып, чаксырадып, јойу салып ийген кинчегисти билерис пе? Бу бүдёжисле бистер канайып кинчегистен айрыларыс? Айла, «кинчек» дегенин неге де бодобойтоныстаң улам сайын јеткерге урнугып турар јоболыстың шылтагын – бойыстың ла јаманысты чын сеспейдис те!

Бистерди јаба базарга мууканып, буудактагылап турган ол түйуксу öйлөрдö бистерге политикага, национальный јүрүмиске тузалу улус таскагатан, сургадатан арга јаңыс литература, јаңыс сös ажыра болгонын эмдиги јииттер

билер бе? Ёскүс-јабыс јоныбысты ёрё ёскүреринде, көгүс јүрүмин кенигеринде бистинг алтай литературабыстынг атлант кептү алыптарының билдирилүү, чындан айтса, тös учурын бўгўн кем де јабызада көрүп болбос.

Керек мында јаш ўйени јаныс ла јўк ле ўредўге конкурс јогынаң једектеп кийдирип салатаны эмес, је јўрүмнин толкуларына, политиканын согулталарына турумкай ла чыдамкай боловына, чындыкка көстөрин ачарында бистердин сургадубыстынг – тös учуры ла тозёёнду једими. Је бу сургаду эмдиги, кубула берген айалгага јектү ле једикпестү болуп јат, не дезе олор тös укааны – јангынг укаазын уклаган учун. Је ол базынчык ёйлёрдö олорды бу јанынаң сургадар текшилик айалга да, ойгорлык билим де бистердин бойыста да јеткелек болгоны јарт.

Эмдиги ўйеден чындык кўрешчилер ле чыдамкай тозёочилер бўтсин деп турган болзобыс, ак-буркан јаны јогынаң неме болбозыс.

Откён ѡолыбыстынг аайын бўгўн элтертип чокымдал албазабыс, эртенги де мууканыжыс чаламык ла ара болуп каларынаң айабазын мен шак бу ла, эмдиги барып јаткан ағыныстан иле-јарт көрүп отурым. Бистинг албаты перископ то, уузы-компазы да јок, бодоп ло толкуларга чарчалтып барааткан керепке бодолду.

Алтай ѡоныбыска бистер эмди албатынаң элге кёчёр учурын аайлазын деп айдып-јартап бербегенистен, бистерде текши көрүм-шўйлте – бирлик идеология, чокум јан јогынаң улам, кўп саба улузыс республика болгоныстын га, республиканынг тургун-тös калыгы да не учурлу болгонын тёрёл албатыбыс јартынча онгобой турганын эmezе онгдол-билип алгалагын темдектебес аргам јок. А бу бойынча баргажын, мындый ағын коркышту јеткерлў, не дезе бистер эмдиге айгыры јок маңый, башчызы јок јондый. Эмдиге ле бистер кобы-јик сайын чачынты јаткан бойлорыстый, чактан арткан асқын-тоскындардый јўргенис мынан эмес пе?

Алтай улус бойын ончо-текши јаныс ук, јаныс нация деп ондогылап туру деп айдар аргабыс бар ба? Канча јылдардын туркунына бистердин билимчилерис, попугайлар чылап, ёрёги Сталин туштагы тюркологторынан ўн алышип, алтай тилди «диалекттер» сайын тилгилеп, бўлигилеп, бистердин ёштўлеристин «добровольный» колтукчылары болгондор.

Бистердин ле бойыбыстың ортобыстан оқылу партийный идеологияның жалчылары канча јылдарга кийиктен казыр, көрмөстөн жеткерлү кал «атеисттер» öскүрөргө эрчимдү иштегилеген. Эмди онын турултазы не? Кудайысты таныбай, ак ла караны ылгаштыrbай бардыс. «Сектү јылда ийт семис, тымулу јылда кам семис» дегенин ундып салала, эмдиги «камдарды» – экрасенстерди де, öскö дö шарлатандарды, дилетанттарды күйбүреткилеп, көкүткителеп јадыбыс. Ойроттын Журтын бустурттып, ачаанду керекте турушкан Алтайдын ол туштагы тоолу јайзандарының кинчегинен улам түкүрттип койгон бойлорыс эмди мынынг ўстине онон жаан, түгезип болбос түбектү кинчекке баштанып алдыбыс – бистерди аргадап-коруп турган бойыстың быйанду-кежиктү ак-јаныбысты, буркан Номыбысты јамандап, онон тууралап не боловыс? Ол тушта бисти, бир ууш улусты, кем корыыр, не Кудай аргадаар?

А ўстибиске күп эдип түшкен текши түбекти – экономикадагы, јадын-жүрүмдеги социальный косколонг-чакты кайдан деп туругар? Кудайдын жаргызы шак андый болотон, чак шак мынайып келетен. Бистен болгой калыктарла ороондор жап эткилеп каларда, бистер неге тынгып, незин тыыдынып турганыс – кезебей, жалкыбай?

VI. Бронтой Янгович, је парламент ле башкарубыс канайып та эптү-жöптү нак иштезе, олор түней ле бой-бойына тен-тай жандар болуп жат. Анейдарда, тонкойлошпозын деп ортозына, олордын ўстине президенттин башкартузын жарадып алза канайдар? Билип јадым, ондоп отурым, кöп улус оны чек жаратпас, башкараачы аппарат кöптöör дежер, база бир баспак табылды дежер.

– Президент – ол бүдүреечи жандын башчызы эмезе аткару жантын агазы дегени. Президент – ол бир тöстү эмес – бир башчылу жан. Айдарда, бир башкарунын ўстине эмезе оныла коштой экинчи башкару отургузып алганысла түнгей болбос по? «Тенериде күн жаныс, тергеебисте каан жаныс» деп XIII чактын кеп сөzin уккан бедеер? Онойып, найман-каан Лингис-каанга багынбай кемис женсе, кемисölзö, ол тушта көргöйис деген эмей.

Ороон ичинде оны жок кöп президенттер боло берди, је онон албатынынг јадын-жүрүми онгдолор ордына, карын,

там уйадап барады. Бүткүл Россияда бир президентис бар тушта, арткан республикаларга оок-теек президенттер не керек, оноң каный туза? «Көрүже-көрүже көш этпес керек» деп айдар күүним бар. Кастьы ээчип, каргаанынг буды канайдатан эди? Генсектинг кеми јок јаны жетпеген чилеп, обы-жиби ажынган Горбачевтонг башталды. Күнбадышка жарамсып, јакшы көрүнерге мууканып... Же политиктинг түүкидеги чындык учуры айткан сөзинен, амадаган санаасагыжынанг эмес, а бүдүрген-эткен керек-јарактарынан, адакы турултазынанг (результатынан) ылгалат ла бааланат. Эмди дезе ончо коомойды Ельцингө јарбыила, јеезелү јуртын јемирtele, «төгөрүк бурууны» мойнына илеле, коолодо кожондоп, ары-бери јелдиртип јюри дегедий. Көстинг көскө Грузияда, Таджикистанда, Азербайджанда канду чактанг, түймеендү јуунанг улам башкы президенттери чачылгылап калды. Литвадагы Ландсбергис антарылды. Эрменистан энчиклейт, Молдова мокооро берди. Карабахта кан төгүлгенче, кара калыкölüşkenче, Азербайджан аайын таппай, аамайтып калган отуры. Ак-буурыл чапкан «улу демократ» Шеварнадзе ас тоолу абхаз калыкты кырдырганча. Ала-Тоодо кыргыс-буруттын Акаевы сонто сурана-сурана келе, аргазын таппай сомго кочти.

Бистинг Россияда кыйгы-кышкылу, öён-бökööndü öкпö ўлешкендий референдум одöп ле калды, эм ўстине ончозы ол бойынча артты. Эмди бу мынаң ары кайткай не, ондолгой не, јок не? деп, кажыбыс ла каран иженип, бойынанг чек чёкёгилеп, чёчөй түбине түжүп барааткандары көп ошкош.

Эмди бу ла јаны Москвада СНГ-нын јаандары јуулгылап, ойто-такып ого јük экономикада Союзты орныктырап дешкилеп, улу тынгылап јöптöшкөнин көрдibis. Неме болбой баратканын билип, Кравчутынанг бери мыныла јöпсинди, јаныс «Союз» деген сös ордына öскө сös тапса кайдар деп сурады. Же сости сöслö канайып та солы – учуры, турултазы јаныс та: јаныданг интеграция – биригү ле öмөлөйжү јогынанг неме болбос то. Ол јанынанг алтай кеп сös бар эди: «Öмөлик жүрт öчпöс!»

Чындал айдар болзо, президент бычуулу республикаларданг онгуу ла дегени США-да. Öскө ороондордо бу система тынг ла келишпей турошкош. Америкада не ондый

дегежин, ондо телекейдинг ўстиненг тенибер-кёчкин улус тенг јуулышкан, төрө-този јок болгон, тергеези бош јер болгон до. А энг ле эпту келижип турган демократиянын быччуузы Британияда болгодый. Онойдо ок онон тем алышкан, ўлекерин јараткан ѡскö дö ороондордо. Ол система аайынча выбордо кандый партия јенёни алган, энг кöп депутаттарын парламентке ёткүрген, шак ол партиянын башчызына башкаруны јуунадар, ороонды башкарап аргатап берилип јат. Японияда, Израильде, Индияда база шак ондый. Ол тушта кемге де ачу болбос, кем де албанла јанта јүткүбес. А ойнотырып ийсенг, орынды јайлалат, экем, јамынды табыштыр, оппозициянын тактазына кöч, јалкыбазан, јалкуурбазан, најым, јанғы тартыжуга келер выбордо белетен. Коомой бо бу? Мен бодозом, карын јарамыкту. Анчада ла бисте. Онын учун бистинг республикабыска парламент быччуубысты там тыңыдырп ла јарандырып, Тöс Тöröбисти – Конституциябысты јарадар ишти там быжуландырар ла экпинделтер керек.

VII. Республика болгонысты Слер једимдү, ичкери алтам деп чотоп јадыгар? Баштапкы суректарга берилген каруулар ортозында баш айас мынызын база айттыгар. Же јанг (право), политика ла калыктынг ѡс-бойынын суректары аайынча республика болгоны алтайларга нени берди, нени берер аргалу?

– Карууны учынан баштайын. Бистер, не, эмдиге ле кулдар ба? Эмдиге ле эртен-энир айдап-кийдирип, сутарыш-ашкарып турган малга түнгей, аайы јок албаты ба бис? «Кече нени берди, бүтён нени бергей не?» деп јем сакып, суранып эмезе сананып отурар, бойына бойы ээ болбогон тужында. Јок, эркин эл, јайым јон ондый болбайтон. Эки јашка јеткелек элибисти төзөжёр, тудужар ордина, акыр, тенгеринен кандый јем түшкей не деп отурсабыс, не болот? Чын, эм ўстине материальный јанынан алынган неме ас, карын, јылыйту-чыгым кöп. Же бу текши ороонго түшкен чак-косколонгло колбой республикабыс текши јонын ўсле-майла, аш-öttöпкölö, алама-шикирле кайдан база энжере јеткилдей берзин. Мында керек крайдан да айрылганында эмес. А шак ондый шүүлтени онётийин ортобыста јайып тургандар

јетире. Керек политикада, экономикада, культурада кандый ууламжылу отурганыста болуп жат.

Эл төзöör дегени, чын, тегин гражданиннинг түжине де кирбей жат. Маймада јаткан тургунчы, чын, республиканын айын Суртайқадагы аштынг баазыла, Шульгин Логтогы сүттин баазыла тапташтыра кемжип-чотоп жат. Мыны ајаруга албаска болбос. Андый болордо, республиканы республика деп јарлаары ас, оны турумкай быжулаар, чыдамкай төзöör керек. Автоном областтын кеминен республиканыйна јединерге јол узак, ажулар бийик, кечүлер теренг. Је кайралаар јол база јок. Э-лден баштап республиканын ич-бойында акча-јöёжö, азык-түлүк, кийим-кеп, эдим-тудум, мал-аш айландаштарга чындаптанг төзöёндү рынок болор учурлу. А бис алтан јылдан ажыра оозын крайдан чечетарткыштап эмезе карын чиймей тартып отураг таар бодолду област болгоныс та. Ич-бойыста текши јүрümдү бүткүл организм болорго судазын-тамырларыс, ичеге-карындарыс ла öскози де јокко не болот? **Бат, јок эмес, чындаптанг бар болорго, кул албаты эмес, чындаптанг эл болорго бу «республика» деген кеп-калып не керектү болгонын менинг такып-такып айдып отурганым ол.** Онын да учун республиканы төзööри учун тартыжуда чек турушпаган эмезе јаан ла болзо 1990 јылдын күзиндеги сессияда колын кöдүргели, оны ээчиде беленинче јаан јамылу ширеелерге ўренгени аайынча отургылап алала, онызын республика деп бодоп отурган бийлер јаан јастырып жат деп бодойдым. **Јок, чындаптанг элди төзööри, оны быжулаары, оны кöдүрери – ол јоболду да, јеткерлү де, чылаазынду да, чыгымду да Иш, ол узак јылдарга улалатан Керек. Бого чыдаар ла улус чыдаар.**

Республика куулгазын чёрчöктий бойы белен табылып келген эмес. Кемдерге де ол учун суракты тургuzар керек болгон. Кемдердин де санаа-сагыжына ондый шүүлте кирер керек болгон. Кемдерге де оны бöдүрерге туружар да, тартыжар да, түни-түжи јүтүрер керек болгон. А бу öйдö Алтайыс кыңыс этпей тым јаткан, ийдези јок јоныбыс ичкерлебей шык јаткан.

Кыймыгы јок Алтайды
Кыймыктадар эп кайда?

Тынтыгалак јонымды
Тындаңдырар күч кайда?
Урулып келген толкута
Удуrlажып турар ба?
Уйат билбес уурыга
Улу Алтай чыдаар ба?

Ич-бойында чыдал жок,
Тыштынан келер арга жок.
Албатым башту болгой не?
Алтайым элдүй болгой не?

Бу менинг кенейте ле келип, башка кирген ўлгерлик санааларымның бир ўзүти, кайда да жаралбаган. Көрзөм, ол меге 1987 жылдын 18-чи февраль күнинде Кадынды јакалай баратсам, Барнаул тужында окпын-сокпын тийиптир. Не дезе шак ол жылдарда мен бу сурак жынан ўзүти жок ўстүтүүде болгом.

Жүк ле автоном областтын статузын ёрё көдүрер эмес. Жок, ончолорын республика эдип кубултар деп шүүлтени ачыгынча тургусканым бу Алтайым ичинде эмес (мында айтканымды кем угатан-жомойтөн эди, чочып жана чарчагылаар эмей). Жок, мынынг тыштында, ёрёги жаан јерлерде – бичиичилердин Союзтагы, Россиядагы, региондордогы жаңылаар жана жаңыларында, съездтеринде, пленумдарында. Не дезе, чүмдемел интеллигенциянын, анчада жана бичиичилердин сөзи ол ѡйлөрдө жаандарга, жаңдарга ылтам жеде беретен жаан жаңылгалу болгон эмей.

Кыскарта айтса, күйбүредиши, кыралаш болгон ло. Кылгалары ээчий чыккан эмей.

Менинг ол туштагы шүүлтемле Совет ичиндеги бастыра калыктарга тендей республикан право берилзин, автоном областтарды, округтарды оок бол, жаан бол республикалар кемине көчүрзин, орооннынг ўстиги Совединде ончозы тен квоталу болзын. Же ол ок ѿйдө бирүзи де бойынын башбилингениле, чеденди буза тееп чыгатан јылкыый болбозын, Союз ичинде бирлик, нак жатсын дегени эди.

1991 жылдын 3-чи июль күнинде төрт автоном областты – Адыгейди, Карабай-Черкести, Хакасты жана Туул Алтайды

республика эдип кочурген Ярлык чыкты. Мыныла колбой, мен ол тушта РСФСР-дин бичиичилер бирлигинин башкартузынан, Россиянын национальный литератураалар Советинин Бюрозы адынан Ельциннинг, Хасбулатовтын, Милаевтин адына уткуулду телеграмманы тутканча ла салдым.

Оны ла ээчийин 10 иульде Ельциннинг президент јамызына турганыла колбой черт берүзинде Кремльде Курултай Ёргёбизинде болдым, ўзе уктым, ўзе көрдим.

Эки конып «Тирү Быркан» дайтэн XIV-чи Далай-ламала туштажуда болып, онын алдына, көзине көрүп, кирбикшибей Алтайдын адынан сөс айттым. Нени айтканымды мынан ары база бир куучындагай.

Мен бу суракка карууны ненинг учун мынайып теренг жиде ле башка-башка темдектер ажыра айдып турганым Слерге, Василий Айачинович, ярт томулгылу. Слерлер, анчада ла алтай журналисттер, эмдиги эли-јоныбыстынг кыйындушыралу јадын-јүрүмин көргилеп, олорго, койчы-малчы, тегин де јокту-јойу болгон алтай улузыска республикабыстынг болужы-јёмөлтөзи ыраак јетпей турганын кандый да бийлерден-јаандардан чик-жок артык ла ярт ондол јадыгар, бу јанынан јал-јүргөгер жарылардын берјанында кородолду согулып жат.

Је бадма чечек кандый да балкаштан, кандый да кирдинг-тордын ортозынан ап-ару, чеп-чек özöп чыгатан јанду.

Республика алтай улуска төрө-төзин бойы төзөөр, политиказын бойы ёткүрип јолдоор, бойынын јүрүмдик сурактарын эл кеминде экпиндү чечер улу арга-тап берген. Је бис бүтүн эм ўстине телчигелек јаш кулундый. Эл-Алтай калык канча чактарга кандый кыйын-шыра, кандый базынчык ётпögөн деп турутар. Байла, бу да уур-күчтерди урнугыштай ёдүп чыгар ла болбойыс. Мынан ары канайып, кандый јолло баратаныс, нени көдүретенис, нени ёскүретенис – ончозы эмди көбизинде акту бойлорыстан камаанду туро. Анчада ла ич көрүмистен. Элибис ле јаныбыс турумкай ла быжу болор бо, айса јадагай ла бош болор бо – керек мында. Текши јаманыстан-јакшыбыстан. Тедү бе, тенек пе башчыларыстан. Карапла ба, курч па көгүс-көрүмистен.

1922 жылдöön эмезе 1917 жылдан арытында оңду не болгон? Элтöзöлгö аайлу, jük ого сомдош неме болгон бо? Бийский уездтин тоозына киргенистен башка? Ак-каанга баккан жылдардан бери, 1865 жылдарга жетире, чын, алтай отоктордо ич-бойынын табы, Алтайстын ичине öскö јон божотпойтон жаны-табы болгон до болзо, оны табынча Том-Туранын, Жаш-Туранын бийлери, Улалунын абыстары албан-мекеле айрып, астадып, учында чек јоголтып салгандар. Шак ол öйдöн бери, Россияда экпиндү капитализм башталган öй, Алтайстын куйак-курчузы јоголо берип, эжиги ачыла берген тарыйын, Чуйдын ѡолы öрө јүзүн-жүкпүр јошкындар, садучылар, астамчылар, којойымдар чубап чыккандар. Олор тоолу ла жылга кёчкүн алтайларды түрөде јип ийген ўстине, олорды сыга базып, бир иске бастырып, јерлерин blaap, кезип, малажын, алкы јöёжозин айрып алганын бүгүн јартынча айдар керек. Эмдиги ѿе ол öиди, каан жанын, жайзандар ла байлар, камдар ла абыстар чындаптан кандый ополор ло јеектер болгонын билер эмес, ыраагынан, ол туштагы јүрümисти чала јирjилгин öткүре кöröргö жат. П. В. Кучияк ла öскö дö алтай бичиичилер ол туштагы јадын-жүрümисти канайда кörгүскенин удабастан ла бистерге бүгүнгизиле түнгейлеп, такып теренжиде кычыратан öй келип жат. Же анчада ла Радловтын, Ядринцевтин, Потаниннинг, Калачевтин, Соболевтин, Чорос-Гуркиннинг, В. Шишковтын ла öскö дö шингжүчилердин тökпöй-чачпай бичигенинен ол öйлөрдöги социальный түбектин, түренининг ле тоноктын кеми чыгып келер. Бүгүн де келип жаткан толку ол туштагызынан кирелү дешпейлик. Эм ўстине јон оны жетире сескелек. Эдегининг эби јок, ээрининг каажы јок дайтен «эпчилдер» öзöктöр сайын öрө-тöмөн темир абрааларына тееркеп-сайрап, темиртеске ўкүстегилеп, ары-бери тидиреткилеп ле турала, эшнeme јок артып каларысты (ол тоодо, кыйалтазы јогынан, олор бойлоры база!) эм ўстине ондобой јадылар. Кандый да «janы» аргымайлар-маньылар табылбас, албатыга килебес, аргадайтан аргалузы чыкпас. «Реформалар» könдүккелек, а кайда ла кörзöнг, жамылу-jaan дешкени нени кылынбай жат — агаш-тажын, аны-кужын, алкы-жöёжозин, јер-байлыгын бүгүн ле сыбыра согып, кодоро тартып садарга, онон

сайраарга белен. Бу бис канайып турганыс, улус?! Бу не ыра-жоро биске табарды? Кöчöдим дейле, кöчöн түгеспе деген, öлдим дейле, öтпöгин түгеспе деген эмес пе?

Эмди Элибис јаны ла орныгып, танг јаны ла бозоорып жаткан тушта, кырылар-кыйылар деген салымду неме чилеп, бу бистер мынайып канайыжа бердибис дегенин шүүй-шүүй, эки түп-шүүлтеге келдим. Азыда да билип туратам, је бойыма чала бүдүнбей, аланзып турбай база. Јок, эмди кörзөм, ачу да болзо, канайдар, чын эмтири. **Кудайыска түкүртүп койгоныстың, јаман-juудык кылыгыстың** эки улу шылтагы бар болтыр. Түүкининг түбинде ол. Тöзи «Калганчы чакта, кал-үйеде» айдылган коныр-сары јыланда дептири.

Эн башкыда. Ак каанга багарыста, Арасей тергееzinе киреристе, не онду болгонысты эскертип ииелик. Бирлик ле чук јон-калык болып па, айса экиден-јаныстанг келген «арык-торык, ассын-тоскын» деген бирёзи болып па? Ак-кааннынг бийлери бисти ненинг учун тилип-böлип, Алтай Улуста алты оток, Эре-Чуйда эки оток, Аба-јышта тöрт оток сайын танынанг башка тен-тай этирте не јуртаткан болотон, бир баш јок эдип? «Колониализм, царизм, базынчык» дежереер бе, је мынызы чындыктынг јük ле бир кыры бolor. Не дезе бис ол тушта айгыры јок мал, кааны јок калык болып келгенис. А кааны јок ненинг учун артканыс дезе, Амыр-Санаанынг арказына кенейте кемдер сайышкан эди – Алтайдын быртык јайзандары эмес пе? Алтайыстынг алтын-Ойрот Журт болып алдынанг башка јадары учун турушкан да, тартышкан да алып-каанынанг туура болгон тангмалар не болзын. Ол јайзандарды сонында Жаш-Туранынг шибеезинде эл-тöрögönдöриле, бала-барказыла катай-тетей јуунадала, Калмыктынг чöлиндöён күлүреде кöчüргилеп ийгенин кемигер билбес? «Кадрийиннинг јаланы, кааны јоктынг шыразы, Жайлугуштынг јаланы, јааны јоктынг шыразы» деп комыдалду кожонг ол туштарда табылган. Онойып ла, ол öйлörдöн бери алтай улустар кöбизинде онду башчызы јок, укуту-тöстү, укаалу сöстү јаандары јок артып, анчада ла КПСС öйинде, анчада ла 60-80-чи јылдарда кортык, анчада ла јарамсык ла јапсык деген, сырканчактынг бийттери ошкошторын јамылу јанта чыгартырып, ончобысты эмдиге жетире шыраладып, кыйнадып турганы бу. Мынынг ачаанду, кату сыркыны

биске удурумга билдирбей жат. Куру кулугурлар кемис учун туружатан? «Боро кардына», бойының алдына јүргендери ол. Көзи чокту, көкси ойлу дегендеристи ичкери откүрбей, ёрө чыгартырбай жадылар. «Эр олтүрип эремшип, ат олтүрип амташып» дегени чилеп, канча-канча ўйе талдама улузысты талымсырадып койоло, божоткылап ииет. Темдектер дейзеер бе? Ума жок. Эмдиге ле – бу да эмдиги республикабыста кадрлар аайынча политика жок. Бар да болзо, ол јўк ле көрүштәныштарын, төрөгөн-тугандарын көдүретен јобол. Бу жынынан аай-мөр бисте качан бир болор бо, жок по? Эмдиге бир жарты жок. Онын учун болор-болбос «коррумпаторлор», оноң-мынан келген-чыккан кускундар элибисти ойо чокып отурбайсын, олорды ойлотсын-јоголтсын деп отургузып койгон. «Жакшыларыс» ондыйларга ойто коштоно берип турганда, не болотон? «Болор!» deerge ёй жеткен эмес пе, карындаштар?

Экинчиде. Бирлик жаң бар болзо, бу бис айса не мындый – ары эмес, бери эмес, очпөс-күйбес, – бырыксып ла жадарга? Жок болзо, бу бисти ак-жарыктын ўстинде айса Кудай не аргадап турган болотон? Ачка-јутка алдырбас, ай-карадан айабас алтай калык эдип? **Же бу да жынынан эмди база ончобыска «болор» деп кату кебисти тартынар ёй жеткен эмес пе, карабаштар?** Бу бойынча, кырыла-кырыла, јыгыла-јыгыла, канчазын јобойтон бараксандар бис? **«Jaстыра жанта жайылбас, башка жанта багынбас»** деген улу байыс барын билетен болгожын, бу бүгүнгизи чилеп, он мун ок-јылан чылап, оноор-мынаар суртулдаар, согуландар бедис? Эмеш-эмеш ле ондонгылап келеде, көстөрис чагылып, сөстөрис адылып, сунгулап турганыс – не? Ол болбосто, эмди барып учында «узун чачтулар» жан-төрө баштаарга jede бергенин, кара камдар керексий бергенин бодозоор. Эмди ле, байла, бир «жакшыга» жедeten туруус – түтөнген тоорғы түгин јиишкени чилеп! **Ойгор кубулу ак жынын алтай улус түку озогыда, XXI-чи чактын түбектери келер алдындағы жылдарда озолондыра орныктырып алганы – ол Йидин темдеги де, Ай-Күннин, Алтай-Кудайдын некелтези де болгон.** Шак онын учун ончо кызалаңдарды јоголбой-ойлобой женүлү ёдүп чыкканыс ол – тын-тообыс та көптөгөн, тил-оозыс та, чүм-чамыс та тын артабай, там ёскөн.

Мыны билигер. Буркан да, мусульман да жанду калыктардың онжүги шак мында – бирлик төрө-төзинде. Олор ондай-мындый «ондү-сүрлү» башка да жандарга жайылбай жат, бойының да жанын жектетпей ле тепсетпей жат. Оның учун олор эл-јуртту да, эрлү башчылу да. А бис? Көрүмис тар, көксебис тапчы – ненинг учун? «Үретпе!» деп удара ўретенис, тудаган ийттердий бой-бойыска ыркыранатаныс, көрүшпей коптожотоныс, көрүп чыдабай күйүнетенис, тыңсынгылаштыпката жатаныс, тызынгылаштыпката жатаныс – бу ончозы не онду кылык? **Жакшызын жамандап отурага, жаманын жыргадып отурага, ойгорын какап отурага, жүдегин мактап отурага** – бу нереебис эмес, бу – уят. «Язычник» дегени – ол мак эмес, шоодылган. Бу чололо бойыгар эмди адабагар.

Мынайып ла опсыркаждып турала, жартын айдадым, бистер, бир кезек шыпшындууштардың шылтузында, Алтайсты айлана курчаган ўч улу жандын бирүзине болгобостон оролто соктыртып, сапталала, балыс бадардан айабас. Ого жуук. Же ол до не болзын, оның береженинде куйун чылап куйбуңдашкан жүзүн-жүкпүр жеткер-көрмөстү **меке жандардың ўлжүзине түжерис жарт**. Анчада ла маказы канбай турган ара бүткен «биликтүлөр».

Социальный түренинин ле базынчыктын шылтузында чулу алтай улус кыйалтазы јоктон кырылып божайтонын ойгор билимчи, академик (ол тушта жалын-жиит эр) В.В. Радлов туку 120 жыл мынан озо белгелеп койгон. Же оның жастырганында жаныс шылтак болгон – ол 1917 жылда Россияда революция болорын, оныла колбой каан ширеезинен тайкылып, башка жан турарын сеспеген. Шак ол туштардагы тарташубыстанг улам, 1922 жылда элдин сомы – автоном област төзөлгөни, Совет жан турганы ёскүс-жабыстарды ѡрё көдүрип, јокту-жойуларды ёскүрер арга берген. Кобыжиктерде журтаган карануй албаты кожонбыла жаны жүрүмге көндүккенин кем билбес. Кем де, кайдан да ўстинен төмөн, алдынан ѡрё канайып та ўрдүртип тургажын, бис, алтай улус, ёскө дöölümнин кырында болгон оок калыктар чылап ок, бу чындыкты качанынг качан да ундудар учурис јок.

Шак бу качангы жаргыбыс чечилзин деп, жамандыктарга удурулажа тудатан куйак-шибеебистий болзын деп бистерге Алтай-Кудайдан – Ак-Бурканнан бу Эл берилген деп

ондогойыс не, јок не? Арасей тергеезинен кыјык-кымырды ырадатан, кирден-тордон, кинчек-кыйыннаң арутайтан улу јоткон-куйун эмди ўстибиске келип јадарда, **бистерди, алтай улусты, кожо учура бербезин деп ыжыктанып-аргаданып отурага берилген јабылак** бу деп билгейис не, јок не?

Канайдар, мыны аайлабазаас, кайралдап баала-базаас, ак јаныбысты – алкышту төрөнинг Ёргөөзине көдүрип албазаас, салым-коногыс кыска болотон туро. Оны билигер...

Ойгор эленчектердинг бистерге 250 јылга ичкери уламдай тургузып берген јүрүмдик программазы бүтүн бүдүп калды, тузыларга келди. Онызын терен санаада 9 майдын түнинде Солтонның уулдары јажын-чакка такып койгон байлу тайгазы – Жала-Мёнкүнинг сынында Себининг боочызында санандым. Мен де олордын бир јеени турум, балтырыма эт бүдүрген, бажыма кыл бүдүрген таайларым эмей. Же, јаман-јуудыгысты јайладышсын деп канайып сурайын, актанып канайып бу ўие учун айданайын, качан байлу тайгабысты быртыткылап койтырыс, энчилү эржинебисти артадып салтырыс. А ўч ле күн мынаң озо оның јалтыраган чырайын көк тенери түбинен оморкогон аյыктап, погранчерүнинг вертоледыла учуп ёткөн эдим. **Эл-Алтайыстынг тергее-кыйуларын эмди ойто-такып быжулатайтан керек-јарақ аайынча**, Алтайдын, Монголдын, Кытайдын ла Казахстанның топчыланып табышкан ак-сөң ыйык тайгаларынан јанып келедип... Же андый да болзо. База такып эленчектерибиске – эр-алыштарыска, айлаткыш номчыларыска баштан баш болзын! Шак олордын бистерге салып берген, илелеп койгон аргалу-јайаанду јольла эки јарым чактынг туркунына јортып та, јылгажактап та, јорголодып та, јобоп то, же андый да болзо јоголбой-божобой, карын, астабай – көптөп, артабай - онгжүп, ёдүп келгенис, јурт тудуп оскөнис.

Алдыбыста – јаны Төрө јазайтан ёй.

Боор айткан бирүзи, болалгайыс не?

Чачылып калган јонысты

Чарактый терер ёй келген.

Оодылып калган Журтысты

Ойто тудар ёй келген.

«АЧ», 28.05.1993 j.

САНАА ЖАНГЫС, САЛЫМ ЖАНГЫС

Жол-јорыкка атанар алдындағы сөзимди ағы-чегинче албаты-жоныбыска жетиргенеер учун «Алтайдың Чолмонына» актузынан быйанымды айдып турум!

Ол интервьюда мен бойымның бу тарыйын эдип турган керек-јарактарымды окпын-сокпын уч-баштай, куучынданған эдим. Бого бодоп ло не чончыыр улус? Турцияга баратан жол-јорыктың төс учурын көргүскем. Эмди ойто Күнбадыштагы Күнкер-каанның Жартынан эзен-амыр айланып келеле, эмеш ёй ёдо до берген болзо, кычыраачыларга мыны куучындал бербес жантам јок. Бойыгар сураганаар.

Түрк элчиликтен меге сакыбаган жанынан кычыру келерде, бойым жетирие билбес болтырым бу симпозиумның бийик учурын да, оның оқылу кемин де. «Түрк жазы тили» – түрк бичик тили – деген симпозиум кочкор айдын 7-12 күндеринде Турцияның төс города Айкарада откүрилди. Ондо бастыра телекейдин түрк тилдү эл-калыктарынан атту-чуулу академиктер, тюркологтор, тил-билимчилер јуулышкан. Американан, Жарманийанан, Югославиянан, Румыниянан, Кытайдан, Ираннан, бистингәзыйгы Совет орооныстың ончо түрк эл-ороондорынан, Россия Федерациязының ичиндеги башка-башка түрк калыктарының тил-билимчилери текши јуулышкан. Жарты јок шылтакла жаныс чуваштар келип болбоды. Алтайдан эки билимчи – А. Т. Тыбыкова ла Н. Я. Яимова-Кудечина турушты. Стамбулга ўчайлык курстарга түрк тил ўренерге барган Г. П. Самаев ле Л. Тыбыкова база болгонын кошсо, алтайлардан бис беш кижи анда болдыбыс.

Мен оноор Турцияның тыш керектер министерство-зының кычыртузыла айттырылган эмтириим. Түрк калыктарла иш-тош, керек-јарак бүдүрерге колбу тудатан бир салаазы ТИКА деп адалып жат. Ол, алтайлап көчүрзэ, Түрк иш бирликтин ле ѡмёликтин Агенствозы деп оқылу организация. Оның ижин Ўмит Арык деп дипломат, бийик элчи башкарат. Агенствоның гуманитар колбулар аайынча бөлүгүн түүкичи Мехмет Сарай башкарат. Бу симпозиумда көрүлөтөн сурактардың аайын мен ол башкы интервьюомда чертиктей тарткан эдим. Ого барала, көрзөм, бу иш туку качан

кёндүгип калтыр. Бис, Алтайдагы билимчилер, лингвисттер, фольклористтер, түүкчилер, бичиичилер, культуранын ишчилери, бу текши керектен ыраак тураларында отурып калганыс иле билдириди, жүргиме ачу түшти. Ненинг учун дезе, жайым Казахстан, Кыргызстан, Ўзбекистан, Туркменистан, Азербайджан эмдиги Турцияла колбуларды бастыра жынынан экпиндү откүрип, ичкери кёндүккителеп калтыр. Бу жынынан 6 түрк орооннын президенттери кол салган Жөптөжү бар. онойдо ок Россиянын ичиндеги түрктердин – татарлардын, башкирлердин, Түндүк Кавказтын түрктерининг (карачай, балкар, кумык, ногай), Молдавиядагы гагаузтардын колбулары база быжуланып келтир. Бир ле темдек. Бу бистин Гурно-Алтайсктагы пединститутта 70-чи жылдарда ўренген якут уул Юрий Васильев эмди билимдердин докторы болуп калган, ол алтай тилди билер, Анкаранын университетинде түрктеп лекциялар кычырып, бойынын эл-журтыла, жака (саха) калыктын чүм-жандарыла, тилиле таныштырулу жаан иш бүдүрип жат. Туванын да, Хакасиянын да чыгартулу билимчилери база ондо баргылап калтыр, бир жынынан, түрк тилин ўренгилеп, экинчи жынынан, турктарга бойынын тергее-журты аайынча билгирлер берер ишке ўлүзин кошкылап жаткан болтыр.

Экинчи жынынан, энг учурлұзы мындей. Бис, алтай түрктер, чачамтығып мендебей, ээчиде, соңында барып жатканыста база тұза бар. Ненинг учун? Менденген тарый изү коско базып, чонбоско. Олордын жастыразын этпеске. Темдектезе, хакастар жазап шүйнбей, мендей-шиндей бир бөлүк балдарын ўредүте аткарып ийеле, жаман жерге учурап, олордын ончозын кабырып жандырарга келишкенин бу Абаканга жуукта жаны жүреле уктыс. Турция – улу-жаан ороон. Кандай ла неме ондо бар. Жакшызы да, жаманы да. Ылгаштырып билер керек.

Турцияда ончо түрктерге «Алтай» деген сөс улу томылгулу, тын угулат. Кажы ла түрктин кёксине Алтай – алтын кабайындый, ада-обёкөлөринин азыйты чактагы же зелё жебрен журтындый. Алтайстын ады-чабы бу бережиндеги ойлордö табылган узбек, татар, казах, хакас дегенине көрө, бийик көдүрингилё угулары жарт. Алтайдын

јайааны јаан. Бу да ончо калыктардынг ойгорлоры мыны јакшы билер. Алтай дегени эмдиги Анадолунынг түрктерине озогы бойынынг туузы-кебине, дастан-сөzinе кирген кайкамчык ада-тöрли деп торгулары јолду. Олордо эмди «Ана јурттаң – ада јуртка» деп кычырулу сөзи бар эмтири. Ол не дезе, ойто бойынынг эл-алтайына, эленчек тörö-тöзине, јебрен јанына, тилине, бойынынг бүдер чактагы уты-тукумына јана бурылатаны болуп јат. Түрк Тил Отогынынг јааны А. Эрчиласун деп алып эркиндү, öктöм лö ойгор сагышту кижи, ол бойы Кыбрыста (Кипрде) чыккан-бүткен болтыр. Ол до, öскö дö бийик бийлер симпозиум ачыларда окылу сös айткан јаркыраган куучынында такып-такып Алтайдынг ады-чабын ангылап адап, алкагылап турды: Бис, Турциянынг, Анадолунынг түрктери, Күнбадышка күркүреп ыраган бойлорыс, канча чактардынг туркунына ада-јуртыбыста артып калган ага-карындаштарыс, Алтайга, Якутияга јетирире јайылган улу-јаан түрктердинг тергеелү јурты барын, тörкиндеш јууктарыбыс барын шык унуткылап койоло, јакшы укпаганыс, јетирире билбей јүргенис. Күннинг ажыт јанындағы Европага, Америкага тартынып, тонг öткүре узак отура калганыс дешкилеп, буруузын да алынгылап, айдыныжып турды. Бистинг тилибиске де ол Бадыштынг тилдериненг камык сös-тöр кирип, колунып, кайлыкталып калганыс дешти. Эмди ойто санаа алынып, аյыктанар, таныжар ла табыжар тужыс келген дежип, акту јүргенинг бери бистерге тартылат. «Алтын Јыш», «Кök тенгери», «Јер-Суу», «Умай-энэ», тöйлөс-тордош, кыпчак-мундус, керей-майман, түргеш-чапты, куу-кижи, јыш кижи, Бабырган, Эртиш, Энисей, Орхон, Алтай-Канай, Күл-тегин, Тёнükük, Чеби-каан, Күлүк-Чур дегени кереес кептү адалат.

Ондо угулган база бир шүүлте – ага-карындаш түрк калыктар јебрен чактарданг ала бой-бойыла јуулашылап, öштöшкителеп, бараан курт болуп бажын јиишкен, каракурт болуп канын ичишкен, кызыл канын тёгишкен, кылду тынын кыйышкан, онынг учун чучураган, чачылышкан эди, је эмди, анчада ла эртенигиде түрктерге бычактажар эмес, кучактажар öйи келеткен деп белгелейт. Эмди јер-ортозы ыражып, тили-оозы чала башкаланып калган бараксан бойлорыс бой-

бойыска ойто-јана келетенин, бирлик күрееге чогулыжып јуулышатанын аайлашкылап-шүүшкителеп јатканыс бу эмей дежет.

Мынанг көргөндө, бистинг тил-түүки, культура, экономикадагы ѡмёлөжү, јадын-јүрүмистинг башка-башка бөлүктөриндеги колбуларыбыс күнненг күнгө, айданг айга тыныйтанды иле билдирилү. Эмди биске бу текши ёзүмнен такып ла туураптында ёскүзиреп артып калбаска, бу јанынан аайлу-башту јол салып, бирлик-чокум ууламы тургузып, текши түрк јүрүмге табынча кожылары керектү. Је ого канайда кирип туружатанын бистерге, алтайларга, анчада ла Сибирдеги јуртту түрктерле – хакастарла, танды-тубаларла, шорлорысты, байаттарысты, уранкайларысты да ундыбайташтабай, калтазы калынг якуттарла кожо бирлик ууламы тургуспаска болbos деп, олордын билимчилирине шүүлте бергем. Ненин учун? «Ыраактан киштежер, јууктан тебижер» деген кеп сөзибис бар. Баштап мынайып јууктажып келип, чындалтсан кучактажып, најылажып јүргенистен канайтса да, төркиндеш төзибис иле-јарт эмей. Је анан, теренжиде кайып, алып келзенг, канайтса да, олор бистен сүрекей ыраагы ла башкаланып калганы база сезилер. Ненин учун дезе, ол ло турктардын бойынын арказында – мун јылга бистен башка ёскён культуразы, јадын-јүрүми, мун јылга бузулбай турган эл-государствозы, мусульман цивилизациязы, социальный төзөлгөзи башка обществозы ла эмдиги Бадыштын экпиндү камааны бар. А бис – Советте ёзүп-чыдаган, ёрө күнди јаны көргөн оок калыктар. Онон, бистинг ортобыс ырашканынан бери 1200-1300 кирези јыл ѳткөн, ортобыста 5-6 мун чакырым јер-тала, кёни ле учса, 5-6 saat учуш. Онойып мен јууктاشтыра айдып јадым. Бу ортобыстагы юй лө телкемнин кемжү башказы туру. Је мынын ўстүнебис, алтай түрктер, чек башка көчкүн цивилизациянын албатызы. Онын учун биске олорло јууктажарга, таныжарга тапту аай керек. Манг бажынча барып табышсабыс, учкун бызыруун чылап, күие де береристен айабас. Бис Алтайдын улу ады-чабына тен болорго, чынынча, эл-калык кемибисче бис арай јабыс деп ағын-көгин айдайын. Биске бойысты түрктер деп чокым билинерге, јадын-јүрүмистинг аайын,

јанг-көрүмистин төрөзин јанырта кубултып, быжулат албай жада текши түрк телекейге кирерине арай эрте. Бу тегин соот айдыш эмес, канча јанынанг канча јылдарга сомдоп-темдеп келген бек шүүлте.

Тил аайынча ондо болуп јаткан керекти көрүп турал, санандым: бу бис, мында бир уушча улус, 75 мунг – же ол канчыдан? Текши Сибирде тун укту түрктер – бис бир миллион чыгарыс па? Ак-јарыкта дезе эмди түрктер, бойлоры тоозын алыш чоттол турганыла, јүстенг эки јүс миллионго јуук. Бис олордынг ортодо не? Јүк тамчы. Айса, ичкери арбыдалаң өзөрин сананар ордына, биригижер ордына бис мында тегине ле бөлинижип, сөс blaашкылап турганын сүреең каткымчылу. Јок, ачымчылу! «Түгэнген тоорғы түгин жиир» деген бирүзи. Ол бистий ас калыкты «диалекттер, субэтностор» сайын угы-төзиле ёнётийин бөлип, јик табатаны, ортобыстан жарапга шаанчык кагатаны – эмди ѡдүп, коскорылып калган каршу политиканынг ойныны. Ондый политика шорлонып калганын улу орооныстагы косколонг чак бу јылдарда иле көргүсти. Эмдиге јетири мыны канайып аайлабай, аамайтып отурганыс, карындаштар? Эмди башказын јоктоп истеери эмес, бирлигин, јуугын табыжары учун улу кыймыгу башталып калган. Ого бис турушпай, туура тееп, опсыркаарга да муукансабыс, улу түрк бирликке жаан чыгым болбос. Олор оны сеспей де калар, је Алтайдын маанызын айландыра јуртtagan ага-карындаштарыстан ѡрё көдүретени јаныс бис эмезис. Улу Алтайда эмди јаныс бис јуртап јаткан деп бодобос керек, – аյыктанып көрөлик. Ўч улу тенистинг ортодо айакча јуртту албаты эмди бис. Кайдён, кемге јайыларыс, айылдаштарысла колбуларды канайып тударыс, канайып тил табыжарыс? Торсугыс эмдиге тынгыгалак, тообыс эмдиге јүс мунгнан ашкалак, өзөк болотон эл-төрөбисти эмдиге танып болбой отурыс. Ордыбыс каный, түрк телекейлик күрееде төргө чыгып боловыс па? Онызын мык сананып-шүүп көрөликтөр. Канайдар, каный жолло баар, канайып аргаданаар?

Эмдиги түрк телекейдеги ағын мындый: бис казах деп, алтай деп ангыланып аданбайлык; бис түрк, азербайджан, татар, якут деп бөлинбейлик. Бис – ончобыс түрктер, бис башка-башка айрылу-салаалу, је бис бирлик түрк калык.

Јаныс аргымак јалынан тараган кылдарыңдый бис. Јаныс аданан таркаган уулдарыңдый бис. Онын учун бис јер-јерибис аайынча: алтай түрктери, кыргыс түрктери, казах түрктери, татар түрктери, Турцияның түрктери, бис јаныс калык. Биске текши Журт керек. Биске текши тил керек. Айрылганын јандырар, бөлингенин јуунадар. Озо баштап наукада, бичикте, телевидениеде, радиодо, кинодо текши ондожор ортот тилди орныктырып төзөйлик. Ёлғон тилин тиргискен, очкөн жартын орныктырган Израильден, еврейлерден тем алалык. Биригип-шүүшсе, бир аайы чыгар, бирлик терминология, јаныс аай орфография јазаар. Јазап тындалансаар, түрк тилдердин бойы ортодо эмеш башказы јаныс айдылыжында, орфоэпияда, башка бичижинде. Оны јаныс коолго кийдирип, бичикке јарадып алзабыс, ўие сайын тилибис ойто јууктажып, озогы ордына кире берер. Онын учун јаныс алфавитке – јаналипке, эмезе јебрен түрк бичикке ойто көчөр бө деген сурек повесткага тургузылды.ötкөн Улу Жуунан озо СССР-да бистин тилдер јаналипте јазылганын јаан улус билер, эмди де ундумбаган болор.

Ортот тилдин алфавиди, грамматиказы, терминологиязы ла сөзлиги аайынча тил билимчилир экпиндү шүүжүлер откүрдилер. Ёопсинишпес тартышулар да болды. Анчада ла түркмен, ўзбек ле азербайджан билимчилир кажызы ла бойының тилинин күрме-аайының ла ўзүк-табыштарының текши болотон тилдеги орды учун тартыштылар. Угуп отурап болсонг, тескери тебингилеп, кажызы ла бойының анылыгын, башкалыгын откүрерге чырмайат. Кыргыстар, казахтар кыйазынан сөс blaажуда туружып, башка-башка тилдерди бир казанга салала, эт чилеп канайып кайнадатанын аайлап болбой турганын айдышты. Эмди мынан ары бастыра тилдерди текши тилдин айрылары-диалекттери деп көрөр бө, айса ончо тилдерди угы-тёзи аайынча курлай тартып, эки-үч төс тил эдип алар ба, јаныс онын кийинде бир тилди төзөөр бө деп керчешти. Ононг улам ўзбектер, түркмендер башкаланып, база јааныркагылап, акасып турганы билдириди. Же учы түбинде, бириктире курлайтан болзо, онызын төс, тазыл сөстөрди ылгашканы ажыра јууктажар деп јөптөшкөн. А төс сөстөр кемде? Араб-перс тилдердин Орто Азиянын, Азербайджаннын тилдерине анчада ла терен шинги калган

сöстöрин туура таштагылап ийзе, бисте, Алтайда, Сибирде журтаган түрктердин ёбрендик, чон сöстöри орток болуп артып калар... Онын учун бистин тил-билимчилер анда бир жылдын туркунына тоомжылу ла экпиндү иштегежин, би бистин күнчыгыш түрктердин – алтай, тыва, хакас, кыргыс калыктардын тилинен анчада ла кöп сöстöр кирер эди. Орток түрк тилди ончозына ондожор эттире, бир жанынан, Бадыштын сöстöринен гайрыларга келижер. Экинчи жанынан, бистерге де тöзи башка, темдектезе, монгол тилдерден кирген сöстöрди түрк синонимдерле солыбаска болbos. Мында керек жаныс сöстö эмес, је тил-эрмектин күрмезин де түзедип, грамматиканын ўлгүлерин де солып тапташтыратан сурак туруп жат. Көрдигер бе, кандый белен эмес неме? Орток сöстöр – ол бистин түрк тöзöлгölү тилибистин тöс сöзлигинин ўучези туру. Ол кажы тилде 60, кажы тилде 50, алтай тилде 60-70 процентке жуугаш. Түрк тилдердин түүкизи – ол кем кандый калыкла коштой-коныштай, айыдаш жатканынын кере темдеги. Бистер арабтардан, перстерден ыраакта журтайдыбыс, олорло бисте колбулар ас болгон, онын учун олордын сöстöри бисте јокко жуук. Же түрктердин кöбизи мусульман жантын коолына кирген, олорло чактар туркунына колбулар туткан, колый журтаган. Казахтар бисти калмыктар деп чололоп адаары да, бир сананза, жолду. Эн тöс түрк укту жон – бис, је ол ок ѡидö Тöс Азиядагы түйүлген-куйулган түүкилик собырулардын аайыла бис «калмак» болуп, кайыларга жеткенисти бодозоор! Коштойын жаткан элдердин камаанына канча чактардын туркунына кирип, жаба журтаганыстан улам бистин тилибисте монгол, орус сöстöр кöптöгөнинде кайкал јок. Мыны биле-тура, ол ок тарыйын түрк-монгол тилдер ёбрендикте жаныс биледен гайрылып чыккан учун бисте орток сöстöр барын база уннуптай, онызын ылгап-танып, болгон ло сöсти јеерип, калканын каалгазына кийдире айдабас керек.

Экинчи амаду – текши сöстöрди бириктире жууила, бастыра диалект айдылыштарын туура таштабастан орток түрк сöзлик жазап чыгарары болуп жат. Откён чакта ондый улу ишти академик В. В. Радлов бүдүрүп «Опыт словаря тюрских наречий» деп 4 томду улу ном жазап чыгарган эди. Же эмдиги бүдүретен иш онон до улу ла бек чынгыйлу

болов учурлу. Эмди мыны бодоштырып, сананып көрүгер; калганчы катап онду деген алтай тиldинг сөзлиги качан чыгарылган? «Ойротско-русский словарь» Москва 1947 јылда кепке базылган. Онон бери бу бистерле не болгон? Ненинг учун толо эмес те болзо, ол ок сөзликти ойто-такып не чыгарып албаганыс? Кем буруулу? Башыл бистин ГАНИИИЯЛ 40-жылдыгын байрамдап темдектеди. Же бисте эмдиге Алтайдың түўкизи де, Алтай тиldинг сөзлиги де јок! Бу керегинде мен канчын-јаш тужымда, 1973 јылда, коччурис аайынча Конференцияда согүп айдар деп туруп, канча јылдарга кыйа көрдиргем де, истеткем де. Ол докладым эмдиге жетире чыгарылбаган јадыры, ончо јуунтылардан чыгара таштагылап койгон – обкомнын ла ол туштагы институттын јаандарынынг јакаан-табыла. 1981 јылда Тил аайынча јаан конференцияда бичиичилер адынан «О языке алтайской художественной литературы» деп доклад эткем, ондо база ок мындай ок шүүлтелү сурек тургускам. Алтай сөзлик керек деп. Алтай тиldинг јартамал сөзлиги керек деп – 50 муннан ас эмес сөстү. Калганчы 30 јылдын туркунына алтай литература тили көнгип-элбеп ѡскёндө, кубулганда. Же онон гайладулу анализин тил-билимчилерис эткен бе, јок по? А бичиичилердин кажызынынг ла тилин кем шиндереп, тапташтырып көргөн? Словарный составын. Лексиказынынг анъылыгын. Кемнин тили чындалтанг байлык ла чечен – бескеге салып көргөн бө, јок по? Кебедел системазын? Бу сурактарга каруузы бүгүнге жетире јок, болов до аргазы јок. Бисте алтай тилди ѡскүрерге, јарандырарга чокым ууламжылу иштеген де, иштеп те жүрген бичиичилер, поэттер ас эмес – олорды ончогор бойыгар билеригер. Же тапту иш эдип-бүдүрип турунг деп мактаар-јомбөр ордына бисте ўречиркейтен, укааркайтан, коптожотон «ала саныскандар» астагалак...

Ондо база бир мындай аярулу неме не болды дезе, түрктер бой-бойына јуугаш та болзо, же эм ўстине тил-билимчилерине де ондожып чокым билим-куучын ёткүрерге билдиirlү чаптык болгоны... Тилин билишпези-ондошпозы! Бистинг азыйгы Совет Союзта јурттаган тюркологтор жаныс жандай, чаламык ўредёлү болгон, ончозы орус тилдү, кезиги дезе бойлорынынг төрөл тилин де жетире јакшы

билбес. А симпозиумның ишмекчи тили – Турцияның түрк тили болгон учун олор кёни орус тилле эрмектежерге эпјоксынгылап турды. Бат, ол түрктерди көдүрерге эмес, бөлиирге, яарга откүрилген политиканың түбеги ле каршузы. Билимчилер деер, доктор деп јамы-чуулу деер, а жетиреjakши төрөл дö тилин, төрөгөн дö тилдерин билгилебес! Мының бажында кöп саба тюркологторго трибунадан бойының тилиле айдынарга келишкен, је бу этнографияның фольклор концертин откүретен сцена эмес ине. Анчада ла бу бери бис jaар күнчыгыш түрктердин кыпчак ла уйгур күрмелү тилдерин Бадыштагы огуз-турк тилдүлери жетиреjakши ондобой јат. Азербайджандарга, гагаузтарга, түркмендерге јенил, олордын тили турктартыйынан jaан башказы јок... Кавказтын да түрктерине јенил. Турк тилди билер билимчилер докладтарын туркташ кычырган. Бистин А.Т. Тыбыкова озо баштап алтай тилле куучындайла, экинчи такып орустап сөс айткан. Симпозиумда синхрон-кош кочюриш болгон – турк тилден оруска, орустан – турк тилге. Ондобой тургандары кулактуушту тынгап отурган. Је кажызы ла бойының тилиле, кем кыргыстап, кем казахтап, кем сойонгдол-тувалап куучындаарда, турк тилмештер чат аайлабай, отура калган. Оның учун чындык бирликке, билижүге жетире ажулар кöп. Бу тушта меге панславистттер конгрези керегинде Ф. Энгельстин айткан сөстöри кирген. Панславистттер jýс јыл мынан озо Прагада јуулышкылап, славян тилдерге јаман базынчык немис тилди талап айткылап баштаган, је экинчи ле күнде бой-бойлорының ыражып калган тилдерин ондошпой, ойто ло көрөр күүни јок то болзо, је белен текши немис тилге кочёлө аайлашкан. Ортобыс тын ырашкан учун эмди, мынан да ары база узак öйгö биске эрмектежер-билижер орток тил – орус тил болор. Анда да, Анкарада, түрк билимчилер бис, бой-бойыс ортодо, анчада ла Совет Союз болгон тергееден келгендер, орустап эрмектешкен туруус. Је Турцияның тюркологторы орус тил билер эмес. Анда иштеерге арткан тюркологторго озо баштап Турцияның түрк тилин ўренерге келижер, ѡскö арга јок.

Тюрколологияның учуры эмди бисте чек кубулып, јүрүмдик учур алынып јат. Азый, каный бир лингвист түрк тилинен тоолу-тоолу темдектер алып, бүткүл статьязын

кёндүре орустап бичиитен эди. Эмди тюркология чаазында чоокыrlайтан билим эмес, је эттү-канду, ўйелў-сööttü алып-баатыр болорго тыны кирип, торсугы тыңып келди. Ол политикабыска аай беретен ууламылу болор. Мынанг ары бис ёскö дö сфераларда кижи ле болгоны бисти базынып, јуугысты эмес, башкабысты истейтендердинг, мекегипотезалар јайатандардын колы-будын кыскартар, тилин-оозын сулуктаар турубыс. Аңылузын эмес, текшизин табары, тапташтырары баш алар учурлу. Биске ёлüm эмес, ёзүм керек. Бырыксыш эмес. Ёзүмис дезе – бирликт. Ёмөлик иште. Јүрүмис – ёзүмде.

Келер XXI-чи чакта түрк тергеенинг бастыра түрктери тенг-тай текши калык болуп биригижип, ёмё-јёмё иштежип, аргазы табылза, бирлик Эл-јуртту да болотоны керегинде куучын. Амаду-санаада ондый болтыр. Је ого јетире ѡол узак. Ондый да болзо, биске мынызын база да билип-айладып, карап-шыгалап отураг керек. Мен бодозом, Евразиядагы эмдиги политикалык, түүкилик ағындар бу бойынча баргажын, бистинг Совет ороон болгон Тöрөлис ойто орныгып болбогожын, мындык түрк бирлик чындалтант јүрүмдик кеп алынардан айабас. Бистинг Алтайыска бу керектен тууразында чат астыгып калбаска, бу ага-карындаштарысла јууктажып, табынча билишпес аргабыс ѡок. Көмё базылып калбаска. Келип јаткан кал-үйенинг ѡйинде оок калыктарга танынан јүрүм ѡок. Була болуп јаткан керектерден, терегерди эмди сыйра тартырып, жара тоноттырып, јüs јылга тескери чачылтып, бойыгар да керектинг аайын јакшы билип јадыгар. А бу башталганы ла бу. Мынанг ары не болор?

Республикабыста Башкарунынг кеминде, науканынг башка-башка бöлükтеринде бу колбуларды тöзöönдöй ёткүрерге, чокым орган-оток керек болуп јат. Стратегияны ла перспективаны озолондыра айладып шүүйтэн какбаштар керек. Кöспöкчилер, айлаткыштар, кыра чотонотон аналитик-политиктер. Онызы јогына «экономика, экономика» дежип, бодоп ло канайып та быркырашсабыс, билдиrlö тута болбос. Быјырап, јайрадылып јаткан бүткүл ороондо ёнгjük отурган ортолык эmezis бис. Кандый ла керекте аай-тöзöлгö керек.

Мени Түркейенинг тыш керектерининг министерствозы аңылап кычырганынынг шылтагын айдып берейин.

Республиканын Ўстиги Совединин Тыш керектери Камызын 1992-94 јылдарда башкарып отура, туй эки јыл мынан озо Москвадагы Түрк элчиликте окулу колбулар тургузарына баштанкай эткенис. В. И. Чаптынов түрк элчиле бичик-билик алышкан. 1992 јылдын август айында јөптөжү-эрмектер откүргенис, былтыр бистинг делегациябыс оноор баратан болгон, је төс жерде öён-бökön башталып, јаны выборлор откүргениле колбой бу керек токтоп-тура калган. Мен бу иштен эмди јүрүп те калган болзом, је бир баштаганын учына жетирер амадула мени республикабыстын Башкарзузы бу симпозиумга баратканымды тузаланып, бу керекти учына жетире эрмектежип чыгарсын деп бўдўмji-яқылта эткен.

Жолой Москвада бу јанынан Турк элчиликтин 1-кы качызы Х. Акынчыла туштажып, такып эрмектештим. Турцияда марттын учкары выборлор ёдётён учун бу эрмек-куучынды Анкарага једип чокымдаар керек деп шўулте эдилген. Симпозиумнын ёйинде бош-чёлөö ёй таап, ТИКА-нын окулу јамылу бийлериле, дипломаттарыла, орооннын Саду-Промышленный Палатазынын јааныла ангулу тушташтым, једимдў куучындар откўрдим.

Эмдиги Россиядагы јаны айалгала колбой, Федеративный Јөптөжү туура ташталып турганынан улам, турк дипломаттар бис слерле бастыра колбуларды тударга белен де болзобыс, је политикада слер, Россиянын ичиндеги республика учун, бого буудак боло бербезин деп, мыны Россиянын МИД-иile колбулу откўригер деп айдышкан. Россия ичиндеги деген республиканы олор эмди, эки јылдагызына көрө, ангулу эл-государство кеминде окулу кычырар аргазы јоголып калтыр. Бистинг республиканын делегациязынын јол-јоругы бу Саду-Промышленный Палатанын кычыртузыла ёдёр аргалу. Делегациянын јол-јоругын апрельдин баштапкы јарымында откўрер эдип јөптөжөлө келгем. Москвага кайра учуп келген ле тарый В.И. Чаптыновко, В.И. Петровко эрмек-куучыннын турултазын төкпой-чачпай айдып бергем. Онын кийнинде Москвадагы түрк Элчи Айхан Камелле база такып туштажу-јөптөжү болгон. Эмди керекти мөрлү туузылтып чыгарары артты.

11 февральда ороонның президенти Сулейман Демирел симпозиумның туружаачыларын бойының Ёргөзине кычырганын айдып берейин. Туштажу энгирде откөн. Айылчылар ёргөйгө аңылу списокло откүрилген. Мында менен башка А. Т. Тыбыкова турушты. Демирел күндүлү туштажу откүрер кыбының эжигинен чыгып келеле, кажыла айылчыла кол тудужып жакшылажып, ичкери ёдөргө кычырды. Узун столды эбира отурган кийнинде, пресса, ТВ ижин туузылткан тарый, Түрк Төстин, ТИКА-ның, Түрк Тил Отогының бийлери симпозиумның ижи-тожыла оның учурыла таныжу эдип, кайдан кандай улус келгенин президентке тоолой айдып берди. Оның кийнинде С. Демирел уткуулду узун сөс айтты, түрктердин карындаштыгыла ѿмёлөги Ѽзөринин ууламыларын канайда ондоп турганының төс шүүлтөлөрин чокымдаш жартады. Анчада ла Россияның түрктерине ајару этти. Ол тушта оның айдылган шүүлтөлөрели бу жуукта «Независимая газетада» интервью болуп чыкты. Түрк калыктарга, анчада ла Россияның ичинде журтаган түрк калыктарга, Турцияла колбулар тудары элден баштап Россия ла Турция ортодо эптү-јөптү, жакшынак колбулардан камаандузын темдектеди. Мындың ок шүүлтемди мен ол тушта Россияның түрк билимчилерине ле Турцияның оқылу бийлерине база айткан эдим. Мынан көргөндө, ол до жанаңда, бу да жанаңда ондожу бар деп айдар керек. Түрктерле колбуны бис бойысты Россияның албатызы деп чокым биле-тура тудар учурлубыс. Ол орооныстың текши жаан политиказына тузалу кожулта боловы жарт. Культурада, наукада, экономикада колбуларды эмештен-эмештен баштаар керек. Якут, тува билимчилерле тил алышканымнан олор мендеп сабырт эткилейле, чала ажа конгылаганын сестим.

Куучынын божодып, С. Демирел кемде кандай шүүлте, сөс бар деп сурап, јөп берерде, ончо билимчилер алаатып осбос отура түшкенин аяардым. Кезек юйгө шык эде берген. Кытайдан ала Жарманийага жетире түрктер ортозынан Алтайдың ады-чабы аңыланып ундулбазын деп сананып, туруп чыгала, сөзимди айттым. Чокым алтай тилле айтканым олорго ончозына кочюриш јок жарт болды, учурын жакшы ондодылар.

Сös айтканымда эки шылтак болгон. Баштапкызы, кийинде, удаbastan бери Алтайдын делегациязы келгежин, керек-ярагы кöп президент Алтай Республика бар деп, онызын унутпай эзедип отурзын деп шүйтеним. Жедимди быжулаары керектүй. Экинчи жанынан, ада-обёкölöрис ырашканы 1200 жылдан ашкан болзын, онон бери олорло бистин ортобыста колбулар качан да болгон эмес. Улу орооннын президентинде Ёргөөзинде тörö-töс тирий алтай тил угулзын, Айлу-Күндү, Кок тенгерилү Алтайыстын сөзинин жанылгазы мында тös жеринде томулып калзын деп, Алтай-Кудайдан алкыш сурал айдынганым ол. Албатым билzin. Учында олордын түрк тилиле кочуриш керек пе деп сурадым. Демирел куучынымды угуп, чырайы жарып, күлümзиреп, жок, керек жок, ондодым деди. Менин Алтайдан – Алтын жыштан, алтын туулардан келдим деп айтканыма аай эттире С. Демирел «Мен де Алтайдан келдим» деп айтканы ондо јуулган ончо улуска сүреен сүрлү угулган болтыр. Бу президент бойы да эленчек кыбын эскертип, мен де Алтайдан келдим деп айдынып турду дежип, ээзи болгон турктар да, айылчы болгон ончо билимчилер де «күрр» эдип кайкашкан да, сүүнижип, мени уткуп айдышкан да. Эртенги де күндерде Алтайдын адь-чабы алкалыш-макталыш турган солун-соот туш болды. Канча калыктар ортодо, канча түрк тергеези ортозынан Алтай Улус мынайып темдектелгенин айтпаска болбос. Бойым учун эмес, Алтайым бары учун оморкош. Айла, аяарып калганым – элден ле баштап Ёргөёнөн чыгып келедеристе, мени кучактай алыжып уткугандары – карындаш казахтар, онон Балкан түрктери – Румыниянын, Молдавиянын, Югославиянын, азербайджандар, кыргыстар. Түрктер карындаш та болзо, же кылыхтарыс база башка ла эмей. Кем де ачык-жарык, кем де акту јүрегинен, кем де тегин онойдо – этикет учун уткуган.

Онын учун сананганым: Алтайдын улу адына турарга, бистерге, ас-мас алтайларга, чындаптан тоого кирер Эл болуп ёрё көдүринерге, онгжип özöргö, мынан ары шак бу ууламьыла укаалу-тöрөлү иш көндүктирип керек. Же оны бүдүрери кандый күч керек!

Мынан ары бистин улус Турцияга иштү-тошту, керек-яракту јорыктап баштаган сайын түрк тилин жетире билбес

болгонын көргүссе, бойының јанын-төрөзин, Алтай-Кудайын, јакшы кылыгын ла чегин јетири билбезин сестирсе, бойлорын көдүрип-тудунып чыдабас болгожын, бис сүреен эп јок көрүнерис, јаман адыс та чыгып айабас, төмён дö түжерис. Темдек эдип, бу ла эмдиги алтай эрмегисти алалык. Оос куучыныс ла бичиктеги тилибис – чек ыраак башка. Бистинг тилибистинг күрмези чат бузулып калган, талыр-булур тил. Чындал айдар болзо, бис колый-кайлык эрмектү улус. Ајарганаар ба, бу бойыс ортодо канайда куучындажып јадыбыс?

Мен Балкан түрктерле сүреен эптү-јөптү најылажып јүрдим. Югославияда Косово округта Приштин городтон профессор Ниматулла. Бухаресттен билимчи, поэт, фольклорист Энвер Мамут, гагаузтар Степан Курогло, Гаврил Гайдарджи. Көрзөгөр, анда да, ыраакта, Дунайдын јаказында, бистинг карындаштар бар. Олор барын мен азыйдан бері билип јүретем, је јолугыжып танышкан эмес. Анчада ла Румынияда Добруджа город күйунында јурттаган түрктер, олорды ногай татарлар дежет. Олордын тили алтай тилге сүреен јуук, чырай-кебери де түнгейсимек. Суразам, олордо ак маймандар, кара кыпчактар бар болтыр. Башка да сөйктөр бар. Кёбөктөр, кобыйлар.

Ниматулладан јуулу-чакту Босния-Герцеговинада керектердин аайын сурап, ондогы эл-калыктардын бүдүүзиле соныркарымда, ол мынайып меге јартады – мен оны тегинде де билетем, је онын бүдүмжилү јартамалын угуп турбай: босняктар деген калык – ол ок сербтер, јаныс јандаганы – мусульман, онын учун эрмеги колый-телий, бир сөсти славян-серб тилле айдар, бир сөсти – түрк тилле. Айдарда, эмдиги алтай эрмегиске, түнгей болтыр деп кокырладым. Бис база ондый чоокыр-теекир тилдү-эрмектү болуп калганыс кемге јажыт? Ўстүне ойрот тилдин камаанына соктырып, глаголдордын учын јапшира-јапшира, эки сөсти јаныс эттире айда салийип: айдып турган, тудуп турган эмес «айттран, туттран», «баралык-келелик» эмес «барак, келек». Же бу не онгду эрмек?

Оноң А. Тыбыковага «Je, көригер эмди, бис анда ич бойыбыста бодоп ло орфография бажында блаажып јадыбыс, бойыбыс ла ару алтай тилибистинг күрмезин сы-

рай ўреп алала, саң тескери ээжилер тургузып, јөптöп алала, бажыбыс туйукталып калды. Мынынг чек јастыра болгоны эмди ле бу симпозиумда јарталып келди, түрктер текши орфографияга, јаныс аай бичишке кöчкүлөп јадарда, бис дезе там ла там азып, ага-карындаштарыстан там ыраҗып, кайдоён дö «Аба-ыштынг» түбиндöйн азып барадыбыс. Ол байагы оос ырылар «ы»-лардан, шыркыраган «з», «ж»-лардан айрылып, эрин чёйилер, сингармонизмнин аайына кöччүрөр керек» дегенин укпай јадыгар ба дедим. Кöп саба түрктер чын айдып, чын бичигилеп турарда, бистинг ыраланып турганыс не? Түрктер ончозы: «О, алтай тил – тöс тилибис! Оо, алтай түрктер – бистинг тöстöрибис, ада-öбöкölöрибис! Жайааны jaан эл!» дежип турарда, а бис бойлорыс тескерлеп, кайда баратканыс?! Чындап та, тöс тил, тöс эл болуп оморкоор, öрлөөр ордына, та кандый да туура барган тырык будак чылап, кандый да јарты јок, угы јок «самоед» тöзöлгölү диалекттинг кемине түжерге турган чылап, албанла тилибисти ўреп-артадып јадыбыс, ээ-чаалта!

Бу јанынанг јастырабысты түзедип, ойто јаныданг özök ичине јыдуданг чыгып, текши коол-агынга киретени – алтай тилге jöryümдик некелте.

Симпозиумда трибунача чыгып айдарга менде ажындыра бир јылга белетеп алган докладым јок болгон. Онон терен билимдик-научный куучынды түрктеп айдарга менинг лексикам, сöзим ас. Тегин онойдо турктап мен эрмектежип јадым. Он күнгө jöreле, турк тиldинг коолына јетире кире бергем, он беш јыл мынанг озо аспирантурада эмеш-убаш ўренген тил болзын. Жеjakшы эрмектежерге меге анда бир ле ай керек, а бир јылча jörcsem, ол тилле бичий де бергедийим деп бодойдым. Күнүнг сайын эрмектежер практика керек. Казах, кыргыс, ногай, карачай-балкар, кумык, татар тилдерди мен jakшы аайлап та, кычырып та, тегин онойдо эрмектежип те билерим.

Же симпозиумнынг ижинде эртен турранан түн ортозына јетире мен ончо тюркологторло тапту jakшы эрмектер ёткүргем, бой-бойыска кöпти айдышканыс та, шüүшкенис та, билишкенисте. Ончозын айдып берерге база анылу интервью эдер керек эмезе бичиир керек. Анкаранын, Измирдин,

Кайсерининг, Истамбулдынг, Муланынг, Мармаранынг, Коныйанынг билимчилериле жууктада таныжып алдым. Мени кайдаар ла бойынгнын санаанла лекциялар кычырарга ишке кел деп кычырышкан. Мынан ары көрөрим. Алтай литературанынг ла фольклордынг эки том антологиязын жазаарга јөптөжү тургускам. Олор меге мыны ўч јыл мынан озо иште деп айдыжарда, бойым керексибegen болтырым, ол бойымнынг жастырам. Эмди эки тапту том чыгып калар эди. Американынг, Кытайдынг, Жарманийанынг, Казахстаннынг, Азербайджанннынг, Кавказтынг түркологторыла көп-көп куучындар болгон.

Иштейтен баштапкы ла күн олор мени күндүлү президиумга – төргө чыгарганы база учурлу болгон: менен болгой, жажы да, жамы-чуузы да жаан аксагалдар болбогон эмес, же ондый отурышты олор, турктар, база ла Алтайдын кижиzinен баштаганы Алтайыстынг жайааны жаан учун эмей база. Ајару да, күндүү-күрее де жетире болды deer керек.

Бу тил-билимчилердин баштапкы туштажузы болгон, мынан ары литература шингдеечилердин, түүкчилирдин, фольклорист-оыйнчылардын туштажуларын ёткүрери темдектелген. Текши түрк калыктардын тапташтыра түүкизин бичиир дегени солун. Ол качан да, бүдер чагыстан бери онойып бириктире көрүлбеген эмей.

Кытайдан Пекиндеги университеттинг профессоры Турсун Айупла, ол уйгур билимчи, ондо кандый түрк калыктар журтап жатканын эрмектештис. Алтайга жуук кандый калыктар ла тилдер бар деп угуштым. Бистердинг угы-тозибис не калык болгонын јебрен телениттерден, төөлөс-тодош көк түрктерден бери база айдып бердим. Уйгур, казах (абак-керейлер ле наймандар), кыргыстардан башка Кытайда оок-теек түрк аймактар ас эмес. Темдектезе, эмдиги түндүк-күнбадыш Ганьсу провинцияда сары уйгурлар, кара уйгурлар, саларлар бар. Ойроттор, ол тоодо кошуттар да, ураттар да, ёлöttör дö ас эмес. Же былар монгол тилдүлери. Сары уйгурлардын тили бистинг Аба-Жыштагы түндүк алтайлардын (абалардынг, тубалардынг, какастардынг) тилине жуугаш. Бис олорды чек билбезис. Айса болзо, керде-марда озо чакта ўзүлеле барган алтай улус болор бо? Лобнор көлдинг жанында тегин уйгурлардан башка эрмектүзи бар, оны суразам,

Турсун Айуп онызын јакшы бойы да билбей турды. Кытай – калың тергее, ондо бистен болгой, миллион до калык тамчыча бодолот. Бистий бир ууш улуска көстөри тийбей де турган болордон айабас. Буурыл-Токойдо озогыдан арткан-калган алтайдың уранкайы ла көк-сойонг дайтын сөйткүй эки-үч јурт улус бар. Олор кемдер? Кем барып шингдеер? Бистин жииттерибис качан силкинип, јалкузын ла боодузын таштаар?

Онойдо ок бу Чуй-Бажының ары јанындагы Күнбадыш Монголияда јуртаган туба улус деп албаты бар, бойым олорго 1981 јылда јолыккам, олорды танды-туваларга кошкылап жат, је чынынча, бу биске јуук комды-сойонг дайтын улус. Олордың тили чала шорлорго јуук деп угуп калгам. Сөйткөри де абаларга јуук. Кем билер, олор Ойрот тужынан ондо артып калган улус болор бо, бистинг сойонгдордон айрылган болбой.

Бу бистинг түүкибисти, угы-төзисти та билбезинен, та онётийин, је ўзе булгап койгоны эмди јарталат. Озогы ла атту-чуулу авторитеттер дайле, бистинг јаны түүкичилерибис олорго јазымы-эренизи јогынан та не бүдетен, та не «көрүже-көрүже көш эдетең?». Керей-казактарла, найман, анчада ла каратай-казактарла бис јуук төрөгөн болгонысты јакшы онгобой јадыбыс. Ончозын эмди јаныдан ойгортып, шонкордый курч көслө јалтанбай не көрбөзис? Ёйлө кожо јаны концепциялар, бодолго-шүүлтөлөр керек. Ненен јалтанар? Эмди јалтанатан базынчык идеология јок. Бодоп укааркайтан, јабыс көрүп көмөлөйтөн јамылу соксоолор, карын, јок. Чындалтантан чындык түүкичилер, шингжүчилер болор керек. Эмди баш иштедерге, карын да, јакшы ёй. Бистерди бодоп ло «түндүк» ле «түштүк» алтайларга бөлүп койгон, эмди бара-бара јаан јеткерге экелерге жат. А көрбөёчи-билбеечи болуп содонгожып ла јадыбыс. А канча чактарга ары-бери кочүшкен, одүшкен, кудалашкан-алышкан деп билбезис пе? Бу ла јуугында С. С. Каташла кожо Хакасияга јүрүп келдим, јолой Абанын тайгазын ажып, шорлорго јолыктым деп байа айттым. Хакас карындаштардың угы-төзин лаптап шингдеп јүрер болзом, биске бу Улаганның улузын, Кан аймактың бир канча сөйткөрин, Аба-Жыштагы аймактардың түүкизин ле сөйкезегин јанырта көрөр керек. Радлов, Вербицкий ле бичиди, айтты дайле, олордың бодолго шүүлтөлөрине канчазын

тайанаарыс, калыгысты канчазын бултаартарыс? Болор эмес пе? «Туба» деп не адалганын эмдиге јакшы билбезис, бодоп ло бой-бойысты андыжып, чололожып отурадыс. А эм көрөр болзо, түндүк Хакасияда, эмдиги Красноярск (Кызыл-Жар) крайдың түштүк-күнчыгыш куйунында Туба деп суу бар. Енисейге онг јанынан агып кирген. Орус казактар ол јерге келерге јетире бу јебрен кыргыстардың јеезелү јурты болгон, төрт княжествого (улуска) бөлүнүптири. Бирүзининг ады аккан талайынынг адыла Туба болтыр. Оны јакалай јуртtagан кыргыс укту улус бойлорын туба деп аданары јолду. Бодоштырсаар – Байат кижи, Майма кижи, Чуй кижи – кем кайда јуртtagан, талайынынг-тайгазынынг адыла аданган. Чөрчөктөристе де ондый эмес пе? Алтай да деп аданганыс јери-јуртыбыстынг аайыла эмей. Јебрен кыргыстарла тудуш болгоныбыс учун туку кайдагы Ала-Тоодо (Тянь-Шаньда) јуртtagан кыргыстарла (олордың ойрот ады – буруттар) јуук карындаш болуп турганыс бу эмей база. Јаткан јадыны, тили-оозы, уты-сöёги – ўзе јуук. Јаныс јаны башка. Је ёйlö кожо кандый ла калык башка-башка јанта коччуп-багып турбай. Бир ёйдö олор до, казактар да мусульман болбогон. Эмди де бис, босняктар чылап, ўч жара эренгис јанду улус канайып чогулып болчоктонорыс бу бүдүшисле?

Је, бат, 17-чи чакта јерине кирген орус казактарла бу кыргыстар јуулажа-јуулажа, олордың туткан Аба-Тура, Кызыл-Жар Тура, Том-Тура деген шибеелерин ѡртой-ѡртой келеле, күчи јетпей чөкөгөн, ойроттордонг олорды бойына кокуп, коччурıp алзын деп јайнап суранган туру. Эмдиги Алтайыс ол ёйдö Ойроттың Јуртына кирип турбай. Олордың башкызын бери коччурген, Абаканнынг ак таскылын ажырган, Аба-Жыштанг бери ёткүрген. Бир канчазы ол ло јышта ўренгени аайынча андап-кузуктап јүреле, анда ла эптү андык јер болордо, јурттаарга артып калган. Бу ла јуук ёйлөргө јетире Караголдың, Кан-Урсулдың эли-жоны Чойдың улузыла төрөёнсижип, айылдашып туратан. Оноор бир уулын јайзанг эдип берген деп куучыны да бар. Короты ичинде тубатдоштор бар. Ол јышта јолой андап јүреле, туку Байат, Аба јеринен бери келедип, артып калган карындаштардың уулдары дежер. Јышта арткан маймандарды јарыктар дежер, јарылала барган жон деп, Хакасияда Жүс суунынг јаказынан

келген качалар жүс-тодоштор болуп қалган. Мындың темдектер ас эмес.

А Кан-Чараста журтаган модорлор, аралар база ла Красноярский уездтинг јериндеги Кан сууның јаказынан келген эмес беди? Орус документтерде шак онойдо бичилет. А бис эмди бирёзи «чистый алтайлар», экинчизи – «тубалар». А чыккан-бүткен јери јаныс – Куурай-Сагай алтайдан, ябрен кыргыс јеринен.

Чуйдың, Улаганның улузында 300 јыл мынан озо болгон канду јуу-согуштарының јанылгасы Аба-Жарынак керегинде түүки-куучындарында артып қалган. Хакас түүкиде Жарынак деп атту-чуулу кыргыс бий Чолушман бажында 1697 јылда өлгөн деп бичилет. Је олор оны өлгөн деп бодооры да јолду, ары ойто јанып барган эмес. Је бу бистин түүки-куучыннан Жарынак черүзиле кожо јери-јуртын солып, мында јурттап қалганы јарталат. Аалга-ышык јер болзын. Мен оны эн баштап 70-чи јылдардың учкаары кайын адамнан уккам, онон база такып ёскö айрызын 1980 јылда Улаган јуртта С. Д. Куюковтон бичип алгам, газетке де, альманахка да салгам, онон бойымның бичигиме де кошком. Оноң, мыны такып куучындажар деп түштажып-эрмектежип турганча, былтыр бу јакшынак ёрөкөн божоп қалды. Је божоор алдында ол менинг орустап јазаганымнан ойто тебинип, бойы алтайлап јазаптыра бичип койгоны «Алтайдың Чолмоны» газетке чыгып қалган јок по? Мында каный да табыскагы бар деп, мен ол до јылдарда шүүп туратам, бу улусты көндүре ле теленит deerge чала эренгис болгоны сезилген. Је «теленит» дегени ябрен чактарда Калкада ла Казакта јўк ле ук-тукум эмес, је јуучыл-черүчил сословие болгонын јартап ийер керек. «Уранкай» дегени монголдордо, маныларда да база ла мының бир жүзүн чолозы. Казактар, мамлюктар аайлу черёү болгон улус. Оның учун ак-кёбök сёйкүтү қыргыс бий Жарынктың јуучылдарын черёү деп, теленит деп, чололоп адаганы бу јўрбей. Ойрот-каан Конгодойдың уулы Шунуны да Орус-Каанның јериндөён ыrbап барадарда кёдочилеп жүс атту телениттер ўйдежип барган, онон бери олор Байат сууны јакалай Абаның чөлинде јурттап қалган туру. Көрсөгөр, наукада Энисейдин қыргыстары јылыйып,

јоголып калган дешкилейт. Эмди кöröp болзо, бу ла Улаганда, Эре-Чуйда шургуп jüрген омок-јимек, аар-калап албаты бу ла атту-чуулу јуучыл кыргыстардан бүткен jürbей. Олордын укту јайзандарының угы-тукумы эмди де ўзүлбеген – кара-тöölöстöр Тадыштар ла ак-кöböктöр Очурjаптар бу jüрерде? Олор мында Сойонто, Тöрбötкö јуук тайгаларда куйактанып јатканынан да бодозоор – озогы 8-чи чактагы јебрен тöölöстöр, кök тürkter куйактанып јуртаган јеринен таптashтырса. Хакас ла бистердин карындашсып турганыс та мынан эмей. Алтайдын эки јанында јуртап калган карындаштар. Соёктори де атташ: керел – кергил, сагай-сагал, чор-чорос, ара, модор, туба, тöölös, кuu, кыргыс. Јерлери де атташ: Алтын-Кöл, Куурай, Кача, Абакан, Кан, Кем... 330 јылга башка јадала, кубулып та калбай, кöп немени, анчада ла јууны-чакты, öнötийин унуттырып салбай. Јаман немени алтай улус кökсине тударга сүүр эмес. Откүрип койотон ак јаныбыстын аайы ондый да.

Онын учун түүкибисти теренжиде ле элбеде казып, јаныдан айладып, чындык алтай историяны орныктырап öй келген. Түрктердин текши улу түүкизине тептештире.

Чачылып калган јонысты

Чарактый терер öй келген.

Оодылып калган јуртystы

Орныктырап јан келген.

База такып: **јаныс јан, јаныс тил, јаныс Эл керек!**

Бöлингендi бöрү јиir, айрылганды айу јиir.

Анкарадан Алтайга алып келгенимниг бир кезеги бу.

Күнбадыштан Күнкөр-кааннынг Јуртынан јымжак келгеним бу.

«АЧ», 5-6.04.1994 j.

КҮНБАДЫШ ТҮРК ТЕРГЕЕБИСТЕ

1. ГАГАУЗТАР АВТОНОМИЯ АЛАР БА?

Олор эмдиги Молдавияның түштүк күйузүнде јурттаган калык. Гагауз Jери олёнг-чоп, кат-jiilekter, аш ёскүрерге жарамыкту тала, же арбынду түжүм аларга мында тапту сугарыш керек. Түркейенинг президенти бу айдынг бажында Кара талай тергееzinин ороондорын оқылу жорукла айланып тура, Кишиневто экономикадагы ёмёлик özümнин турк-молдаван программазына кол салышты. Бу јөптөжүнинг аңылу келтегеи – гагаузтар јурттаган түштүк аймактарга билдирилү болуш жетирери. Бого чокымдай Түркейе 35 миллион доллар акча ёдүшке берер. Мынанг озо Улу Түрк ороон утгы-төзи, түүкизи, тили јуук оок карындаш калыгына јük ле ўредү министерствозы кеминде јомөлтө жетирер аргалу болгон. Сулейман Демирелдинг оқылу келижиле колбой чу-чурап отурган гагаузтар чиймелип калган национальный «гагауз сурагының» аайына чыгарга тың иженген. Бойы да кичинек республикада канча јылдарга кыстаттырып јүре, чөкөнгөн гагаузтар оқылу јол алып болбой, бойлоры баш билинип, танынан Гагауз республика јарлап алганын билерис. Былардын кыйынду сурагының табыжы Страсбургтагы Европарламентке де, Стокгольмдогы ОБСЕ-ге де жеткен эди, же бир эптү аайы чат чыкпай ла турган. Андый болордо, бу жанынан Турк «агабейдинг» көрүм-турумы кандый? Гагауз Jерининг аайын јартаарын эптү јартаар керек, же бу ок юйдö Молдованың јер-тергеези бүткүл бойы артар учурлу деген. Молдавияның президенти Мирча Снегур Сулейман Демирелле эрмектешкен соңында, Гагауз Журтының статус кеми аайынча жасактын ўлгүзи удабастаң парламентке шүүжүге берилер деп угусты. Бу жасак јарадылса, гагауз калыкка онгжип ёскүрерине кен арга-тап берилер учурлу. Йлекер-сомыла олор Молдавия ичинде автоном областтый ук-тергеелү болордон айабас. Шак бу мындый бүдүм-кебер учун гагаузтар туку 80-чи јылдардын бажынан ала турумкай тартыжып келген эди. Мынызын мен жакшы билерим, не дезе, былар учун бойым да турушкам, тös јерлерде айдынгам да, атаанын алып тös газеттер бирўзи «Литературный Россияда» 1989

јылда «...И другие: позабытые народы – кто они?» деп статьямда бичигем де. Гагауз патриоттор ло билимчилер – С. Курогло, Г. Гайдарджиле кожо бооро февраль айда С. Демирелле кожо туштажып, кол тудушкан эдис те ...

2. КЫРЫМ ТАТАРЛАРЫ. БУ ТАТАРЛАР КУРУЛТАЙЫНЫГ БАШЧЫЗЫ МУСТАФА ДЖЕМИЛЕВ СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛГЕ, ол Украина га окулу јорыкту келген түжинда, **ТУШТАЖЫП КУУЧЫНДАШКАН.** Жебрендиктен бери Кырымда јеезелеп јурттаган бу калыктын јўрўмдик салымы эмдиге јетире сўрекей кыйынду-шыралу. Juунын учкары немис фашисттерге ѡёмёжип турушкан деп јабарладып, кырым татарлары тёрёл јеринен, ёскё до кёп оок калыктар чылап ок, айдадып сўрдўрткен, буруладып чачылган. Хрушев тужинда Кавказтын калыктарын, калмыктарды актап јандырган кийнинде тургун калыктардан јаныс Кырым татарлары јери-јуртына бурылбас болуп кинчекке кирген. Не дезе, байла, олордын эл-јери эржинелў болгоны учун. Мынын ўстюне тортён јыл мынан озо Хрушев Украина га оны «сыйлап» берген болзын. Бу юйдин туркунына јарымортолыкка камык калык коччуп келип, кирип тыгылган эди. Эмди бу тўрк калыктын јарымы јанып келген, јарымы Орто Азияда тургуулап јатканча. Је текши тоозын да алза, олордын эмдиги тёрёл јериндеги тыгылган ёскё укту эл-јоны ортодо онынчы да ўлўзи болор бо? Онын учун эмди Советти јоголтколы, эки карындаш Россия ла Украина эржинелў энчизин – Кырымды бой-бойы ортодо blaажа берген тужинда, онын чындык ээзи – кырым татарынын кўүнин-ёбин сурабай да јат, укпай да јат. Кырым Республиканын парламентинде јўс беженге јуук депутаты ортодо олордын элчилери јўк 14 депутат болгоны – ол канчыйан? Је азый бирёй де болбогонын аярса, бу база да бир билдиrlў алтам. Канча јылдарга кара башту калыгынын керек-јарагы учун јана баспай, јалтанбай тартыжып, Мустафа ёрёкён тўрмалеткен-истеткен. Россия-Украина ортодогы ёён-бўёндў туружуда Кырымнын тёс калыгы Украинанын јанына јайлып турганын темдектебеске болбос. «Кырым» деп антылап бичип турганым – олордын тилинде бу талай-тенистинг кыры, кыйузы, јаказы дегени: орус тилге «Крым» болуп кёчкён. «Украина» (Краина) бери татар тилге ойто «Кырым» деп кёчўрилер.

Кырым татарының салымы эмдиге күч ле булгак. Же бу жангаксыбас, калапту ла ат-нерелў калық деп бис түүкибистен билерис. Оның учун англичан корреспондент Мустафа Джемилёв Сулейман Демирелге күмүш сүрлү кайыш кур курчап тала каткырышкан тужын согуп алганы «Известияда» жарлалганы ајарулу: кемге-каткы, кемге-ый... Эмезе – «ары көрүп ыйлап, бери көрүп каткырып» деген бирүзи...

3. КАРАЧАЙЛАР. Түндүк-Күнбадыш Кавказтын тууларын эдектей тили-оозы биске сүрекей јуук карачай калық жартап жат. Јуук ёйлөргө жетири мыйнда Карабай-Черкес автоном област болгон эди, же ўч јыл мыйнан озо олор бисле бир уунда республика болуп қалды. Карабай-Черкес деп не адалып турган дезе, мыйнда колый-телий бир канча калық жартап жат: карабайлар (үчинчи ўлүзи), черкестер (9.5%), абазиндер (6.6%), ногайлар (3.5%), орустар, ол тоодо казактары (45%). Былардан – карабайлар ла ак-ногайлар – түрк калыктары. Карабайлар ла балкарлар коштой республикаларда эки башка журттаган бир калық. Уғы-төзи, тили, јаны јангыс, бир де башказы јок. Былар Түндүк Кавказта јер-бойының калыктарыла кожо кайлыкталип қалган түрк укту болгарлардан бүткен калық. Оның учун олордың чырай-кебери бистерден чек башкаланып та қалган болзо, же тили-оозы, кылых-янты алтайларга анчада ла јуук. Карабай-Черкес республиканың јер-тергеезининг кеми 14.1 мунг квадрат километр, бистинг Ондой аймакча јер. Же эл-јонның тоозы – 400 муунта јуук. Оның учун мыйнадагы јон сүрекей тыгыш журттап жатканы жарт. Карабайлар республиканың түштүк жарымында журтайтылар. 1922 јылдан 1943 јылдың ўлүрген айна жетири танынан Карабай автоном област болгон. Оноң олорды Сталиннингjakарузыла эл-јуртынан чыгара айдап, Түштүк Казахстан ла Кыргызстан jaар албанла көчүрдилер. 1957 јылдың 9 январинде Карабай-Черкес автоном област деп колыштыра орныктырылган. Ол ёйдөн бери карабайлар бир-бирде такып-такып облазын башка бөлитешип, танынан Карабай автономиязын орныктырар деп суракты көдүргендөр. Ўч јыл мыйнан озо республика эдип көчүрип турарда, бу кыймыгу јаныдан каймыгып чыккан эди. Же ол тушта, онойдор болзогор, слерге республика чек берилбес

деерде, чала айагылап токунағылаган ошкош. Андый да болзо, олор мындык колый-телий ле тыгыш-чук јаткан шылтузында, эптешпей турганы иле билдиrlў. Танғынан јуртайын дезе, табы јок, кожно јадайын дезе, кой ло эчкидий јарашпас. Черкестер ле абазиндер – адыг укту, олордын јуук карындаштары – кабардиндер ле адыгейлер. Бирлик болгодый адыгтар база јүзүн-базын уктарлу, башка-башка аймак тилдерлў, мынынг ўстүне ўч башка бөллиттирип койгон. Карабай-балкарды бириктирип ийгежин, тоозы 300 муннан ажар, кабардин ле черкести бириктирип ийзе, 320 мунг. Эки республика коштой, је кыр-тайгалар ажыра. Эмди мынын чагына ол калыктар ончозы шыралап-кыйналып јадылар. Же эм ўстүне биригижер, билижер аайы јок тилимдердий.

2 июньде карабай калыкты актап, ого орныгар ла ёңжүп ѡзбөр айалга төзөбөри јанынан президент Б. Н. Ельциннинг јарлыгы чыкты. 33 јылга оройтып та калган, је јолду ла тузалу јөп. Бу чачынгынынг ла кызаланнанг ёйинде бүдүрерге күч те болзо, је карабай карындаштарыбыска тузалу ла керектү турру. Орто Азияда арткан-калган калыгын Казахстаннан, Кыргызстаннан, Узбекистаннанг ёмё-јёмё, эптү-јөптү, айлу-башту јандыра көчүртер дегени биске де, Алтайынг да түрктерине, ајарулу. Кату чакта карындаштарга чук ла бирлик јурт болорго керек.

«АЧ», 22.06. 1994 ж.

СИБИРЬ ЭМЕС, СИБИР

Бистинг эмдиги алтай тил бичикте «Сибир» деп учында јымжак темдектү бичип јадыбыс. Же бу көрүшкенинче орус тилден алган көчүре суй бичиш, не дезе алтай тилде јымжак темдек, анчада ла сөстөрдин учында, болор аргазы јок. Айса, мынызын ајаруга албай, неденг улам јастыра бичири бисте јанғылккан болотон? Байла, бойынынг ёйинде, бичиктеги алтай тил јаны-яны ла орныгып турарда, башка-башка тилдердинг аай-ээжилерин јетире билбес көчүрөечилер оны төрөл сөзи болгонын таныбай, онтор ат болор деп бодогылап, ол ло бойынча, тапташтыrbай, кийдирип алганы жарт. Же ёйлө

кожо ёрё ёскёнисле колбой, бичик билгириң көнгөнелие, көптөгөніле колбой жастыра бичиши түзедип алары керектү.

Нениң учун «**Сибир**» бистинг сөс болгонын жартап берейин.

Сибир деген ат-чап орус түүкилерде эн баштап 1406 жылда чыгарал келет: Алтын Орда – Улу Улустың ол туштагы кааны Токтамыш Шадибектинг тынын Сибир жеринде кыйды деген жетирү-табыш Москвага жеткен. Бу керек эмдиги Түмен городтың күйүнинде болуптыр. Чындалпайтса, «**Тюмень**» де база ла бистинг түрк тилибистен «**Түмен**» (10 мунг) деп сөстөн адалган. Ол ойрот-калмык бий Түмен таајы ондо журттаган учун адалган. Татар ады Чимге-Тура город.

Андый болордо, ол туштагы московит орустар бу сөстөрди бойынын тилине бистерден, түрк-монгол тергеезинен алышыптыр.

«**Сибир**» деген эмди телекейде текши жарлу жер-тергее ат чала жымжада, сыйлай айдылар «**шибир**» деген монгол сөстөн бүткен деп этимология (сөс бүдүү) билими жартайт. Мынын учуры **јыду-јыш** жер. Темдектезе, бурят тилде «**шэбэр**» – јыш, колосколу јыду. Калка тилде «**шивэр**» – јыду-арал, јыраа-токойлу ой. Сибирдин орус диалекттеринде «**шибир**», «**шивир**» – суу јакалай эмезе ой жерлердеги токой јыду, јыш арал. Бистер де бу Алтайда «**шиберти**» деп чала сассымак, төнгөзөк жерлерди адайдыс эмес пе?

Арасейдин Уралдан бериги азиат келтегейи мынаида адалып келгенине бис темигип калғаныс. Арасей Федерациязынын бүтүнгү жер-тергеезинин көп жандары – Сибир, Түндүк Азия. Мында ок орооннын ончо казынты жер-байлыктары, онын учун Сибирдин јүрүмдик учуры келер чакта там бийиктеер. Же эн баштап бу атла јүк ле Тобол-Об суулар ортозынданында жаткан јыш жерлер адалатанын, темдектезе, 1613 жылда жаралган Федор Борисович Годунов деп каан уулынын картазы көргүзет. Гергад Меркатордын 1594 жылда чыккан картазында **Сибийор** деп жердин кемчийүзи база кызык-тапчырта берилет. Алтай улустың окпыш-сокпыш эс-сагыжынданы Уралдан бери журттаганыс дегени бистинг бир канча ук-аймактар ол чактарда Сибир каандыгына кирген тужынан арткан. Оноң Ак-Умарды ёрө

кыйкап ойлошкон бойлоры, арт учында XVII чак кирезинде Кадын-Бийдинг белтирине быдырап жеткели, ого до токтоп болбой, кыстада-кыстада, бу тайга-ташту Алтайдын койнына кирип тыгылганы ол.

Эмди көрсөбис, «Шибир» деген монгол терминнин учуры жер аайыла чала тундра ла јыш ортозына келижет. «Тундыр» деген саам тилдинг сөзи учурыла бистин «таскылга» таптажат, а «тайка» деген алтай-түрк сөс орус тилге «јыш» деп учуры ёскориле кириптири. Шак бу учурыла ол орус тилден телекейдин тилдерине текши таркаган.

Орто чактарда түрк-монгол калыктарда «Ибир-Сибир» дегени Түндүк Азиянын аалга-јака булун-талазын анайда адаганы туру. XIV-чи чакта Ираннын бажын билген Монгол Эл-каан журтынын түүкичизи, јарлу сайыт Рашид-аддин түрктердинг тергеелеп журттаганын мынайда тоолоп бичийт (цитатаныёнотийин орустап берейин): «турки обитали в степных пространствах, в горах и лесах областей Дешт-и Кыпчака, русов, черкесов, башкиров, Таласа и Сайрама, Ибира и Сибира, в пределах... Туркестана и Уйгурисстана; по рекам и горам (в областях) народа найман, как например, Кёк Ирдыш (Синий Иртыш), Ирдыш гора, Кара-Корум, горы Алтая, река Орган...» (Рашид-аддин. Сборник летописей, т. 1, кн. 1, М-Л, 1952, стр. 73).

Экинчи аяру. Түрк тилдердин орус тилге кирген сөстöри орус тилдин күрмезине келиштире айдылары да, бичилери де јолду. Онын учун Казан – Казань, Түмен – Тюмень боло берет. Же биске де бойлорыска ойто «јанып» келген сөстöрибисти тöröl кебин кийдирип орныктырар керек деп айдып турганым бу. Мында blaажар да, тартыжар да шылтак јок. Бу – аксиома. Тилдинг аайы ла күрмези.

Онынг учун: Сибир эмес – Сибир. Тюмень эмес – Түмен-тура, Казань эмес – Казан. Мындый темдектер толо.

«АЧ», 26.04.1994 j.

«БИС ЯНГЫС КЫРДЫН ЭДЕГИНДЕ ЖУРТАЙДЫС»

Тоолу күндер мынанг озо Монгол Алтайда Кобдо аймактан келген оқылу башкару делегация Алтай Республиканын башкараачыларыла, баш специалисттериле туштажып, саду-экономикада колбулар төзööри керегинде документке колын салган. Ол Јөптöжүле жаны төзöлип турган колбулар керегинде газетте куучын мынан ары болор.

Је оқылу чаазындарга кол саларданг озо, бистинг делегация Монгол Алтайдан келген айылчыларды Себининг боочызында јылу уткып, күндү-күрее эткен. Бистинг корреспондент туштаждыда болгон эрмек-куучынла кыскартса таныштырып тур.

Б.Я. БЕДЮРОВ, Алтай Республиканын Ўстиги Совединде јаантайын иштеер комиссиянын председатели: Күндүлү айылчылар, кару төрөёндөр! Бүгүн бистинг јиит республикабыстын, жаны төзöлгөн јайым элибистинг чыгартулу улузы Слерди бу јебрен кырдын, Чыйдын јолындагы эң јаан, эң байлу ла агару боочызында акту јүргенин уткып тур. Мен Слерди, Кобдо аймактан келген айылчыларды, төрөёндөрдеп айдала, бирде яастырбагам. Слер бойыгарды уранхайлар – Монголдын алтайлары деп аданып јадыгар. А бис дезе – Эне-Алтайдын алтайлары. Бистинг угы-тöзис жаныс, азыгы ойлордö жаныс албаты болгоныс. Бис јуук төрөён түрк-ойрот калык. Бисти жаныс кырдын эки башка эдегинде јаткан, узак ойгö кörүшпеген, тушташпаган карындаштар деп айдарга жараар. Слерде, Монгол јериле чойилип барган Алтайдын кырларында, «Улаан-даваа» деп атту-чуулу боочы бар. Алтайдын экинчи ондый боочызында – Себи-Бажында бүгүн бис туштажып јадыбыс. Алтай ойгорчылардын ла түүки билимнин айдыжыла болзо, Себи-Бажынын јебрен ады – Жала-Мёнкү. Ол ат јебрендик ле чын болгонын слер эртен-сонзун бу јердин ўстиле самолетту учсаар билип ийеригер. Бу ажуны Жал-Мёнкү деп байлап адаганынан алтай албатынын ойгор кёгүс санаазы, ар-јанынан Алтай-Кудай берген жайалтазы көрүнип жат. Ёрёги тенгериiden төмөн көрзö, бу боочы торт ло тоңып калган жал

ошкош. Алтайлар јебренде бу боочыдан бийик кёдүрилген эмес, ондый јурукты кайдан көргөн? Кижи кайкаар! Байла, озо-озо чактарда бис, алтайлар, «Улаан-даваанын» ла Жал-Мөнгүнинг ўстинде текши ѡштүге удура кожо турганыс, кожо болгоныс, шибееленгенис, јуулашканыс...

Т. ДАВААЖАВ, Кобдо аймактын администрациянын јааны: Карындаштар бой-бойынанг кандый да ыраак јатса, байла, түнгей ле туштажар, колдон тудужар, көстөрине јылу көрүжер јанду. Ондый ой келгенин мен бүгүн көрүп, акту јүргегимненг сүүнип отурым. Алдында кажы республика кажы республикала, кажы аймак кажы аймакла колбу тудатанын партиянын Төс Комитети айдып, көстөп беретен эди. Слердинг Туулу Алтай узак јылдарга Баян-Өлгий аймакла најылажып келди. Ондо јаман јок, јакшы. Је јебренненг бери Кытай ла Алтай ортодо колбу туткан Кобдо аймак тууразында артып калганы ачу. Јанырта төзөштинг эзин-салкыны ыраак күнбадыштанг башталып, бистинг Кобдо аймакка база једип келди. «Салымы ла јүрүми учун албаты озо ло баштап бойы сананар учурлу» деген сөстөрди бис бүгүн јакшы онгдол јадыс. Слердинг автоном облазыгар республика боло берерде, онын ўни биске тургуза ла утулып келген. Чуйдын јолын бис јакшы билерис. Совет албаты фашисттерди төрөлиненг чыгара сүрерге канын төгүп турар күч ойдö бистинг адаларыс, таадаларыс бу јолло түни-түжи јорыктап, фронтко аттар, јылу кийим, аш-курсак јетиргендер. Кезиктерининг мында акту сөйкөтири арткан. Колбу болбогон эмес, болгон. Эмди бис Туулу Алтай ажыра Бийске, Барнаулла садыжарга, Алтай Республикала экономикада, строительство колбу төзөөргрө келдис. Кыскарта айтса, бары-јогысты алыжарга, ол јанынан МНР-дин чрезвычайный элчизи ле слердинг башкараачылар ортодо, ол мында оқылу јорыкту јўрерде, база куучын болгон.

Д. НАМЖИЛ, Кобдо аймакта аш-курсак эдер комбинаттын генеральный директоры: Је мен Слерди аймактын арга-чыдалыла эмеш таныштырып ийейин. Бистинг аймакта 19 башка укту 80 мун кижи јуртап јат. Улузыстын сегизен процентке шыдара 35 јашка јетпеген јиит улус. Кобдо аймакта 16 сомон ло бир город бар. Аймактын төс жери 20 мунгнан ажыра улусту Кобдо город. Калганчы јылдарда аймактын социально-экономический ёзёми там тынгып, ол

МНР-дин күнбадыжында экономикада Төс жери боло берди. Аймак 2 миллионнан ажыра мал тудуп жат. Бу малды текши тооло оок малга бодоштыра көчүреле, бастыра улуска ўлезе, кажы ла кижиғе 50 малдан келижер.

Аймакта эмдиги йыйин жазалдарыла жеткилделген 10 жаан предприятие бар. Аймактын строительный материалдар, кирпич ле ёскö дö жазалдар эдер предприятиелери телекейлик кеминде иштеп турулар.

Ц. ГАНБОЛД, нефтеимпорт концернин баш специализи: Мен бистинг делегациянын адынан Слерди озо ло баштап республикалу болуп алганыгарла изүү уткып турум! Байла, бүгүн бис мында шак онын шылтузында отурып жадыбыс. Бис СССР (Россияла) туку озодон бери колбулу. Ол ло коштой жаткан Кыдат жеринде жакшы да, јаман да неме болзо, је биске жетпей, таркабай жат. А Россиядагы кубулталар биске чүрчеде ле једип келет. Мында, байла, кайкаар неме јок. Бисте кöп тоолу предприятиелери совет улус төзöгөн, олордо совет жазалдар ла машиналар туруп жат.

С. МЯГМАР, Кобдо аймакта нефтебазанын директоры: Нöкörимнин шүүлтезин мен онон ары улалтып ийейин. Россияда да, слерде де колхоз-совхозтор жайрадылган, жер башка чачылган деп айдып жадыгар. А бисте не, керек онду деп туругар ба? Бис база ол ло жайрадылыштын ла сандыраштын јолына кирип калдыбыс. Кооперативтер, ассоциациялар төзөлип, оок нöкörликтөр, крестьян хозяйствворол ло фермерлер кöптöп туру. Алдындагызы чылап ўстүнен төмөн жакаратаны јоголгонына сүүнип жадыбыс. Же ол ок юйдö ўстүнен төмөн жеткилдейтени база јоголгон. Онын учун бистинг Чийдын јолына чыкканысты бойыгар чын ондайтон туругар. Бензин-сүркүшти кайдан алар? Россиядан, Бийсктен, Барнаулдан. Колбу жарадып, садыжып баштазабыс, ол јолло до болзо, кейле де болзо, слердин республика ажыра ёдёр. А слердин Кытайла, ёскö дö јерлерле колбугар бис ажыра баар.

Д. ДАБАЦЭРЭН, Кобдо аймакта «Өргөө» компаниянын директоры: Мен строительство учун каруулу кижи, Алтай Республикала бу жанаң жакшынак колбулар төзölөр болор деп иженип турум.

Мен 1971 жылда Киевте строительный институтты божотком. Ондо ўренип тура орус тилди јакшы билип алганымның шылтузында кийинде башка-башка делегацияларда СССР-де ўч-төрт катап болгом. Монгол јерине јүрген көп делегацияларды уткыгам. Бу ла отурган Бронтой Бедюров мен бистинг јерде эки катап тушташканыс. Бу эске алыныштарла коштой, мен идеология керегинде тоолу сөстөр айдып ийерге турум. Слер КПСС совет албатыларды кудайынан, чүп-јаңдарынан айрыганы эн жаан түбек ле каршулу керек болгон деп айдып жадыгар. А бисти база ондый түбек табарган эмей. Буркан-Бакшыга бүдерин, оны жаңдаарын МНРП ле онын Төс Комитети уйатту керек деп чотогон. Кудайын кыйя көргөн монголдор јескинчилиү кал калык борорго жеткен. Же, карын, кудайыстын алкышту сөстөри једип, керек кубулган. Коммунизмнин идеологиязы кей-кебизиндү ле албатыларга каршулу керек болгон деп эмди бастыра телекейге жарлалды. Мыныла колбой, 1988 жылда Кобдодо мындый учурал болгоны санаамнан чек чыкпайт. Ол тушта бисте бир болүк совет бичиичилер айылдан јүрген. Олорло кожо МНРП-нин Төс Комитетинин эки ишчизи ле мен болгом. Бир катап идеология, кудай керегинде куучын ёдөрдө алтай айылчы Бедюров «Слерге, монголдорго, Бурканнан ла тудунар керек. Слерге онон артык идеология табылбас» деген. Туштажуда турушкан улус ол эрмекти кокырга көчүрип, каткырышкан. Ол 1988 жылда болгон! Же јўк ле ўч-төрт жылдан олордын идеологиязы тизеге түжер деп ол тушта Төс Комитеттин ишчилери кайдан билzin. Эне-Алтайдан бистинг аймакта болгон баштапкы алтай элчинин сөстөри айлаткыш болгонын бис бүтгүн жарт көрүп жадыбыс. Бис бүтгүн идеологиялык кийимисти солып жадыбыс. Бастыра монгол калыктын эмди төс идеологиязы – буддизм. Буркан-Бакшынын ўредү-сургадулу номы. Оныла колбой, алтай албатыга Ак-жанын, Бурканын күреелей турзын деп айдар күйүним бар.

Куучынды **В. Тоенов** бичиген.

«АЧ», 18.05.1993 ж.

КЕРГИЛДЕР

Откён јаан изё айдынг 9-чы күнинде Эмеген-Обөгөн өзөктү Экинур јуртта кергилдердинг эң башкы јуун-јыргалы болды деген табыш-чап кулакка чала орой ло кырпыштай утулган. Онын учун мен туку алдында, мынаң 12 јыл кирези озо бүдүрип койгон иштеримнинг бирүүсүн – Кергилдердинг кебин ле чолозын «Алтайдын Чолмоны» газедибиске ажындыра уткуул эдип бойынынг öйинде јарлап болбой калтырым. Аңылык ууламјылу, ўлгерлик ўлекерлү этире алтай фольклордынг јебрендик јүзүндерининг бирүүсүн маймандар, төйлөстөр, иркиттер, кыпчактар, тодоштор ло öскө до оок-теек сёйкөрдинг кеп-чололорын, согүштерин бир тизё эдип бириктире јуунадып-куурап койгон эдим. Менинг јайаан ижитожымла, шингжүчил керек-јарагымла эмеш те болзо таныш болгон кычыраачылар ла шингжүчилер алтай фольклордынг јебрендик јүзүндерин јуурында ла көдүреринде менде бойымнынг бир эп-марым бар болгонын белен ылгаштырып-билип ийгедий. Алтай көгүстик культурабыста оос фольклорбыс ла бичик јайааныбыс коштой-кош өзүмдү-јолду болгоны аңылык ууламјылу, ўлгерлик ўлекерлү чүмдемелдер јайап-туултарына анчадала мөрлү. Мында – наука ла поэзиянынг тапташтыру синтези. Бу – јоголорго јеткен эржинелү энчибисти орныктырып, ойто јонго јандырып, öчкөн одын камызатан, öлгөн бойын тиргизетен эң быжу јол, эң белен арга. Менинг эмди мыны темдектеп ле аңылап айтпас јаным јок – мыны канча јылдарга бистинг билимчилерис те, бичишилерис те эки јанынан јетире билип те, једимдү баалап та болбой, анча-мынча буудактап ла тузактап та келгендери бар. Бу ончо иштерди бүдүрерге меге поэттин көйрөмшин, ученыйдынг көрүмин, шингжүчи-табачынынг эрчимин бириктирип, көп сабазында реаниматордый болорго келишкен. Баш айас мынызына ајару эдип турганым јарт – адакы түбинде албаты-јоным мынынг учурын-турултазын билzin-онгозын деп, ненинг учун эмдиге јетире јарлабаганымнынг түп-шылтагы, – јок, бу кей-кокур эмес, тегин ле соот эдип јуунаткан солун-сорокой согүш-модор эмес, мында бу јолдыктар ла кебеделдер ортодо эмдиге јетире

айтпай-јартап албай турган кубулу табыскактар база да ас эмес. А ол јылдарда текши кемис чала јабызаган шылтузында мыны қычырала, башка-башка сөйкөтү улус бой-бойлорын удура-тедире чололожып тура, керде-марда келишпей калып, кериш-чугаан чыкпазын деп, ёён-бökön öксöбözин деп тудунып, чынынча ла чала айаган-јалтанган эдим. Же сөйктөрдин јакшынак байрамдары көндүгип, ага-карындаш, тörögön-törkin улус уты-тукумы, бүткен бүдүүзи, тörötözi аайынча, қыбы-жигине сонуркаждып, сурулажып келген тушта, олорго болушпас табым јок. Тöölöстöргö уткуулду сöзим бойынынг öйинде бу ла газебисте јарлалган. Эмди кергилдердийин јарлаарга тидиндим. Чындал, «Кергил сöök кайдан табылган?» ла «Кергилдердин бүткени керегинде» деп эки кеп-куучын «Эл Алтай» журналда јарлалган / А. Суйманакова, Ал. Калкин, 1986 јыл, 3-чи номеринде, стр. 76-81/. Сонуркаган улусты оноор аткарып, аттандырып турум.

Суудагы камдузын қырбайтан, туудагы анын атпайтан, эдегине агаш чаппайтан, тынг тал-табыш чыгарбайтан Ўч-Сүмердин койнында жаткан бистинг байлу Карагол-özöктö алтай улустанг элден баштап кергилдер тургуулап јурттаган деп, энемненг де, таайларымнанг да, öскö дö јаандарымнанг јаштанг ала утуп келгем. Мында атту-чуулу Мыймандык кам – тöстörimнинг бирüзи јуртаптыр. Онынг аткыр-мерген уулдары Алтайдынг байлу анын адала, јурты кургап-кунураптыр деген кеп-куучынды Куладынынг улузы сүрекей јакшы билер. Шиме-судурчынынг ады-чабы бу байлу јерле база колбулу. Карагол-Бажы Ўч-Сүмерди энг башкы такып байлаган улус бу ок кергилдер. А Майма-ичининг кергилдери тодошторло кожо Ала-Бабырганга бажырып, оны байлан жадылар деп, меге М. В. Опонгошева-Бабаева јартаган.

Этенов Сорпонг – эржине күйүлү, ээлү ойынчы композитор мында ок бүткен. Жаркыраган куучынду Ўтүшке-уулы Бакчабай-Акынг мында ла јурттап, 104 јаштуда бу јуутында божогон, ол «Аргымак» деп кеп-куучынды меге түку-түку качан, канчын-јаш тужымда куучындан айдып берген. Жеенине мынанг артык, мынанг байлык кандый баркы керек! Этенов Сорпонынг эдискилү ойыны Карагол-özöгиске, Кан-Алтайыска тарап-таркап, özök-буурыбыска, санаа-

сагыжыбыска ёдүп-шинип калган – качандыкка ундулбас, канайып та кайылбас.

«Кергилдер – чындалтан су-алтай сөök, је олордын угы-тöзи кандый да кубулу-табыскакту» деп, јарлу түүкичибис Л. П. Потапов жетире шүүлте чыгарбай, кайкаганду темдектегени бар. Чын, мактулу тодошторго, тöölöстöргö, маймандарга, мундустарга кыпчактарга көрө, Алтайын түүкизинде кергилдердин ады-чабы эм ўстине тынг угулбай, арjanынан кандый да көлötкölү, кёжöгölү немедий. Је, акыр... «кере-тас» дегенин Г. Н. Потанин де жетире ондобой, тилмежине јастыра кöчüрткен. Кере-тас – ол күштынг ады туру. Кандый тиldинг сөзи бу? Айтсагар каруузын, кергилдер – керелдер – керейлер-кергуттар!..

«АЧ», 21.09.1994 j.

ЭЛДИН ЭЛЧИЗИ, ЖОННЫН ЖОЛЧЫЗЫ

Алдындағы Ўстиги Советтинг депутаты болгон
кижile туштажу

Ады јарлу бичиичи, поэт Бронтой Янгович Бедюров эки јылга улай Алтай Республиканын Ўстиги Совединде Ыскö ороондорло колбулар ла республиканын јилбўлерин корыры јанынан јаантайын иштеер камыстынг ижин башкарған. Је калганчы ёткён выборлордо ол Эл Курутайдынг депутатына ёдöринен мойноп, турушпады.

Бронтой Янгович бу күндерде Турциянын тös города Анкарадöön телекейлик симпозиумга аттанат. Ол ѡол-јоругы алдында берген интервьюзында эки јылга эткен ижин чокымдап, ёзёгинде түүлген санааларын чыгара айдарга сананган. Газеттинг корреспонденти Клара МАКОШЕВА ла Бронтой Янгович БЕДЮРОВТЫНГ ортодо ёткён эрмек-куучынды берип турубыс.

– Бронтой Янгович, Слер Алтай Республиканын Ўстиги Соведининг тыш колбулар ла республиканын јилбўлерин корыры сурактарла јантаайын иштеер Камызынынг јааны бололо, республиканын ѫскö ороондорло колбуларын

төзөөри, тыңғыдары, онын тоомжызын телекейдин ороондорында ёскүрери, көдүрери жанаң көп иштеп турганаарды уктыс. Же ол ижеерди бис те онду билбей, кезик-кезикте оок-төек жетирүлер ажыра газетте жарлайды. Слер ол керегинде лаптап куучындап берген болсогор.

— Же, ончозын, эки јылга эдилгенин, тоолоп болбозым. Бу адакы учындағызын республиканын Эл Курултайынын баштапкы сессиязы алдында ла онын бережиндердегизин, бу күндердегизин, айдып берейин. Ненин учун дезе, менин иштеп отурган жерим, «отурғыжым» солунары-солунбазы бу ижимге жаан башказы јок.

Калганчы 25 жылдын туркунына Алтайма, албатыма учурлу бир жаан иш бүдүріп койор деп амадулу јүредим. Ол чийген бир бичик судур бүдүмдү бе, айса ёскö бүдүмдү болор бо — башказы база јок. Онын бүдүмдери, жанрлары башка-башка болордон айабас. Же онын учуры, төзөлгөзине салынган түп-шүүлтелери Алтай жерим, албатымнын салымы, келер ёйи керегинде болор. Онын учун мен эмдиги ижимди, ол солынбаза да, бу жамыда турбазам да, түнгей ле здерим. Отурган ордым — ол јүк ле амадуга једетен эп-арга болуп жат.

Мен ажыра ёскö ороондордон көп-көп колбулар төзөөри ле иштер эдери аайынча шүүлтелер келип жат. Же кожо коштоныжып, улалтыжып, јёмёжип турган улус јок болгоны учун олор калас артып калат. Темдектезе, выборлор алдында Швейцарияга јүргем. Бойымла кожо бизнесмендер апарарга, колбуларды тыңғыдарга санангам. Же улус мени онгободы, кожо баарга жаңыс ла А. Джаткамбаев јöпсинген. Анда барала, жаңыс та жуунда турушкан эmezis. ООН-го јёмёжёр, оныла ѡмёлөжип иштеер Ассоциация бар. Биригип иштеер амадулу ороондор ого кирет. Мен Россиянын делегациязынын тоозында ого баргам.

Онон озо республикада ООН-го јёмёжип иштеер орган-оток төзөгөнис. Былтыр куран айда биске Россиядагы бу Ассоциациянын председатели академик Арбатовтын ордынчызы Г.М. Ковриженко деп кижи келип јүрген. Оныла колбуны 1990 жылдан бери тудуп жадым. Бисте ёрёги адалган органды төзөөри керегинде сурак алдынан бери турган. Же бистин бодубыс, жылбазыс учун оны жаңыс ла 1993 жылда төзёдис. Г.М. Ковриженколо Чой, Турачак, Чамал,

Шабалин, Ондой аймактарга јорыктағаныс. Бу органның учредительдері болуп көп организациялар кирген, көп аймактардың улусы јёбин берген, В.И. Чаптынов ло В.И. Петров јарадып ѡмогёндөр. Бу Ассоциацияның Женевада откөн јуунына мен 5-б кижины, правлениениң члендерин, кожно апаарата санантам. Је бистинг улустың элбеде мында туружар күүни юк, олор оның кемин сескилебей жат. Јаныс ла Кош-Агаштың предпринимательдері тап эдип туружарга белен. Олор «јенил-айак», кен көгүстү бүткен улус та.

Женевада телекейдинг көп ороондорының, темдектезе, Китайдың, Турцияның, Японияның, Гватемаланың, Германияның чыгартулу улусыла туштажып, куучындажып, колбулар тургускам. Женеваның мэриле эрмектежип, мэрияда Бернде, Швейцарияның парламентинде, ёскө ороондорло иштеп турган болүкте болдыбыс. Керек дезе күнчыгыш Гималайдагы туйук ороон – Бутаның улусыла куучындаштыс. Мен Женеваның мэриле куучындажып, 3-4 шүүлте эткем. Темдектезе, Горно-Алтайскты Женеваның каный бир кантоныла колбоштырары јанынан. Колбуларды «Евразияның» телекейлик фонды ажыра откүрер деп. Ол эмезе, темдектезе, Париже алтай кееркемел искуствою жилбиркеп турган таныштарым бар – олорго менинг јолым ачык.

Менинг ижимнин база бир ууламжызы мынды.

1990 ўылдың күзинде биске Түндүк Америкадагы индейлердин «Маниту» деп телекейлик Ассоциациязының президенти келип јүрген. Рерихтин энчизин корыыр Москвадагы ассоциацияның члендериле кожно келген. Мен, ол ассоциацияның члени, олорды уткыгам. Олор Оймон ичинде, Кадын бажында Рерихтин кереезининг Төс јерин төзөөргө санантандар. Је бистинг јер түндүк американдарга јарабады. Мында јуугында көп улус јадып жат, ого келген туш улус чаптык эдер, слердин јонды олор ўреер дешкен. Олордың андый ок Төс јери ээн јерде, Колорадоның тайгазында, бар. Мен ондо 1990 ўылда сентябрьдың учында болгом.

Ханна Стронг мени ООН-ның ижиле колбоштырган. Олор мени 1992 ўылда айландаира жаткан ар-бүткенди корыры аайынча Рио-де-Жанейродо откөн телекейлик конференцияга кычыргандар. Ол сүрекей јаан конференция

болжон, телекейликт 156 ороонның башкараачылары турушкан. Оноң озо андый ок конференция 1972 йылда Стокгольмда откөн. Бу ороондор жаңа сүрекей жаңа учурлу документтер жараткандар, XXI чакка ууламы алынгандар. Россиядан анда жүк ле А. Руцкой турушкан. Мени ого кычыргандар. Же мен барып болбодым – акча-манатла жөмөлтө жок шылтузында. Жүк ле оноор билеттин баазына чыгып болбой турганыста!

Сибирде шинжү откүрер Төс жер Парижте төзөлгөн. Оның президенти Б.П. Шишло бу күндерде меге телефон сокты. Мен оныла туку 1970 йылда, ол Алтайга келип жүрген тушта, танышкам. Ол тушта мен студент болғом. Этнологияның докторы. Оноң бери көрүшпеген болгоныс.

1990 йылда май айда Кремльде сакыбаган жаңынан ого ойто жолыктым. Оноң бери жууктада таныжып, билижип, кожо иштеери жаңынан куучын откүргенис, культурный, национальный жүрүмде колбу тудуп иштеерге, темдектезе, Монблан ла Кадын бажының экосистемазын түндештирири керегинде шүүлте болгон.

Анайда ок бу күндерде Венгрияла куучындаштым. Анда 1989 йылдан бери таныш Иштван Даби деп нөкөрим бар. Ол түрк тилдердин специализи, полиглот. Будапештте алтай ўлгерлик бичик жазап жат. Ол менен алтай тилдин грамматиказын, учебниктерин ийзин деп сурап жат. Эмдиги жаңа бускаланду ёйдо литераторлорго иштеерге сүрекей күч боло берген. Йлгерликтин, көчүриштин ижи уйадаган. Оның учун ол Саха-Якут, Тувага, Алтай жерине жорыктап, сөсти ле журукты бириктире, альбом чыгарарга турган. Оның учун менен болуш сураган. Оныла кожо бу ишти улалтарыбыс.

Бу күндерде Улан-Батордонг солун телефон болды. Монгол мусульмандар отогының башчызы, профессор-дипломат Сайран Кадыр телефон соккон. Ол былтыр жайгыда, Жаны-Аулда мусульмандардын мечеди ачылар тушта, мениле таныжарга күүнзеген. Түрк мусульман культураны ёскүрери жаңынан олор тың иштеп тургандар эмтири, бизнести билгир тузалангылайт. Олор Монгол республикада түрк колледжтер ачала, бойының специалисттерин белетегилейт, Турциянын качылары ондо иштеп жат. Менеджментке, маркетингке ајару жаңа. Бис Алтайда, бистинг эл-ジョン жөпсинсе, алтай-түрк

З колледж ачары јанынан куучын ёткүргенис. Айса болзо, Јаны-Аулда, Ондойдо, Горно-Алтайскта ачар ба деп. Түрк колледжтин ишчиizi келерге жат, айдынг учкаары келер учурлу болгон. Колледжти казах улус бастыра күйүниле јарадып турган болзо, бистинг алтай улус оны та јетире онгдой турган, та эш-немеге бодобой турган, эм тургуза ынг-шынг. Ого ондуу јер де јок – бисте ончозы јайрадылып, тоскурылып калган да. Экелерге де уйат.

Ол эмезе база бир темдек айдып берейин. Канадада Торонто городто аспирантурада кожо ўренген нöкөрим, политолог, профессор П. Дуткевич јадып туру. Оныла кожно Канадада Алтай керегинде бичик чыгарар деп куучындашканыс. Ого коштой алтай социолог эмезе экономист аспирант керек. Оны ўредери јанынан куучындажып та алзам, је ого јарагадый кижиин таппай турум. Музейде бир уулды сөстöп јадым, таайымнынг ла уулын. Је ол болбойт. Бодоозор, мен оны сөстöйр-эптеер эмес. Ондайлар бойлоры келип менен суранар учурлу. А мен чёкёбös та кайткам, 25 јыл онойып ѡрё тартып ла јадым, а удура алганым не? Түкүрүк эмезе чукурук.

Јуукта мен американ Конгресстинг каруулу ишчиizi Татьяна Стайцла куучындашкам. 1990 јылда Вирджиния, Колорадо штаттарда, Вашингтондо јоруктаарымда, ол меге јаан болужын јетирген. Ол Джорджтаун университеттеге иштеп жат. Ол ажыра бистинг балдарды университетке кийдирери керегинде ол тушта санангам. Эмди андый аргалар бар. Идеологияда, политикада тутак-тургак јоголгон. Ого база 4-5 шүүлтө бичийле, Америкага аткарғам, ўредүде, литературада, наукада, бизнесте, политикада колбуларды улалтары, кёндүктөриири јанынан. Бистинг Башкару оок-төек фирмаларла, астамчыларла ас-мас колбуларды тургuzарга мууканып ла жат, је чындалтсан кен-элбек экпиндү колбулар јок. Не дезе, укаалу ууламжы јетпей жат.

Је бу керекте экинчи јаны база бар. Ёскö ороондорго јакшы белетелген улусты ийер керек. Темдектезе, Хакасиянын Турцияга ўредүгө ийген балдары ўзези једип келген, ненинг учун дезе түрк тилди, андагы улусты, јадын јүрүмди јакшы билбес. Онын учун бис Турцияга балдар ийерин удурумга токтодып койгоныс јакшы. Эм тургуза

«тынг жуукташпас, тонг ырашпас» деп, колбу төзбөр, же эмештен, айктаңып туруп ичкерлеер ле. Түрк тилди билбес, белетебеген балдар ийзеес, олор аайланбас, эш-неме билбес бүдүмдү болгонысты көргүзер. Алтайын жаман ады чыгар. Бис чындык түрк колбуларга эм тургуза белен эмезис. Оскө түрк калыктардын айалгазы база ондый – олор мусульман да болзо, же ортозы, жаны, чырайы ыраак – темдектезе, казахтар, кыргыстар, башкирлер. Азербайджандар олорго жуук дебезе.

Менинг Т. Стайца төзёгөн колбулар улалар. Жаскары кычыру келзе, оноор оқылу жорукты быжуулап эдерге турум. Эм тургуза мениле чын иштегедий, эдишкедий деп В. Самаевти, А. Джаткамбаевти, В. Завражневти, В. Кудачинди онду көрдим. Швейцарияга В. Завражнев бисле кожно баар керек болгон, же оорыйла, онойдо ок выборлорло колбой, барып болбоды. Же удабастан алтайлардын санаазы кениир деп бодойдым.

Т. Стайцтын уулы бери иштеп келер күүндү. Американын культуразына, тилине мындағы улусты ўредип, бойы алтай культурала, улусла, мындағы жадын-јүрүмиле, алтай тилле таныжарга жат.

Же бого келген сонында оны мында кайда жатыргызар, кандый журтка апарар, кемге туттышар? Бодозоор, бисте аайлу-башту айалгалар јок ине. А. Джаткамбаев оны бойына апарарга жат, же жаныс Чуйдын кату талазында, жаныс эт жиитен жерде ол жадып болбос деп жалтанат. Андрей Стайц кандый ла жерде иштеер күүндү.

– Бронтой Янгович, слердин андый жаан колбулар төзөп, республикага тузалу ишэткенеер сөзбөрдөн жарталып келди. Слерди «Россия Федерациянын культуразынын нерелү ишчизи» деп ат адаарына чыгарганы тегиндү эмес болбой. Же мындый жаан ишти эдип турараарда, ёрёги жаандар, ўстиги органдар Слердин ижигерге јомёжип, болужын жетирген бе? Жок болзо, ненинг учун?

– Ўстиги Совет ёмё-ђомё иш эдерге жетпей жүрүп, кайылып, юголып калды. Менинг ижим республикага турултазы јок арткан. Улайын ба? Кем билер, ёй көргүзер. Мында эки шылтак бар. Баштапкызы, Ѽзүмистин, билеристин, жүрүмистин кеми жабыс, уездный аалга-јака жүрүмге, жабыс, кичинек болорго ўренип калганыс. Мынан

озо телекейлик колбулар бисте јок болгон ине. СССР-динг, тös јердинг колтугы алдында јўрерге темиккенис. Бистинг Ўстиги Советте ёскö ороондорло иштеерининг де комиссиязын энг баштапкы тёзёгönимнен бодозо.

Экинчи шылтак. Эки јыл – ол сүрекей ас ёй. Колбулар јанты-јаны ла тёзолип, кёндүкелек туш эмей. Ого ўзеери бистинг текши эл-санаабыс јабыс ла тар, Хакасия ла Тувага да арайдан једип жат. Јük ле 1986 јылда бис јўк Бичиичилер Отогы аайынча Союзтынг кемине јеткенис. А текши кемистинг кирези кандый? Ого ўзеери материальный аргачыдалыс уйан болзын. Рио-де Жанейродо жаан конференция, онынг јөптöри Алтайыска јўрўмик учурлу. Анда Алтайынг сози угулбаган учун ачымчылу – бойым учун эмес.

Коммерческий структуралар акча табала, ары-бери баргылап ла жат. А ононг кандый туза? Же јоксыратырткан интеллегенция акту бойыла неге јетсин?

Мен бўгўн кўнўнги ижимнинг бир аайын эс-бос айдадым. Же оны алтайлардан, чындантан айтса, тös учурлын кем де билбес. Тегин ороон ичиндеги иштеримди айтпай да јадым. Канча јылдарга мен оны текши албатыма мёр болзын деп јўргем. Эмди кўрўп јўрзем, оны ондогодый, Эл-Алтайна тузаланып, јўрўмде бўдўргедий кижи бистинг башкаруда табылбайт. Эм ўстине бўтпеген ошкош. Жетире ёспёгён эмтирис. Јўк ле бистинг алтай казахтар јомёжёр, кожо ѡмёлёткёр кўйнин угусты деп, байа айттым.

Эмди Турцияга барып јадым. Тўрк тилдерди јуукташтырары, бириктирии јанынан кочкор айдынг 7-12 кўндеринде Анкарада симпозиум ёдўп жат. Оны тўрк башкару адынағ ёзўмнинг ле ѡмёлкитинг Тўрк Агентствозы башкарып туро. Мынанг озо Бакуда, Москвада, Стамбулда, Казанда мынданг ок симпозиумдар откўрилген.

Сталин, тўрктерди сўубес кижи, ончозын сўрўп тоскырган, бисти ле Хакасияны юголторго сананган. Ойрот – ол Алтайынг, ончо тўрк ук-аймактардынг бириктирир ондомолы болгон. Же оны юголткон. Ондо куманды, шорлор дегени јўк ле сёёк аайлу болгон. **Шор, хакас, сойон, алтай – ончобис тўрёгён юн эмейис.** Олор бисте ўренип туратандар. Тува, Хакасия, Алтай, Аба жери – бирлик тўрк болгонын кем билбес. Автоном обласат тёзёп турар ёйдо бис олорды

бириктирип болбогоныс. Тилдерди, уктарды ёнётийин ыраштырар, диалекттерди бөлиир оқылу каршулу политика ёнётийин откүрилген. Бириктиреңге, бир эл эдерге эмес.

Эмди ойто орто түрк литературный тилдерди жуукташтырар жанаң симпозиум откүрилет. Анда мындык сурактар туар:

1. Алфавитти көрөри, чын бичиригин ээжилери;

2. Орток (бирлик) түрк тилдин сөзлигин төзөори, диалекттерди-аймак эрмек-куучынды жуукташтырары;

3. Терминдер аайынча иш откүрели;

4. Орток түрк тилдин грамматиказы.

Түрк энчиликтин симпозиумына база тил-билимчилер А.Т. Тыбыкова ла Н.А. Яимова (Кудечина) кычырылгандар. Бастыра телекейде түрк тилдер ўч айры: кыпчак, ѡгүз, уйгур. Бистин алтай тил кыпчак төскө, түндүк аймак тилдер дезе уйгур төскө кирип жат. Алтай тилде былардың ончо бүдүмдери бар. Эмди текши түрк тил төзөори керегинде сурак туруп жат. Түрктер казах, алтай, кыргыс деп бөлибей, бистерди казах түрклери, алтай түрклери, кыргыс түрклери деп айдып жадылар. Озодо текши бир тилден бөлинеле, башка ѡзүм алынган тилдер эмей. Эмди ле башкаланып калган, темдектезе, орто чактагы текши чагатай тилден узбек, ногай, казах, татар тилдер төзөлгөн.

— Алтай калыктың тилиле, јериле, чүм-јандарыла, јанжыгуларыла аңыланып турган кезик улусы Ассоциацияларга биригип, телекейде ас тоолу уктардың тоозына кирерге турганын Слер канайда ондоп туругар? Олор көп јылдардың туркунына ѡзүм алынып болбой, астап, кырылып, кунурап, жадын-јүрүми уйадап, тилин, культуразын, национальный бүдүмин јылыйтып баарда, мынан канайда коруналар арга деп бодойдыгар?

— Ас тоолу уктың тоозына киргени – ол түбектин јолы. Ас тоолу уктарга республикадан болгой, област, округ, аймак та берилбей жат. Бүтүнгү Россияда ас тоолу уктарга болуш жетирилер дегени куру неме. Ол 3 мун тоолу байаттарга болуш эдип 5 миллион салковой акча бергендер. Же ол неге једер? Кампетке бе? Хакас, Алтай республикалар төзөлгөнине удурлажа озодон бери туйказынан откүрилген jaан каршулу политика бу бистин оок јондорго коомой

салтарын жетирген. Агашибромхозтор ончозын тоскырган, жербайының улузы кобы-жиктер сайын тарап-таркай берген, ёскö јерлерден ишмекчи улус келип шаалган. Башкараачылары база туура јерлерден келген улус бололо, жербайының улузының јилбўлерин корыбаган.

Кумандылар дезе автоном област тёзөлип турар тушта бойлоры бөлинеле, эки аймак туура артып калган. Олорды, байаттарды корулап аларга, олорго алтай калыктын айрызы болгонын чокум-јарт билип алар керек. Олорды республиканың јерине кочүрип экелер керек. Бери чуктай јадарга јаан программа тургузар. Йоголбозын деп, республикада аңылу федеральный программа ёткүрер.

Оок юкагирлер, нанайлар, нганасандар тоозына кирип неме болбос, ол удурумга меке. Биске Аляскадагы эскимостордын ченемели тузалу болор. Республиканың ичине кирип турган калыктардын социально-экономический айалгаларын јарапандырап, ёс калыктын праволорын чокумдайла, Конституция ажыра берер. Биске кочүп келген улус белен специалисттер болор, алдында јаткан јерлеринде де олор јанынан сурак турбай баар. Монголдогы 14-15 мунг алтайларды (алтай урянхайларды) база кочүрип экелер, Кош-Агаштын јерлерине не јаттыргыспас, ондогызын чала бери не түжүрбес?

Келер выборлордо ончо уктардын чыгартулу улузын депутатка тудуп алар деген амадула орус ла национал эки округтан не тёзёбös. Аймактарда национальный округ эдер, городто база. Ол тушта ончо уктардын јилбўлерин корыыр улус тудулар болор бо?

Былтыр биске карындаш урянхайлардын аңылу делегациязы «Эл Ойынга» келерде, бис олорло онду куучындашпаганыс та, олорды танып ондобогоныс та. Монголдордон ылгаштырып болбогон јүдегисти.

Мен эки јылга бу суракла иштейле, В.И. Чаптыновко андый шүүлтени айткам. Бу ла Таркан, Кайынчы, Суртай јурттар, Алтай район – озогыда ылгый алтай улус јаткан јерлер эмей. Олорды Бийсктен бери бириктирири јанынан терен политика ёткүрери керектүү. Көгүс санаа, духовный Ѽзўм јогынан кандый да республика ёспös. Бис јокту ла

бойыс артып каларыс. Эколого-экономический зона дегени биске нени де бербей жат. Ол республикада байлыктарды сооротон, је бистердинг бойыска тұза экелбейтен калып. Онду иштебей турганыjakшы. Тонокчыларга жай беретен арга, а бистерге ончобыска «Зона»!

Биске бут бажына туруп аларға, демографияның, байлыктарды корырының сурактарыла терен иштеер керек деп, алтай интеллигенцияга, ончо башту улуска jakшы ондоп алар керек. Алтайды корыырга биске Алтайга жеткер кайдан келетенин jakшы ондоп-билип отурап керек. Эмди бистинг айландаура грандарыс алан-ачық, Кайсында, Коргондо Чарыш ичинде, 2 километрден ары жерлер бистинг эмес болуп калған. Чарыш районның егерълери бистинг улусты жеринен чыгара сүрүп жат. Ак-Алаканың ары жынындағы ағашты Казахстан кезип аппарат. Төс жеткер ичбойынан чыгардан айабас. Болингенди бөрү јиир, айрылғанды айу јиир деген сөс бар. Түрк, ойрот карындаштық калыктарға биригер, жууктажар арга табар, бедиренер керек. Элибиске – энчү, албатыбыска – арга болзын! Элдинг элчизи, јонның жолчызы дайтеп сөстинг учуры jaан болгонын ундылбайы.

– Укаалу, терен шүўлтелү куучыныгар учун быйан болзын, Бронтой Янгович.

«АЧ», 08.05.1994 j.

БИСКЕ БИСТИНГ ЯНГ КЕРЕК

Калыгыстың ойгор шүүлтечилерининг бирүзиле, поэт, бичиичи, политик ле јондык ишчи Тодош Бронтойло (Бедюровло) ёткүрген 4 куучыныс. Салымыс керегинде санаалар айдылган интервьюлер «Алтайдын Чолмонында» башка-башка ёйлөрдө кепке базылган: «Социальный политика экпиндү болор учурлу» (№ 57, 07.04.95), «Бис эл-калык па айса кем?» (№85, 30.05.95), «Биске бистинг янг керек» (№ 2, 04.01.96), «Астабайлык – көптөйликт, артабайлык – онгжийлик» (№ 18, 02.02.96).

«Айдынг-күннин алдында
Алаканча јерис бар.

Ак-Бурканнан быйанду
Ас та болзо јоныс бар...»

(И. Кензинаның кожонынан)

– Бронтой Янгович, куучынысты, байла, текшинациональный јилбүлердин текши учурынан баштаарыс.

– Ак-јарыктың ўстүнде алдынан башка нация болгон кажы ла ук-калыкта бойының јилбүлери, бойының анылу јадын-јүрүми, бойының санаа-сагыжының аайы, кудай јанты бар. Чонг, бүткүл деген эл-калык бойының јилбүлерин ёйлө кожно ѡскүрип те, онгжидип те, јаманын ла јакшызын уламдай собырыштырып, не керектүзин, не керек юғын ылгап-билип, ёткөн ёйлөрдөн келер ёйлөргө јарандырып ла улалтып аппарат. Оның учун кажы ла эл-калыкта оның текшинациональный јилбүлерин јартап, айдып, айладып беретен «Элдин эпчилери, јонның јолчылары» дайтэн улузы болотон јанду. Олор бирде јайлалту бичиичи, бирде ойгор философ, бирде јарлыкчы, јурукчы ла политик, је качан канайып келижер, кандый ёйдө кемге кандый јайлалта түжер – ондый ла кижи болуп бүделе, албаты-жонын сургадып, айдып, јартап беретен учурлузын бис телекейликт түүкиден јакшы билерис.

Анайдарда, эмди бис, алтайлар, бойысты эл-калык деп ондоп јадыс па, јок по – озо ло баштап оны аайлап, бойыбыска јартап-чокумдап алар керек. Эл-калык деп, бойын алдынан баш билинер, таң алдынан эл-јуртту, энчи-јöёжölү

дейтен албатыны айдып жат. Орустап айтса, нация, танынан башкартулу эл-жон.

Шак бого тайанып, бүгүн биске, алтай јонго, эң баштапкы текшинациональный јилбүбис – республикалу, элдү калық болоры. Эл-калық болгон кийнинде онын ээлеп журттаган жеезелү жери болор учурлу. Кезик аразында эл-калық тергеезиле тен, кезикте ого толбос, эмезе ажынып та туарар аргалу. Мынызы онын тын-тоозыла, геополитика-дагы жүрүмдик айалгазыла колбулу. Анайдарда, эл-жонысты ондоп алатаны – экинчи жаан јилбүбис. Темдектезе, XVIII чактын ортозына жетире, бис Орус каанга баккалак тужыбыста, Ойрот каанын Журтында отурапрыбыста, алтай улустын тергеези эмдигизинен эки-үч катап жаан ла кен болгон. Эн-Эрчиштен ала Абанын чөлине жетире жаткылаганыс. XIX чакта эл-журтыбыс эмештен чичкерип, табынча там тапчыраган. Жүк ле көчкүн айлтайлар журттаган «Калмыцкие стойбища» деген тергеенин кеми 100000 квадрат чакырым-бери-сте болгон. Онон, 1922 йылда автоном область төзөлгөнинен бери, эл-журтыбыстын чек-кыйулары кезилери кезилген, тилилерин тилилген кийнинде, бис ол озогы эл-тергеебисти чек ундуп койгоныс. Эмдиги санаа-сагыжыска жүк ле эс-босло эбелип жат. Албаты чамчылып, чачылып барган тужында, эл-тергеези база кожо чичкерип, тапчырап калатан жанду. Же качан эл-калық ондойип, ёрө özüp чыкканда, эл-тергеези де кожо телкемшире, жаанап баар. Бу темдекти оско-башка да көп элдердин түүуизинен көрөргө жараар. Бир юйдо Рязаньга, Тверьге, Улу Новгородко ло оско до орус княжестволорго көрө, Москва да тырмакча огош ло жемтик болгон. А бүгүн дезе Москва Улу Россия болуп калган. Же 1991 йылдын учкаары, СССР-ди јоголтконыла колбой, тергеезинин 25 процен-тин, эл-жонынын жарымын жылайтып салганын бойыгар көрүп отурыгар. Эл-тергеебисти кичеер јилбилүлеристе эң баштапкы ајару – тыштыбыстагы жаткан эл-калыктарды танып, олордын кемизи биске каный амадулу, санаалу болгонын сезетени болуп жат. Ол ок юйдо бойыстын журтап жаткан эмдиги эл-тергеебисти тапчыратпай, там кенгидетени эмезе толтыратаны текшинациональный јилбүлеристин төс деген сурагы болгонын база ундыбас керек. Шак онойып, элибистин энчүзи, албатыбыстын амыры жеткилдер.

— Бронтой Янгович, бу шүүлтөрөгө кандый чокум ууламжылар керектүзин айдып ийген болсогор.

— Биске бүгүн чындалтан эл-калык болуп, ёрё özүп баарга, республикабыста «астабайтан — көптöйтöн, артабайтан — онгжийтен» деген демографияның программазы туар учурлу. Текши Россияны алзабыс, ороонның эл-жоны көптöörдинг ордына, карын, астап јат. Бу сүрекей чочыдулу айалга. 1989 јылда ёткён текши перепись аайынча болзо, бистинг республиканың тыштында јуртаган алтайлардын тоозы 10 мунгнан ажыра болгон. Олордын канчузы ойто Алтайыска јанып келген — онын тоозын бис билерис пе? Јок. Олорды, анчада ла СССР-динг республикалары болгон јерлерден эл-тергеебиске јандырарын кичейтени, олорго мында јадатан јарамыкту айалга төзöйтöни — бистинг текши-национальный јилбүлеристинг база бир јаан кезеги. Мынла колбой, бис 240 јыл кайра јайрадылып калган Ойроттын оодык-сыныктарынаң ойо чогулып бүткен ас каалык, 70 јылга једимдү ѡол ѿдўп, мынанг ары там бўлўнерин, ооктолорын јарадар табыс юк. Онын учун ооктолып-сайалган уктарды там быжулай бириктирип, чачылыштынг ѿйинен чогулыштын ѿйине кочётён ѿй келди. Кумандылар јастырып, јарылып та турза, олордон чокобой, кыйыккитап јамандабай, карын, баштарын бурып, јандырып алар керек. Канайдар, олор тўнгей ок бистинг улус, база ок бууры јаныс карындаштарыс. Астыгала, Абанынг јерине артып калган байаттарды, шорлорды бойына јууктада тартатаны — јаан керек. Калканынг, Кытайдынг јерине олжодо калган эмезе айдадып барага, ондо монголсып-сойонгсып калган карындаштарды бедиреп табатаны — база ўйеден ўйеге чўкомъик юк улалатан текшинациональный јаан керегис болуп јат.

Ээчийин. Алтай јерибистинг агаш-тажын, аржан-кутуктарын, агын сууларын кичееп, корыйтаны. Ару кейди чебер-лейтенин, агару сууларысты буудырбайтанын, анг-кужысты, агаш-тажысты корыйтанын, байлу јерлеристи кёдёретенин бир эдип бириктирип ийзебис, ол Эл-Алтайсты артатпай, кичейтени болуп јат. Озогыда, кату ѿйлордö, кызыл тыныбысты, кайран бойыбысты Кан-Алтайыс корыган эди, эмди дезе Алтайсты бистер корыыр учурлу.

«Алтайыс бар да, бис те бар.

Ордыбыс бар да, очок бар».

Мынайып мен туку 1976 жылдагы «Бис тартылган эржине» деп ўлгеримде Орто Азияда, Алматыда, Ташкентте жүре сананып чүмдегеним албаты ортозында канатту сөс болуп жайылып калды. Кезик кычыраачылар, эмдиги ўйе, мыны кем чүмдегенин, кемнинг айткан сөстөри болгонын жакшы билбес те эмей. Же керек ондо эмес, бу сөстөр албаты ортодо жайылганы анчада ла сүүнчилү. Эмезе алкыштардын кемин алынып турган, чүм-чам болуп, албаты ортодо ойто орныгып калган ўлекер чүмдемелим. Албаты сөзимди бойына алынганын ырыс-кежик дебей, ёскö не сагыш?

— Куучынаардын баштапкызында кудай жанын темдектегенеер, эмди байлу жерлеристи көдүретенин айттыгар. Бу керегинде айдып ийзеер — бу да эн ёнзүре сурагыс эмес пе?

— Бисти коштой жаткан калыктардан, ол тоодо карындаш та деген калыктан, элден баштап анылап, баштап турганы — ол бистин жандаган жаныс ла бычыган-жайаган Кудайыс туро. Онын учун биске бирлик күүн-санаа, бузулбас куйак керек, ол куйак көксебисте. ОЛ — алтай жаныбыс. Оны орныктырары, чындалтсан, ончобыска Ак жанга келетени — база текшинациональный жилбүбистин тёзи ле ёзёги. Жүзүн-абызын секталарга коштоныжып, ўүринен чачылган мал чылап, жарыларга бүтгүн анчада ла жарабас. «Болүнгенди бөрү жиир, айрылганда айу жиир» дегенин ундыбай жүрелик. Ёзёр жолду, ёнжиир жанду жонго бирлик жан-төрө керек... Эл-төрө — ол политикадагы төзөлгөбистин сайламазы болзо, жан-төрө — ол көгүс жүрүмистин төс курчуу-куйагы туро. Орооныстын тыштынан келип турган жүзүн-базын секталарга, онайдо ок христиан жангын солонгыдый соотодып турган жиргилдиндү илби-тармазына таптыртпаска, андый «миссионерлерге» тапту согулта берери — текшинациональный керегис. Озогыдан бери ондый абызынга алдырткан, бистен болгой, улу калыктар ла ороондор оодылып, јоголып калган. Ондый неме бисте болордо, бистин камык жоныбыс кайлыкталип, кайылып калганын кем билбес? Онын учун олорго багынбаска, удурлаштыра буудак-камаан тургузатаны, коруланып билетени — ол база бистин текшинациональный жилбүбиске кирип жат. Телекейде, анчада ла эмдиги келер

XXI чакта, цивилизациялар ла регилялар ортодо карам-кайралы јок тартыжулар болор. Ольстерде, Ливанда, Карабахта, Боснияда башталган канду чак мынызын чике керелеп жат. Бу тартыжулар кажы ла калыктын, кажы ла кижининг санаа-сагыжы, јадын-јүрүми ле јери-јурты учун ёдёр аайы эмдигештен жарт билдирет. Онын учун биске бойыстын агакарындаштарысты, эже-сыйындарысты бир де јылыйтпай, јеериирге јүргенин, једектеп алып, айрыларга турганын, аймаштап алып, ичкери бир јолло баратан турубыс. Башка арга бисте эмди јок.

Үчинчизинде. Совет јан јоголгон кийнинде алтай албаты эм ўстине, быжу күдүчизи јок мал чылап, чала ѡскүзирей берди деп јартын айдар керек. Ороондо бүгүн турган јанды алтай улустан болгой, орус албаты быжу јан деп онгоп, тооп турганы билдирибейт. Мынанг ары не болорын, кандай јан келерин кем билер? Је, не де болотон болзо, бош салынып отурбай, эмдигештен јоныбыстын социальный сайламазын, эл-төрөзин быжулап төзйтötöni, бүгүнги күнде ёдүни ле курч сурак болуп жат.

Алтай эл-калыкка социальный структуразын тепкиш-теп-тепчилип туруп, оны ороондогы текшинациональный јанла тапташтырып, бириктирип алзабыс, кажы ла кижи текши јон учун, јон кажы ла кижи учун туружар айалга ачылар эди. Ол тушта бис бойысты, чыт эткен чыдырман агаштый сезинип, ас деп ассынбазыбыс, эмеш деп эрикпезибис, бисте кажы ла кижи бойынын ордында болуп калар. Кыскарта айтса, јон бойын бойы башкарынары (самоуправление) јурттын, аймактын, республиканын кеминде тизилип баарачурлу. Ол тушта республикабыстагы јан деп неме чындалтап да социальный иерархиябысла бек колбулу боло берер. Төрбөлжиндү торт кеминде – јербояында, аймакта, республикада ла Россияда јан-башкартулу органдарда иштейтеп улузыс бойы ла белен элгелип калар калар эди. Яраган-ярабаган деп, тап эдип талдажар-блаажар эмес, карын, калыгынын күёуни, амадузы учун актүзынан јўрер де, јўткиир де алып-эрлер чыгып келетен ёй болор. Кем болалбас, кем јүдек, кемде јон ортода тоомы, беске јок, ол јамылу јанынан бойы чарчалып, јўрўп калар, эл-калыктын некелте-табы эн баштапкы јерде турар. «Сырканчыктын бийттери» бий болбос. Шак мынайып, тек-

шинациональный јилбүбис сүреен бийик экпин алынар. Калыктан камаанду, бүткүл јоннон бүдүмжилү жамылулар бу тужында ижи-тожын једимдү бүдүрерге, «түнде болзо, уйку јок, түште болзо, амыр јок» иштеер ой удабастан јууктап келер эди.

Озогыда алтай улус чокым Ак жанду улус болгон, Алтай-Кудай жаныбыс бистинг социальны йадыныстын аайыла бирлик-тудуш болгон. Ол ойдёги жан тушта бистинг улустын акту бойының керек-јарагы ла текши јондык јилбүлери бир болуп биригип, эл-калыгыстын эржинелү салымы болуп аайлалган. А бүтгүн удурум жамыда турган улустын көп сабазынын јилбүлери текшинациональныйдан болгой, јонның кандый бир айры-кесегининг де, бөлүктерининг де јилбүлери келишпей турганы сүрекей эби јок болуп жат. Шак онын учун эл-калыгыска бойын бойы башкарынар жан-төрө төзүйтөни текшинациональный јилбүбистинг энг онгзүрэзи болуп келгенин бойыгар көрүп жадыгар. Же жастырбаска-жастыкпаска чын жол тапканынан мында ончо неме камаанду. Темдектезе, бүтгүн сөөктөр сайын отоктор төзөп, жайзандар туттыбыс. Бир жанынаң алгажын, чын, төрөёнзижип-төркилежип јүргенисте жаман ла неме јок ошкош, карын жакшы. Же экинчи жанынан, сөөктөрдөнг төзөлгөн отоктордын структура-сайламазына мыныла коштой, эл-калыгыска көгүс (духовный) ууламжы берилбеген учун, бу керек бисти болгобос жанынан ойто феодально-патриархальный чачынты јадын-јүрүмнинг ўлжү сазына түжүрерден айабас. Темдектезе, бу ла јууктардан бери жанда турган жамылулар – ага-карындаш эмезе жеен-таай, кудакубый – төрөёнзижип баштады. Алдында бир де төрөёнсишпеген-карузышпаган улус кенейте кыбы-јигин, төрөён-тууганын не јоктожо берген болотон? Бу клановый ёлүмтик-быртык јилбүлериң корырына уулмжылаган коомой айалга эмес пе? Кавказтын ла Орто Азиянын ороондорында мындый жерлөжү ле төрөёнсиш жаман салтарын јетирет. Бой-бойы ортодо јүрерге ле јоңтөрөгө бу тынчу ла тыгыш болгонын кем билбес? Жаныс жердин эмезе жаныс сөөктинг улузы бир жerde, бир одуда жанды-жамыны колына алган тарый, ээчи-де ле ёскө сөөктүлериңе јоктомчылу ла туйуксу болуп келет. Онон улам ёён-бёкөн, ёштөжү, кырлу жуу башталат. Мынайда бергенде, ондык калыкта кандый да жан текши эл-жоннын

текши јилбўлерин корып болбой, јайрадылып барат. Онын учун бистинг республикада мыңдый керектерге баш берерге јарабазы жарт. Мынынг ончобыска каршузын онгдобос аргабыс јок. Бисте республика да төзөлгөни алтай албатыны элкалыктынг экпиндү кемине јетиретен улу да, учурлу да арга болгон. Же ол јазап тузаланылбай, чала куруга ѡдүп калды деп ачурканып айдарга келижет. Депутаттар – јасак-закон быжырып турган улус, байла, бу ёйин јылыйбаган деп актаары да, чотооры да жарт. Же мен бу откён ёйди јылыйтып койгон кёп аргалардынг ёйи деп жартын айдарым. Ненинг учун дезе бис республиканы беленинче, жастыра јанынаң обоолоп баштаганыс, јаныс јандай барганыс. Озо баштап эл-калыгыстынг текшинациональный јилбўлерин билип, анылап алардынг ордына, кёп ёскё удурум керектерге ўстүгип, кайран ёйди ёткүрип койгоныс.

Бисте ёскё јол болор аргалузын арјанынаң аайлап-сезип те турза, айдынып-табынып болбой турганын бу ла быјыл Акташта, Чибитте, Улаганда, Паспартыда, Ак-Боомдо, Ленин-Жолдо, Белтирде, Курайда, Кызыл-Ташта, Караголдо ло ёскё дё јурттарда јуреле, жарт билдим. Городто до университетте, училищелерде ўренип турган ончо аймактарданг келген јашёскүримле туштажуларда ёктём сөс уктым, тирү күүнсанаа јүргенин көрдим. Онызы јакшы. Бистинг көксебис эмештен база кенип ле жат деп сүүнедим. Же бачымдаар керек, түргендеер керек – оройтырга јарабас. Азыда 10-15 јылданг једип турганы, эмди 3-5 јылга јууктажып келтир. Уулдар ёзўп, эрлер болуп келет. Удабастанг ла деп иженип јўрбей...

– Бронтой Янгович, национальный санаа-сагыш ла текшинациональный јилбўлер керегинде куучынды онон ары улалткан айас, эл-тергеебистинг келер салымы јанынаң сураарга турганым – јердин сурагы...

– Јердин сурагы јўк ле бистинг Алтайда, бистинг республикабыста эмес, текши Россияда энг баштапкы, энг ёнзўре сурак болуп турарга жат. Төс, ичкери јерлерде болzon, төс газеттерди кычырсанг, јерди садар-сатпас, ўлежер-ўлешпес деген куучын койлоп келди. Бу сурак кёдўрилип, собырылып турганы биске, ас тоолу калыкка, сүрекей серемжилў ле чочыдулу. Шак бу сурак адакы тўбинде канайып чечилериненг ре-

спубликабыс дегенистинг не керектүзи, не ондузы јарталар. Бистинг республикада јер танынан улуска, анчада ла туш јерден келгендерге, садылбас деген ясак керек. Јер биске Алтай-Кудайдан берилген, озогы да ёйдö, каан да јаны ту жында бистинг эл-јерибис текши эл-јоннын эзленген, энчиленген јоёжози эди. Бис, алтайлар, ада-обёкölöристинг ээлү јеринде бўдер чактан бери базып ла јўрўп јадыбыс, айдарда, оны бўгўн канайып ўлежип, садыжатаныс? Ононг, бўгўнги айалгода чындык ўлештириў болбозы ажындыра ѡарт.

Бисти бу калганчы, 90-чы јылдарда, јыга мекелейле, ёмёлик иштү јуртыбыстагы колхоз-совхозторысты јайрадып чачканын мен национальный кеминдеги каршу керек деп бодоп јадым. Ненинг учун дезе мындый јўрўмге ўренбеген, озолондыра быжулаи белетелбеген албатыны јайрадып, кобы-жик сайын «фермер» болуп баарынг дейле, момондорды мандаиындöён темир казыкла канайып балбара соготон эди, шак онойып ла как эттире согуп, арткан-калган алаканча јеристи блаап аларга јаткан политика ол. Јаныстанг јаткан улус удура канайдатан эди, кўчи једер эмес, арга-чыдалы юк то. Бат, онынг учун јербойындагы јон, улус алдынан бойын-бойы башкарнар учурлузын ажындыра айдып, ол тушта албаты алдынан бойы бирлик, аайлу ла социальный тозёгёлў болорын база чокымдал, айдып јатканым бу. Жеткер јууктап келди, эртен-сонгзун ла «Јердин кодекси» деп неме табылардан айабас, ол тушта јўзён-базын улус келеле, бистинг јерибисти садып аларга умзанар. Эмди кörüгер, туку качан областътын тыштынданагы Новосибирсктин генетика ла цитология аайынча институтына, је деген, бўдўн Чарғынынг јерин берип ийген. Ононг бери 20 јылга јууктап калды. Оны берер деп, ёп јараткан бийлер эмди кайда? Ол «экспериментальный хозяйство» деген јердин ичинде не болуп турганын билбезибис. «Республика», «республика» деп тынгзыныжып јадыс, ол ок ёйдö Башкарубыста јер аайынча комитетди «Экология и водные проблемы» дегени юк ошкош, а 10 јылдан не боловорын кем билер? Бийдинг суузы тескери агып, 2-3 катап јан солынза, ол аренданын эзлери кем боловорын кем айдар? Бат, онойып, ойо-чийе, чоокыр-теекир керектер ажыра бистинг јерлериске, бис билбезинен, ёскö улус кирип јат. Онынг учун республикада јерди садарын ла берерин токтотпозо, коомой

болов. Ончо јерлерди ылтам ајаруга алыш, анчада ла тургун, тун улус јаткан јерлерди биске, бойлорыска, кичеер керек. Бисте оноң ёсқо јаны келип јаткан толкуга удурлай турар арга-күчис те, акча-жоғожобис те юк. Чой, Турачак, Майма, Чамал, Көксуу-Оозы деген аймактарда, алтай јоны ас-мас, чучурал қалган јерлерде, тун калыктардын телекейли克 программазына келиширие, олордын колында артып қалган јерлерин олорго јажын чакка быжулат берерин Эл Курултай ла Башкару ылтам шүүп, јёт јараткан болзо, ол билдиrlү једим болор.

– **Жердин сурагында демографиялык айалга база жаан учурлу эмес пе?**

– Эл Курултай ла Башкару чындалтсан шүүйтэн сурактарынын бир учурлузын јошкындар, качкындар келетенин карам-кайрал јогынан токтодор керек. Биске олор мында не керек? Төрөли ле акту бойлоры учун ондо, јуртаган јерлеринде туружып, тартышкылазын! Темдектезе, Кабардино-Балкарияда Башкарунын чокым јобиле качкындар келерин токтодып койгон. Олордын тергеезине келген улус, 20-де күнгө келген болзо, милицияда учётто турар учурлу. Эмди бистинг республикабысты көрөли, биске каныйы келбей јат, кайдан келбей јат. Кавказтан, Орто Азиядан, каразы, сарзы, а бистинг бойыстын мында јадар јерис, јуртыс тыгышла тар. Бис 200 миллион эмезис, бис 200 ле мунг јон – орузы, алтайыла кожо. Урулып јаткан мигранттарга бис каный күчисле, тообысла туратаныс? Бисти, тун калыкты алзабыс, көп сабабыстын городко келеле, тура да, тура тудатан јерлер де алар акчабыс та, аргабыс та юк. А кайдан ла келген акчалу-жоғожёлү улус «качкындар» деп чотолып, туралар, јадар јерлер, акчала болуш алыш јат. Кыр эдектей јакшы јерлү аймактарда толгылап баштады. Майма, Чой, Чамал аймактарга барып көрүтер, ондо бош јер де артпаска једе берди. А биске Аба јеринен коччуп келерге турган карындаштарысты, байаттарды экелерге, Чаргыдагы совхозтон, кайдан да тоолу ла јыл кайра бойы бейин коччуп келген јамылунан, бажы-көзисти сыймап, суранарга керек болуп јатканы ол не? Ол айдып јат: «Ээзи мен эмезим, ээзи – Новосибирск». Же көрөлик, бу биске каный јан, каный буудакту кылых болуп јатканын? Мынайда ла барза, резервациялардагы индийлерден де коомой айалга-

га келерис. Американы колонизировать эткен жүзүн укту улус жер учун бой-бойлоры ортодо јуулажа-јуулажа: «Жок, мыңдый керек жарабас, оның ордына индейлердин жерлерин блаалбай» деп шүйлтеге келгилеп, тун калыкты бүртип, қырып койғодор. Эмди ол жерлердеги американ башкару ас-мас арткан индейлерди јоголорынан кичееп, резервациялар төзөгөн. Резервациялардың ичинде индей де, тыштынаң жер керекси-ген кижи де – кемизи де жерди садып аларга жарабас. Башкару ондоп жат, арткан алаканча жерин индей кижи садып ийзе, бойы да удабай јоголып каларын. Чындалттан да, бис бүтүнги жерле колбулу айалганы керексибей, бу ла бойыла божодып ийзебис, резервациядагы индейлердин салымы једип болбос амадубыс борор.

Сенинг эл-журт (этническая территория) болгон жерингде жасак, ѡптёр ажыра сенинг казығын, чакынг кагылбаган болзо, сен журт ѡок артып каларын, айдарда, тербезен, јошкын боловын. Сени чык деген неме чык деп айдар, кир деген неме кир деп айдар. Ненинг учун дезе сенде жаң, тап-право ѡок. Көр, ол тубаларыстын салымын!

– Нени эдер керек?

– Кара албаты бойын эл-калых деп сананып, эл-журтын, эл-жанын, эл-төрөзин бойы тудар-көстөйр учурлу. Эл-төрө дегени «государственное устройство». Ол керегинде калганчы ўч јылдын туркунына мен жаныс катап айткан эмезим. Республика дегени ол эл, је бу эм ўстине жүк ле элдинг сомы, ўлекери – биске оны быжулаар керек. Ондо-мында јоруктап, улуска јолугып куучындашсан, алтай улус бойын башкартулу жон здим деп, бойында жаң бар деп, эмдиге јетире сезинбей жат. Ненинг учун? Ненинг учун дезе эмдиге јетире бу албатынын чындык ла курч жаны болголок. Бистерден албатынын ўнин, ижемжизин алыш, ѡрёги ширеелерге тытпактанып чыгып алгандары албатызын кичееп, корыырдын ордына жаныс бойлорын сананылап жат. Айдарда, кажы ла алтай кижи бу керекти чокум танып, мық сананып, терен шүййеле, келер выборлордо садынатан, бойынын ўнин садатан деген ондомолдордонг айрылып, талдама башчылар тударында эрчимдү туружар учурлу. Чындык Башкарту, күлүк башчылар бүтүн биске, ару кейдий, керек. «Алтайдын Чолмонындағы» Алтайыстын кажы ла

талаларынан келген ый-сыгытту, ачу-коронду самараларды кычырып, јал-јүрегим онгзүреп, бу ёрёги айтканыма керечи-лер шак ол, албаты бойы деп онгдойым.

Чындык башчылар жаңыс ла бүгүн эмес, алдында да ёйлөрдө керек болгон. Темдектезе, бир жаңынан, јокту-жойу, ѡскүс-жабыс, чыдалы ас жоныбыска, экинчи жаңынан, јүдек ле јуданты бойлорыска Совет жаң өзүм алынарга, анчада ла 70-80-чи жылдарда, кандай аргалар берген эди! Же чындык башчылар ортобыста жок болгонынан, курч сагышту, күлүк ийделү кадрлар јогынан, бис ол жаңды толо тузаланып болбогоныс. Бойыстын Рашидовторыс, Кунаевтерис, Николаевтерис жок болгоны ачу. Ол калыктар Совет жаңынан жакшызын, берилген бар аргаларын артыктай 200-300 процентке тузаландар. Бис дезе 20-10 до кирече ўлүзин алып болбогоныс. Онызын да арай-керейден ыйлап-жайнап, жалынып тура алатыыс. А эмди байагы бисти бийлеген ле базынган аамай-соксоолор кайда, кандай бүдүштү баскылап јүргүлери, акту бойлорының бүдүретен-öttүретен керектерин болалбаган улус ончо буруузын ёрёги кемдерге жарбыгылап турган болотон? Бойлорының буруузын-кинчегин сезингендери айдынып, албаты-жонынан, Алтай-Кудайынан сурангандары эмдиге жок. А эмди жаңда отургандарыс олордын кылыгынан тын ыраган ба? Олор бистин айдыбыста жажына төлүлү, жаан кинчектү арткылаар. Эмезе ёлёр, ойто тирилип, ол кинчегин такып чечерге турган ба? – деп сурактарлу санаа-сагыш келет. Же онойдорго олор Ак жаңнын аайын билгилеер эмес. Төп, жобош, жакшы кылыгысла бис ол туштарда мыны да борорсынып, түрени, јокту-жойу јүрүмистен айрылдыс деп сүүнип јүргенибис. Баштагылап јүрген ол туштагы башчыларыс ѡиди озолодо көрүп, өзүмди ёрё тартарга јүткүүр, келер ўйенин башкараачыларын, кадрларын белетеер керек болгон. Жок, ёрё тартардын ордына, карын, көмө тепкендери көп болгопын темдебеске база болбос. Кызалан ѡйдо биске бир болуп јүрелик, ѡмёлөжип иштейлик, тенг ўлежелик деп укаалап-баштап јүретенис ортобыста эмдиге ас.

Демография жаңынан суракты улалтарга турганым мындаид. Бистин республикада түрк эл (алтай ла казах) 36 процент. Бу ўчинчи ўлүзинен эмеш ле ёрё, айдарда, өзёри ле онгжири бистин төс амадубыс болор керек. «Этнополис»

деп журналды кычырзагар, ондо алтайлар калганчы 50 јылга, процентле алгажын, 7 пунктка көптөгөн. Бу јакшы тоо, је ол ло öйдö бу тооны көптöдöргö, бисте бир де ууламжылу, окылу иштер эдилбегени база јарт. Онынг учун эмди башкараачыларыска баштарын иштедетен сурек элденг ле озо бу болор учурлу. Учурлу ууламжы керек.

– Темдектезе...

– Темдектезе, калык öзөрине, баштапкызында ла, билеге ајару керек. Эмди бистинг алтай билелерди алып кöröли – кем бистинг билелерде башчы? Ол ло байа айткан ырысту öйлörдö бистинг эрлер öйинен öткүре јайымшыраган, баштарын аракыга сутуп, баскылай бергилеген. Бала-барка белен jürümge бойлоры танынанг özüp јадар, öскö кандый бир суректарды энелер, эпши улус, эдип койор, адаларга санааркаар, сананар неме јок болгон.

Эмди кöröп jürer болзо, той болзын, байрам, уткуул болзын, керек дезе сöök тö тудушты кем башкарып јат? ўзе ўй улус. Эр улус кайда дезеер, каланы, эзирик, ондо-мында согульшкан, тырындашкан jürgölеп јат. Айдарда, эр улузыс айылдын, биленинг бажы эмес, онынг учун биле öзөрин олор баштап-уулап, аайлаар аргазы јок.

Экинчиzinde, бистинг јиит келиндер-кечкinderde, кыстарда биленинг байы (культ), бала-барка азыраары деп неме јок. Олор јаман-коомой тем алыжып, бой-бойынанг кöröжип, аймактынг эмденер јерин улам сайын катандагылап, јаман кылыкка ўренгилеп калган деп айдарга јараар. Тирю ўренип ўзетени Ак јантага јарабас кинчек. Кезик улус эмдиги күч öйдö кöп бала-барканы канайда азырайтан деп айышкылайт. А jürümning учуры бала-баркада эмес пе? Азый, мынанг күч öйдö, бис канайып чыдаганыс, бештенг ажыра онго јетире балдарлу билелер канайда азыранган? Калыгынынг салымын сананып, кижи кижиге кожулып, баш башка кожулып, јон болорын онгдол, чокум јартап алар öй келди. Кöп балдар азыраза, јоксыраар деп не «белгелеп», ыраланып турган улус болотон? Эл Куруттай, Башкару, јандар, башкараачылар, депутаттар калыгына энг керектö улусты јокту-јойу, түренигде артырып, таштап ийетен болзо, ондый јамылу бийлер биске не керек? Кöп балдар азыраарга јарамыкту программалар тургускылап, ада-энелерге јенилтелер эткилезин. Тойорын

билбес опо којойымдарга ал-камык акчаны тегинге ле ўлебей, янгы алышкан улусты квартиralарла јеткилдеерине, бала тапкан улуска јенилтeler эдерине, кыскарта айтса, айыл-јуртты, бала-барканы кичеерине бар акчаны не ийбес? «Күндүлү Эне», «Күндүлү ада» деп јамы эдип, талдама билелерге берип, не сыйлабас? Фашист Германия јендирткен кийинде ФРГ-да да, ГДР-да да немистер улузын көптöдöрин баштапкы јерге тургускан, сананып кörсögör, талкан-күлge јетире чачылып калган ороондор та кайдан да арганы тапкан ине?

Бис бүтүн јeten беш те мунг болзобыс, биске улу курчу-куйак Эл Алтай келижип калган. Тообысла эренгис, ас та болзобыс, элибис бар. Айдарда, ала саныскан чылап, ары-бери аյыктанып, айап-коркып отурбай, калыктын тоозын 100 мунтнан ажыратан программаны 2020 јылга јетире тургузып, оны јүрümде чике бүдүрер керек эмес пе?

— Биле ле демография ёрё özöристе јаан учурлузын јартап јадараарда, аракы деп аш керегинде канай айтпас...

— Чын, бүтүн араjan-коrojon lo Ak янгыс керегинде айтпай, шүубей турган кижи бисин Алтайыста јок болор. А керектинг чынын кörзö, бүтүн бисте ак янгнын томын тудуп турган, Ak янгнын тörözile јүрген алтай кижи јокко јуук. Ozогыда Ak jan la «кара тöш» дейтен кам янгнын башказы аракыла колбулу болгон. Кам камдаза, арып-чучурап јат, ого чагын-күчин орныктырарга, јылу аракы амзап алатаны керек болотон. Aчу аш јогынаң камга күч болотон, онын да учун озогы алтай улус аракыны Аба јерининг ажы деп айдатан. Кийинде Ak jan табыларда, јарлыкчылар ачу ашla урушпайтан, карын, аракы ичерин ле танткы тартарын киреледип койгон. Je Совет тужында Ak янгды јаба базып, јарлыкчыларды айдагылап, јоголткылап койордо, бу јакшы баштанкай ёзüm алынбаган, аракы ичеринде тудуу эдилбеген, Айдарда, бүтүги күнде аракы амзабай турган алтай улусты, бир јанынан, Ak янга јуук улус деп айдарга јараар. Олор физический янннын философиязыла, ээжилерile таныжарга јууктап-белетелип калган. Бүтүнги күнде јаман, кара керектердин көптöп јатканы кёндүре ачу ашla колбулу деп, бис ончобыс јакшы ондоп јадырыс. Онын учун биске алтай улуска, араjanды байлап салар, кадыра тартар керек. Янгыс la бир кижи эмес,

а билези, төрбөйндөри аракы ичпес учурлу. Амзаар, је ичпес Биледе ѿгёёни аракылап, эмезе ўи амзап турган болзо, ол канайып Ақ жанду биле болотон? Ак жанду биле кара неме жапшынган, кабак аракыга бажын суккан улусла, билелерле канайып нёкөрлөжётөн? Аракы ичпей, токтодор деген јолдо биске элден озо ылгалыжар керек, собырылыжар керек болуп жат. Эмди мынан ары текши јүрүмисте аракы ичпестер ле аракычылар кожо болор аргазы јок. Ачу аш тутпас ла ого бакпас Ак жанду кижиге Алтай-Кудай да быйанду болор, учучында мыны көрүп, аракычылар да кезем астаар эди. Шак ол тушта, чын, «Ак жанду алтай калык – бис!» деп, омок айдыжарыбыс. Ак-јарыктагы айландаира јаткан эл-калыктарга ула укаалу Ак жаныбысты јайар ла таркадар быйанду, кешиктү миссионер жон болор эдис.

– Аракы амзажар, боочы-боомго аракы таштаар жандарыстан, байла, айрыларга келижер...

– Аракы амзажып, бой-бойына аракы албадап ичирери – неге де жарабас керек! Ол кижиин тооп, байлаганы эмес, карын, кара санап, кара немеге јууктадып, эзирткени ол. Онын учун мындый жандаштанг эмди чек айрылар керек. Боочы-боомго аракы жандайтаны – база шылтак болуп калган. Аракы ичетен улустынг шылтагы. Аракыла колбой азыйы байлу, jaан јерлер эмди быртып калган. Эмди ол ло Себи-Бажы, Чике-Таман, Аржан-Сууда Ак жанду кижи канайып аракы жандап, жаламазын буулайтан? Кирлү кальсондорын, колплаттарын илип койгон быјарлу јерге ак санаалу кижи канай отурар? Кара неме коштонгон кабак аракыла канайып жандар? «Акцизы на водку» деп амтажыган государствобыстан ала коронды сууга чейеле, аракы деп садып отурган «коммерсанттарды» ла аракы садып байыыр деген астамчыларысты кандый санаа ээчип јүргенин көрүп јадыс не. Ачына, жаман санаа айланган аракыны ичеле, јүүлип-блўжип турганыс ол, карындаштарым. Озодо алтай улус аракызын сүттенг эткен. Актанг тамган аш деп, Алтай-Кудайын ўрүстеген. Jaан ашты ўстүкпей, кичинектен амзагылайтан. Ичпейтен! Сууны, чайды ичер. Jaан ашты амзаар! Көрзöөр, созибис те эки башка болгон. Эмдиги Күнбадыштынг деп айдып турган «культура питья» кайдан келген болор деп, бистинг ада-оббокёлөристен

келбей. Онын учун буулайтан ла неме деп буулабай, амзайтан ла неме деп аракыдабай, токтодынатан ёй келди. Ак сүдистен, аскан ажысла быртыбаган ару јерлериске, чын, жандап та, байланып та јүрбей, ондо жаман јок, карын керектү.

– Калганчы ёйлөрдö бистинг оқылу жандар ла јон, кижи ортодо та каный да колбу ўзүлип, кини тайкылды дегедий айалга тура берди. Ончобыс ла алдынан бойлорыс, ары-бери анкайып база бердис пе каный? Байла, оноң до улам, ончобыс мынызын сезинип, аайын таппай турганыбыс учун, биригери жанынан кöп куучындар да кöйлөп келгени бу болбой?

– Бистинг калыктынг ёткён чактарга базынчыкта, түрениде ле јуданыда јуртап, ёдöп келген уур ла күч јолын ёй ёткүре биле-тура, оны эмдиги айалгазына келиштире, тапташтыра көрөр болzon, кöп карыкчалду санааларга келеринг. Бүтүн кинчектү салымыс – ол бойынын жанынан тайкылала, зленчек ёбёкёлёрининг јолдогон јолын, жандаган жанын унуканыла колбой, ўстине акту бойы 1755-1757 жылдардан бери бажы јок калганынан улам, ырыс-кешигин ычкынып койгоны, оны эмдиге чечип болбой, кыйналып јүргени. Бат, онын аайына чыкпаганчабыс, оны ойто орныктырарына бурулбаганчабыс, бисте ўйени ээчий ўье солынар, жанды ээчий жан келер, жамынынг ўстине жамы отурап, је бистинг бу јүрүмисте жанты чындыйга једетени, башка тепкишке тебетени жанынан не де кубулбас. Бис бу ла жаман-јудык бойлорыс, көнжип күйүп болбой турган отко бодолду бырыксып, ёзўп те болбой, ёлүп те болбой, мынайып ла јүрерис. А ойгортып сананза, бу кинчекти чечерге, бу кыйын шырабыстанг айрыларга, биске бирле улу алтам керек. Бис бу алтамды канча кире ёйдин туркунына, анчада ла бу јууктагы ёйдö эдердин бери жанында ла јүрүп, је чат ла эдип болбой јадыбыс. Мында бойынын учурлу шылтактары бар, бис мыны жетире ондобогончобыс, бу алтам эдилбези жарт.

Мени калганчы јылдарда тынг санандырып, санааркадып турган неме – алтай улустын јадын-јүрүмининг социальный төзөлгөзи. Чокумдап айтса, андый социальный төзөлгөбис јоголып, бузулып калганы ла оны канайда орныктырара ойто тудатаны. Ол бүгүнги бистинг јербайындагы жанды канайып

тударына келижип жат. Алдынанг ёрё бё, айса ўстиненг түмён бё? Ненинг учун дезе жон бойы жон болуп, бойын бойы башкарынып, өзүп жадатан учурлу. Мындый социалыйн төзөлгө лө сайлама-структуралда бисте болгон, же ХХ-чи чактын туркунына ўстиненг түмён ол көп катап солынган. Жон – ол общество, община. Ол бир ѡмөлик, бир болүк журт. Темдектезе, «Экинурдың жоны», «Жабаганың жоны» деер. Журт дегени – ол эмдиги ондомолло јўк ле деремне дегени эмес. Бу жондор биригип, бир аймактын жоны болор, онон ѡскө аймактардын жондорыла кожно биригип, областынын ла республиканын жоны болот. Бот, бүтгүн быларды жаңыданг бириктирип, такып жон эдетен сурак туруп жат. Бүтгүн бисте кижилер ле улус бар, же тенг ле эпту башкартулу жон јок. Бой-бойын жижишп ле базынып, уурдажып ла мекележип јүрген кижилер – ол канадый жон! Бот мыны ондобой турганыстын шылтузында бис бүтгүн улам жастырып, жаантайын јендиртип јүредис. Бийик жерге чыгала, канча ла кире «бирлик-бирлик» деп кыйгырышсабыс, кычырышсабыс, биске бирлик белен бойынча једип келер чилеп... Бирликти биске ўстиненг түмён түжүрерге, укаалу жаң керек. Же онойып болбой турганы не дезе, онойып бүдүргедий бирликтин төзөлгөзи туку качан оодылып, сайалып калганында. Озогы түүкибиске баштанзабыс, бис, эмдиги алтайлар, Ойрот каандыктын арткан-калган мемориальный дайтэн этнозы болуп жадыбыс. Алтайлап айтса, очуп калган оттын кубалы, олүп калган элдинг көлөткөзи дегедий. Же бу оқ ёйдо бис бойысты Ойроттын оодык-сыныгы деп ондобой, оны жетире сезинбей жадыбыс.

Ненинг учун дезебис, түүкилил санаа-сагыжыбысты булгап, ўреп койгондор. А ондоп, билип турган болзобыс, бойыстын жаңысты, социалыйн төзөлгөбисти канайда эмдиги ёйгө келиштиретенин белен ондоп, текши жон эдип биригеристин аайын таап ийер эдебис.

– Анайдарда, бүтгүн мынайда этсебис, биригерис деген чокум темдек кайда, чике жол бар ба?

– Жок болды деп, жолыбыс туйук эмтирип деп јопсинип, чөкөп калган болзом, мен мынайда шүүнип отурбас эдим. Биригеринде, жоннын жаңын төзөбүринде көп жолдор бар. Баштапкызы, сөйктөр сайын биригип көрөри. Экинчизинде,

јуртаган јери-јурты, территориязы аайынча. ўчинчизинде, чек öскö, башка ээжи-тёрёгө тайанып баар арга бар.

Сööктöр аайынча ненин учун келишпей, керек јылбай жат? Ол ло биске тöröön-тöркиндеш казахтарды, кыргыстарды алзабыс, олор сöök дегени – ол бүткүл калык, 1-2 миллион ло онон до кöп тоолу ук-тайпа дайтен улус. Олордо кыпчактар, наймандар дегени чук јуртап, ичбайында камык уйа-ке-сектерге бöлүнип, ылгалып жаткан жон. Алты-jetи ўйеге жетире јаныс уктан таркап калган болзо, бой-бойлоры ортодо айыл-јурт тудуп, биле тöзöгилейт. Онын учун олордын јурты бек, тазыл-тамыры теренг. А бисте кайданг су-кыпчак, су-майман табарынг. Адазы тодош болзо, энезининг сöёги база бар, айдарда, каны чейилип, калыгы-уты солынып калат, а ук деп немеде таайлардын учуры сүреен jaан. Онон бисте алдынан бир сöök жаткан јурт бар ба? Жок. Айдарда, бисте сööктöр улусты жон эдип бириктирип аргазы јок болуп калганы кörүнет. Оздо, чачыларданг озо, бу бисте, чын, болгон. Темдектезе, Кан-Чаастынг тодошторы, кыпчактары, Кадын ичининг мундустары... Же онойдо биригер арга эмди јок, ончобыс öдүжип-колыныжып калганыс...

Территориязы, јери-јурты аайынча биригерин айдарданг озо бу суракты бүтүнги күнле колбоп ииейин. Темдек эдип, бу ла öткön выборлорды алалык. Россиянын Госдумазына депутат тударыла, бир уунда јербайынdagы јаныдан орныктырылган Советтерге депутаттар тудары öткön. Öскö региондордо ло бистинг республикада бу выборлордын аайын тапташтырып кörзöбис, чек эки башка öткöни иле кörүнет. Губернатор ло јербайында депутаттар туткан кöп региондордо тöс тартыжу шак бу јербайынdagы јандар учун öткön, а Госдуманынг депутатадына кемдер öдöрине аяру тын болбогон. А бисте санг тескери. Тынг тал-табыш Госдуманынг депутатадыла колбой болгон, а јербайында Советтериске каный депутаттар тудары ынг-шынг. Мен мында тегин эл-жонды эмес, а баштайтан, ууламжы беретен улусты айдадым. Öскö региондордогы улус јербайынdagы јанга кемдер келериненг олордын јуук салымы, јадын-жүрүми каный болорын чын ондоп, бойынын жилбүлери учун турушкан. А бистинг айалгада бистинг эл-жон деген киребис мынан ла иле кörүнди. Же ондый да болзо, аймактардагы Советтерге келгендердинг списокторын кörзөм,

көп жаны улус келгени сүйндириет. Бу уулстың экономика-дагы, политика-дагы көрүминен, олордың эрчиминен ле экпининен жартылай жана жарылай. Айдарда, жарттың жоны башчыларын бойы тудары жоныбыстың жүрүмінде билдирилүү бир алтамы. Мында жанды аларын алган ла дейле, болорзынар эмес, эмди бу жанды жонго тузалу болзын деп бурысыр деген сурек төс аяруда болор учурлу. Шак ла мының учун биске бойыстың жанысты аайлаар ла орныктырар, жонын куурмак-меке јогынан баштағадый жонның чындық жолчылары, элдин экпиндүү элчилери керек. Олор жонына чындық кору болуп, башкарулу ижин акчек бүдүргежин, бистин жокту-жойу жоныбыс жанды ла ууркүчтерди өдүп чыгар. «Жонның мойны жоон» деп жолду адалган. Тууразынан болуш сакыйтаны эмди калас ижеми. Бүгүн биске жаныс Алтай-Кантайыска, Ак-Бурканыска, акту бойыска иженер керек. Бой-бойыска жакшызын-жаманын, ағын-көгин чикезинче айдыжып жүрзебис, шак ол тушта, чындалтант, жон болорыс. Жонының ижемјизин бүдүрбеген кишининг көзине айдарга ўренер ле тидинер керек. Ижемјибиске турбас, жаныс бойының жууктарын кичеер ле куурмактанар, уурданар, жабатуткуш болгон улус жон бажына турар учурлары жок. Ортобыста омок-жимек, ойгор күлүктер качан да болзо табылар да, чыгар да.

— Бронтой Янгович, жон-обществоны жартап алдыс. Эмди сураларга турганым — жонның жолчылары керегинде, бий-чиновниктер, администраторлор, депутаттар эмес, а калыгының көгүс байлыгын көдүрер көкси ойлу, ойгор башчылар деген көгүс жанының улузы, бакшылар. Олор бистин ортобыста ненинг учун жок? Ол ло кыргыстарды, казахтарды, башкортторды, калмыктарды алалы. Олордо Ч. Айтматов, О. Сулейманов, М. Карим, Д. Кугульгинов деген бакшылары бар. Олорды жаныс ла эл-калыгы эмес, је бий-чиновниктеринен, президенттеринен бери «колго алып жүргилейт».

— Калынг жартту, каан кудайлу дайтеп жанду буддист, мусульман, христиан эл-калыктарда сөстин учуры сүрекей баалу. Сөс — ол эржине, сөс Кудайдан берилген. «Эн башкыда сөс эди» деп Библияда илелеп айдылган. Сөс дегени Кудайдан. Сөс — ол Кудай эди. Шак онынг учун олор сөс

аттан, алтыннаң, акчанан, ар-յоңжөнөң баалу эржине деп чын ондоп, чечендерин, ойгорлорын ёрө көдүрип турганы ол эмей. Бу ак-ярыкта ончо неме удурум, жаңыс сөс мөнкүүлик, чактар өдөр күчтүзин олор билер де...

— Сурагымды солып, чике тургузайын. Слерди Россия кеминде тооп турганын көп темдектер көргүзет. Темдектезе, Россияның Бичиичилер биригүзининг жаан жамызына туку 1990 жылда једингенеер. Бу ла жуукта «Литературная Россияның» редкүреези слерди В. Распутин ле В. Беловло, П. Прокуринале тен-тай агады. Беш жыл өдөрдө, Текши-россиялык түрк Конгресстин президентине тудулдыгар, орустардын телекейлилк сбор-курултайынын башкартузына кирдигер. Тогузон жылдарда тирү Буркан Далай-Ламага жолыктыгар, агару патриарх Алексийле бу жуукта куучын-даштыгар, Россияның ла телекейдинг көп-көп жарлу улустарыла колбу тудадыгар ла оноң до ёскö темдектер көп-көп... Ондый-мындый орто кеминдеги улус олорго жолыгып эрмектежерден болгой, жаңына жууктап та болбозы жарт. Же мынызын бистинг республикабыстагы албаты да, жаандарыс та жетире онгдобой турган ошкош.

— Бу суракка каруу берерге, сөстинг учуры бу республикагарда не бааланбай турганын айдайын. Бисте духовный лидер-бакшылардан болгой, ёскö дö личносттөрөс көдүрилип, ёрө чыгып болбой турганы — ол байагы ла бистинг күч, базынчык салымысла колбулу. Ол эл-јуртыбыстынг географиязыла, эл-јоныстынг бүткен бүдүүзиле, түүкизиле тудуш. Алтын-Ойрот тужында бис Алтай оток болгоныс. Алтайлап айтса — «албаты», орустап көчүрзэ — «податные люди», «зависимый народ» деген ондомол, ол туку 1207 жылдан бери келген деп жартап айдайын. Анайдарда, жаан көректер Ойроттогы тös аймактарда болуп, бистинг бу аалга-јака жеребисте ич жаңынаң ёрө көдүрилип келетен арга-чыдал табылбайтан, олорды чыгарбай, ўстиненг тёмён былчып кой-отон. Көгүстүлерис, ойгорлорыс Ѽзор кеми јок болуп, оток ло кеминде жүргүлейтен. Бу ла кобы-жиктеристе комудажып-кожондожып, конок-ўлебисти чактардан чактарга ёткүрип койотоныс. Мында темдектебеске болбос, экинчи једикпезис, тутагыс база бар. Ол не дезебис, политический, социаль-

ный, духовный иерархиябыс јок учун бой-бойлорыска ёрё ѿзбінене буудактажып, тегектеп-тегелеп койтоныс болуп жат. Жаңыс кобыда жадып, ышту курут жигендердин бирүзи көдүрилип жатса, арткандары: «акыр, не мен эмес, ненинг учун ол бычагы јок жуу сооротон, камчызы јок јорго минетен» деп атааркаждатандар. Онон улам салымыста – ўргүлжик пат: ары да эмес, бери де эмес.

Экинчи суракка мындый: он жылдын туркунына, чын, Россияда бойымнын жайааным жаңынан көдүрилип, көрүмжилү болуп калдым, же мен бого «мен» деп тыңсынып турганым јок. Бу једимдерим – Алтайым учун, эл-жонымнын оморколо туру. Ончобыстын текши једимис. Кайда ла јүрзэм, мен бойымды эң ле озо алтай жонымнын элчилигі деп ондойдым. Алтай-Ээзинен алкыш түшкен, алтай жеримнинг јулугы, алтай калыгымнын уулы деп. Мениле коштой бу једимдериме једектешкен алып-акыларым бар, ачы-ийиндерим көп. Онын учун алтай улус мени бойын чылап онгоп, «ол – бис!» деп оморкоп жүргежин, сүреен жакшы болор эди. Темдектезе, бүтүн «депутаттар-депутаттар» дежип, мандат аларга көбизи мууканат. Ол мандат депутатка жон алдынан айдынар ла турожар бир арга ла аай берип жат. Менде бир мандат бар – ол Алтайымнан берилген ўргүлжик мандат. Калыгы учун айдышсын, турушсын деген жүрүмдик арга ла молжу. Онын учун экономикада, политикада, анчада ла социальныи ла көгүстик суректарга каруу бедиреп, айдынып турганым бу. Адақыда айдарга турганым – көгүс байлыгысты көдүреринде Арасей тергеезинде, телекей телкемдеринде менинг бир эмеш ўлүүм ле ырызым келишкени – ол текши женгүбис, тен магыбыс. Ногон Шумаров, Болот Байрышев, Рая Модорова, Аңчы Самтаев база бистинг, алтай калыктын адынан жүргилеп, Алтайтын магын бойлорынын кирезинче, бойлорынын сферазында көдүргилеп жат. А бистинг көп күрешчилерис? Олор – күлүктер! Ончобыс чылап, мен де олорло оморкоп, једимдерине кожно сүүнедим.

07.04.1995 – 04.01.1996 – 02.02.1996 jj.

С. Танытпасов куучындашкан.

«Салымыс керегинде санаалар», Улалу, 2001 j.

АЛТАЙ ТИЛ – АК ЖАННЫНГ ТИЛИ

О, Алтай-Кангай, Агаш-Таш,
Ай-Күн, Іер-Суу, Ак-Жарык!
О, алтай киши, ак санаа, амыр журт!
О, төрөө-төс, төрөл тил!
О, Ак-Буркан, Көк-Тенгер!
Оп-куруй, оп-куруй, оп-куруй!

В слове – знак, в слове – завет, в слове – код.
Не загадочный, не таинственный,
но сокровенный, но простой и ясный.
Люди Алтая, успевайте познать свой язык.
В нем – Дух!

Алты јыл мынанғозо «Алтай учун сös» («Слово об Алтае») деп орус тилле чыккан түүки-публицистикалык бичигимде «Алтайстын ар-јажыттары – алтай тилибисте» деп аяру эткем. «Ол не атазы?» – деп, ондогон-сананган улус көп пö?

Эмди, бу ёдүп јаткан јылдарда, экинчи быжу белгелүү келтегейине аяру эдер керек. Онызы – **алтай улустынг қылыш-жаны, көгүс-көрүми** (психический склад, мироощущение). Ёскö сösлю, орчыланта **көрүми-миро-возвренизи.**

Тил, қылыш-жан – мёнкүүликтинг танмазындый. Кажыла кижиининг мандайына ла јүргине, кажыла калыктынг тилине, салымына, түүкилил жолына «чыт» эттирте базылган танта бар. Оны канайып та кубултып, солып болбос жанду. Бот онынг учун айры-тейри, кара-боро ылгалышту, тенексү, ар-түмен куучындардынг ортозында алтай жан дегени ол не болот деп аайлаарга турган болзобыс, эки немеге көрөр керек – ол тилибис ле қылыш-жаныбыс.

Тил ле қылыш-жан – ол ала-тарый бүде түжетен эмес, јок, јüs јылдарга түүлип-болчоктолып, чактардынг түбинен ѡзүп, тарылып, бой-бойына катталыжып келетен жанду.

Онынг учун бүгүн баштапкы аяруны алтай улустын тилинде учурал турган сөстөргө эдер учурлу. «Кийис чойилер, кижи ѡзбр» деп кеп сös бар. Ёйлө кожо жаныс ла кижи ѡзбр эмес, је ёйлө кожо јон до ѡзбр-ёскөрөр. Оныла кожно, ёйлөр откөн сайын, эл-јоннынг тили де жарамыкту айалгада элбеп-

кенгип ёзўп барадатан јанду. А јарамыкту эмес, јаман айалгада тили кичинерип, кунурап, ёлўмтигип барадатан јанду. Бат, бу айалғаны ондоп, башка түжүрип, темдектеп алалык, Суунын да коолдоры кезик аразында канай соолып-кургап калат – тил шак ла ондый салымду.

Айдарда, алтайлардың эленчек, тös јаны – ак јан, ол Буркан јан. Оның ончо белге-темдеги – алтай тилибисте. Боодо јан, бисте кече-бүгүн табылган эмес, туку јебрен чактарда табылганын керелеп билерге биске алтай сөстөрдин кайдан бүткенин-табылганын шингеп-ширтеп көрөп керек. Сөстөрдин этиологиязын, ёскö сөслө.

Бүгүнги тилибисте ненинг учун орус сөстөр көп? Ненинг учун дезе бис 2,5 чактың туркунына орус улусла коштой јадарыста, олордың сөстөри тилибиске ёдўп-шингип калган. Онойдо ок бистинг алтай тилибистен јер-бойында јаткан орустардыйына алтай сөстөр база сүреен көп кирген. Бистин туку качан табылган су-алтай дайтэн сөстөрис, јебрен уйгур, санскрит, таныт тилден келген сөстөр болуп жат. Буркан јаннынг культуразыла колбулу сөстөр. Айдарда, ол сөстөр бистин тилге канайып кирген, кайдан, качан келген?

Темдектезе, бастыра алтай эпосты алганда, түштүк-күнчыгыш келтейисте јаткан алтайлардың (Улаган, Кош-Агаш аймактар) тилинде ол сөстөр анчада ла көп. Ненинг учун дезе **наукада «јебрен уйгурлар» дегени – ол телениттер**. А бүгүнги Алтайдың телениттери – ол бис, јебрен уйгурлардың түндүк келтейи, тувиндерле кожо.

Бис Буркан јанын бүдүн јарым мун јылга јандаган јебрен уйгур государствовордың јўк ле түндүкjakазы-перифериязы болуп јадыбыс.

Темдектегенимди **«калап»** деген сөстөнг баштайын. Алтай тилде **«калапту кижи»** деп сөсколбу бар, **«Кадын-ичи карагай, калап келзе, јок калар»** деп кожон до бар. А санскрит тилде **«калап»** дегени – орустап **«период мироздания»** эмезе **«эра»**, **«эпоха»**, **«век»** деген ондомол. **«Век – дегени – ол 100 јыл** эмес, а 4600 јыл, ол бир кальпа. Онын учун **«калап келзе, јок калар»** деген кожоннын учуры санскрит тилден келген деп билип аладыс. Санскрит – ол јебрен Индиянын мүргүүл тили.

«Чак» деген сös, монголдоп «цак», тыва тилде – «шак», тазылы база ла санскрит тилден келген сös болор. Кодүре Буркан јандулардын тилинде «чак» деген сös бар.

Бистинг улустардын ады-чабын алалы. Эре-Чуйда **Бадма** деп атту-чуулу бökö болгон. Ондый атту улус та кöп. А «бадма» дегени, санскрит тилде – *лотос* деп буркан чечектинг ады.

Анда Шалданов деп обöкө Онгдой аймакта бар. А ёбрен Индиянын тилинде – «сандан» (сандал) деп сös бар. Олордын öртöп-аластан турган јараш јытту агажынын ады. Индияны, темдектезе, ойроттор «Јанат» деп адайтан болгон. Боочы јуртта бу обöлөргө жетире Јанат-эjебис јуртаган. Обöкози – Текенова. Калмыктар Индияны база «Јанат» деп адагылайт.

Эмезе Јанарай Екчебеева Куладыда јуртаган. Бисте кижининг ады болуп калган сös санскрит тилле «јанарай» – «зрячий глаз», «köспökchi kös» – Ак-Бурканнынг кози дешкени.

Баалу-чуулу не-неменинг адын алалык. «Шуур». Бичиктүй-Боомдо Шуровтор јуртагылап јат. Олордын обöкози – Шуур, а «шуур» дегени Индияда санскрит ёбрен тилле «коралл» (Буркан јангнын атрибуттарынын бирүзи).

«Шил» деп сös бисте бар – тобöt тилле (*шел*) хрусталь, стекло дегени.

«Тонг» деген сös бар, «тонг-тынг-тун» деп табыштарды öткönип јадыс. Тобöt тилде «дунг» дегени – «белая морская раковина». Байа бир күркүреде ўрүп турган неме, база байлу учурлу.

«Очур» дегени санскрит – тилде – «вачра» (алмаз). Бастыра тилдерде бар – «Очыр-Бачыр». Бисте Очурдяповтор бар.

«Эржине» деп текши јарлу алтай сös бар. А санскриттеп – «ратна» – «драгоценность», «сокровище» дегени. Чындал, алдында 40 јылдарда, бу сости чын бичигилейтен – «эржене» деп, экинчи ўйеде «э» деп ўзүк (буква) ажыра. Монгол тилдү калыктар «эрдэнэ» деп адагылайт. Экинчи учуры «мани» – бисте «мааны». Бисте «Мааны-ангнын балдары» деп бултаарта кочуринп койгон. «Мааны» санскрит тилле учуры база «драгоценность» болор.

«Ом мани бадме хум!» деп алканып айдып турганы ол.

Философияның көп сөстөри бисте арбынду туштайт. Бис олордың учурын јылыйтып койоло, ондойбай јүргенис бу эмей. Темдектезе, 20 жыл кайра алтайлап «спасибо» деп сөс-ондомол жок болордо, «быйан» деп сөсти мен кийдирип койгом, «Алтайдың Чолмоны» ажыра лексиконго, биле-тура. Је «**быйан**» – ол «спасибо» эмес, онын чын учуры санскрит тилде «буйан» (добродетель, заслуга) дегени. Монгол тилде – «**буйан**» деп айдылат, тувиндер база «быйан» деп айдып жат. Онын учун «**алкыш-быйан**» деп айдадыс, је «алкыш» – ол бистинг алтай сөс, а «быйан» онон келген. Учуры јаныс сөс болуп калган.

«**Ајыс**» дегени санскриттеп «адис шитта» эмезе «**ајыс-танар**» дегени – «благословение», орустап кочурзе. «**Ајыстанды**» – ол алканды дегени, алкыш алды, быйан алды дегени. Ајыс Тундинов бисте Куладыда јуртаган. Ајыстар Алтайыс ичинде ал-камык. «Шыпшаачылар» табылган, олор ак јанды јабарлап баштаган, «бис экстрасенс» деп мекеленгилеп жат. А ол чокым буддийский термин – санскрит тилле «**шыпша**» – «монашеский обет», «кодекс» дегени. Том туткан дегени.

Эмди «**мамыт**» деп јадыбыс, туку байат-тelenеттер башчызынан бери Мамыт деп адалган. Санскриттеп «махабутта» дегени – «элемент», «материя» дегени.

Аршаан – буряттарда, арашан – кыргыстарда, арасан – казахтарда, нарзан Кавказта, «нарт арасан» – баатырлар аршааны дегени. «**Аржан**» деген сөсти биске чынынча «аршаан» деп бичиир керек. Санскрит тилден келген сөс – «**рашиан**» – божественный напиток «нектар» дегени.

Модоров деген ёбёколү профессорыс бар, кожончыбыс та бар. Озогы орус ученыйлар модорлор, аралар, тандылар Красноярсктан, Туванан келген «самоедтер», «отуреченный» улус деп шоктоп булгагылап койгон. А чынынча **модор** – ол ойроттон «модор», тёзи дезе санскрит тилде «**мудра**» деген сөс – индий мудраларды бис көрүп јадыбыс: алаканын, сабарларының бириктире тудужы. Онын учун алтайлап «**модорлош**» деген неме ол. Орустап «символ, выражаемый положением рук». Жарт эмес неме эдип турарда, «**модорлобо**» деп айдыланы шак ол туру.

«Тармы» деп сөсти бис база чын билбезис. «Уйалбаза кам болор» дегенининг бирүзи, эмди узун чачту улус табылган – уйады јок. Бодоп ло «Ак Суус» деп кандый да јанг табарга јат. Айла «Суус» эмес, ол «**сүс**» деген сөс – «зародыш на людей и скот» дегенин де чын билгилебес. Башкызы «неме көрүп турган» улус болуп, коројонду бутылка ажыра кинчектү неме эткилеп, акка-кёккө албаты мекелегилеп јат. Бат, ол «билеечилер», чынынча, «тармының» учурын да билбес. Тармы – ол «**тарни**» (тöбöt тилде), санскрит тилде – «**тарани**» («заклинание», «магическая формула»). Айдарда, «камсып» тургандарга јартап берер керек: ол санскрит, буркан тилден келген кубулу, илбилү сөсти эдинерге канайып тидинип турган улус, слер? Керек дезе түнүр тудуп билбес улусты бис, тенектер, бодоп ло «арјанынг неме билер» деп «байлап» јадыбыс. Кам болотон улусты төстöри бойы баштап койор јанду. Олордынг кандый да Горный ажыра «экстрасенс» болорго тилбек чаазын садып алган «бичиктү камдары» – ол эмдиги тилле, чынын айтса, тögүнчилер, «фокусник», «шарлатан», мошенник дегенине келижип јат.

«АЧ», 30.08.1996 j.

Боодо-Буркан јок болзо,
Бойыс кайданг келетен?
Боор-Бакшы јок болзо,
Јаныс кайданг келетен?

(алтай кожон)

«Алтайский язык – это язык тюрков-буддистов и несториан, приобщенный с давних пор к возвышенным учениям Верхней Азии. В сокровенном языке алтайских тюрков-теленгитов-телеутов «белая вера» – Ак-Янг» – это значит «правая», «святая вера».

(Из предисловия Б. Бедюрова к сборнику А. В. Анохина «Материалы по шаманству у алтайцев», стр. 19.)

«**НАМА**» деген учурлу сөсти алалык. Туку-у јаш тужыбыста бис, Сергей Тайтаков, Толя Киндиков, Мечий Аспанов, Александр Урчимаев-сулай Ёкёш Борбошевти та

ненинг де учун «Буламай-Маатыр» деп чололоп туратаныс. Оноң бу ла јуукта Кытайда, Монголдо јуртаган телениттерде – алтайдын урянхайларында «Буламай-Матыр» деп чörчök барын тапкам. Эмди кörör болзо, тöбöt-тангыт тилде «булама» дегени «лама высокого ранга», оноң бийиги јок дегени эмтири. Бис ол тушта огош балдар буддийский философияны кайдан кычырат! Судурлар кörбögön. А бис ненинг учун Ököшти онойдо чололоп турган дезе, ол јуунын кийниндеи ёйинде шыралап jöрген ач-үрее, керек дезе кышкыда ödük јок кардынг ўстиле айылдар ортодо базып jöретен öскүстер. А ламалар чыдамкай-стоиктер деп бис билерибис. Бис ол сости арjanынан эмес, је кулактынг кырыла укканыс учун бистинг ортобыстагы турумкай Ököшти онойдо чолологоныс чын болтыр.

Бисте Köлий деп атту улус толтыра. Оймондо Köлий деп акабыс болгон. Боочыда тодош сёöttü – Köлий, Ороев Köлий бу нефтебазада јадыры. Тöбöt тилле «**köлинг**» дегени «монах, соблюдающий 36 обетов». 36 том туткан кижини «**Köлий**» деп адайтан болтыр. Ол кижининг адына кöчüp турган состиёр кайдан да бодоп түшпей-келбей жат ине!

«Сама», «јана» дегени тöбöttöп монастырда jöргени. Самаевтер бисте бар.

Одындал jöрген Jaranы Карагол-Урсул ичинде, билбес кижи чыкпас болор. «**Jара**» дегени – бистинг бу Алтайда јок ангынг ады – «ёж» дегени. «Jара-Чечен» – фольклордо бар.

Чём-јангла колбулу jöзүн-баазын предметтердин аттарын алалы. «**Кадак**» деп айдып јадыбыс. «Кадакту тажуур» – ак кыйралу. А «кадак» дегени тöбöttöп «приветственная лента». Эмдиги монголдор бистер чилеп бости кур эдип курчабай жат, је олор оны жайа тартып, кадакту тур жат, кыйралу уткуул эдер.

«**Торчык**» дегени «флагшток», «рисунок», «транспорт» на шелке.

Сан салып јадыбыс артыш-арчын öртöп. Таныттап «сан» – «фимиам», «благование», «обряд воскурения».

Эмди бистинг мифологияла колбулу состиёрдин кöп сабазы база санскрит тилден келген. «Якша **шулмус**» дегени «ведьма, женщина-демон».

«**Кан-Кереде**» – «Гаруда» деп куулгазын күш, орустап, «царь-птица», «орел».

«Эренкей» деп сös бисте бар. «Аза» деген сös бисте бар, «körmös» деген учурлу. П. Кучияктын «Аза жаланы» бар. А тувалар, шорлор, хакастар körmösti база «аза» деп адайт. Санскрит тилде – «асур» – кёскөй көрүнбес «демон, злой дух». Кумандылар körmösti «аза» деп адап жат.

«Улуу» деген сös бар. Жылдык тоого кирген тындунын ады. «Лу» дегени – жебрен түрк тилде «дракон»...

«Күрүм» дегени база оноң келген, Буддийский мифологиянын сөзи... «Кörmöstин» синонимы.

Мен огош тужымда Жамы-Түп деп јерди Абай ёрёкön куучындап туратан. «Уй» деп јерди айдып туратан. Эм кöröp болзо «Уй» дегени Тöс Тибетте провинциянын ады «Уй» деп јер. А «Жамы Түп» дегени санскрит тилле «замбуттив» «замбулин» – «этот мир» дегени, «бу ак-жарык», «Бу Алтай» дегени, ол јер эмес.

Алтай тилде «чыкты», «бала чыкты» деп айдып јадыбыс.

«Тöрёди» деп малды айдып јадыс... Онын учун Буркан жанда «чыкты» деп айдып жат. «Бу ак-жарыкка чыкты». Не дезе бу «ак-жарыктан» öскө башка-башка, канча-канча ак-жарыктар бар деп Буркан жаны билер: «кижи чыккан», «кижи барган».

«Тамы» санскрит тилде «тамос» («буддийский ад»), алтыгы ороон.

«Сүмер-тайга» бисте бар. Ойрот тил ажыра биске санскриттен келген. «Сүмеру» дегени – «мифическая гора, на вершине которой обитают Тенгрии». – «Сүмер-Улан туунын бажында тынду аршаан суу бар. Оны ичкен кижи мёнкүлик тынду болор» дайтэн. Онын учун јүзүн-базын «рериховецтер» оны билип, Оймон ичин көстөп, Кадынды ёрё јүткүп, Мёнкү-Сүмерге једерге ўкүстеп турганы ол.

Бистин Алтайыска ак санаалу эмес, карын, кара санаалу тангмалар келгилеп, оны быртыткылап, акту бойынын јүрүмин мёнкүлик эдерге, бистийин кыскартарга, кородорго умсанып, калжуургылап ак жанта чурап,jabarlап, ол алтай жан эмес деп мекелеп, бисти онон ырадарга турганы анчадала иле.

«Томпу» деген сös бар бисте. Томпу Келбежеков Карагол алтайда јюри. А «домпу» дегени тобёт тилде «јыракы» «сосуд» дегени; дörбөт-ойроттор база онойып «томпо» деп айдып жат.

Эмди көрөөр – бу 240 жыл озо Ак-Каанга багып туарыста, Кан ичинде атту-чуулу Омбо-јайзан јуртаган. «Омпо» дегени тобöttöп «аргачы» – «спаситель» дегени. Омбонын экинчи учуры – «акы», «ака» дегени болор. «Ага-јайзан», «јаан јайзан» дегени.

База «Калдан-Ойрот кааныс» деп айдадыбыс. Ол не дегени? Тобöttöп «калдан» дегени «радостный», «блаженный».

«Телег» дегени не? «Теле» – ол тобöttöп «ырыс», «быйан» деген ондомол. Ма, ырысту-кешиктү теленит јанын эмди кайдан чыгып келди!

Планеталардын адын адабайын: эм ўстүне эрте... Алтай улустын база бир атту-чуулу сөзи – «канза». База тобёт тилден келген – «трубка курительная», орустап айтса.

«Шатра-чатра» дегени санскриттеп «чатуранг» деп айдылып жат – «шахматы», «шахматные фигуры».

«Төрбöljin» деген алтай сөс бар – онзызы «четырехугольный квадрат» дегени орус тилле.

«Конко» база онон келген, орустап «бубенцы», «колокольчик».

«Экче» – тибеттеп «экшек».

«Јан» деген атту-чуулу сөзис кайдан келген, јоктойлык па? Тобёт тилле «јан» дегени «мелодия», «звук», а «јанглаар» – ол «петь гимны, псалмы». Бат, «јангдаар» деген сөс онон чыгып келди бе?

«Анзы» деп сөс бар. Ойрот-Каан тушта «анзылу» дегени – ол бир бөлök, анзылу жаткан јуртты адаган. Административный термин болор ол. Санскрит тилде «анзы» – «часть» дегени.

Абакаев Таныт Боочыда јуртап жат. А «таныт» дегени – ол «тангут». Тобёт-Таныт алтай – Түндүк-Күнчыгыш Тибетting ады. Таныттар Чингис-Каанла јуулашканын бис историядан билерис.

XIX-чы чактан бери колониальный көрүм-шүүлтелүү, базынчык амадулу шингжүчилер, олорды ээчиде совет түшүнүү шовинист түүкичи-историктери, этнографтары бисти онётийин угы-тили, јанзы-номы, този-түүкизи јок албаты эдерге мууканып, көп көк-тögүн ле меке-јабар јайганын бу бис эмдиге ондобос кайтканы!

А биске билер керек: XIX-чы чакта бистинг атту-чуулу ойгорлорыс кемдер болгонын, XVIII-чи чакта, XVII-чи чакта... онон до озогы чактарда башчыларыс, бакшыларыс кемдер болгон деп јоктоп-тоолоп отураг керек. Темдектезе, Чевалковты да бу јуукта таптыбыс. Онын «Аракы ла Чайдың сөс былаашканы» деп туујызын билерибис, а ондый ок туузыны түку 970 јылда Дунханнынг күй таштарында бичийле сугуп койгонын (Ганьсу деп провинцияда jaan буддийский центр болгон) орус јорукчылар тапкан. А Чевалков онын 1000 јыл озо бичилгенин кайданг билетен! «Спор чая и вина» деп ол ёйдө жанр болгон. Телеуттар-телениттер оны мун јыл(!) ундултпай, бойынынг кёксинде алыш келгенин көрсөгөр, санансаар, наайлу неме! Бат, база бир јартамал.

А Чевалков востоковед болбогон, ол Улалунан чыкпаган. Абыстардын бичигениненг ёскö бичик билген эмес...

«Эм» деген сөс – тёбöttöп «лекарство», лечебное средство.

Балтыр-кешик јаш баланы бисте **«Ак-Буркан»** деп айдып жат. А онынг учуры – орустап «чистый», «безгрешный», «святой» дегени. Тувиндер ле хакастар база онойдо адап жат.

«Эрлик-хан» Буркан јанды – «мифиеский образ хозяина ада».

«Архи», «арах» – «кумысная водка». Тёбöttöп.

«Үлгер» деген сөстинг учуры буркан тиленг келген – «изречение» «афоризм». Онынг учун Чевалков кеп сөсти «үлгер сөс» деп Радловко айдып бергени ол.

«Кандык Алтай» – ол мрамор тууларлу дегени. Бот, ол «Кан-Алтай» дегени кайданг чыгып кел жат.

«Тёбёт-Таныт Алтай» – «Тибетский Алтай».

Алтай тиленг кебинде Буркан јангнынг сөстöри бастыразы ёдүп-шингиp калган. Бойыбыстынг тилибисти, бойыбыстынг кылык-янгыбысты јакшы билип алзабыс, бис белен билер эдибис – бис кайданг бүткен албаты-калык, кемнинг ач-үреези.

• • •

Мындый сөстöр бистинг тилде сүрекей кöп, олор канча чактардын туркунына бистинг оббокёлөрис – Тöс Азиянынг, Ортолык Азиянынг калыктарыла, улу-jaан Тибет, Индия,

Кытай, Монгол, Уйгур, Таныт деген эл-ороондорло бек колбуда болгонын керелеп јат. Олордонг бистинг сөстөр канча-канча чактардынг туркунына келген. Туку 6-чы чактанг бери! 2 мунг-1 мунг 200 јылдынг туркунына бистинг тилге шингиш калган. А бис санскрит ле тибет тилди билерден болгой, јуутында бу ла коштой јаткан төрбөттөрдинг, калкалардынг тилин билбезис. Ононг болгой биске јуук карындаш, бистинг бир келтейис болгон, угы-төзис јаныс сойондордынг тилин билбей јадыбыс. Сойондордынг тилин билген болзобыс, бисте кө-öп јерлердинг аттары база јарталып чыгып келер эди.

Ол тушта бис «шибилик» дегени не, «күпчеген» дегени не, «чибит» дегени не — чындалттанг билип алар эдебис. Темдектезе, «чибит» дегени — ол «киноварь», мёнүн суунынг рудазын чибит деп айдар. А «мёнүн суу» дегени — ртуть. А бүгүн бис ртуттыы «серебрянная вода» деп суй коччурин јадыс. Күпчеген дегени — ол көпчиген (көпчип турган) дегени болуп јат. А «кем» дегени — ол «суу» дегени. Бисте Ары-Кем, Ак-Кем, Ару-Кем, Тытту-Кем, Сайлу-Кем ле о.ö. суулардынг аттары бар. **Шибилик** — ол озогы тилде «чибилик» дегени.

Куурайды бис база јастыра јаныс «у» ажыра бичип јадыбыс. Чынынча «Куурай». А «куурай» дегени — ол кургак чёл, суу јок чёл дегени болуп јат.

Айдарда, јерлердинг, суулардынг, кижининг аттары — кёбизи база ла Буркан јангла колбуда.

Бистинг ада-öбөкölöрибис — түрктер, ойроттор. Бастыра Азиянын калыктарыла ўзүги јок колбуда болгон эди. Түүкизинде, јанында, культуразында, тилинде бой-бойыла öдүжип калган.

«АЧ», 03.09.1996 j.

«ӦЗӦГӦӮР СЛЕРДИН – БУРКАН ІАН»

«Слердинг, алтайлардынг», ӦзӦгӦӮр буркан керелдү эмтири. Слерге јаныс ла «Бис Буркан Іанду, бис байлу Ном Іанду» деп айдынып-аданып ийер керек...» – деп, Алтайыска келип жүрген Санкт-Петербургтын дацан-күреезининг кёлийи, тёөлөс сөйктү Самиев айткан эди.

– Бис Буркан Іанду деп айдатан арганынг экинчи келтейи, экинчи жартамалы – ол бистинг алтай улустынг кылык-јаны (эмдиги бу кал-үйенинг кылыгын айтпай јадым). Түүкилик алтай-кылык Іанды айдып турбай. Алтай кижиининг ۆзök-бууры, текши кылыгы Буркан Іанла тудуш, ононг бүткенчыккан. Мен эмес, бу јанынаң XIX-чы чакта билимчилер Бунге, Ледебур, öскö дö атту-чуулу жорукчылар бичиген. Бунге, темдектезе, бичип жат: «Хотя Ледебур преувеличивает, говоря, что алтайцы живут в «золотом веке», но это недалеко от истины. Величайшее отвращение к воровству является отличительным качеством этого народа». 1825 јылда Карагол-Оозына келеле, Жиилек деп темичининг айылына конуптыр. Ононг бойынынг алып жүрген артыкту јоёжөзин таштап ийеле, Чуй-ичиле эки ай кире јорыктайла, јанып келеделе, кайкап, темдектеп жат: «Јанып келеримде, јоёжөмнөнг бир де немеге тийбейтири. Буларга төрөён эбиреде калыктар јабатуткуш та болзо, је алтайларда ондый кылык чек јок эмтири».

Ол кандый кылык-јан? Ол – ару буркан кылык Іан. Мекеленбейтени – база. Алтайлар бу јуук öйлөргө жетире меке-тöгүн деп неме билбейтен эди. Алтайлар бу ла јуукта быртык-балыр сös айтпайтан: ада-энезининг алты-үстин тоолобойтон, öскö калыктарга көрө. Эн ле тынг арбанганы: «Чычар!» Ару тилдү албаты, ак тамашту, ак колду. Кижи öлтүрбейтен. Алдында, 1879 јылда Г. Н. Потанин (бастыра Монгол-Тибетти айланган, бисти эбирае жаткан кара калыктарды текши билбетен кижи) мынайда бичип жат: «Анчада ла крестке түшпеген алтайларда бир де уурчы јок. Бир де кату керек эдилбей жат. Алтай јеринде бир де полицейский јамылу кижи јок. Јаныс ла Алтайское деп журтта сок јаныс полицейский заседатель отурып жат. Ол до, јай келзе инспекциянын жоругыла Кенининг кёлине келер. Ондо

Алтайдың жети отогының жайзандары кара албатызын јуила, јарғы ёткүрсе, ондо туружар. Мындағы Эл Ойында туружып, керек-јарактарының аайы-тööйине чыгала, жана берер. Онон ары – Чуйга, Улаганга барып, айланып келер. Кайда да, канай-кунай кату керек эдилзе (кижи ѡлтүрзे), ол керегинде 20-30 жыл жаан куучынду болор албаты», «Олордың кезеги – жаман-јуудык. Оның таадазы кижи ѡлтүрген јок по!» – деп, оостон түжүрбес.

Алтай улус алдынан бері бу јуук ѡйлөргө жетире айылдарының, тураларының эжигине сомок илбейтен эди: ўйдинг эжигин жарчагала түркүштеп койор. Онызы «ўиде кижи јок» дегени. Эмди де турлуларда туралардың эжигин ээлери сомоктобой жат: ары-бери ѡдүп жаткан кижи айылга кирип, отто азулу казан турза, бойы ла казанды чыгарып, ашкарнып алат. Шак бу су-алтай кылық-јаң дегенис Буркан Жанынан биске түшкен эмес пе?

Урыс деп неме бисте, алтайларда, азыйдан бері болбогонын мынан да ѡскö кöп-кöп темдектер керелеер эди, же мен эки-јанғызына ла токтодым.

Бу ончозы слерге не, буддийский кылық-јаң эмес пе?! Ак-Бурканның агару жаркынын ла јолын билери шак мында. Кижи ѡлтүрерден болгой, конусты былча базарга жарабас эди. Коныстан болгой, ѡзүп жаткан агашты кеспейтен, ненин учун дезе агаш – ол база тынду, база амыйтан – «живое существо». Бу ла јуук ѡйлөргө жетире алтай улус чечектен венок ло букет эдерден болгой, жанғызын да ўспейтен. Кем-кем ала-күне чечек ўскенде, жаан улус арбайтан: «Ол ѡзүп жаткан тынду неменинг тынын не кыйып турун, учкан!» – деп. Жаш агаш кеспес. Озогыда, санаама кирип туру, жаан улус жайбандаш туруп, боом бажынан күнүнг сайын будак јүктенип келедер. Жоон тыгтар жыкпайтан. Эбиреде агаштын ортозында журтап жат, а туку агаш аразына будактап-одындал не барып турган деп? Санитарлар чылап, жадык, жыгын кезип, одуратан. А канайып-кунайып, темдектезе, айыл тударга турган болзо, чүмденип-байланып эдер: кайынг кезетен беди:

Онойдо ок аржан-кутук сууларының байын тудатаны кайда. Агаш-тажын, алтайын байлайтаны – кёдүре Буркан жанла колбулу. Ол бойы биске келген эмес. Алтайлар, ѡскö

јанду мусульмандардан, христиандардан көрүжип, бис, алтайлар, агаш-ташка, сууларга мүргүп турган **язычниктер дегени – көк-төгүн**. «Языческий» деп төгүн јан тапкылап алган. Бот, шак ол «алтай јан» деп айтканыс «языческий» эмес, «Буркан јан». Мындый ок јан дörбөттö, монголдо, тандыда, мындый ок «алтай јан» – Тöбөттö, Хакаста, Калмыкта, Бурятта, Јопондо, Непалда, Вьетнамда, Корейде... Бисле түнгей јанду калыктардагы јан – ўзе ол «алтай јан». Онын учун алтайыстагы бир кезек улустын башка, антылу «алтай јан» деп кöдүрерге турганы, чындалтан, ол ончозы – Буркан јан». Јаныс олор ол Буркан јанды бойлоры неме билбезинен улам, аайлабай жат, башкалаарга мууканып жат. Сүтting аракызы јаныс бисте эмес, ёскö до калыктарда бар, је олор оны «алтай аракы» деп адабай, мензинбей жат ине, тöröёндöр!

Онын учун ол кöп-кöп тилдеги јажыттарды билбей јадып, түүкини кычыrbай јадып, бисле коштой жаткан карындаштык калыктардын тилин, јанын тапташтыра салбай јадып, бодоп ло укааркап турган улустын мууканыжы чаламык ла ара деп айдар керек. Ол ло «Ак-Суустын» жайааны да, номы да јок, чын мүргүүлдин учурын билбес улус алтай газетting баштапкы бүгине чот ачарга рекламалу јар салдыртып турган шылтагы бир – олор јан кöдүрерге турган эмес, олор јокту-жойу албатызынын карманын «кактап», уйалбай, бойына астам эдерге умзангылап жат. Ого јük медучилище, мединститут божодып алала, албатыны эмдел-томдол јүредим деп тидинбей. Ондый болзо, биске эмчиликтер не керектү – јабып койотон бо?

«Ак јан» деп алты јыл акшыдыс, је бисти бастыра јанынаң кыпсагылап келип жат. Бистинг ѡштүлериске мынызы сүреен астамду – бисте билдиrlү бирлик јаныбыс јок болгон айалга бисти булгаарга белен, керек дезе бисти базынарга, мекелеерге јенил, ўзе-јара тартарга јарамыкту!

Је бис дезе бу келер XXI-чи чакта ѡрё ѿзбр салымду, ёткүре агар јүрүмдү болорго турган болзобыс, ўүринен јарылган мал чылап булгалбай, чамчылбай, бойыбыстын ада-обёкбистин салып койгон јолыла баар ёй эмди келген. Онон кыйар јаныбыс јок.

Бис кандый да ёскö калыктынг јанын туураптынан алынарга, алтайларды ого бактырарга турган эмезибис, бис ада-öбöкобистинг мунг јылдарга јандап келген байлу-чуулу јанын ойто катап орныктырып јадыбыс, оны билигер!

«АЧ», 04.09.1996 ж.

ÖТКҮРЕ АГЫНДУ БУРКАН ЈАНЫБЫС

МЫНДА ТАЛАЙ-ЛАМАНЫНГ элчизи биске келип јүрерде, бистинг ортобыста «Улаганнынг улузы кресттү» дежип, олордöөн кол уулагандар табылган. Же бистинг бу јастыра айтканысла Талай-ламанынг элчизи јöпсинбеди, не дезе ол чындык биликтү-номду кижи билер: Улаганнынг курултайы онызын ол элчиге жарт керелеп көргүскен. Бис јастыра айдып јадыбыс: јон кандый да ёскö-туш религияга удурум ёйтё жайылза, түнгей ле бойынынг озогы јаны özöгинде артабай артып калар. Якуттар Түндүкте жаткан саха эл – ол сагалдардан бүткен албаты. Бот ол Ўкекте табылган бала беди, келин беди – онынг сёёги сагал деп бодоп јадым. Сагалдар Эре-Чуйда, Оймондо, Улаганда артып калган. Байла, «саха» дегени Тувада – «сака эл», Сайлу-Кем – олордынг байлу тайгазы. А эмдиги Улаганнынг сагалдары, олордынг ада-öбöкози туку мунг јыл мынанг озо Тöбötтöөн элчилеп баргылап туратан тужы болгон. Кудалажып, олордон бала алыжып туратан. А Тöбötтинг элчизи келеле, Улаганда курултайда бистинг «кресттү» деп чотолып турган улус бойынынг от-очогын, маанызын јандап турганын кöröлö, сүрекей кайкаган, кöörkögön, Буркан јангла түп-түнгей јанду јон эмтири деген.

Бис кажы ла јанды түнгейлештирер аргабыс бар. Кечебашкүнге жетире Совет јанду, коммунист религиялу болгоныс, эмди ол јантан база ыраап барып јадыбыс. Күнүнг ле сайын ичкери базар керек, кайра кöröлö отураг эмес. Öткён ёйдин јакшызын ундыбас керек.

Онын учун Улаганнынг талканду чайын тамсыкташ туруп ичеле, ол Тибеттинг элчизи айтты: «Бистинг Тöбötтö шак ла мындый чай ичип турган. Айла, тегин улузыс эмес, байа jaan

бийик јамылу намалар мындый чай ичер тапту». А бис күнүнг ле ондый талканду, сарјулу чайды шёлүредип јадыбыс. «Шак ла мындый калтырды (ўске каарган кулурдан туткан калаш) бисте де быжырып турган. Бу ла мындый бўдўмдў» – деп, база айткан. Ол бистинг качанғыдан колбулу болгоныстын база бир јаан темдеги. Материалный культуразы јаныс, духовный культуразы јаныс.

Темдектезе, Испанияның колонизаторлоры Американы јуулайла, индейлерди бактырып, ол Мексикада, Перуда канай кинчек эдип кресттегенин бис түўкиден билерибис. Канайып олор бойының кресттү јанын албадап, јандаткан. Же түнгей ле индей албаты багынбаган: олордың кубулу ээлери, куулгазын тёстöри чыгып келеле, базынчыктарды «жип» койгон. Түнгей ле ол эмдиги Мексикан культурадан јебрен ээлerinин чырайы чыгып кел жат.

Анаида ок бистинг Улаганда религиозный синтез болуп калган: олор кресттү де отурала, мун јылдарга јандаган јанын ычкынбаганы кörümjik. Олор керек дезе тёмёнги аймактарга кёрö, бойының «алтай јанын» быжу ла теренг билип, јандап жат деп чоқумдаарым. Темдектеп, јопондорды алалык: олор кижи алза, синтоизм (байагы «алтай јан») ажыра чўм-чамын ёткўрер. А божоордо сёёкти Буркан јангла јууп жат. Ненинг учун дезе, Буркан јанда олум ёскö јандарга кёрö, јенил: кишининг сўнези айланчык, озо олум юк деп айдилган. «Сен бу ак-ярыкта быйанду-јакшы јўрўм јўрзен, коомой-јаман қылык қылынбазан, келер јўрўминде онон артык јўреринг. Бу јўрўминде багай јўрзен, «ол јерде» там јаман, кинчектенип шыралап јўреринг» – деп. А экинчи ѡанынан Улаганнынг улузының тёрбёндöрин көргөр: қыр ажыра јаткан тувиnder, олордың таайлары – эмди ончо Буркан јанду юн. Айдарда, бу да бистинг улус 100-120 ўл мынан озо мындый ок јанду болгоны јарт.

Кам јанын база туура таштабас керек, не дезе, кам јанын Тибетте «бон» деп айдып жат. Онын башказы юк. Удуратедире тектеришириерге јарабас, карын, кожуп алар керек. Оны бўгўнги бистер ле жетире аайлабай, булгап, ылгаштырып јадыбыс: «Сен саракайлу», «а сен кара јанду» – деп. Онызы – кёк-тёгён.

БИС ОНЧОБЫС ЖАНЫС ЖАНДУ УЛУС

Мен ол якуттардан база бир көргөним: олор тыштынан кресттү де болзо, Улаганның улузы чылап, бойының жанын таштабаган. Миссионерлердин сок жаныс јединген амадузы – Улалуда. Эм Улалуның озогы телениттери, байаттары кайда барган? Бот, олор планын мында 100 проценттен ажык бүдүрген. Бастыра телеуттарды кайлыктап койгон. Калганчы телеут ол М. П. Чевалков «Алтайын Чолмонында» базып жүрү. Миссионерлер олордын жеезелү журтын жемирип, коозолу журтын коскорып койгон. Адакыда, кёёркийлер угы сөгүлген, кайылган-кунураган – олордын жүк ле обёкёлөри арткан: Суртаевтер, Табакаевтер, Кочеевтер, Чевалковтор. Ўчинчи-төртинчи ўйеде јоголып калганында кем бурулу? Бойлоры, акту бойлоры баккан! Бүтүнги ѡйдо биске ондый салым керек јок, чын ба?

Онын учун тыштынан келген шарлатандар болзын, ортобыстар чыгып жаткан мекечилер болзын – олордын сөзин укпас, олордын мекезине кирбес. Бисте ўредүлү де, бичикчи де, чын билетен улус көп – олордын айтканын ајарулу санангар, ондогор ло билингер! Артык ёй эмди јок.

Биске бүгүн Аай керек, биске бүгүн Бирлик керек. База айдарга турганым: бисти бүгүн булгап турган неменин бирүзи – ол «жан» деген ондомолды жетире аайлабай турганыс. «Жан» дегенин бис орустап «должность, власть» деп ондоп жадыс. Экинчизи – «жан» дегенин бис «религия» деп ондойдыс. Ўчинчизинде, «жан» дегени – ол «ритуал», «обычай», «традиции». Атеист ученыйлар «обычаи», «традиции» деген ондомолды жангла колыштырып койгон.

Религия дегени – ол кишининг морально-этический көрүми – озо ло баштап. Христиан жан бол, мусульман жан бол, Буркан жан бол – илби-тарма дайтэн, байа «аржанынан» дайтэн, жүзүн-жүкпүр «чудо» дайтэн немелерди жаратпай жат. Не дезе ол көрмөслө, күрүмле, жеткерле, «колдовстволо» колбулу неме. Ондыйлар кишини эмдеерден болгой, карын, оору кишининг тынын кадык кишинийине «толып» алгылайт. Бат, шак ла олор коркышту кинчектү неме эдип жат.

А бис, бб жылдын туркунына атеизмнинг абында жүрген улус, «сүне» деген немени ундып койгоныбыс. Бистер жүк

бойыбыстынг ёлгөн сöёгис керегинде санааркап јадыбыс, же акту «сүнебис» керегинде, «ол јер» керегинде сананбай јадыбыс.

Бир темдек. Михаил Васильевич Карамаевтинг сöёгин јуур тушта јамылуларыстынг бирёзи де алтайлап ўйдежү сöс - айтпаган. Ол jaан јашту ёрёкён жирме јылдын туркунына элин-жонын башкарган, кöдүрген. Онын ак-жарыкка чыгарда, баштапкы ла сöстöри «адам-энем» болгон эмей! Айдарда, олор jaан алтай ёрёкённинг сöёгин туткан эмес, а бий-жамылунынг, азыгы «начальниктинг» сöёгин јууган. Ёрёкённинг сöёгин јууган тушта онынг јаныс ла јамы-чуузы керегинде айдар эмес, јок, онынг бастыра јүрген јүрүмнинг турултазы керегинде сöс айдар учурлу. Ёрёкённинг жонына јетирген тузазын јартаар керек болгон. Ол тушта онынг сүнезине «ол јерге» барза, ойто катап алтайына бүдерге јенил болор эди. Кижининг келер ёиى, айланчык јүрүми керегинде, келер јүрүми керегинде сананаар учурлу.

А онойип сананаарга бис Буркан јангап та турзабыс, же оны аңылу-башка «алтай јан» деп бодоп, чын **Алтай јан Буркан јанынын бир айрызы** деп ондойбай јадыбыс. А Буркан јанынын тös учурын: бир јүрүмненг экинчизине кöчötöнин, экинчи јүрүмде сүнезин улалтатанын, кинчегинен айрылтатанын, бат, **онызын аайлабайтанынан улам бистинг бүгүнги алтай јүрүмисте коркышту тутак, коркышту буудак, коркышту коромјы-чыгым болуп турганы ол.**

Ононг до улам Эл-Ойын деп јакшынак байрамысты база јакшы аайлу-тöйилү откүрип болбой јадыбыс. Ондый ойындарда бистинг башчылар, јамылулар бойынынг албатызыла тудуш болгонын көргүзип, «тагыл кöдүриште» туружар учурлу. Олор Ак јанынын абыдузыла кыйра буулашта туружарын турушкан, же тöзöмöл комитет (Ж.И. Белеков, В.Е. Кончев, К.У. Бачимов, В.К. Пиянтинова) кöдүре јонды бу чём-янда турушсын деп кöдүришкен болзо, кандый быянду болор эди. Бастыра жон кызык-кымырын ырадатан, аластанатан, аястанатан учурлу болгон. Баштап алган немени учы-бажы јок эттирте ўреп койодыбыс – билбизистенг улам.

Бу Эл-Ойын аңылык учурлу, түүкилик, кögүстик учурлу. Ак јанынын орныгарын эмди кем де буудактап болбос: күркүреп ағып келеткен ағынды олор канайып та токтодып

болбос. Бу јаан ағынга оогош «кошоголор» кептүү кирип жаткан жүзүн-жүкпүр «Умай-Энелер», «Ак Суустар» ла ёскö дö ооктобыр отоктор Улу Ағынды, Улу Номды түнгей ле киртидиippyрытысып болбос эмей. **Бистинг јаныбыстың јолын туйук кобыга ууландырарга умзангандар чинези јок, бойлоры јол јок артар.**

Буркан јаныбыс түнгей ле коолын табып, ёткүре ағынду ёзёк ичиле баар. Ўйеден ўйеге, чактарданг чактарга. Бүтүн бу ағынга он кижи кирер, эртен јüs кижи ондоор, сонзун ого мундар тоолу улус кожулар. Ненинг учун дезе бу Улу Номды 1 миллиард улус јандайт – Американын президенти Клинтонноң ала Јопондогы император Акихитого јетире, Москваданг ала Кадын-Бажына јетире.

Алаканча Алтайдан болгой, Арасейдинг ёзёги – Москвада Ак-Бурканнынг бадма чечеги јайылып келди.

Б. Бедюров,
МАНЕ-нин күндөлүү членi,
Телекейлик Славян Академиянын
член-корреспондентi.

«АЧ», 06.09.1996 j.

БҮГҮН АЛТАЙ ПРЕССАНЫН АЙАЛГАЗЫ

Бистинг эл-јон Печатьтын Күни – 5-чи май деп темигип калган учун чаган айдын чакыраган соокторында Арасей прессазынынг күнин темдектеери арай јанжыкпай ла јетире аайлалбай турган эмтири. Оныла коштой бистинг де аалгатуйук республикабыста айалга тыныску ла кызынты болгон шылтузында байрамдык коот-санаазын коолодып ойнодордон болгой, јербайындағы журналистер, газетчилер күнүнги јиир аш-курсагы учун ишжалын аларга сайын бистинг минфинге јалынып, јük арайдан да болзо, бойлорынын профессионал чегин кеминде тударга кичеенгилеп, кычыраачылары алдына кыйалтазы јогынан каруулузын ла оқылузын сезингилеп, күнүнги ижин күйүренип бўдўргилейт. Автоном област тужундагыдай азыйдагы ла чылап, Алтайыста пресса јük ле эки республикан газеттен,

аймактарда арай-керейден, ёлө-тала чыгып турган тört газеттен, балдардын жаптырадын бережениндегиид жапылдап турган сок жаңыс «Солоны» деп журналынан туруп жат. Бу жаңжыккан кеп-базымнын чоло-кеезине калганчы жылдарда кожулганы кöп эмес – танынан чыгарылып турган «Постскриптум» деген газет, билелик öмөликтин энчизи «Кан-Алтай» деген альманах ла ууламып көндүккелек, кaa-jaада көрүнип-элестелип туар «Улалинские вести», «Солидарность» ло онон до ёскö оок-теек, ээченизи билдирибес чыгармалу газеттер. 20-30-чы жылдарда ас та болзо, алтай тилле ўч-тört кире газет чыгып туратан. Же онон бериги, текши ёзүми экпиндү дайтэн жылдарда алтай прессаны кунураттылап койгондор. Онызы да албаты-јондый эмес, «обкомнын ла облисполкомнын оқылу органы» болгон. 60-чы жылдарда керек дезе кезек юйгö албан-күчле эки редакцияны бириктиргилеп, «Звезда Алтая» ла «Алтайдын Чолмоны» газетти жаңыс эдип койорго муукангылап, адакы түбинде тил деп неменинг «спецификазы» бар деп аайлагылап, жалкыгылап токтогондор. Же ол до ёйлёрдö, онын да алдында, эмдиге жетире бисте бир де катап анылу чўмдў-кееркемел орган – газет, альманах эмезе журнал чыгарылбай жат. Онын ортодо жаңыс 1986-1991 жылдарда ээчиде, јыл ичинде 4 катаптан чыгарылган, ол юйдöги Туулу Алтайдын бичиичилер организациязынын эрчимининг шылтузы дегедий – «Эл-Алтай» деген журнал-альманах. Оны да подписной эдерге бердирибей, кычыраачылар ортодо жаңжыгулу болорго жетпей јүрүп, жап эдип, жантыгынан барып түшти.

Же калганчы юйдö кандый да уур-күч болзо, бистин Башкаруны республикада прессага болушсын деп некежип туружып жадыбыс! Бир эмеш ичкери алтамдар эдилип баштады дегедий, же онызын онон, тоолу күннен көргойис, не дезе Башкарунын ээчени јуунында бистин кеп-базым ла жетирўлер Комитетин быжулап бычыры жаңынан сурак тургузылар. Бир кезик жамылулар мындый кубулта Б.Я. Бедюровко, онын акту бойына керектү болгодай деп бодогылап турган ошкош. Жок, ол меге эмес, элден баштап олордын бойына, Башкаруга, анчада ла эмдиги ле быылгы керектердин алдында керектү.

Онын учун менинг бу жол алтай тилле айдып ла айдынып

отурганым – текши республикан пресса эмес, онынг алтай тилле иштегилеп турган салаазы керегинде деп, билигер ле ондогор. Не дезе бистинг прессада иштегилеп турғандар ортодо эн уйан, эн күч ле эн жокту-жойу дегендери – алтай журналисттер. Олордо онду квартира да, ылгым көлүк те, астамду акча иштегедий реклама да жок, болор до аргазы жок. Олордо ишке-тошко керектү эмдиги чындый ла быжу оргтехника база жок. Бу кемнин бурузы дегежин, мыны азыйгы ла эмдиги башкараачылардын чике буруузы деп жартын айдарым. Бу эн керектү сфера деп азыйдан бери ондогылап, бого билдирилү аяру эдерге бир ле чычакайыла кыймыктаткылап ийген болзо, ол до једер эди. «Алтайдын Чолмоны» – ол жүк ле Алтай Республикада эмес, Арасейде эмес, је ак-јарыктынг ўстинде алтай тилле чыгып турган сок јаныс орган деп ондоор керек те, онызын билгилебей турган да. Алтай радио до, телекөрүлте де база сок јаныс – ёскози жок. Александр Ередеев Алтай Республиказына качан кандый бир банкирден кару ла карам болор? Алтайыстын алтын сыгындарынын мүүзин сатыртып байып турган ортокчынын ордына Алтай Республикага Василий Тоенов ло Алтай Кубашев качан баалу болор? Украинадан сүрдиртип ийген укааркак ла јамыркак униат епископ-абыстын ордына Алтай Республиканын жаандары бойлорынынг ойгор ёрёёндөриле, Себи-Бажында, байлу Жала-Мөңкүнин сыйнында тушташкылап, тапту чайлагылап, Алтайынын, албаты-жонынынг эмдиги ле келетен салымын шүйүшкител отурар ой качан келер? А ондый кайкамчылу туштажулар ла кежиктү куучындар керегинде коштойында кожо туруждып-угуп отурган шырангкай ла көгүстү журналисттер – албаты-жонына төкпой-чачпай ылтамтарый жетирип туратан туш качан бир болгой не? Айса болзо, быыл? Журналистерге эн артык байрамы ла жыргалы шак ондый айалгалар болор эмес пе? Шак ол тушта бистерге де ончобыска, «бистинг де ороомго» чындык байрамыс жазмы жоктон келбейсин.

«АЧ», 11.01.1997 ж.

ТУН ЖОНЫ ЖОК РЕСПУБЛИКА – РЕСПУБЛИКА ЭМЕС

Тургуга ойдö Эл Куултайды шүүжилип турган Алтай Республиканың Конституциязының ўлекеринде алтай калык-жон жок деп ачыгынча айдалы. Онын бир де статьязында алтай албаты бар деп айдылбаган. «Республиканың калыктары» деп анда бичилип жат. Кандый ондый «калыктар»? А бу ойдö бистердин акту бойыбысты айтпайтан, адабайтан бу кандый-ондый бурулу, кемжиктү-јемтиктү «подпольный, нелегальный» калык бис? Онын шылтагы жаңыс: республика дегенининг этно-политический тозёлгөзин шык билбезинен улам. Ясак бичиичилер «этнос, калык, нация, жон» ло онон до ёскö этнология, этногенез ле политогенез аайынча ондомолдордын учурын жакши билбей булгаштырып жадылар. Мынызын билип албай жадып, бодоп неме булгабас керек. Мында, Алтайдын туулукырлу түндүк-күнбадыш келтейинде, јебрен ёйлөрдөн бери сок ло жаңыс тун калык жүрттайт – олор алтайлар. Мында жүрттаган орустар Бийскте (Бий-Турада) эмезе Томскта (Том-Турада) жаткан орус улустан бир де башказы жок, олор улу орус нацияның бир болүти деп биске билип јўрер керек, олор башка калык эмес. «Эне Тилдинг» бир ишчиизи «Алтай тил» деп программаны тургузып жатканына казахтар, калак-кокый, тарынбазын деп «чочыды». Чуй-Башының казахтары Казахстанда, Синьцзянда эмезе Монголияның Байан-Үлгий аймагында жүрттаган казактарга көрө, нези башка? Олор ангулу калык па? Жок! Олор жакалу, калынг казах эл-жүрттyn оок болүти де болсо, олор бойының тилин ле жаңын качан да ундыбас ла таштабас. Же олор до база танынан калык-жон эмес, бир ўзүк субэтнос болуп жат. Артқандарын тоолобозо до торт, олор танынан чук 1 жүрт эмезе 1 ороом до болбос. Айдарда, кандый-ондый «калыктар» бисте боло берди? Канайып олор «республиканың калыктары» деген тооломого кийдирилерге жат?

Айла, бу 5 Жылдын туркунына кемге де көргүспей, туйказынан жазалган «Конституцияның ўлекери» деген

«талмудтын» калыңы, тен, Американың Конституциязынан бир канча катапка jaan.

Республиканы төзöөрин төзöп алдыбыс. Же оның учурын жакшы онгдобой жадып, бу оқ ойдö республика бар учун, оның арга-шылтузыла бийик ширеелерде, жылу кабинеттерде отургылап алала, алтай тилди жектеп, ого буудактар эдип тургандары база јок эмес, бар эмей. Ондыйларга мынайда айдалы. Республиканың статусын, темдектезе, Бий-Турага, 300 мун жонду да болзо, эмезе 3,5 млн. жонду Кузбасска кем де бербес. Республика деп статус таңынан укту-тöстү, анылу тилдү, жанду, тун калыкту тергееге берилет. Тили, жаны, түүкизи јок, тун калыгы јок республика – ол республика эмес.

База айдарга турганым: бойының түүкилилк, мүргүүлдик, культуралык ла онон до ёскö тазылдарын билбес, кичеебес ле корыбас улус жаандардын jaan жамызында отурап табы јок. Башкаруның члендери болуп тöröl тилин билбес «алтайлар» отурбас учурлу. Не дезе азыйгы ла партийно-совет жан тужынан бери жаншыкканыла кös жумактап, олордын башкызы тилин-жанын шык билбес улус, токтонок кептү тоодон артпай, нацкадрлар дайтэн улустын тоозын кöптöдöt. Же олордон кандый тұза? Аршамық деп айдардан башка. Оның учун ондый оқылу-каруулу жерлерге жаман алтай отурганча, жакшы орус отурзын!

Программаның ўлекери аайынча алтай тилибистинг ээжилерин биске текши түрк тазылдар гата паштыра тургузар керек дегени чын. Диалекттер дежип, туура барбайлыктар. Онон башка Алтайдын кырларының ортозында жылыйып барааткан угы, түүкизи јок «самоедтерге» түнгейлеже берерибис. Биске бойыбысты жебрен түрктердин калдыгы деп ондоор керек. Бойыбысты жебрен тодоштор, тöölöстöр, мундустар, кыпчактар, маймандар, иркиттер деп сезинип-билинип турган болсобыс, шак мындый айалга бу алтай тилибисте база жаныланар учурлу. Ол тушта кажы ла түрк укту кижи бистен чыгып барганын ондоп турар эди. Оның жебрен тöröли, су-ару тили, эленчек-колончокторы мында, Алтайда деп. Кандый бир түрк Алматыда, Ташкентте эмезе база кайда да jaan öргölү де, аргалу-чакту бай да болзо, же

биске келгенде, эленчек ёбёк-таадазының огош кааза чадырына кирип, ёлёнгнөң јабыс, суудан јобош тып-тым, шык эткен отураг учурлу – мынан бүткенин-чыкканын сезинип.

ХХ чактың учкаары XXI чакка кирип јада, сананаалыктар: сонғында төрөл республикабыста бистерге туристтерге соот этирте кол ууладып, музейдеги экспонат кептү аборигендер болуп отура калбаска. Конституция аайынча ла дейле, кандый бир улчумар республикабыста бир 10 жыл сайрап жүрттап ийеле, эртен-сонгзун биске айтпазын: «Ары отур, отурган јерине мен отурайын» – деп. Ондыйларды биске качан да башка чыгарарга база јарабас. «Бу база менинг жүртүм, бу база менинг айылым, мен база республиканын албатызы» дешкилеп, бистердин акту бойыбысты иргеे јаар туй тееп салбазын. Акыр-акыр, аярынып шүүнелик, күндүлү депутаттар-јасакчылар!

Б. Бедюров

(«Алтай тил» дең атту республикан программаның ўлекерин шүүжер јуунда орустап айткан сөзинен).

«АЧ», 25.02.1997 j.

«ЖҮРЕГИМ АЛТАЙДЫН ЧАНҚЫР ТУУЛАРЫНДА»

Кече, ўлурген айдын 30-чы күнинде, Николай Михайлович Ядринцевтин чыкканынан ала 150 жылдыгы толгон. Сибирдин јаркынду публицисттерининг, ученыйларының ла общественный ишчилерининг эн башкысы болгон бу кижиининг ады-јолын бис бойыска јаны-јаны ла ачып јадыбыс. Онын јүрөми керегинде кыска кире сөс.

Н.М. Ядринцев 1842 жылда Ом-Турада чыккан. Жаш тужы, канчын-зиит ойи Тобол-Тура, Түмен, Чимге-Тура, Том-Тура городтордо ёткөн. 1860 жылда Петербургтын университетеди-не јайым угаачы болуп ўренерге кирген. Мында ол Г. Н. Потанинле кожно баштапкы сибир јерлежү оток-землячество төзйөт. Ўч жылдын бажында, студенттердин кыймыгузыла колбой университетте ўредү ётпой баарда, Ядринцев Сибирине јанат. Мында ол (Омскта, оноң Томскта) јашоскүрим

ортодо јаан иш ёткүрет, Ядринцев ле онынг најылары Сибирде бойынын газеди, бойынынг университеди болзын, Сибир чечектеп ёскён тала болзын деп амадаган.

1865 јылда Ядринцевти ле онынг нёköрлөрин (Потанинди, Щукинди, Шашковты ла ёскёлөрин де) арестовать эдип, Омсқтын шибее-түрмезиндөйн аткарғандар. Шылу ўч јылга уаллан. «Сибир Россиянан айрылары керегинде керек» ол ёйлөрдө јаан тал-табыш эткен. Кийнинде Ядринцев автобиографиязында мынайда бичиген:

«Каршулу мында не болгон? Бойынынг тёрөлин тын сүүтенинде не јаман бар? Же патриотизм сепаратизм деп чотолгон».

Жаргы «сепаратисттерди» – Ядринцевти, Потанинди, Щукинди ле Шашковты – каторгада узак ёйтё иштеер эдип жаргылаган. Ононг каторганы ссылкала солыгандар. Баштапкы ла катап бурулаткандар Сибир јаар эмес, айдуга Сибирден барган: Ядринцев, Шашков ло Щукин – Архангельск губерниясы јаар, Потанин дезе, кынжыладып-кишендедип – Свеборг јаар.

1873 јылда айдунаң јайымдалган Ядринцев Петербургка келет, мында общественный јүрүмдө ойто ло эрчимдү туружат. Сибирдинг сурактары, онынг салымы алдындагы ла чылап ого ач-амыр бербей, санаа-күүнин аскырат.

1882 јылда Ядринцев Сибирдинг баштапкы газедин ачар јöп алат – ол «Восточное обозрение» деп адалган. Сибирдинг баштапкы чўмдемел-билимдик журналы – «Сибирский сборник» база онынг башкартузыла чыккан. 1888 јылда Томска Сибирдинг баштапкы университети ачылат. Бу да керекте онын ўлۇзи јаан ...

Н.М. Ядринцев кенерте 1894 јылда Барнаулда божогон. Онынг мёнкүзи Нагорный сөök-салғышта јуулган, эмдиги ВДНХ-нынг јеринде.

Николай Михайлович Ядринцевтинг 150 јылдыгына учурлалган бичимелисле бис газедисте «Ундылбас кересс» деп адалган јаны рубрика ачадыс. Ондо јүрёми, нерелў ижи тёрөл јерисле колбулу шингжүчилер, билимчилер, бичиичилер, јорукчылар керегинде бичимелдер чыгарар амаду бар.

Бүтүнги бистинг айылчыбыс – јарлу поэт ле бичикчи, билимчи Бронтой БЕДЮРОВ.

— Анылу ўредўлۇ тоолу-тоолу шингжүчилерден ѡскö Николай Михайлович Ядринцевтинг ады-чабын да, ат-нерелү керек-јарагын да, эткен-бўдўрген ижи-тожын да бистин эл-јон билбези јолду. Ненинг учун дезе бу ла јуук ёйлёрғо јетире онынг акту бойын ла кожо турушкан-тартышкан нёкёр-наյыларын «областниттер» деп сёгўп-јабарлап, јетире адат-пай јажырып, туйукка тудатан – јанғыс ла бистерге, алтай улуска эмес, је онайдо ок текши Сибирдинг эл-јонына. Је Ядринцев ле онынг јаан јашту нёкёри, једекчизи Г.Н. Потанин, олордонг эмеш озо С.Ш. Шашков, А.Б. Щапов, сонында А.В. Адрианов ло ѡскёлбери де Сибирдинг јайымы, онынг бастыртып койгон јокту-јойу улузы учун эн башкыда, туку 120-130 јыл мынанг озо ўнин кўдўрген эрлер.

— «Областниттер» деп айдараарда, ол не кыймыгу болгон?

— Откён чактынг 60-чы јылдарында Россияда общественний јўрўм ээрип, тирилип чыгарда, онын ѡака јерлеринде база кыймыгулар башталган. Мынысы, эмдиги чилеп ок, экономикада, общественный јўрўмде јаны алтамдар керектў болгонала табылган. Областниттердин шўўлтезиле бистин Сибир – Европейский Россиянынг колониязы, бастырткан тергееси. Мыныла колбой Н.М. Ядринцевтинг 1882 јылда чыккан «Сибирь как колония» деп шингжўлў ижин темдектегер керек. Ол Сибир Россияга багынганынынг 300 јылдыгына учурлай чыккан. Кавказтый, Орто Азиядый чылап ок, Сибир Россиянынг колониязы болгонын, Сибирдинг крестьяндары каанынг јамылу бийлерине базындырганын ла тоноттырганын ол ижинде бичиген.

Областниттер Сибирде бойынынг јилбўleri ле анылу сурактары бар, Сибирди ичкери ѡскўрерге бу сурактардын аайына чыгар керек деп чотогон.

Ол сурактарды Петербург эмес, элден озо јербойындагы эл-јон башкаарар учурлу. Олор Сибирдин Биритирген Штаттарын тўзёбўргө сананган.

Областниттердин шўўлтези чындык болгонын Россиянынг ѡака региондорынынг бойынынг экономикада, политикада јайымы учун эмдиги тартыжу-туружы керелейт. Бўгўн Кўнчыгыш ла Кўнбадыш Сибирде кыймыгу ёдёт. «Си-

бирское соглашение» деп биригү төзөлгөнин билерис. Ол Уралдан ала Читага жетире региондорды бириктире. Бистин Алтай Республика бу биригүте база кирип жат.

Же Сибирдин жайым жадымы керегинде сурак ол до ёйдö, эмди де аайлалбаган. Сибирденг байлык тала жер-телекейде јок. Же оны эмдиге тоногончо. Агажын бүрте кезип, жерин чукчуп, баалу таштарыла, көмүриле, нефтиле, газыла бүткүл ороонды эмдиге жеткилдеп азырайт. Сибирдин бойына бу байлыктардан ўлў ас келишет дезе, тögүн эмес. Озогы каан жаны тужында Сибирдинг, анчадала түндүк Том-Алтайдын аба-жыжының алузы Европала экпиндү саду ёткүрерине керектү «жымшак» валюта болгон ине...

Областниктердин идеялары Сибирде жаткан калыктардың ойгонорына, ол ло бистин Гуркиннинг, Тибер-Петровтынг, Кара-Корумды төзөгөн улустынг кörümшүйлтезине жаан камаанын жетирген.

«Сибирские инородцы» деп бичигинде Н.М. Ядринцев Сибирдин оок калыктары канайда кырдырып, базындырып турганы керегинде терен билип, сүрекей килеп бичиген.

20-зинчи чактынг башталарында, эки революциянын ортодо, Сибирдин башчызы Г. Н. Потанин боло берген.

– Кара-Корум – революция юйинде төзөлгөн каршулу жаман политический организация деп бис ўренгенис ...

– Бу шүйлтененг эмдиге айрылгалагыс. Чыннан алза, ол төзөлип турарда, республиканын сомы болгон ине. Оодып коскорбогон болсо, Бийсктеги Совдеп ээлгир, ойгор болгон болсо, республика ол до туштарда тура берер эди.

«Ойрот» деп адыйбысты да юголтконы Кара-Корумла колбулу. Эли јок тергее эдип адап койгондор, «Горно-Алтайский» деп. Кем, кандый укту калык-јон ондо жадып турганы жарты јок.

– Ядринцев турушкан экспедициялардын бирёзи јебрен монголдордын столицазы Кара-Корум турган јерди тапкан, бу ачылта јебрен гректердин чörчöктöрдö айдылган Троя городын тапканына түнгей деп кычыргам. «Кара-Корум» деп кандый столица, жартап берсегер, Бронтой Янгович?

– Кара-Корумды Чингис-ханнынг ордына ширееге отурган экинчи уулы Ўгэдэй (Кöгүтэй) туткан, онынг каан-

öргөёси – столицазы болгон. Чингис-хан божоор алдында тергеезин тört уулына ўлештирип берген. Ўгэдэй Эрчиш-бажында яйлайтан, Алтай ого кирген. 13-14 чактарда Кара-Корум Монгол империянын тös јери болгон. Итальяндар, француздар, кыдаттар, мусульмандар ондо болуп, јадып-јуртап, иштеп туратан. Ол город эмдиги Монголияда, Кангайда. «Алтай-Кангай алтайыс» деп кожон бар јок по? Шак бу Кангай керегинде айдылып јат. 6-8-чи чактарда база ла онон ыраак јогында Алтайдын түрктерининг столицазы болгон.

– Бу городтын ордын тапканын Трояны тапканыла түнгейлеп турган ба?..

– Кара-Корум керегинде озогы бичимелдерде айдылып туратан, Ядринцевтин экспедициязынын шылтузында ол наукада јарлу боло берген.

1889 јылда Ядринцевтин экспедициязы Кангайдын арыгы, күнчыгыш келтейинде, Орхон деп суунын јарадында Кёжёй-Чейдем деп јerde Шуну угунаң таркаган тордош (то дош) сёökтү бистинг јебрен каандардын мавзолейлерининг оодыгын, алтай түрктердин экче ташта кезип бычыган бичиктерин, кёжёй-таштарын тапкан. Бу ачылтаны Трояны ачканына түнгейлейт.

Эмдиги алтай эрмек-тилисти, онын камык сөстөрин жетире јазап билбезистен улам «кёжёй» дегенин ондобойдыс. Монгол, калмык, танды-тува сөзликтерде «кёжёй-таш» памятник деп, сүрлү бичиктү экче таш деп јарталат.

Ядринцевтин тапкан таштарында бичик кандый тилле бичилген табыскагын кийнинде академик Радлов јартаган. Бу бичиктер табылган јерининг адыла «Орхон-енисейская письменность» деп адалып јат. Чынынча айтса, оны «Эленчек алтай-кангай бичик» деп элбеде адаар керек, ол тушта онын мындый ады-чабы чындык та, терен ле чынык учурлу бolor эди.

1989 јылда олорды наукага ачканынын 100 јылдыгы толгон. Бистинг Алтайда дезе билимдик общественность мындый улудан улу керекти темдектеерин шык ундып койгон. Је бу неге јараар дезеер. Уйаныс ол, јүдегис!...

– Бронтой Янгович, Ядринцевтин Алтайысла колбулары керегинде, кыскарта да болзо, куучындал берсегер?

— Николай Михайлович Ядринцев Алтайды учы-куйузы жок сүүген де, байлаган да эр-ойгорлордың бирүзи. «Менинг јүргим Алтайдың чанкыр тууларында» деп, ол сүре айдып туратан. Бистинг јерисле ол көп жоруктаган. Онынг Алтай керегинде очерктери көп: Алтайдың улузы, агаш-тажы, Эн-Эрчиш, Том-Алтай, Алтын-Көл керегинде. Темдектезе, 1880 йылда «Алтай – Сибирдин Швейцариязы» деген очерги чыккан.

— Алтайсты Швейцарияла түнгейлеери онон бери башталган ба?

— Эйе, онон бери онойдо элбеде айдылып башталган. Же элден баштап бу түндештириү, менинг билгенимче, Ипполит Завалишиннинг «Описание Западной Сибири» деген бичигинде учурайт – 1865 йылда.

— Н.М. Ядринцевтинг бичигенин кайдан алыш кычырап арга бар?

— «Сибирь как колония» деген онын чындык ижин совет жаң ёйинде чыгарар арга жок болгон. 1988 йылда Барнаулдын «Алтай» деп альманах-журналы онон алган ўзўктерди кепке баскан. Же бүткүлинче, танынан бичик болуп, ол эмди ўстүне чыкпаган.

Мен Н.М. Ядринцевтинг ады-жолын элге-јонго орныктырып чыгарарга 70-80-чи йылдардан бери чырмайгам. Буудак јаныс политикада эмес болгон, бу ла бистинг интеллигенциянынг јабыс кемин канайдар. Ол ёйлөрдө «Эл-Алтайда» Н.М. Ядринцевтинг «Калмык бала» деп куучыны жаралган, оны Токшын Торбоков менинг айбымла көчүрген. Онын кийинде, 80-чи йылдарда, Алтай керегинде бир тизү бичиктер чыгарарын шүүп алган болгон. «Памятное завещание» ле «Мудрый богатырь» деп бичиктердин төс амадузы алтайларда революциядан озо бичик-билик болбогон деген коп-јабарды жартаары ла јоголторы болгон. «Памятное завещаниеде» ол ёйдө шык карантуйда, түрени-сондошто јаткан Сибирдин жарыткыштары болгон Потаниннинг, Вербицкийдин, Гуркиннинг бичимелдерин жарлап, бичики төнгөттөйин Ядринцевтинг «В далеких странствиях» деген очергиле туузылткам. Ондо Аркыттын капчалдарында азып-тозып, ёлордин бережиндеги орус жорукчыны алтай кижи арга-

дап алганы керегинде айдылат. Ол дезе алтай кижины уурчы, тонокчы деп бодоп, оны билбей чочып-коркып, колмылтыгын кармай алып, адарга да керде-марда јазанган. Бойы-бойысты билишпезистинг, тил-оозысты аайлашпазыстын бажында адыжарга, ёлтүрижерге де белен болуп турбайыс деп автор јолду темдектейт. Н.М. Ядринцев туку ол ёйлөрдө калыктар ортода ёён-бёкөн чыкпазын деп кычырган.

• • •

Николай Михайлович Ядринцевтинг јүреги, јүрүми төрөл Сибирине, ол тоодо Алтайга, берилген. Онын бис керегинде озогы карангуй чакта айткан шүүлтелери јүрүмде бүдүп калды. Сибирдин текши ороонло тен-тай јадыны ла бирлиги учун јаан кыймыгу башталып калды. Алтай улус ойто катап Эл болуп, республикага јединди. Эмди бис элдү калык. Төзөп алганысты ычкынбай, быжулаары артты. Оны коркушту чебер апарар керек, бузып та аларыстанг айабас.

Бистинг общественность белетенип, Н.М. Ядринцевтинг 150 јылдыгын темдектеген болсо, јакшы болор эди.

С. Петешева куучындашкан.

«АЧ». — 31.10.1992 j.

**АЛТАЙДЫНГ АЛБАТЫЗЫНА,
ТӨР ЭЛИМНИНГ УЛУЗЫНА!
Алтай Республиканын Гашчызына
Башкарунынг төр-бийине кандидат
Б.Я. Бедюровтын угзуулу программазы**

1. Республиканы чындааптанг республика эдер.

1990 жылдын башталгазында жарлап угускан программамнынг 1-кы пунктынынг јүк ле тыш сомы – областты республика эдип жарлап кубултылганы бүткен деп айдар керек. Эмдиги бу республикабыстынг ады-чабы ла тыш сомы, чын, бар, же орды-куйагын быжуулап койбогон учун элиионында онду чыдуу-табы да, эдер-тудар ижи де, элип-селип кийер кеби де, эптеп-ўлтеп јиир күнүнгти ажы да јок.

Республика албатынынг арга-куйагы болор учурлу – жамылу-бийлердинг ле астамчы јеектердинг ўби эмес.

2. Быжу республикага – бычуулу Төс Төрө (Конституция). Биске бистин жан керек.

Куу чаазындагы куру суудый сөстөр эмес, кубулбас ла бузулбас курчуу-куйагыс болотон Төс Төрө эмди жанаар. Төрө-јасакты төзбөндирте төзбөр. Жаны ла жарадып алган немени, айла, албатыла шүүшпей де, јөптөшпой дö, тоолу ла депутат жараткан немени, сессия ла сайын, јүрүмгө тындандырып кийдирбей де жадып, секке конгон кускандар чылап, чедеп-чокуп, солып-ўскёртип, бойлорына келиширип отуратан болзо, кандый ондый Конституция?

Алтайдынг чындык Төрөзин – Амырдынг ла Энчүүнин Кодексин бойым баштап, белетеп жазап берерим.

3. Тынду неме өзөктү болотон. Республика – ол база амыйтандыр организм болор жанду. **Жаны республикага – жаны столица.** Төс Тура – онынг орды-өзөги. Столица Себи-Бажы, Ябаган, Чике-Таман деген ўч байлу ашуубыстынг капортозында Урсул ичинде төзөлөр.

Экинчи Төс жер – Бабырганнынг эдегинде, Кадыннын эки жарадында, Майма-Чаргычакты ѡрё Сускуга жетире тудулар.

Жаны столица – ол экпиндү иш, элбек аргалар, жаш турачыларга жадар-тудар жер, келер ўйеге кеен перспектива.

4. Тынду неме ичкір болотон. Республикада экономиказын ичиндеги кан чылап эбіртип-айландырып жеткилинче жүргүзeten ич-бойының рыногы чек јок. Мактулу «хозяйственниктер, производственниктер» 6-7 јылга нени сананган, јарым республиканың мал-ашын садарында нени кылып алган? Азыйдагы ла чылап, аймактар ортодо иш-тош, ар-жоёжө, саду-суруу, мал-ишчи колбу аайынча бир аай јок. Аймактар бой-бойыла тудуш эмес – Алтайдың сыйырылып ѡрөттинен төмөн ағып түшкен суулары кептүү, ал-акчабыс, азыраган малыс, эткен-туткан ас-мас аргабыс рыногыс јогының шылтузында, айланышпай, республиканың тыштындöön, белен жүрүп калат.

5. Бирлик республикада – бирлик јон. Айдарда, мында јуртtagан жүзүн-базын укту улустаң бирлик ле чынык јон төзöör. Бойының тургун жилбүүлерин билерге ле корыырга республикага бирлик јон керек. Бирлик јонго кемле де уружарга, не ле учун туружарга јенил. Ёён-бökön, ёскölöш-башкалаш кемге де керек јок. Ёмё-жёмё журтаарга да, тартыжарга да белен. Ёмёлик јон очпöс дегени ол.

6. Алтай улус – арбын Эл. Бу албатыбысты эмди Элдин кемине кочурер, ойротторды ойто јуур ѿй келген.

(Алтай дегенибис – ол удурумга, элибис јоголып-чачылып каларда, жаткан-турган јерибис аайынча аданып келгенис ол. Алтайда тургандар, кем де бол, – олорды ончозын алтайлар деер, нациязын ылгаары јогынаң. Ойрот дегени ол ок «түрүк» деген сөс. Тöрөгөн-тöркиндер, јууктар дегени. Бу түрк ле монгол тилдерде учуры јаныс синоним сөс). Монголиядагы Алтайдың уранкайлары – телениттер, Абаның јериндеги байаттар ла шорлор, Жаш-Турадагы, Барнаулдагы ла кыр эдектей аймактардагы кумандылар, јер сайын јеерип калган кочкүн алтайлар – ончозы бистин Элге ойто келип кожулар учурлуу. Олорды кочурип јандырарын улам сайын ајаруда тудатан, бүткүл республикан программа жазаар.

7. Ўч булунду Алтай. Ак Санаа. Республикадагы тургун улустын ада-обёкölöри јангдал келген јанжыгулуу јандары бар: буркан јан, христиан јан, ислам. Бу ўчүни тапташтырып, эптеширип, эптү-жöптүү, нак иштезин ле турушсын деп, Алтайыстың көгүс-көрүмин кенидерге, јаны бийиктерге көдүрерге республикага јаркынду ла экпиндү идеология

керек. Алтай — Амырдың ла Энчүүнинг, Ёмёликтинг ле Најылыктың тергеези болуп тенкейе тура берзин. Мында Алтайдың Ак буркан јанын — оның ўчинчи ле тös деген булунын орныктырып кичеебегенче кандый да башчы ла башкару ичкери јол алып, барып болбос. Ўч буунг тенг болор учурлу. Тургун, тун калыгының ак буркан јанын кыйыктаган эмезе истеген башчы бойы божоп калар, республиказы туйуктаныш калар, ичкери јол ачылбас.

8. Алтай, Сибир, Арасей. Биске, Алтайдың тургун тун калыгына, патриотизм дегенибис, Россияяның граждандары болгон адбыиста, шак бу јол аайынча баар учурлу, ёскöзи јок. Экономикадагы колбу тудатан ууламжыбыс база шак мында. Мен Россиядагы чындык федерализмди экпинделтип, онын тергеелик учурын тыңғыдары учун 12 јыл улайын туружып ла тартыжып келдим. Күнбадыш Сибирдин край тергеезин орныктырып бириктириери учун эмдите некешкенчем. Бистинг ёзүмдү келер ёйибис шак бу тергее ёнгjүгениле колбулу болор аргалу. Алтайдың суулары Абаның чөлине агып түшкен бойлоры, Ак-Умар болуп, ары Сибир кечире агып, Түндүк Тошту Тениске киргилеп жат. Бу ончо суулардын бажында Алтайдың тобözинде отурган калык шак бис деп айдып ла аданыш, оның ат-нерезин тузабыска кочурер.

9. Алтай-кантай, агаш-таш. Алтайда бүткен кижи экологист болбос аргазы јок. Кем де болзын, кайда да иштезин, кандый да јамыда турзын. Алтай-Кудайдың алтын байзыны. Ар-бүткеннин артабас байзыны. Келер ёйдин кееркемжик байзыны. Оны бузарга да, быртыдарга да болбос. Келер ёйдöги энг артык байлык бисте – агын суу, тынар кей, эм-тус ёлёнг-чöп. Јүрümнинг тозөлгöзи. «Бир тушта ару суу алтыннан баалу болор» дегени чын.

Алтайдың агаш-тажын, агын сууларын, ару кейин корыйтан јажыл черүү ле кёк черүү керек болор. Кезип-бүртүп койгон ло ёрт-жаларга тутурткан куулгылар ордына ойто такып агаштар тарыйтан иштер баштадар. Түтенбес те, туузылбас та иш болор.

10. Йрёкё-бile, ѿрёкён ада-эне, балтыр-кежик јаш ѿье. Билебис – ол биске тёстинг този, јурттың јурты. Бар неменин башталгазы – биледе. Jakшының да, јаманның да.

Таскаду ла сургаду элден баштап биледе башталып ла ёдүп жат. Бала-баркабыс – ол бистин келер öйибис деп айдып отурага арай ас. Чындаштан, анчада ла эмдиги айалгада келер öйибисти шүүп турган болзобыс, республикада Келер öйдин Фондын төзöör, анылу чот ачар – кажы ла козин јаны ачып, ак-јарыкка келген балага.

Эпши, эне улустынг эбин элбедер, аргазын арбыдаар. Эмдиги республикабыста ўй улуска ичкери јол берери анчада ла бу айалгада сүрекей керектү. Тартыжуга чыккан кажы ла ўй кишини јомётёр, депутатка, јамыга öткүришкер. Элен чактант бери эмдиге јетире бистин билебисти, јаныбысты, тилибисти, адакы учында јуртыбысты эне кижи тудуп ла кичееп жат. Эрлер кырылып, Тöрёли учун јуу-согуштынг жеринде јен јастанып јыгылып калганда, биле, бала-барка, эл-жон учун күч jöк – ончозы ўй кишинин мойнына түжетен. Чактардын түбинен алтай улусты алтай эдип алып келген улус олор. Онын учун эмдиги öйдö олордын ума јок аргачын, потенциалын элибистинг ижине, республикабыстын тузазына јеткил-толо тургuzар керек.

Алтай эрлер јанынан анылу сөс. Эрлерди эр эдин деп некелтелү сөс эдетен öй база келди. Кунураштан, јалыраштан, аракыдаштан ла öскö дö јаман-juудыктан эрлеристи аргадап ла арутап аларын бистен бүгүн Алтай-Кудайыбыс некеп жат. Биске күчтү ле кёгүстү, баласак ла айылсак эрлер-адалар керек. Калынг јуртын башкаратан, канча баланынг адазы болотон канчындар, кадык канду-сöёктү, чакту-күчтү эрёйл jüрер эрлер керек. Биске бек, адалу-энелү, бала-баркалу, сынгар эмес, эш биле керек. Эш-бараанду, эптү-жöптү.

• • •

АДАКЫ УЧЫНДА. Мынан ары менинг анылу угузулу Сöзим чыгар. «Алтайдын Чолмоны» газетте бу 90-чы јылдарда улайын менинг айткан сöзим, интервьюларым, статьяларым ума јок кöп чыккан. Менинг кöрүм-турумым анда ўзүги јоктоң жарталып ла айдылып келген. Онынг учун меге бу выборлор алдында, öскö кандидаттар чылап, оны онайдорым, мыны мынайдарым деп, улус бултаартатан меке-сүме керек

жок. Оок-теек сурактарын айтпай, көдүрбей јадым – ол жарт неме ине.

Менинг жүрүмдик программам жаантайын бар – ол Алтайымның программазы. Мен бу программады бүдүрерге јылдардан јылдарга, ажулардан ажуларга барып јадырым. Мениле кожо – слер база. Ёссө кожо özör, ёлсө кожо öлөр. Жайааныбыс шак андый.

Алтай албаты! Кезер кебинг тартыннатаның, эрjinелү эжикти ачатаның эмди сенинг бойыннан туро. Сенинг ўниннен. Сенинг сергек ле сезер, сеткил санаа-укааннан. Кебедел сөзингнен, кеп-куучыныннан. Мен келдим. Бойын бил.

Мен учун берген ўнинг – ол акту бойынның алыш учурлу јенүүн болотон туро. Алтай Республиканың јенүүзи, албаты-јонымның мөри, кешиги.

Мен учун бербеген ўнинг – ол менинг акту бойымның јенүүм болотон туро. Куулгазынду бойымның јолым кубулар да, улалар да...

Бу программа – удура ла јийтен, ылтам эдийетен программа эмес. Бу узак јылдарга ууламъайлайтан төрөбистин төзөлгөзи туро. Же эмди баштабаза, качан? Тегин де көп öйди куру-калас јылыттып койдыбыс.

«АЧ», 02.12.1997.

ТУУЛАР ОНТУЗЫ

Бу ла тоолу јылдар кайра уушча шор карындаштарыбыстын аразында калык-јонының ат-нерелүү кай-чörчöктöрин кёксинде алып јүрген кайчы барын билбегем. Эмди де ээлүү кайчы – поэт, кожончы, такпакчы-табыскакчы, музыкант-оыйнчы алтай кай чörчöктöрдöгү тастаракайдый. Кайчы эзен јүргенде, культура да тирүү. Айдарда, күр-кögүстик учурын јылытпаган жоны да эзен јүрер салымду. Бат, шак ла онын учун эзен јүрген шор кайчының öткүн ўнин уккан бойымның кулагым сүүнгени ол туру! Айла, алтай да эмес, танды-туба эмезе хакас та эмес, је шор кайчының. Мындый эпикалык жаңжыгуныjakшы билетен бойым, бу кишининг кёксинен чыгып турган ўнгүр ўнинен кёкси ойлузын ол ло тарыйын сезип-баалап ийген эдим.

Мениле куучындажып отурган профессордонг (öрөкön «ол алтайына» жана берген), ол öйлөрдö шор кайды шингдеген сок жаңыс билимчи А.И. Чудояковтонг «Бу мен билбес кижи кем болотон» деп сонуркадым. Жандырылган каруу мындый болды: «Бу шахтёр кижи болор, онын ады-жолы Слерге нени де айдып бербес, ол бойының кёксинде шор калыгыстынг ума јок кай чörчöктöрин алып јўрет. Бу жаны айткан күүзининг ады «Туулар онтожы».

Чын да, öзök-буурын андандырып, коскорып койгон кырлар канайып онтобойт деер! Онызы улу тайганың онту-калагы туру. Жебрен абалардынг – чечен анчылардынг ла темирчи устардынг мёнгküлик мөштöри жыгылат... Шак булардынчоло ады-жолыла бу Аба-Жыш жерин де орус казактар Кузнецк тайга деп адаганы ол. Жарым чак туркунына кöп öй бу жон-улусынг-шынг жаткан: кörүнбес те, табыш та угулбас – Кузбасстагы темир ле таш кöмүр казынтылардынг сүрөечүмижине бастыртып салган бойы. Тöрöl тилдöү школдоры да јок, бичик кепке базып чыгаргадый басмасы да јок, газеттер де чыкпaitan, совет учурла айткаждын, национальный культуразы да öрөөспой, жаңыс жерде туруп калган. Жакалу ороонго таш кöмүр казып алары эркideечи учурлу болгон эмей, а Кузбасстынг öрөги жамыда отурган башка-башка

ойлёрдёги башкараачыларына уушча шор уулстың салымы керегинде сананар бош öй дö болбогоны јарт...

Сонында, јыл да öтпöй јадып, шак ла бу кайчыла меге Мыски-Турада öдүп жаткан шор калыктын VI курултайында јолугыштарга келишкен эди. Азыйда Мыски Горно-Шорский национальный аймактын тös жери болгон, же 1939 јылда оны јоголтып койгондор. Бат, ол öйдöн бери кöдүре неме кунурап, тунуп баштаган. Шак ла бу кижи мундар тоолу ишмекчилерле кожо јердин тамызындагы шахтага тўжип, кара тери аккан бойы ороонына таш кöмүр табып, билезине кара калажынын баазын ак-чек иштеген, кайда да сös тö айтпаган, кемнин де кöзине илинбеген бойы, Кайракан, кенетийин уйгаштырулу ўлгер айда бербезин бе, чаалта. Айла, кай чöрчök (!) айдып. Чындал, эр бойы карган да эмес, кайчы ады таадаларынан да тўшпеген деп темдектеер керек. Ондый баркы кептү јайаан бу кижиге ээлў тууларынан, агару талай-сууларынан, энчилў алтайынан, тöröl јонынын ойлу кöксинен тўшкен деп айдарга жараар. Таныжып куучындашкан болзо, јаныс ла кайлап эмес, же бойы ўлгер, кожон чўмдейтен болтыр, тен кемизине де тўнгей эмес ойноткылар да эдип билер эр.

Же бат, бу мындый саң башка кижининг ады-жолы Михаил Кириллович КОУЧАКОВ.

Ого болужар деп, оны кöдүрер деп бир катап мен оны атту-чуулу алтай кайчы А. Калкиннин юбилейине кычырткан эдим – кайчы кижи кайчыла јолутышсын деп. Сонында бу экў табышкан болтыр, же канайдар база, мен ол öйдö Якутияда Россиянын Бичиичилер Бирлигининг кöчкүн пленумында болуп, Алтайын тўрк тилининг укташ кўрмезиле эрмектежип турган эки тўнгей карындаш калыктардын кайчыларынын туштажузында турушпай калтырым.

Коучаковтын бажында туткан мундар јолдыктарлу алкамык эпикалык поэмаларды бичип алып, кепке артыргызар керек.

(«Литературная Россия» газеттин 1997 јылдагы
19 номеринде јараллан).

ШОРЛОРГО КЕМ БОЛУЖАР?

Төрөл культурабыс ла жайаан сөзибис кунурап барааткан ойдо шор литераторлордын ортозында Николай Белчегешев деген поэт табылып келгени мени санг башка, якшынак санааларга экелди. Көрзөн дөн, литератураның јыды да јок, литература табылып болбос ошкош, онын табылатан айалгазы эмеш-умаш та болзо, көрүнер-сезилер керек, керек дезе огоштон ала школдо ўренген төрөл тили де јок, литературалык ўредүзи де јок бараксан. Ончо Совет улус чылап Черүде турган, лётчик болуп иштеп тура, кайда да ыраакта учуп јўрген – төрөл јеринен ыраак талаларда. Же кенетийин, сакыбаган жынынан, бу кишининг бажына уйгаштырулу сөстөр, ўлгерлер кирип баштаган. Кажы ла кишининг күр-кёксин ичееген жажытту-туйук санаалар качан бирде ак илиске ўлгерлер болуп чечиле де берет.

Аяарып ийгенде, бүгүнги шор литераторлордын көбизине јуугы, чынынча, бистин алтай да, ёскö до калыктардын литератуralарында чылап, бойынын ла алдында, танынан бичип ўренген деп айдар керек. Ол ло 20-30 ўйлардан бери чынык профессионал дайтэн бир де литератор олордо јок болгон эмей.

Мен бу эрдинг шор тилиле бичиген эки ўлгерлик јуунтызын кычырдым: уйгаштырунын ээжилерин билбес те болзо, же онын жолдыктарынан чындык поэзия сезилет. Ого литературанын ижине ўренбеске-таскабаска болбос.

Алтай тиldин бир айрызы – шор тил биске сүрекей јуук, онын учун бистерден ёскö олорго кем болужар деп?! Айдып беретен, төрөл тилиле кычырарына ўредип беретен, олорго тем болотон улус – бистурас, не дезе шор тил – ол Алтайдын түрк тилинин бир анылу күрмези тур. Онын да учун Николай Белчегешевти анылу востоковед, филологиялык ўредү албаган да поэттер жаныс кижидий жарадып, оны поэт, анылу ўндү поэт деп жаратканы ол.

(«Литературная Россиядан»,
1997 ўйдын № 11)
«АЧ», 28.07.1998 j.

Алтайлардын салымы учун мен база каруулу

Откён жылда бистинг Республикасында көп собыруулукбұлталу керектер болған деп темдектеерге жараар. Анчада ла политика жынынан алгажын. Эмди Алтай Республиканын Башчызына учурлай откён талдаштарла колбой анчада ла көп табыштар Б.Я. Бедюровты айландыра койлөп чыккан. Ю.В. Антарағоновко женгүте чыгарга 208 ўн жетпей калды деп жарлаларда, мында Б.Я. Бедюров бурулу деп табыш жайған улус көп болған эди. Мынайда, арифметикада чылап, бодоп-чотоп турғандардың тоозы эмди де ас эмес. Онын учун айалганын чын аайын билерге кишининг бойынан көндүре сураза торт эмес пе деп, бис Б.Я. Бедюровко баштандыс. Ол бүтүн бистин газетке ненинг учун талдаштардың учына жетире турушканын алтай калығының салымыла колбой көрүп, öскö дö сурактарга каруулар берет.

— Бронтой Янгович, Слер ненинг учун бу откён талдаштарда учына жетире турушканыгарды бистин кычыраачыларыска жартап берсегер? Бу сурак көп алтай кычыраачыларды эмдиге жетире тоқынатпай жат.

— «Алтай улус» дегени — ол жаан ондомол, ол башкабашка бөлүктер, удур-тедир жилбўлер, ағындар, көрүмтурумдар, партия-қыймыгулар. Ол — бирлик, чук, жаныс калыпка уруп койғон калық-жон болзо, кайдат. Ол тушта куучын да, сурак та башка болор эди.

Мен сананзам, алтай алтайдан башка, орус орустан башка, кижи кижиден башка. Кажы ла кижиде бойынын көрүм-турумы база бар. Анчада ла бүтүнги обществодо, жон-оток колбуларда. Бүтүнги «оток-жон» деген ондомол не орныккан деп бодоп турутар? Не дезе, эмдиги бистин жүрүмисте башка-башка партиялар, жүзүн-башка ағындар бар. Алтайдан болгой, Арасейде бүтүн суракты мынайда тургузарга жарабас — ол политика да, национальный жынын да чек жастыра.

Тегин, алга-туйук жерде жаткан эл-жонды жакшы ондоп жадым — олордо эмди чокум-жарт информация бар эмес. Ондый дийт, мындый дийт деп. Ары-бери ач-жеектер шунуп жат, коммерсанттар-жойпондор, кускундар-саныскандар

көп. Мынайда кылышып турган улус бистинг албатыны неге де бодобой жат. Мени кижи деп, личность деп база тообой, јабыс көрөргө, базынарга умзанганы. Менинг политический, национальный, кижилик праволорым бар, је бу улус бастыра алтайларды менсинип, «приватизировать» эдерге, јаныс иске бастырага мууканган дебей – экинчи такып бу јылдарда!

Жок, најымдар, бис ўүрлү кой эmezis. Бу талдаштар башталар алдында олор, бойлорында чын тоомы, јаан авторитеди жок, политикада амбициялу улус, бойлорын лидерлер деп тыңсынып, је куды чыгып, Ю.В. Антарадоновты ичкери ииде салып, тектеерген деп билер керек. Бастыра алтай улусты бир де немеге бодобой, туку озогы ёйлөрдөги тееркек-јеек жайсанг-байлар чылап, јокту-жойуны јзырада камчылагылап, албан-күчиле айдал туруп, албаты-жонды бойлорына бактырып аларга сананганы эмдиге слерге жарт эмес пе? Онон, Караголдын орто ўредүлү школынын ѡмёлиги менинг кандидатурамды Ондойдогы јууннан чик жок озо көстөп салган эди. Айдарда, мен де удура: «А ненин учун Антарадонов, Петров эмезе Ромашкин мен учун ўнин уштыбаган, мени јомөзин деп элбек жонды не кычырабаган?» – деп слерден сураар аргам бар эмес пе? Мен качан, кемге төлүлү болом? Кемдердин алдына кандидатурамды уштыр деп ондый молжуул болом? Ондый болзо, мени көстөгөниле мен не јопсинген болотом? Эмезе, «а ненин учун слер В.И. Петров, С.И. Зубакин, В.В. Ромашкин учун ўнигерди уштыбаганыгар?» – деп менен сурабай турганыгар? Жарт, мени алтай укту деп сурал жадыгар. Же мени «ортостатичный» дайтэн алтай кижи деп слерге эмезе олорго кем айткан? Билерге турган болзогор, слер бу откён 10-12 јылдардагы менинг ич ѡзүмимди чек аяарбаган эмезе билбес эмтиреер. Мен эмди јүк улус ортозындагы алтай эмезим, мен эмди база орус, Россия гражданини, анчада ла политикада, гражданин болгон алдымда.

– Слер, айдарда, алтайлардын курутайынын јөбин ајаруга албаган турбайаар...

– Ол кандый ондый «курутай»? Онын жон-тёрөлик кандый төзөлгөзи болгон, ого багынарга? Юридический правовой статусын айдадым. Ого делегаттарды кем көстөгөн лөтуткан? Алтай албатым мени ондоп-билип јүрген болор деп,

мен былтырга жетире бүдүп-сананып јүргем. Жаш тужымнан ала мен бу албатым учун акара баш јок јүргем де, јўрўп јадым, јўрерим де. Канайып јўретенин, Алтайды канайып кўдўретенин парткачылардан, директорлордан, кечеги «технарълардан» – бўгўнги «коjойым-коммерсанттардан», алтай колхоз-совхозтордын ѡёжёзин мензинип, ўлежип алган тангмалардан сурбагам да, эм ўстине сурбазым да. А байагы «јайсан» дегендерин эм ўстине, чынынча, јон башкаар бийлер деп бодобой јадым. Эм ўстине бу «художественный самодеятельность», профессионал политика эмес.

Тумантык ёйлёрдо колхоз-совхозтынг, бистин албатынынг ѡёжёзин уйалбай-кемзинбей ўлежип алган, белен аймаштаарга амтажып алган улусты кем билбес? Кемизи олордон бойлорын албаты кўзине менен ак-чек ле чындык, ару ла бийик деп айдарга тидинер – айдынсын, угайын, кўрёйин.

Он њыл мынан озо олордын кемизи обком эмезе крайкомнын 1-кы качызы алдына алтай албатынын национальный јўрўмдик сурактары учун улу тынбай, коркыбай-чочыбай каруузына туруп, калыктын атаанын алган? Москвадагы трибуналдан кем сўзин айткан? Санаама чек кирбейт. А 20-30 њыл мынан озо? Олор бо, айса бис пе? Эркемен Палкин бе, айса Эркей Пекпееев пе? С.С. Суразаков по, М.М. Сазанкин бе? П.Е. Тадыев пе, С.Э. Кыдыев пе? А эмди ультра-патриот боло берген партийныйларын алалык. Биске, партийный улуска, айдарга, трибунага чыгарга јарабас дежетен, слер поэттер, чыксаар, айтсаар дежетен. Кўрдёр бў, кандый! Ўлётёни, пулеметке удура ииде салатаны – бис, Ѻзётёни, карьера эдетеи – олор. А бойлоры 1-кы качынан болгой, тегин инструктордон тыркырайтан. Бўгўн алтай калыктын ѡилбўлерин корычы болуп турган бу улусты јазап аяқтап кўрўгер. Айса болзо, акту бойлорынын ѡилбўлерин – акчазын, јамызын кичееп турган болор бо, тескеери шўўп кўрўгер.

Чынынча айтса, мындык улус Алтайда да, Тувада да, Казахстанда да, Татарстанда да – кайда ла албатызынын ѡилбўлерин корып турган эмес, корычы болғылап јат деп айдар керек. Бойлорынын ѡилбўлери учун бисти,

слерди, тегин јокту-јойу, ёскүс-јабыстарды, јашёскүримди ийде саларга амтажып калгандар. Олор кемдер? 6-7 јылдын туркунына республиканың јўстер миллиондорло канча миллиард тоолу акчазын беленинче бажынан алып, кредиттеп јиген улус. Оның учун бу кара керектери ағы-чегине чыга бербезин деп, законноң кыйыжарга, тölүлеринен айрыларга, күн эртеден тоолу улусты Ондойдо јуугылап алала, оны «алтай албатының 1-кы Курултайы» деп јарлагылап ийгенин де бодозогор. Табыш керек дезе Москвага, Президенттин Администрациязына, Башкарута жеткен, чочыткан. Олорго мындый тапты кем берген? Башкару ба, Эл Курултай ба? Алтай-Кудай ба, Иисус Христос по? Јўк ле 261 кижи јуула, оны бўткўл республикан јуун деп јарлаарга? Алтай албатының Курултайы деп адаарга? Эмди не, алтай албаты тоозыла бир отокко – 261 кижиге јетире астап, тўжўп калган ба? Алтай-Кудайдын јаргызы эмес пе бу, кёёркийлер – 261 ле 208 ўн? Алтай-Кудайдан. Ондо до јок, ажындыра мени јамандагылап, удура белетеп-состоп койгон «делегаттар» ортозынан 40-50 кирези мен учун болгон. Эмди бу тооны айрып иизегер – ол 208 ўн чыгып келет. Бойлорын бойы баспактагылап алды дегени эмес пе бу? Ондой јаар барган «делегаттарды» кемдер, кандый ёмёликтерде, организацияларда, сходтордо – бастыра улус кол кўдўрип, делегат эдип кўстёгён? Ондойдогы откён јуунда турушкандардын кўп сабазы эмезе тал-ортого кирези городтон барган “земляктар” эмес пе? “Материнский языктан” – “Эне тилдин” активисттери, “Жайзандар Тўргёözинин” темичилери, шўленилери, колтукчылары, кўдочилери. Кыскарта айтса, чын бу курултай Курултай деп бўдўп барган туура-туш улус тоолу ла болгон. Ол кандый Курултай? Ол до кире улусты мен де јуп алар аргам болгон – керектеген болзом. А “Эне Тил” – ол не, республикадагы оток-јон ортодо јўк ле бир организация. “Эне Тил” – ол бўдўн алтай албаты деп слерге кем айткан?

Мен эмди ўстине санаа-сагыжым ычкынбагам, бойым башту-кўстў кижи болорым. Оның учун “Эне Тил” де, жайзандар да – кемизи де менен нени де некеери јок. Энезинин берген эскизи јок, адазының берген артыгы јок.

Чын, былтыр Юбилейим тушта мени Тодоштордың отогы көдүришкен, јомошкөн, олорго алкыш-быйанымды былтыр "Алтайдың Чолмонында" анылап айткам, је ол тушта олор кыйа көс болбозын деп, қыстапазын деп, ады-јолын адабаган эдим. Г. Б. Чекурашевтинг, Ю. В. Антарадоновтын, Г. П. Суминнин актудан болушканын ундыбагам.

Менинг ак-јарыкка келген (Ондои эмес – Конодой!) журтымда откүрген "мероприятияны" мен курултай деп качан да адабазым, бодоор до учурым јок. Ондо, чындалттан айтса, "Эне Тил" организациянын туружаачыларынын элбедилген конференциязы откөн деп айдар керек. А мен "Эне Тилдин" төзөөчизи де, активизи де болбогом, болбозым. Эмди кандый ла, бир ле кичинек јуунакты "Курултай" дайтеп бе? Је ондай сөс удабады, алтай эрмеегерде де јок болды. Бу сости алтай сөзликке база ла мен орынктырып кийдирдим деп айдып ийейин – оны не ундыгылап турганаар? Онайдо ок былтыр яссыда яйландардын Письмозын Курултайга мен аайлажып, язадып-түзедижип бердим.

Озогы ёйлөрдө эл-каандыктынг ончо текши јонынын чыгартулу улузы, сёөктөрдинг, аймактардын бийлеримырзалары, солтондоры-яйландары анылап откүретен парламент айлу јуунды Курултай деп айдатан.

Эмди кажы ла јуунды канайда «Курултай» деп айдатан – эп-јок неме эмес пе?

Ол ок Федеральный Курултайды "јуун" деп јабызада көчүрип отургаанаар неге јараар? Мыны укса, бистинг казах, кыргыс, калка, сойонг карындаштарыбыс карындары каландажып, шоодып каткырары јарт.

Бистинг республикабыста былтыр мендей-шиндей, чала-была јөптөлгөн Конституция аайынча талдаштарда тургун калыктынг кандидады јенип албас эдип язалганын канай аярбадыгар? Ол тушта кемдер республиканы башкарған эди – ундып койдыгар ба? С.И. Зубакин де, В.П. Барабошкин де, мен де эmezim. Айдарда, мыңдый чакпыга түшкенче, карын, санаалу улус болзо, бу выборлордо бис торт турушпазыс деп, ол јуунда кезем угузар керек болгон. Бу мендей-шиндей јөптөлгөн Конституция бир ле кижиге эптү болзын деп, талдаштар бир ле турла ёдö берзин деп язалган. Оны кем билбес. Је ол кижини ары "атаңдыргылап" ииди. Ол туштагы

депутаттар В.И. Петров, В.В. Волков, Д.И. Табаев, Г.П. Сумин ле ёскö до тоомылу дегендери бу Конституция (Тöс-Тöрö) учун Эл Курултайдын сессияларында jaрадып, база колдорын кöдүрлөгендөр. Айдарда, олор ол тушта калыгынын јилбүлери учун не тартышпаган? Айса, кемизи-кемизи канай-эштеп ёдö конор деп иженген? Адакы учына жетире мен выборды эки турлу откүрер керек деп айдынгам. “Звезда Алтаяда” сентябрьдын учында бичигем.

Мен 5 октябрьда “Алтайэнергобанкта” отурган бу “курултай откүреечилерге айда салгам эдим: “слер 400-тен болгой 4 мунг да кижи јуп алсагар, ичиме келишпей јöптöр жаратылап, меге удура чуразаар, мен мык этпезим. Керек дезе алтайлардын тал-ортозын да јуп алсагар, ол – текши калыктын бир жартыгы, жарым келтейи. Же кезек öйгö бистинг бастыра албатыны да јўлтип алсагар, мени јöпсинип багынар деп бодобогор. Ол тушта бир беш те, бежен де кижи жанымда артып калса, калыктын кайралын олор алар, элинин эржинезин олор энчиленер. Олор бистинг калыктын ак-чек ады-чуузын ла тоомызын аргадап алар”. Мындый учуралдар тёйүкide ас эмес. Кем билер – ол билер. Ол керегинде менинг олорго айткан сösимди угуп чыдабай, тура јўгуррип кыйгырыжып тургандарга “Алтайдын Чолмоны” газеттинг залында 16 августта айдып койгонымды “наымдар” ајаруга да, керекке де чат албаган ошкош. Олор былтыр öйиненг откён, тынг ла кокүтеген күлүктөр. Байа кинчеги жеткен, чагы ажынган дегени бу эмес пе?

Ол “курултай” деп адалган јуунында меге отурага уйатту болгон. Онын учун мен ондо боловын болгом, же турушпагам, сös айтпагам. Туку тöс жерден Президенттинг башкартусынан келген jaан жамылу бийди, республиканын ол öйдöги башкараачыларын јуунга кычырып-алдыртып алган болзо, алтай жан аайынча айылчыларды тöргö кычырар учурлу. Мындый “алтайсактардын” кеми-кирези, кебер-сүри бу туру! Онон, бу јуунга чын курултай учур берерге олор ненинг учун ёскö партиялардын, оток-жон биригүлердин, республикада кожо жаткан калыктардын чыгартулу улусын кычырбаган?

Мени алтай калыктын күүнин тообой туру деп бурулаарга тургандарга айдар каруум мындый: а бу слер

янгыс бойоорды "бис алтай калык" деерге каный чырай-бүдүжеерле тидинип турганаар, качан мен де база бу калыктын салымы учун каруулу болуп турарымда, качан онын көгүстик көрүм-турумын ёскүрөр ле көдүрөр, аайлаар ла ичкерледер керекте калганчы 25 жылдын туркунына экпиндү ле эрчимдү эн башкы рядтарда туружып келеримде? Чынын айтса, шак булар удурлажып, буудактап турганыла, тескери кылыктарыла, јастыра алтамдарыла, терс тангмаларга кийнинек тектертип, шак бу калыкты калык болбозын деп туйуктап, онын јүрүмдик юлын кыскартып турган болбос по деп не сананбас? Слерге кем айткан – шак слердин юлыгар чындык ла мөрлү деп, шак слердин шүүлтегер албатынын сызы ла шимири деп? Алтай албатынын терезин сыйрып, көзининг јажын кем ичип турган, ёскүстердин ѡкпөзин blaap, кем жип турган? Мен бе, слер бе – күскүге базып келип, не көрүнбес?

16 августта, бу керектерден эки ай озо, бир кезек улус јуулыжып, јуундашкан. Бодозом, олор онын алдында, озолондыра, ўренген аайыла шымыраныжып баштаган ошкош. Ненин учун олор 16 числодо мендей-шиндей, түрген-түкей јуулышкандар? Слер база бир айалганы шак ундып јадыгар. Ненин учун дезе эки ле күн мынан озо В. И. Чаптыновтын мёнкүзин көдүришкен ле бойы, эртөнгисинде ле мынайып јуулыжарга, отко-сууга түшкендий бу каный мендеш-бачымдаш болгон? Бу кудайы бар улус па, кижининг 7-чи, 40-чи күнин ёткүрбей јадып, онын јамызын-ордын ўлежип?

А мени ого јük база алтай кижи деп, арткан ады-чабым да јогынан, ненин учун кычыргылабаган? Мен ол керегинде учурал болуп угала, кычырту јогынан келгем. Эмди сананзам, тегин келгем. Келбес керек болгон. Ондо айдылып турган тескери-терс шүүлтөрөрдүн унчукпай уга-уга, учында: "мындый багай керек (курултай) баштабагар – деп айткан эдим. – Бу учында барып јакшыга јетирбес, сүрекей каршулу керек болуп калардан айабас. Слер бу Алтайда мындый сурактарды мен јогынан канайып ёткүрөрдө турганаар?" – деп сурагам. Олор чыдашпай, тура јүгүришкен, бирүзи бу мыны бери кем кычырган деп кыйгырынган. Бу байа түүкилил темдектерди көрсөгөр, 1905 жылда Россияда Канду

вокресен түштә йаман керекти кем баштаган эди, санаагарга кирет пе — Гапон деп абыс ишмекчилерди, бала-барканы јуп алыш, Каанга јолыктырар, айдындырар деп, Кышкы ѡргөө јаар улусты баштап, чакка түжүрген, актуға аттырып-тоскыртып салган. Бу выборлор алдында алтайлар бөлинип ле ийзе, коомой болоры ажындыра билдирлү болгон: јеткерге учтураары, јол албазы. 16 августта јуулыжып, курутай ёткүрер деп кыйгырышкан "инициаторлор" учы-түбинде 14 декабря олорго бүткен алтайларын јардан ажырып ийгенин көрбөй туругар ба? Ондойдогы јуунга мен чек келбеске санангам, не дезе, бойыма бойым ёштү эмезим ине — меге удурлажа ёткүрген каршулу "мероприятиени" алкаарга, ого јай берерге. Јаш балдардый јастырып јаткан јаан эрлерди канайып токтодор, олор мени угар эмес. Жедекчилердин амадуузы јетире болгон. Мен Ондойго једип ле келеримде, меге чындык улус мында слерге удура агитация ѳдүп туро дежерде, мен колымла јанып ийгем — билбес эмезим, ажындыра билгем!

А мында озо ло баштап нени сомдоор ло ондоор керек? Бис — бу 1992 јылга јетире "Туул Алтай" деп чололу Алтай-дың түндүк-күнбадыш келтейиндеги тапчы ѡзёктөринде ле кобы-жииктеринде јуртаган албаты, јүзүн-базын озогы јаан элдерден, сёйкөрдөнг арткан-калган албаты, јаантайын базынчыкта јүргенис. 1207 јылдан бери 800 јылдын туркунына качан да таң алдына регион болуп, баш билинип јуртабаган эдис деп билер керек. Улу Монгол Улус империя да тужында, оноң бери 15-чи чактан 18-чи чак ортозына јетире Ойрот то каан тужында, оноң Орустың Журтында Ак-Каан тужында 160 јылга Бийский уездтен ары јолы болбогон, таң алдынан јуртабаган улус бис. Совет јангын јылдарында бистин "кудайыс" 60 јылга јуук Барнаулдагы крайком болды, баш көдүрбей мүргүдис. Республиканың кемине 70 јыл сондошту јединдис. Ненин учун? Мының шылтагы көп. Бир сөслө јартаарга болбос. Је мен онызын слерге "АЧ" ажыра бу јылдарда көп айткам. Слер укпаганаар ба, слерге јетпеген бе? Мынызын билип, качан да ундыбай јүрер керек.

Экинчизинде, бу бистин Алтай деп адальп турган эл-јерибис, энчилү Төрөлибис — ол јаныс ла бу "Туул Алтай" эмес, башка Алтайлар база бар. Оның бир кин-топчызы —

ол Буурыл-Токой Алтай. Эмдиги тергеези 117 мунг квадрат километр јер-аймак. Бис онон ырбаган ёйдөн бери ол Эjen-Кааның колында, Кытайда артып калган. Ол бистинг озогы ада-öбökölöristin улу Журты болгон јер. Чын түүкилил Алтай ол болов. А бу тайга-туулу, алга-туйук јер эленчек адаларыстын мал тебелеер, андап јўрер, сөök салар жака јери эди. Онын учун жыныс ла бу бис, түрк-ойроттор эмезе эмдиги алтайлар, Алтайда жаткан улус деп сананбас керек. Мыны мен канча жылга жартап келдим: эмди XX чактын учы жаар биске ўстүненг төмөн республика түжүргени – биске Россиянан, орус албатынан, Россияда демократиянан сүрекей жаан бүдүмji. Мындый бүдүмji эдилгенинде, айса болзо, бу ёткөн 12 жылдыкта, 1985 жылдан бери менинг де кичинек ўлүüm база бар деп айдып ийсем, бүгүн, байла, артык болбос. Оны бисте мында билер ле тоолу улус билер. 80-90-чы жылдарда Москвадагы Тöс жаң биске, алтай улуска, ненинг учун сүрекей бүткен деп бодоп туругар? Олор бастыра алтай улус ончозы, олордын ортозынан чыккан бис чилеп, ылгый-жаныс, Россияга турумкай ла чындык позициялу деп, байла, санангандар. Же оогош калыгым торсугы тынчып, бутка тургалакта, эс-санаазы кирип, эр-кемине жеткелекте, кал-тенектер бу жылдарда оны булгап койтыр. Бистинг алтай тургун албаты 800 жыл бажында алдынан республика болуп алала, элден баштап мында кожно жаткан орус жоннон качан да аныланар, бөлинер учуры јок. Бистинг онайдо эдер аргабыс та, учурыс та јок. Ол политический, национальный жанынан актап болбос жастыра! Карын, аныланардан болгой, ончозын јууй тартып, бириктирип турар керек. Түрк-ойроттор мында, бойынын эл-журтында, проценттер жанынан јük ўчинчи ўлү ас болгонын ўстүне аярууга алза, биске, алтайларга, там башкаланып, öскölörin чочыдарга-үркүдерге жарабас. Мынызы жастырабыс эмес, жаан бурубыс болов. Ороондогы, öскö республикалардагы айалганы көргөндö – орус улус эмди кестенгейленип сереенбес аргазы јок. Бистенг онынг учун кылых чыкпазын жеткилдеер керек. Ондый бөлүниш биске ёлүмгө бододду. Анчада ла выборлор ёи алдында. Бис – бу Алтай Республиканын özöги, тöс калыгы. "Öс" эмес "тöс"! Бис жандай да ас болзобыс, ончозына жарт ине: мында жартап жаткан 100-120 мунг оруска, 5-6 мунг казахка кем де,

качан да республиканың бийик статузын аңылап бербес эди. Же мында алтай калык бар учун, Ойрот деп буркан жанды болгон государствоның калдыгы-колончогы учун би республика биске берилген. Ол озогы Ойроттон биске түшкен ырысчура. Ол Улу Орустың биске килемжик ле кичеемелдү болгон аганың шылтузы. Мыны кажы ла алтай кижи бажына кагып алар, качан да ундыбас учурлу! Оның учун биске мындағы бар ончо ук-ジョンло эптү-јөптү, нак жадар керек. Же бис учун республика берилген дейле, тенеерип ле тыңсынып, бөлиннип ле жарылып тұра берсебис, не болот. Ол тушта бис республика эмес, белен "нацменьшинство" боло берерис. Бот, ол тушта, најымдар, бисти кем де неге де бодобой баар. Мыны чын ондогор. Бис бойыстың он жаңыска мында жүртаган орус калыкты, сол жаңыска казахтарды жаба тартып, бириктирип, бирлик эл-жон бололы, ончобыс алтайлық деп адاناалы деп кычырсабыс, олор бисти чын ондоор, чук жон болор. Ол тушта жол аларыс. Биске ол тушта бүдүмji де болор.

А качан республиканың төс "титульный" дейтен калығы, кенейте ыра-жоро тийген чилеп, санаа-сагызы энделгендий, тескерлеп, аңыланып, башкаланып баштаза, бу эки калык тың улузы бистен чочып, коркып ла ўркүп, чат бүтпей баар. Казахтар ары-бери көчкүндеп јобоп, эмди кирер јерин таппай, тегин де јүргеги чочып калган болзын. А орустарды ѡскö республикаларда истеп-кыстап турганын көрүгер – ол неге жараар кылыш?

"Эне Тилдин" жуундарында отурада, бой-бойынан содондожып суражып жадылар: "Бу нениң учун казахтар алтай кижи учун ўнин бергилебей жат". Казахтар мындый политикалу улуска ўнин не беретен, олор тенек эмес ине, бойлорына ѡштү эмес. Олор мынайып бөлинер-аңыланар ууламылу улус жамыга-жанта турза, жастыра кадровый политика откүрер, казахтарды көмө базар, кыстаар, жай бербес деп аайлап жадылар. Оның учун сескир казахтардан мындый улуска бүдүмji качан да болбос. Казахтар тегин де чучураган, абыдуга-агитацияга кирип, ары-бери көчкүндеп турала, "ўлўзин" алган, жалтанғылап калган. Качан республикаларда этнократ бычуулу жаман режимдер тозөлгөн кийнинде, олордың жанды отургандары ѡскö укту улусты кыстап-сүрүп

баштагылайт. Онын бажында кырлу јуу-чак башталат, јеткер келет деп, орус улус оны јакшы билип, кезеп ле јалкып калган. Ондый јытту улуска орустар ўнин бербей турганы јарт эмес пе?

Мындый улус, алтай албатызы керегинде чын сананып, сыстап турган болзо, ненинг учун озолондыра 16 августта, 9 сентябрьда, 7 октябрьда учы-түбин сананбаган, шүүбеген? Текши республика кеминде тоомжызы, авторитетди јок улус олор учун орустар да, казахтар да, ѡскёлёри де ўндерин бербес деп билип јадылар. Айдарда, кем артып јат? Бойынын алтай албатызы, канайып та болзо, оны сөстöп, јöпкö кийдирип алар керек. Ондый кычыру кайдан, кемдерден чыккан – козигерди ачып, көрүгер. Бисте не, "Эне Тилдин" эпчилеринен экпиндү ѡскö алтай эрлер јок болуп калган ба? "Жайзандар Тöргöзинен" жаан учушту политиктер божоп калган ба? 208 ўнигер кайда уча берген – Абажаштан келедип азып калды ба, айса Майма аймакта бадып калды ба?! Кем јурт ла аймак избиркомдордо резинкалу, карандашту менинг ўндерим чотогон – мен сурабай, ченебей јадым. Олордынг чеги ле уйады болгой, кайдалык. Мындый "политиканы" ёткүргенинен улам 1995 јылда Госдумага ёткён выборлордо олор јендиртип салды. Олор! Бис, алтай албаты, эмес! Бастыра алтай улус ўнин бир кижи учун берер дегени – ол куру лозунг эmezе мекелү демагогия. Кандый алтай кижи учун, кандый позиция, программа учун? Аамай-соксоо до алтай болзо, база ўнис беретенис пе? Уурчы-куурмакчы да болзо, алтай ла болзын ба? Чат кунурап јўргенистинг белгези болбой бу – бёрүлерге кой айдаттырып?

Бистинг республикабыс чын ла республика болуп тöзölөнзин деп сананып турган патриоттор болзобыс, бутка чындалтап турарга амадап турган болзобыс, анчада ла јамыда турган алтайларга (мен јурт алтай улусты, тегин көйркийлерди, айтпай јадым) кезе курчанар керек, аппетидин астадар керек. Башкараачы болгон, јамыда турган алтай кижи элден баштап ак-чек, ач эмес болор, јылу јерлерге төрөён-тутгандарын чокпос-juubas учурлу. Ол тушта ого бүдүмжи-тоомы болор. Эмди ле эбиреде аյыктанып көрүгер – коп сабазында кемнинг балдары ўредү алгылайт, койчы-малчы, јокту-жойу улустыйы ба, айса фирмач-директор, јамылу-бий

болгон, аргалу-чакту јаткандардың ба? Жаан жамыларда турган алтайлардың көп сабазы јаба туткуштанып турганын тегин ишчилери, айылдаштары болгон орус укту улус көрүп, алтайлар јўк ле бойлоры јиирге-ичерге, акту бойлорының јилбүлери учун ангыланып, республика төзөп алгандар деп ондооры-бодооры ас эмес. Же алтайлар ылгый түнгей эмес, бойлоры ортозында олор база башкалу деп ондый улус терен сананбай да, көрбөй дö јадылар. Жаан калыкка оок чымалыны ылгаштырагра күч. Оноң, алтайлар бойының кандидадына бир кижидий ўндерин берип ийди бе, көрүгер де, алтайлар ончозы бир түп-түнгей немелер эмтири, олор ончозы биске ѡштүлер деп коп-сап кайнадып айтканы да, айдыжары да бар, – оозын jaap болбозын.

Бот, оноң улам, мынанг ары мындей санаа жанжығып, алтай улустың кандый да ак-чегине качан да бүдүмji болбос болуп қалар эди, керек чек ўрелип баар эди, ондолтып болбос. Бу тушта бисте Чечен эмес, "Приднестровье" боло берерининг белгези иле, жаны ла јўк арайдан төзөлип келееткен республиканы бойлоры ла јаба базып алар эди.

14 декабряда јенёни Ю.В. Антарадонов ала соккон болзо, Турачак, Чой, Майма, Оймон аймактар городло катай республиканың чыгатаныс деп айдарының, бөлинип башка јадатаныс деп угузардың бери жанында болгонын кем-кемигер ичкери от јарыдып, аярып сананган ба? Аналып тескерлекен болзо, нени де эдип албас эдигер, – түгенбес буруу түүкибистин алдында ол тушта түшкен болзо, каруузына кемигер туратан эди? Ол тушта республиканы јоголтоло, ойто област та эмес, јўк ле округ эдип койгожын, не борор эдигер? Мындей керек баштап турган улус көргүр, чындык профессионалдар болды ба, учы-түби мындей да борордон маат јок деп айап-чочып, кайра чоттор тескери сананар эди. Политикада жаныс бойын гроссмейстер деп бодобос керек, слерден артык ойынчылар бар, уулдар. Кандый да керекте, анчада ла политикада, учы-түбин шүүп билер керек.

Шак оның учун мен Алтайыс, албаты-жоныбыс учун, Ўч-Сүмерим алдына түүкилик карууда учун мындей тенек ойындарла јөпсинерим јок. Республика ичинде тоомызы жаан алтай кижи бүтсе, ёскö укту карындаштар, айылдаштар ўнин ого жазымы јок берер эди. Же шак мынызы бу кайракандардың

ичи-буурын ёйкөп жат, не дезе, олордың ортозында ондый кижи јок.

— Слерди выборлор тужында эртеден ле В.И. Петровло, С.И. Зубакин ле куучынду болгон дежет, алтайлардың ўндерин эки јара бөлиирге. Керек дезе В.И. Петров слерге телекөрүлтөлөр ажыра берилтөлөр эдерге акчазыла да болушкан деген коп-куучындар јүрет. Ол керегинде Слер нени айдарыгар?

— Кижи нени ле угар туру не. Мен ончо кандидаттарла эптү-јөптү болгом — ёйркөшпөгөм дö, ѡштөшпөгөм дö. Же көк-төгүн, кей-кебизин угарга јескинчим келет. Ондойдогы "Курултай" бородон бир ай озо, 9 сентябрьда, бистин республикада "За развитие республики" деген блок төзөлгөн. Ол блоктын ёзёги НДР-дың бөлүти болгонын аярууга канайып албаганыгар? Мен мында, формально до болзо, Советтин председателининг ордынчызы эмейим, 1995 јылдан бери. "Конгресс народов Алтая" деп атту оток ого база кирген деп билбайтен турбайаар. Ол регистрация-эш ёткөн организация, онын башчызы мен. Мында, Алтайда, ол Түрк конгресстин бир бөлүти болор. Айдарда, Петров меге акчала болуш эткен деп кем көргөн? Онон мен акчанын кулы эмезим. Экинчизинде, садынчак болбогом, кишининг белине бычак кадаарга. Мен мындый кылыкка ўренбегем. Качан шак ол блок төзөлип турага јуунда улус Ю. Антарадоновтон: "Юрий Васильевич, вы свою кандидатуру на этих выборах Главы не будете выставлять?" — деп сураган. Ол дезе: "Нет, я ешё не дорос до Главы" — деп каруузын јандырган.

Анайып, оқылу јуун ёдүп јадарда, 9 сентябрьда Ю.В. Антарадонов мындый угузу эткен. Ю.В. Антарадонов, Г.П. Сумин, Г.Н. Пильгин В.И. Петровты эбира узак јылдарга кожно иштеген нöкөрлөри ле јерлештери эди.

Экинчи жынынан, В.И. Петров меге азыйда да, башкаруда отурада да акчанын кырын көргүспейтен, выборлор тушта телекөрүлтөлө трансляцияга болуш берерден болгой. Коп жайбас керек, уулдар, эр болгон адигарда, политик боролго мукаанышкан болзогор. Петровтын бойында да выборлор тужына жетире акчазы јок болгон. Ол башкаруда ла тужында Петров Петров болгон. А гражданин Петровто не бар — мен онызын билбезим.

С.И. Зубакинге, В.И. Петровко болужып, алтайлардың ўнин бөлидерге керектү болгонын элден озо КПРФ-ка ла "Эне Тилге" ярбыгар – меге эмес. Мен байа айткам, меге удурлажа барган "кара калмыктарга" мен, түўкимди ле салымымды билер кижи, бу јол бир де иженер аргам јок болгон. Онынг учун олор ортодо менинг агитация ёткүргеним кем көргөн? Оскö јердинг эмес, је шак Карагол-Оозынын школы мени көстөгөни эн учурлу болгон – олор ажыра мени јеримнинг ээзи-тёзи абыдаганын јарт билип, кыйыжарым јок эди. Учы-түбинде јантыс Барабошкин Зубакинле кожо ўндерин кошкылады, ѡскö кем де эмес. Ю.В. Антарадоновло В.И. Петров биригишсе, олор јенип чыгар деп ончолоры билип чочыган, је илби-куулгазын олордын ал-санаазын аймадып ийгени иле, не дезе, кажызы ла "мен ёдөрим" деп сананган. Эмди меге нени јарбып турганыгарды чат ондобой јадым. Оноң, Ю.В. Антарадоновко "черт" деп немени мойнына мен илгем бе, айса слер бе? Ёлүмге ииде салып турган чылап, Юрий Васильевичти јетинчи ўйезине јетире кем чертендирген – мен бе, слер бе? Сөслө ойнобос керек, бараксандар. Мен – акын-поэт. Сөс дегенин мен кемнен де артык билерим. Ол – оп, ол јаман ыра-белге болгон. Ондойдогы јуунда мени төрдө не отурбаган, сөс не айтпаган деп туругар? Озолодо не барган деп? Мен ортогордо болгом, отургам, је мен слердинг ойындарда турушпагам, андый ээжилерди јаратпаганым көргүскем, мен Антарадоновко удура болгон эmezim. Ондойдо 7 октябрьда слер ол ойынга бүткенеер, ондо турушканаш ачымчылу. Онын буруузы – бойыгардың мойныгарда, менинг эмес.

– **Же Слер, Бронтой Янгович, алтай калыктын бойынынг алдынан башкарынарына, национальный көрүм-шүүлтезине удура "интернационализм", «Россия» дегенин улайын тургузадыгар. Же бис, алтайлар, бу јаан калыкла ёткүре јууктاشсаас, кайылып-јоголып та калардан айабазыс не?**

– Бүгүн слер, экемдер, мындый айалганы канай ондобой јадыгар. Слер кем? Слер кайда? Эмди Совет бар эмес, слер база Россиянын граждандары, орус эмес бедигер? Бис Арасайде 242 јыл јуртап јадырыс, государственно-цивилизационный дайтэн јанынан орустынг албатызы,

бис кайылбадыс та, јоголбодыс та эмдиге јетире. Бистен болгой, Россияда јуртаган бастыра эл-јон текши "rossиян", ончозы «орус»: Орустың Журтында јаткан учун, кандый да укту болзын. Кем де, темдектезе, Казахстанда јурттап јаткан болзо, ол казах эмес болзо до, казахстандык болор. Кем Сибирде – сибиряк – орус та, хакас та, татар да, якут та болзын. А кем Алтай Республикада јурттап јат – ол база алтайлык, ол бистинг республиканың юны, ол база бистин албаты. Орус та, украин да, казах та, немис те. Менинг көрүмшүйлтем ондый – јаныс ла мында, тумчуктың ўйдинче јерде эмес, је бүткүл Россияда. Мында орустарга јарамсыган не де јок. Мен эмди алтай укту болгоным ўстине база орус. Бүтён, карын, орус болорго астамы ас, најымдар, јеткерлүле буудакту. Эмди Россияның ла орустың јыргалду, мөрлүййёлөри эмес, карын, чыгымду. Мен оны былтыр, 11 июльда, юбилейимде, айттым не, "АЧ" јарлап койды не – наайлу табыш болгон эди, коп-сан. Бу он эки јылдың туркунына мен јаныс ла јербойында јаткан улуска эмес, је ончо Россияяга мыны айдып-јарлап јадым. Менинг нереем-турумым шак мында, Кытай ла Америка, Жарман ла Жопон менинг бу сөзимди укпаган эмес, јакшы билер. Кезик улус Туу-Кайа ажыра база јерлер, элбек чөлдөр барын көрүп албай турган болзо, олор учун сүрекей ачымчылу. Алтайдан ары Алтай база бар. Онынг учун мындый, канады јок улус алтайларды канайып аайлу-башту башкаратаң? Олор бу јонго тескери ле тенек ууламжы берип, бу кылых баштангашса, анчада ла оқылу политика боло берзе, жаан јеткерге јетирер, тузалу керек качан да болбос, божогоныс ол болор. Мынызы јаны-янзы ла јоюп келеткен этноско ёлүмге бодолду. Ол тушта бистинг улустың көрүм-санаазы Бийсктен де ыраак барбас. 60 јылга Барнаулдан ѡрө көдүрилип болбогон улус болзын, ээ-чаалта! Мынайткаждын, орустанг болгой, бисти удабастан бу ла айылдаш јаткан тувалар, хакастар јабыс көрүп баштагылаар. Кумандылар, ол тоодо байаттар, кыйыжып, база јууктабай баар. Эртен ле Россияла не-не боло бергежин, слер канайдарга турганаар? Кайда баарга? Тыныгарды канайып аларга?

Мен слерди бек Эл эдерге санангам, је канайдар, арай эрте эмтири. Чын, эмди мен көрүп ле онгдол јадым, слер кичинеек, 70 ле мунг кире, уушча улус. Слер бойлороор мени

укпай, былтыр бөрүлерге баштадып, ичкери салымаарды солудып койдыгар. Эмди слерге не керек? Менен нени сурап турганаар? Мен коронду аракыны, ГСМ-ды слерге баалап сатпай јадым, терегерди сойбайдым, фермерлердин көзинин жажын ичпедим, качылардын акчазын блаап, карманыма сукпадым.

Бу ла жууктарда алдында бистинг ёбёкёлөрис жартаган жерлерден – Күнбадыш Монголдон, Буурыл-токой Алтайдан, Күнчыгыш Казахстаннан республикабыска делегациялар келип жүрдилер. 2-3 күн мынан озо, түүкилик кемжүле алар болзо, бистердин энчилү эл-журтыбыстанг. Эмди ондо бистен кем арткан? 242 жыл кайра ононг бери быдырап келгели качкын болуп, мында орустын колтугы алдына кирип, карын, калык болуп эзен артканыс.

Эмдиги алтайлар! Орустардан башка, слер кемле де кожно психологический жынан жадын-жүрүмде, иштештошто жаражып, тенг-тай эптеҗип болбозоор. Оны билигер. Кандый да Америка кандый да индейге резервациянан ёрё статусты бербеген де, бербес те. Австралияда тун албаты аборигеннен ёрё жол албаган. Бистинг ороондо жартаган ол ло казахтарды, грузиндерди, якуттарды кем ёрё тартып алган? Онон бис кандый школдордо ўренгенис? Орустын, советтин школында. Кандый тураларда жададыс? Орустардын туразында. Республиканын кеп-бүдүми кемдийи – Орус Журтыны эмес пе? Ичкен-жиген курсагаарды көрүтер. Кан-жөргөмнөн башка. Оруска коштонсо, кайылып каларыс деген лозунгты эмезе эш-неме ондобос кижи айдып жат, эмезе провокатор. Балу чамыкса, организмди божодып койордон айабас – ундыбагар оны. Келер ой кандый болорын билерге откөн ойигерди билер керек. Эмдигиде жастыра баспас керек.

Мен бу интервьюны слерге эмди ле, слерге ле болуп, калас берип јадым ошкош. Мен “АЧ-да” бу жынан көп интервью айткам. Же слердин оны угуп, ајаруга алганаар, тұза эткенеер кайда?

Мен слерди жетире билбейтен болтырым. Слер учун эрлү жажымда карыкчалду санаага алдыртадым.

*Куучынды Н. Садалова жана
Х. Тагина тулаан айда откүрген.*

«АЧ», 30.06.1998 ж.

«ТАШТАН СЫЗЫЛГАН ТАМЧЫЛАР»

Чике куучын

Бичиичи, шингүйчи, Россиянынг Бичиичилер биригүзининг национальный литератураалар аайынча качызы Бронтой БЕДЮРОВ Алтай керегинде бир тизү бичиктерин (јуукта «Слово об Алтае» деген бу тизүнин ўчинчи бичиги чыккан) «Таштан сыйылган тамчылар» деп адаарга сананганаң бичиген эди. «Таш» деген сөстү ол элденг озо түүки учурлу тузаланган, не дезе, озодо оруս улус бистин Алтайды «Таш» – «Камень» деп адайтан эмтири. Алтай да улус јер-алтайын агаш-таш дайтени бар.

Бронтой Янговичле ёткүрген эрмек-куучынды мен бу бажалыкла адап, онынг айткан шүүлтөлерин куучын ёткён аайынча эмес, учурыла кычыраачыларга јетирер деп шүүдим. Калыгыстынг, Алтайыстынг, орооныстынг јүрүминде болуп турган керектер, олордын учуры, тазылтамыры керегинде шүүлтечи, түүкичи кишининг айтканы кычыраачыларга солун болор деп сананадым.

Јаны мунжылдык ла јаны јүсжылдык алтай калыкка түүкизинде јаан учурлу керектерле ачылды. Былтыр алтайлардынг Төрөм өзөктөнг башталган јаныртуулу мүргүүлининг 100 јылдыгы темдектелген. Эзенде, 2006 јылда, Алтайдын түндүк келтейи – бу бистин жаткан Эл-Журтыбыс Россияга киргенинин 250 јылдыгы темдектелер.

Алтайдын Арасей Журтала бириккен 250 јылдыгы – ол байрам да, Эл Ойын да, соот-јыргал да эмес. Ол калыкка бойынынг ёткён јолын кайра багып, ичкери келетен салымын от јарыдып көрөргө сананатан, шүүнетен, једимдерин, једикпестерин, јылыйтуларын кыра чоттойтон улу белтир болор.

250 јылдык Алтайыстынг, онынг эл-калыгынынг салымында јаан кубулталарлу ёйгө келишкен. Ненинг учун дезе эмди 21-чи чактынг бажы, јаны мунжылдык башталган ёй. Орустынг Журтына кожулып, бис 250 јылдынг туркунына онынг колтугында отурган албаты болорыс. Чынынча айтса,

Орус Журты бисти кабайлап, бойының ёйинде чыдашып алган деп ондоор ло аайлаар керек.

250 жыл кайра бистин Алтын Ойрот журтыбыс бузулган. Ачына-јеек шаштүлер келип, айыл-журтыбысты оодып, арткан-калган албатыны, айгыры жок мал калды деп, кааны жок жон калды деп, олжого айдаган ёй эди. Онон Алтайыстын бу аалга-туйук жақазына, орустын гран-кыйзузына чыгып, 13-чи чактадый, 8-чи, 1-чи чактардадый, бис ойто ло онын агаштажына, қуйга чылап, жажынып, шибееленип, эмештен де болзо арбыдап, јзүп келген албаты боловыс.

Өрө турган Кудайыс бисти бу 21-чи чакка жетире чек јоголторго бербей, ненинг учун аргадап алганын биске чын сананар керек. Ол не учурлу? Бис түндүктин ле түштүктин, күнчыгыштын ла күнбадыштын сырангай тапташкан белтиринде, Улу континенттин јзёгинде эмди отурыс. Бистин жаткан алтайыс жаңыс ла төрт орооннын биригишкен жери эмес, же төрт религиянын тапташкан жери болор. Бу, бир жаңынан, туйук кууктый, сүрекей ыжык жер. Же, экинчи жаңынан, сүрекей жастыгулу жер. Бир ле жастыра алтам эдилсе, мындағы айалга Босниядый, Палестинадый, Косоводый боло берер аргалу. А керек шак бу жаны жаар баштанарга жат.

Онын учун мен бу жеткерден бистин албатыны эмеш ырадарга калганчы јылдарда јэўгі јогынан айдып, бичип, иштеп јадым. Эмди ўстүне көп жажыттарды айдарга жарабас, арай эрте. Же айалга, чындаштан айтса, сүрекей эренгис. Бистин жургаган бир эл-орооныс бузулып калды – ол СССР. Эмди турган орооныс сүрекей селеске айалгада болуп жат. Бис сырангай кыйу-гранда жатканысты кажы ла кижиге билип, кестенкей болор керек. Оны шаштүлер билип, жара тартарга эмдештен баштарын көдүрип келди, онызы, бу ёткөн 5-7 жылга көскө иле эмес пе? Эртен ле кандый бир «јызырт» болзо, бисле, Алтайысла, орооныsla не болор, айыл-журтты, бала-барканы канайда аргадап аларыс – оны ончобыска сананар керек.

Бисти јударга турган таңмалардын тоозы ас эмес, кинчектүү кылгы көптөп жат. Олор бисти јыга базарга эмезе чек јоголтып койорго жат. Олорго бистин эржинелү жери-суубыс, агаш-тажыс, ару кейис керек. Бирюзи чилекейи ажынып, айдып жат: «Быларды Кузбасска кожор керек», экинчиизи –

«Алтайский крайга». Башкылары јебрен байлыктарыска, улу культурабыска умсангылап, менсинерге јат. Онын учун бистинг уйан, јүдек болгоныс олорго керек. Чук болбозын, чачыны ла, јадагай ла бойы болзын деп. Онын учун ортобыстанг аамай, садынчак, тенек, кортык дегендеристен таап, олорго тудамча јем ошкош акча чачып берип, бистерге бойыстынг керегисти улалтпазын деп буудак эттирип кёкүдип јат. Кем де кижиге бойынынг түўкизин ле јанын, бойынынг алтай угын-нациязын кандый да акчага садарга јарабас. Кем садынар — ого ёлём, ол јоголор, јуттыртар.

Туй ла 100 јыл мынаң озо кара алтайлар алдында турган сүрекей курч ёнзүре сурактарга карууны бистинг Алтай улус бойынынг özöгинен, ичбойынан таппаган болды ба, чын, Радловтынг айлаткыштап айткан сөстөри јүрүмде ол ло 20-зинчи чактынг 20-30 јылдарында бўдўп калар эди. Ондо, түўкини айлаткыштап шўўп келзе, бир де алангуу јок. Радлов 1870 јылда Алтайга калганчы катап келип јүреле, мынайда бичиген эди: «Мен 10 јылдынг бажында Алтайга келеле, Алтайды таныбадым. Алтай чек ээнзиреп калтыр. Калмыктар (ол ёйдö алтайларды туш улус калмыктар дайтэн — ред.) аайы јок түрген. Алдынанг ёрё чыккан коюйымдар олорды түреде жип барады. Мынайып ла барса, Алтайдынг инородецтери јоголоры кыр ажыра эмес — узак артпаган».

Је Радлов бойы политик эмес, билимчи кижи болгон. Алтайлардынг ла ёскö дö түрк уктардынг сөстөрин јууп, камык сөзликтер бичиген атту-чуулу академик. Алтайда јўрген јылдарын ол эн ырыисту јылдар деп адаган.

Баштапкы телекейлилк јуу ла ээчиде Улу Октябрьдынг революциязын озолондыра, 20-зинчи чактынг башталарында, алтай албаты бойына јаны эрчимдү тыныш, ийде-чак алынарга элденг озо бойынынг кёгүс јўрүмин јаныртып, Ак Бурканнынг озогы јанын орныктырып, алдында турган сурактарын тапташтырар аргазын таап, курчып чыккан. Онын учун ончо ченелтelerди ёдўп, 20-зинчи чактынг учында, совет јанынынг ёйинде тёрёл тилин, тёзёёндү јанын, бистинг түндүк аймактарда карындаштарыс чылап, јылытып салбаган. Ненинг учун дезе Алтай-Кудайынанг айрылбаган, тосториненг тёзёёндү болуш алган. Ононг улам бис бу 21-чи чакка ёлбой-талбай једип келгенис ол.

Коштой јаткан карындаш калыктарда ла бисте айалга керегинде

Кавказтын, Уралдын, Волганынг калыктарын албай, бисле төрөён-тууган бу бистинг Сибирдин јон-калыктарын, кыбы-јиги биске түнгей абалардын, хакастардын, танды-тубалардын, буряттардын јүрүмин көрзөбис, биске түнгейи де, башказы да бар. Темдектезе, Тува, Бурятия, биске көрө, јандаган јаны аайынчаjakшы özüm алынган. Ондогы эл-јон бой-бойлорына укааркашпай, јандаган јанына киришпей јат: буркан јаң бойынынг јолыла барып јат, христиан јаң – бойыныйыла, камдарга база кем де чурабайт. Бисте озодо база ондый болгон эди.

Хакас карындаштарды көрөр болзо, олор, чала бис чилеп, бир ёйдө эдиреп-канырап калган деп айдарга јараар. Мен хакас јеринде улайын болуп, ондо јаткан карындаш јонго карузып јүредим. Улаган, Көш-Агаш, Чой, Турачак, кепек дезе Кан аймактардын сёөктöри олорло кёндүре тудуш: тёөлөстөр, кёбөктөр, аралар, модорлор, јүстер, јети-сарылар, сагалдар ла о.ö. Олор ончозы јебрен Енисейдин, чындал айтса, Алтайдын кыргыстарынан бүткен. Эр улустын онгулары бажын аракыдан арутап, ичкери özör јолын бедиреп баштаган. Ўй улузы тынду, ёдүрим.

Хакас јоннынг бедирүлү јолдоры ол карындаштарды биске там јуукташтырып јат. Эм ўстүне олордо кам јанына төзөлгөлү биригүлер, байагы кресттү јанынг камаанынан чыгарга, озогы ордын бедирейт. Же 21-чи чакта, электрон ўйеде эски камнынг түнгүриле онгзүре сурактардан, јүрүмдик кызынтынан, базынчык айалгадан бёктөнип ле аргаданып болбозынг. Олор эмди эки јанынан кыпсыдунаң айрыларга алтай јантага түнгей «Ак јайаан» деп биригү төзөп алган. Агадагы буркан күреезинде ўч хакас јиит ўренип јат. Олордын гталдама дегендери, бис чилеп ок, бис јаныс калыктынг айрызы деп ондоп јүргени ајарулу. Мындый, бой-бойыска јууктажулу, кыймыгу мынан ары экпинделери жарт – јүрүм бойы онызын бистенг некеп јат. Ёмөлик јон очпос деген. Туйуксыныш, ёскүзиреш неден? Чындык кудайдын јаркынду јолынан астыкканынынг шыразы деп көрүп јадым. Хакастардын эмдиге байлаган, озогы башчы-бийи болгон Жарынагы,

онынг улдазы Номчы 300-350 ўыл мынанг озо јурттаган. Ол тушта олор јанғыс та буркан јанду эмес, је Ойрот-каанның жеңдери болгонын олор эмди билбес, крестке түшкителеп, шык ундып салган. Је јебрен чактарда тудулган шибеелери, корумдарынынг орды јеринде артып калган. Абуган-бажында Јарынак деп суу да бар – бери Алтай јаар ажуга јуук.

Шор, чындалайтса, абалар deer керек, шор – абалардынг јўк бир, је тоозы кёп деген сёёги. Олор 60 ўылга Аба-Тура јеринде Кузбасс башталганыла колбой темир-тестинг ортозына көмүлип, бойынынг јеринде ёскўстий јўрген. Је эмди олор до табынча онон-мынанг бойынынг јанын, чўм-јандарын орныктырарында чындык јолго туруп алган деп айдарга ѡараар.

Хакастардынг, анчадала шорлордынг энг јаан тўбеги – демография. Тоозы ас! Танынан турушып чыдашкылап болбос.

Жедимдерис ле јылыйтуларыс, тўбектерис ле ижемжилерис

Бис, алтайлар, 90-чи јылдардын учына јетире сўрекей кёнү, сўрекей чындык јолло бараткан болгоныс. 1998 ўылда Ойрот бичиктиң 300 јылдыгыла колбой конференция ёткёни санаама јакшы кирет. Ондо чокум ла јарт, јакшы иштер темдектелген. Онын учун бу јолды туйуктаарга, бистерди астыктырарга, мен Москвада, ыраакта болгон јылдарда, каршулу керектер башталганы меге иле. Бу калганчы јети јылдынг туркунына бистинг кёксиске кандый даспецзэдў киргендий. Ол эмди ёзёгисти јыдыштканча. Ёскё кудай јандулар, темдектезе, мусульмандар алтайларды кудайы ѕок улус деп бодоп, бойынынг јанына јайарга умзанат. Экинчи јанынан, бис «бычуюбис јанғыс, бырканыс јанғыс», озогы чактардан бери улу цивилизацияларла, культураларла тудуш албаты болгонысты ёскё јандулар база билип, тазыл-тамырысты ёнётнийин булгап јадылар.

Ак јан ла буркан јанг – ол эки башка јан эмес деп јакшы билерис. Ол кече јаны табылган јанг эмес. Ол керегинде бичиген шингжўчилер бу јаны табылган јанг деп јастыра ондоп јат. «Бис ак јанду, олор буркан јанду» деп, эл-жонысты булгап турган уушча тоолу улус бистинг ак јанг дегенис – ол јўк ле улу буркан јанынг алтай бўдўми, бир айрызы болгонын ондобой

эмезе билбеечи болуп жат. Эмди мынанг ары бу јанынан сөс эшпес керек – жарт неме ине.

Чынынча айтса, булар буркан да, христиан да јанды, кижиликтинг ёскö дö улу ўредö-номдорын билбес, совет ёйинен чыккан ла совет школдо уйан, «үчтерге» ўренген, сондоп калган улус. Олор Алтайсты курчап-корып шибеелеер керекке ћнотийин будак эткилеп турган, каруузына тургузатан каршучылдар болуп жат. Jöс јыл мынанг кайра бичик-билик билбес бистинг јаандарыс дипломду эмдиги бараксандардан кёгүс-корумиле чик јок бийик болгон. Бу ла калганчы јылдарга јетире јүрген јаан јашту ѡрёкёндөрис, эмди де эзен, 50-60 эмезе 70-80 јашту улус – кёзи чокту, кёкси ойлу. Темдектезе, Ондой аймактын Карагол ёзёгин буркан укту бүткүл ўйелер јуртаган учун мен «академиктердинг ёзёги» деп тегиндү эмес адап јадым. Ондый улустынг ортозында јүрүп, олордон јарылып, бис ѡрё ћндойип ёзüp чыкканыс. Ол ло бистинг абайлар, аййлер, акындар, күјейлер, таайындар – академия божоткондый ойгор билгирлерлү улус болгонын мен ак-ярыктынг ёскö ороон-континенттеринде јүреле, бу јылдарда билип-ондоп келдим.

Чын, бистинг кудайыс – Алтай-Кудай. Ак Буркан бойы кудай эмес – ол аргачы, килемжиктү бодисатва. Билбес улус Кудай дегенин билбей, онын кубулгандары-пророкторы, айлаткыштары кемдер болгонын ла боловын ондобой, кинчектү-јарамасту булгак эдет. Айлаткыштар бистинг озогты алтай тилисте «бакшылар» деп адалатан. Буркан ак санаалу, ару јүрүмдү кажы ла кишининг кёксинде. Кижи кёгүс-корумиле ѡрё ѡссö, кёдүрилзе, сонында бойы да база буркан болор аргалу.

Алтай-Кудай дегенис – ол Орчыланг Ээзи, ол улуска килеп, кажы ла албатыга элчилү келип жат: Иudeяга ол бир юйдö ол калыкла түнгей чырайлу, түнгей кеберлү болуп бүткен, олорды аргадаар Иисус Христос болуп көрүнген; Индияда ол каанынг уулы-солтон Гаутама болуп бүделе, кийинде телекейде атту-чуулу ном јайаган Буркан-Бакшы деп адалган; мусульмандарга Мухамед-пайгамбар деп эллизин ийген. Туйуксынып астыккан јонды кызаланнан чыгарарга, онын ёзёгинен улу айлаткыштар, номчылар бүдетен јанду.

Олор албаты-ジョンның ортозында жүрүп, кыйын-шыразын көрүп-билип, улусты чындык жолго чыгарып, баштап аппарат. Школдың оогош балдарын канайып жедектеп-единип, уроктор ўредетен эди, онойып ок калыктың да санаа-сагыжын кенидип, класстан класска көчүрип, ўйеден ўйеге сургадып-ўскүрип, ёрө көдүрип, ичкери аппаратан.

Бис, Алтай-Кудайдың улу төре-номынан эмди чек тайкылып калган эл-јүртта жатканыстан улам, бисте сок жаңыс кемик-једикпес бар. Ол једикпестенгайрыларга күч, же, бир жаңынан – не де эмес. Алтай-Байкал тергеезинде јуртап келген ончо жондорго эмди тамагысты «печеттеп» салар керек. Оны кадыра тартып койзоос, бис арбыда пакшы ѡзүп барыс. Тообыс та көптөөр: астабазыс-көптөөрис, артабазыс-ёнжиирис. Арабтар 6-чы чакта, Мухамед келгелек тужында, бистий ле 60 мунг ас, жыргал-байрам сүүр, аракызак улус болгон. Эмди олор 100 миллионго једип калган. Же араб жанта алтайлардың кирер аргазы јок. Бис, алтай улус, күн ажыдана баштанып, тенгериден түшкен дөрбöljin кара ташка – метеоритке, онон жаан ыйык тайгаларыс барда, мүргүүр аргабыс јок. Бисте бойыстың чындык жараш жаңыс бар, бистин жайааныс та чек башка.

Озогы алтай улус коронго садынбаган. Улаганның эрлери коронду спирт садып келген машиналарды боочыда тозып, спиртин төгүп, бойлорын кайра сүрүп баштаган деп сүүнип уктым – чын эмеш пе? Короjon-спирт садаачылар – ол карамы јок кижи ѳлтүреечилер. Кинчеги баштант ашкан. Беслан – ого керечи. Мусульмандар, кыдаттар, корейлер, индустар, јопондор не ёнжүк? Олор аракы јутпай жат.

Көрмөс кижининг ѡзёгине јүк ле ол коронду суузын ажыра кирип жат. Сенинг ичинде бир ле тамчы короjon болзо, Кудай сени 40 күн жуутпас деген – калас мүргүбе. «Көрмөс» дегени ол «көрүнбес» дегени. Ол кижининг эди-канын сабатжуур, чоочой эди тузаланып жат. Ёнотийин ичиксилип, алдап, ол ажыра кижини бууга салынзын, бычакка илинзин, жеткерге кирzin деп ийдет. Агалу-ийиндүни ѡштöштиret, эжелү-сыйындуны ѡбрöштиret, таайлу-јеендүни ыраштырат. Бастыра түбек аракыдан болуп жат. Онон улам улу ороондор бузулат, бүткүл калыктар кырылып юголот. Ол Эрлик-Абынын ажы. Оны билер керек.

Кудайдын берген кереес-яқылталарын бузуп, бис жастыра жүрөм жүрөп жадыбыс. Арылык-берилик болуп турганыс ол. Калыктын özöри-öнжиири тоозынан да камаанду эмес. Жаңыс жанду, жаңыс тилдү, жаңыс укту алтай албаты бериленген адынан, жайаан-салымынан тайкылып барза, тазыл-тамыры кургап, јоголор.

Кижининг жүрёми жүс башка, салымы сан башка – адаган ады да көп болор. Жаш түштә эне-адазы эркеледип адаган ады бар, жаанап келзе, башка ат берилер. Ат-нерелү кижиге албаты чүмдү, баатырлык ат берер, байлаган да ады бар, айылдаштар чөлөзү бар. Калык та бойынын түүкилик јолында адын солып жат. Же бис кумран ёйинен ала эмдиге жетире – бу ла албаты. Чын, Алтайда эки башка культура болгон, ол эмди де бар: мал-аш туткан јерде Малчы-Мергендер жадатан, тайгада – Анчы-Мергендер жүрттайтан, башказы бу ла.

17-18-чи чактарда бистинг Майма, Шабалин, Кан-Оозы, Чамал, Оймон, Ондой аймактарда жаткан јон орус бичиктерде тау-телеуттар деп бичилген, кырдын, туунын телениттери деп. Олор кайда да јоголбогон. Бу ла бойлорыс бу. Улаганнынг ла Көш-Агаштын бастыра сөйткөри төмөги аймактардын сөйткөриле түп-түнгөй, жаңыс јабак јок deerden башка. Бис бой-бойысла ончобыс төрөён улус, ўстүне канча жылдарга Чолушманнан, Жазулудан, Көкөруден бери бала алыжып, ёдүжип калган улус.

Же ол до, бу да аймактардын ортозында бисти бөлип турган улус бар. Олор бистинг түүкилик ёштүлеристинг политиказын откүрерге турганын жакшы билерис. Чынынча айтса, олор – кайлыктар. Олордын özöктөри кодыртып, ичине ѡскө неме кирип калганын бойлоры да билбей јадылар. Чын, телениттер качан да бөлинбеген. Чуй кижи, Улаан кижи, Алтай кижи, Байат кижи, Күү кижи, Майма кижи, Туба кижи – бу ончозы жүрттаган јерининг-суузынынг аттары, ончозы јебрен ёйдөн ала жаңыс укту-тостү јон деп, ончо улу билимчилер 18-19 чактардан бери чын ла јолду темдектеп келген. Эмди бойыстанг болгой, абалар, хакастар, урянхайлар, кыргыстар бис алтайларла жаңыс калык-јон деп билгилеп-билингилеп келеткенин көрүп-угуп тура, бөлиннип турганыс бистинг республикага жаан ыра-јоролу кинчек эмес пе?

Кöгүс бирлик юкто, калыкта бирлик юк.

Кажы ла кижиде, кажы ла ёрёк-биледе канайып бойының јилбўлери бар эди, анайып ок кажы ла калыкта бойының национальный јилбўлери база бар. Ол јилбўлерди јўрўмде ёткўрери ле турумкай корысыры учун бўгўн, келер ўйелер алдында, кажы ла кижи, јаанду-јашту да бол, јамылубий де бол, каруулу болов учурлу.

2001 ўылдын кўзинде, јаны мунгъылдык башталганыла колбой узак ёйдин бажында Алтайима јанып келеле, телекорўлте ажыра мен мындан кеп-формула айдып койгом. Ол чын ба, јастыра ба – акту бойыгар айландырып шўўп көрўтер: «**Без духовного единства у народа нет и не может быть национального единства. А без национального единства нет и не может быть политического единства.**

Светлана Кызыева куучындашкан.

«АЧ», 2005 j.

АЛТАЙ ДЕГЕН УЛУ-БИЙИК АТТУ БИС

Бистин алтай калыктын алдында бу ёдётён тооалышта бойын кем деп бичидер сурак турбай јат. Айла, бу не деген сурак. Кемге де бистердин ончобыстынг алтай болгоныс алантзулу боло берген бе? Айлу-кўндў, агаш-ташту Алтайиста бўдер чактанг бери јуртап келгенис учун бис чындантсанг алтай улус болуп јадыбыс. Алтай улус эмди тура аймап-энделбеген, башы-кёзи чайкалбаган, санаа-укаазын ычкынбаган, эдиреп бойлорын бойы бу бис кем деп јоктонбогон-сыйманбаган. Канайып алтай болгон, онойып ла алтай бис деп аданып јўрген туро. Озогы ла омок-јардак бойлоры, угын улалтып, јуртын тудуп, Алтайинда, Арасейде, Ак-Жарыкта ачка-јутка алдыrbай, ады-јолын артатпай, амыр-энчў јўргилери.

Андый боловордо, бу бис эмди кемдерди албанла, оогош балдарды чылап мекелешип, алтай деп бичидерге мууқанып турганыс – туку качаннан, каан јанынан бери киндиги ўзўлип, кунурап-чучурап калган оок улусты ба? Алдындағы ёйлордö кеден чамчага болуп, крестке тўшкендер чылап,

эмди кандый да тоолу кубометр агаш카 болуп, мекелү-льгота башында ады-жолын солыдарга јүрген бараксандар – ол не улус, олордон кандый јон болотон, не санаракаар? Олорды эреп-јайнап бис кайдарга? Ондыйларды, ёзёгинде алтайы јок улусты, тоого кожуп кайдатан? Тегин де совет ёйинде ондыйларды паспортто алтай деп бичиткилеп койгоны учун олордың канчасы куру тоодо алтай деп чотолгылап, бистинг окылу јерлериске отурғызылган, карьера эткилеген, ёрө көдүрилген, ўредү ле билим алынган. Бу ок ёйдо бистерге јаантайын удара ла каршу болотон! Онын учун буларды алтай деп не бичитиртетен! Не дегежин, бис алтай улус бу республиканың ёзёги-титульный нациязы болуп јадыбыс. А бис јогынан кандый республика? Оок-теек оодыктар керек јок! Олорды тоого до албас, ајару да этпес! Түндүктиң ас-мас оок-теек (коренной малочисленный) деген јондоры бу чолосыла кандый јыргалга јединген? Олордың јеринен алыш жаткан, казып турган байлыктарынан бу көөркүйлерге је не јеткен? Жаан ла болзо, эки-јанзызы байыгай, артканда-ры? Ас тоолу тургун јон дегени – ол јоголтылып, биле-тура кунурадылып жаткан улусты чала табынча, сеспезинен јымшада чололоп-мекелеп, тынын кыйарга, јок эдерге јазап жатканы эмей. Олорго республикадан болгой, национальный аймак та эдилбес, јурт та төзөлбөс, јамы да, иштер де болбос. Јүрүмге, ёзүмге ѡолы да јок, шык туйук болов. Оны јакшы ондоор керек. Бистинг республикабыстын бүткүл титульный нациясын-чон алтай калыкты кемдердин баштанкайыла, не амадула јарып-чачып бөллиткен – оны мынан ары Алтайын амырын кичеейтен, элдин энчүсин јеткилдейтен ангулу ширтү-шылу ашыра бу каршулу керектин аайын истедип-некедип көрдүртер керек. Бирлик республикада кенетийин, јок јерден 80-90 јылдың бажында кандый ондый ангулу-башка ас тоолу, тургун јондор табылып келген болотон? Ненинг учун албатының бир канча бөлүги ангулу јенилтелерлү, арткандарында не де јок? Башкаруда да, Эл Курутайда да, министерстволордо до олордон чыккан камык улузы јок беди – ширтеп-чоттоп ийеликтер, тоо-проценттери аайынча. Республика шылтусында кемдер ўредилген, кемдерди ёрө тарткан, кемдерге јаныс ла байагы чырайыла алтай деп сомдолып јүргени учун, нацкадрлар дешип, иш, јамы, ка-

рьера, байлык берилген? Мыны не көдүрбес? Оозыска суу ууртанаң алгандый бис, чулу алтай улус, не јүредис? Республиканың статузын немеге бодобой тургандарды Аба-Турага (Кузбасска) жетире экскурсияга бардыртып, ондогы Аба-јыштың алтайлары-бараксан шорлор канайып јатканын көрүп-айдышып келсин. Олордың текши тоозы алдындағы Ак-каан öйинде, абыс Вербицкий-Ыштыгашевтер тушта, бу бистинг кара алтайлардан да ас эмес болгон. Эмди олор 100-150 јылдың туркунына неден улам астап, кайылып калгандар? Улу байаттар кайда барган, не кунураган? Бистинг кару-јакшы карындаштарыс, омок-јардак кумандыларыс, тоон-тонжоондор, тастар, керсагалдар, тогулдар ла башкы калың јуртту байат-төлөниттер кайда барган? Олор база јокко јуук болуп, кайылып калган. Нениң учун дезе, олорды бойының öйинде автоном областықа кошпогон учун, крайдағы Алтай әдектей бүткүл райондордогы биске төрөл улустарыс чек јоголып калган.

Эмди бу бериги бистинг ич-бойыбыста бойлорын алтай деп бичитпезин деп көкүдүте мекеледип койгондор кайда јуртап-јадып турган улус болотон – Алтай Республикада эмес пе? А республика алтай калық бар учун төзөлгөн эмес пе? Айдарда, алтай калыктың аркасында аргаданып јүреле, база кандый да јүдек-тутак башка нация эдерге тургандарга Вербицкийди, Радловты, Ядринцевти, Потанинди лаптап-шүүп јаныдан кычырар керек. Олордың иштеринде туку озогыда, 19-чы чактың ортосында Алтайда бирлик калық көрегинде айдалат, олор ончосы «алтайцы» деп адалат. Ангылу-бölök нация дегени ол не эди, ундып койгоныс па? Ондай болорго, ангылу-башка јерлү-јуртту, башка тилдү, башка јадынду, башка экономикалу, башка, административный böлинтилүй болор керек. А јаныс областыта, оноң бу јаныс республикада јуртап јадала, канайып böлиннетен? Башкаланала, jakshы неге јединерге турган?

Эки мунг јылга бис, эжиктен әжикке кирген чылап, чактаң чакка ёдүп, ады-јолыбыс та канча солынып-кубульып та тура, же бу ла ок юйдо бир ле укту-бүдүмдү алтай-турк тилле куучындажып-эрмектежип келген јогыс па? Ол эртеги чактарда, бистинг Алтай жеребис те эмдигидий эмес, элбек-телкем болгон тушта? Темдектеп айтса, јүс сөйкүтүлер

кемдер-туба ба? Жок, түүкиде олор кызыл деп отоктын улусы болгоны жарлу, байагы Енисейдин кыргыстары деп озогы эл-жонның бир бөлүгү. А бери, Алтайга бодозо до, олор 1703 йылда оноортынан, туку Конурай-алтайдан кочуртилип, бу јышка эрик јоктон ойлотыртып-сүрдирилип киргени жарт. Оның учун, бодоп ло, туружы јок туура неме айдардан озо этнологияны, миграцияны билер керек.

Онойдо ок бистинг алтай улусты түндүк-түштүк деп бөллиткени чек жастыра. Алтайдың меес жанынан, Монгол, Кытай келтейинен бери көрзөбис, бис ончобыс, олорго көрө, Түндүк Алтайда журтап јадыбыс. Не дезе, Алтайдың ончо суулары онон бери түндүк келтейине агып түшкен. Эмди андагы бистийинен јаан, түштүк Алтайда јаткан эл-жондор бойлорын база алтай деп адангылап жат. Алтай дегени сүрекей бийик ле јаан, улу жайаанду ат болуп жат. Бистер, Ак Буркан жаркынына алдыртып, санаа-сагыжыс кентип-öскөнинен улам, оок-теек сөйкөтиристен, чачыны бөлинтилерден ёрёлөй мындый бийик атка-чууга көчкөнис эмдиги билим кеминде телекейлик учурлу улу-јаан алтам деп бодоп јадым. Чындалтанаң, эмдиги алтай деп атту, алтай түрк укту-төстү, алтай тилдү, алтай жанду ла алтай јадынду, көрүм-бүдүмдү ак калык 1904 йылда Кырлыктагы мүргүүлден бери жаны жолын алган! Радлов 160 йыл кайра, Алтайда ла оны айланы эдектей журтаган ончо түрк жондор ортосынан сок жаныс угы-төзи чук-бирлик жон-калык деп жаныс алтайларды адаарга жараар, ненинг учун дезе, оның түүки эземи, угы-сөёги, тили, жандаган жаны, журтаган журты, кылых-жаны текши-жаныс деп темдектеген. Алтай киши ле чуй киши, ол тоодо улаан киши де, бир де башкасы јок деп аңылап бичиген. Потанин, Вербицкий, Радлов, Ядринцев деген улу билимчилер Улаганнын улузын кайда да башкалас адабай јадылар, карын, ўзези бистерди алтай киши, чуй киши, улаан киши, Чолушмандағы төөлөстөр-бир де башкасы јок жаныс албаты-жон деп текши адаган. Потанин телениттерди көрбөгөн-билбеген эмес, көргөн дö, билген де. Улаганда төөлөс, көбөк,jabak, алмат, жытас, оргончы деп төс сөйкөр журтап жат – ўзе төөлөстөрдин айрызы. Чын аднарага турган болзо, төөлөс деп аднараг учурлу. Йустине жаан сөök – сагалдар бар, же олор кемдер? Озогыда кумандыга жуук керсагалдар орус казактарла чаксыражып-juulaшкылап

тура, качып, ёрё чыккан улус эмей. Теленит деп ат јўк ле Чуй ичинде таркаган деп Потанин 1879-80 јылдарда аярган, је олор ондый ла алтайлар, олорды бўлири де ѡок деп јартаган. Томёнги алтайлар база телениттер, јўк олор бу ады-чабын Ак-каанга бакканда, Арасейге киргенде солыгылап, онон бери шык ундып койгон дейт. Айдарда, бис јаныс албаты. Теленит те бол, туба да бол, тўнгей ле сен алтай, бу Алтайда, бу республикада јуртап јатканда. Балык ѡиген ханты-манси эмезе ак-кийик јеккен ненес, нганасан эмезинг не! Сен де Алтайдын кишиси, сен де алтай. Албатынын башказын, јаныс болгонын билерге элден баштап онынг тилин, кылык-янын, угын кўрёр керек. Тўрктерди бой-бойы ортодо тўрёён бў, ѡок по деп билерге озо ло баштап сёёктёрине ајару эдер керек. Эмдиги Кош-Агаш аймактынг сёёктёрин алзабыс, олордо томёнги јерлерден башка бир де сёёк ѡок. Ас тоолу моолдор бар, је олор калка-монголдонг качып келген киргин улустын ўрени-тукумы тур. Эре-Чуида мыны билбес киши ѡок. Эмдиги ёйдё, 90 јылдынг туркунына бой-бойына тегин де јуук улус, ончобыс аймак-аймагыла, јурт-јуртыла тўрёёнсижип, баърайа ёзўп, ёдўжип калган бойлорыс ўзе куда-кумыйлар, тўрёғон-туугандар, таайлу-јеендўлер. Ол ло Улаган, Кош-Агаш аймактардынг эл-јоны эмди чучурап-чактадып койгон ёскўс-јабыс, јўдек јон эмес, бастыра аймактарла тудуш, тўрёён-тугаан, карын да кўчтў-чакту, керек тушта тил алыжар, аргадажар-булужар аргалу болуп калгани коомой бо? Айса бистерди кандый кой тересин јамынган бўрўлер, азулары тарсылдашып, канын јудунгылап, јударга јазангылап, бўлииргэ турган болотон? Бу не ыра-јоро? Кемге де јалчысы болотон, јылкы кўдетең «тёлонгутттар» керек болор бо? А биске ага-карындаштарыс, эже-сыйындарыс, таайларыс-јеендерис, кару-јарааш бирлик-чук алтай јоныбыс керек!

Башка теленит тил ѡок, башка туба тил ѡок. Озодо диалектле – јербойынынг эрмек-куучыныла бир кичик анъыланышкан да болзо, эмди бисте бирлик алтай тил барбичиктў тил, чўмдў сўстў, байлык ёзўмдў литературулару кен тил, тынг тил. Орус та нацияны темдек эдип алзабыс, Дондогы казактарды, Архангельсктын поморлорын, Сибирдинг јаршактарын тоолу эрмек-сўзиле, куучын-кумушынынг

күрмезиле эмеш аңыланып та турза, бис олорды башка, ёскё калық деп адабай јадыс ине, олор түнеги орус, јаныс укту-тостү улу калық.

Алтай деп сөстин учуры сүреен јаан. Кем де оны бу ла журтап јаткан јеристин ады эдип, чала кичинеертеп-бултаарта ондоп-бодоп жат. Же алтай тилден көргөндө-шүүгенде, эпосто до Алтай дегени Төрөлистиң синонимы, олордын учуры-укаасы јаныс. Онойдо ок Жер-Алтай дегени – ол Планета Земля, ол текши Жер-Жингис деген учурлу. Бүткүл Арасейде ле Алтайдан чыккан текши түрк калыктар ортодо мындый бийик атла аданып, тедү сагышка, телекейлик учурга, ак санаага жеткен сок јаныс калық кем? Бис! Алтай бу учурыла «землянин» деген атка-чууга келижет, көрдигер бе? Бу ла Алтайсты эбирае јерлерле канча ла јүреримде, ончолоры: хакастар, шорлор, байаттар, калмак-татарлар, ёскёлори де биске, алтайларга, карындашсып тартылгылап жат. Кузбасста јүреле, Турачак аймактан чыгып, ондо журтап-иштеп јүргендер бойлорын туба, чалканду, куманды дешпей, алтай деп канайда оморкоп аданып турганын слер көргөн-уккан болсоор! Кытайды, Монголдо Эрчиш ле Комду башында журттаган Алтайдын урянхайлары, көк соёндор, ёлёттөр, јакачындар, кыргыс-калмактар слерле бис јаныс укту, бир тостү улус деп айдышып, бистерге кожулар амадулу јүргилеп жат. Алтайдан туку качан, эртеги чакта, 2 мунг јыл мынан озо көчө берген каракай-балкарлар да бис Кавказтын алтайлары деп айдышып жат. Былтыр ла ондо јүрүп, угуп келдим. Эне-кабайы Мёнкү-Тау Эльбрус та болзо, олор билер: эленчектери качан да Алтайдан чыккан деп. Чырай-бүдүжиле бистен башка да болзо, олор бойлорын бис алтай-түрк укту деп аданарынан бир де уйалбай жат. Улу турктар база Алтайдан чыкканыс деп, бис алтайлар деп оморкоп јүргилейт. А кыргыстарды айтпаза да жарт: олорго Алтай-јайлуусы, Ала-Тоо-кыштуусы болгон јаныс јурт, јаныс эл.

А бистердин ортобыста бир кезегис, тоолу ла улус, акчага садынган ба, ёштүнин сайтагына кирген бе, меке-чакпыга түшкен бе, канча калыкка кабай болгон Кан-Алтайда јадала, алтай деп аданарынан албаты-жонысты булгап-аскыртып, тескерледип-мойнотыртып јүргени – ол уйаттан да јаан, улу килинчек, шок кылык, јаман ыра-жоро туро.

Бистер де, алтай улус, алдырышпазыс, Алтайстын туларындый мылкыс этпезис. Бистер де там ёзёрис, ёйдён ён аларыс. Тоого кошкон топтоноктор до јогынан. А олор? Ўүринен јарылган мал јем бодолду эмес пе?

2010 j.

КУРЧУУ-КУЙАГЫС НЕДЕ?

Алтайстын бүгүнги айалгазы, мында јуртап јаткан калыктын салымы, ёрё ѿзўп баар јолы керегинде көп тоолу сурактар кемди күйбүретпейт эмеш. Россия тергеезинин ичинде ле тыштында ады-јарлу бичиичи, шўёттечи, академик Бронтой Янгович БЕДЮРОВКО бу сурактар аайынча санаа- шўёттелерин айтсын деп баштандыс.

— Акабыс, келер јылда орооннын эл-жонынын тооалыжы ёдёри темдектелет. Ас тоолу тургун јондорго бўллиткен алтай калыктын алдында бойын кем деп бичидер сурак тураг. Слердинг шўётлегер кандый?

— Алтай калыктын алдында мындый сурак турбай јат. Бис кем болгоныс, ол ло бойыс артарыс. А јарылып-чачылып јадатаныс дегендерине јартамал мындый.

Сибирдинг калыктарын ас тоолу тургун калыктарга бўлиир кампанияны бир ёйдё Москвадагы бир кезик структураларда куурмакту амадула баштаган эди. Кем билбес: олордын амадузы ас-мас калыктарды кичеери, бу бараксандардын јилбўлерин корыры болгон эмес. Ач јеектерди ар-бўткеннинг байлыктары: карамай-нефть, кўк јалын-газ, баалу агаш, таш кўмўр, туристтер койлодёр, јер быртыдып јыргадар, акча-манадын сыгар јаны аргалар ѡилбиркедип турбай.

Бисте тургун калыктардын јери-јурты деп ангулу бўлип, темдектеп салган јерлер ѕок ине. «Ас-мас тургун јондор» деп статус алынган субэтностордон болгой, Алтайды Алтай эткен бистинг текши тёс калыктын бойында кандый да јерин эзленер эриктү-табы ѕок. Темдектезе, ненин учун ончо јурт јаткандарга туралар тударга агашты јенилтилген баала

бербей јадылар? Отус тört јыл кайра бис Борис Укачинле кожно Турачак аймакта Аба-јышта јуреле, тургун эл-jon тура тудар агаш јок отурганын алан кайкап көргөнис. Эмди бисте ол туштагы агаш-ээлемдер јок, республиканын статузын алышыс. Је айалга ол ло бойы артканча... Республика жамылу-бийлердин ле астамчы-јеектердин ўби эмес, албатынын јурт-жерин ле акту бойын корыйтан арга-куйагы болор учурлу. Болдыртып алдыс па оны?

Бүгүн биске ончобыска айрылыжып бёлинер ордына, жабысты жаба тартып, ёскости ѡрё тартып, Алтай тёрөлисти айланьыра чукталып биригер керек. Онайдо этпезес, арбүткенистин байлыктары јок артарыс, буттарыстын алдында жерис бистинг эмес болуп калардан айабас... «Жиир күнүнги ѡтпёгисти» кичееп јуреле, калак, эртен жери-јуртыс јок артарга јууктап калдыбыс.

– Жер дееристе, бүгүнги күнде жерди саду-аукционго тургузар, эзленип-мензинер, узакка арендага табыштырар тап берилип каларда, тургун калыктардын јилбүзине онызы чек келишпей жат эмес пе?

– Ондый эмей аа. Же ондый ээжи ле келди, жарадылды дейле, эне-жеристи эжиктен ары садып-жип баштаарга жарабас ине. Жасак-ээжилер база жастыра болуп жат, олорды эртен-сонгуннаң ойто солып, түзедип, юголтып та саларын ундыбас керек. 1865 јылга жетире Алтайга эмезе ол тушта «Калмыцкие Стойбища» деп адалган бистинг бу эзленген элкем-телкем эл-жериске ичкертинен бойы баш билинип, жайым коччуп келери жарадылбайтан. Ол Ак-Каанын энчилү жерлерин эмезе бүгүнги тилле айтса, федерал курчуулу туйук жерлер болгон. Тös Орустын жандары бистинг жеристи ле јон бойысты корып, бери күүнзеген ле улусты божотпойтон. «Калмыцкие Стойбища» деген жерлердин кеми, эмди республиканын тергеезине көрө, чик јок элбек болгон. Чарышский, Солонешенский, Бийский, Алтайский, Красногорский, Солтонский, Смоленский райондор ло ёскёлören де ўзе ле бистинг жерлер болгон. XIX чактын учы jaap Алтайга жери јок, минер ады јок крестьян кочкүндер урулып келген. Олор ылгыйынча бу бистинг Алтай жеристин орооннын салымындагы аңылу учурлазын ондобос, јокту-жойу, шык бичик билбес крестьяндар болгон

до. Ондый ла айалганы эмди бис бүгүн база көрбөдис. Жаныс «көчкүндер» башка болуп калган: калың акчалу, темир аттарлу, жаба-туткуш, жимекчи-тонокчы тапту-кылышты улус...

Кайдан да келген риэлторлордо бистинг жерлеристи садар, откүриширип тап кайдан чыккан? Ненинг учун эмдиги «жайзан-бийлер» – оток-муниципалитеттердин, агаш-таш аайынча ведомстволордын жаандары ондор-мунгдар гектар кемдүй жерлерди, анду-кушту тайга-жыштарды жербайынын јурт улузынын јёби јогынан олорго «арендага», а чынынча, элен-чакка берип јадылар? Бу ла жайда Майма аймактын Урлу-Аспак јуртынын эл-јоны мындый ла айалгала колбулу пикетке чыккандарын улус «Алтайдын Чолмонынан» кычырган болбой. Ненинг учун мындый керектерди сайыт-бийлер, депутаттар, министрлер билбеечи, көрбөочи болуп отургылайт? Олор ондый болгондо, ненинг учун бу жамылу отургыштарда же зеленет деп сурак турат. Олордын ондый кылышы бу каршулу керекти јёмёшкөнине бододлу эмес пе? Калганчы солундардан көрсөбис, республикада балыктарлу сууларды, көлдөрди аукционго тургусканын канайып ондоор? Алтайыс Арасейде ару, ичер суулу аргазы аайынча Байкал көлдүй таланы ээчиде экинчи жерде туруп жат. Бу ок ёйдө эмдиги республиканын суу ресурстарынын башкартузы јок. Ўч көрбөгөн Камень-на-Обиде Султанов деп кижи бистин сууларды, көлдөрди бийлеер, башкаарар ээзи болуп алган отуры. Ненинг учун жербайында јурттап жаткан эл-јоннын, чын ээлердин, тап-эректери бузулыш жат? Бу сурактар бистинг республикада, орус-алтайы дебестен, ончо жонды, кажы ла кижи ни күйбүредет, түймедет, ачурканду санаага экелет...

– Ас тоолу тургун јонго алты башка бөлинери качан, неден улам башталган эди?

– Биске баштапкы согулта 90-чы јылдардын бажында эдилген. Тубалар туура болгон эмес, телегиттер тескери баскан эмес, бисти тыштынан кара ийделер бөлиирге мууканган. Ол тушта күч ёйлөр болгонын улус билер. 1999 јылда Алтай Республиканын башкарузынаң федерал төс жерде Минюстка, Миннаукага алтай калыштын ич салаалары болгон субэтносторды ас тоолу тургун јондордын тоозына кошсын деген суракту самара аткарылганы менинг санаа

јакшы кирет. Бу айдары јок коомой салтарлу бичикти кемдер, кандый коммерческий јилбўлерине јайылып јазатканын казар-шиндеер улус кўрзин. Ё ГоскомСеверде ол тушта акча болгон ло. Ас тоолулардын јилбўлерин корыыр дешкилеп мекеленип, ороондо бўджееттин ума јок кўп акча-манадын тууразында «чыгымдагандар». Ал-камык акчадан орооннын оок калыктарынан кемизи ондолгон? Тўндўктинг тўренги, тўбектў јондорына чындалтан не келишкен?..

Откён XX-чи чактын туркунына алтайлардын ал-сагыжынан, ёзёк-буурынан олор Ойроттын Эл-Журтынын энчилў калыгы дегенин јоголто јондоорго јеткендер. Эмди бис ал-сагыжы энделеле, ойто јаны ондолып келген оору улустый, бой-бойыстан бис кем, не улус, ада-обёкобис кемдер деп сурашып јуредис. Бистинг республикабыстан башка кайда да мындый аайлантастар, башкаланыштар јок. темдектезе, ол ло балкар-карачайлар эмезе 40 айры салаалу армяндар бойлоры ортозынан «ас тоолулар» бедиреген деп мен укпадым. Олордын кемизи де акчага, одынга болуп, адъ-жолын да, угы-жонын да, байлаган јанын да сатпас, таштабас. Олор ончозы бойлорын чук, бирлик калык деп чотогылайт.

— Бронтой Янгович, Слер тўёкини, ол тоодо алтайлардын тўёкизин, јакшы билереер. Тўёкиге баштансабыс, алтайлардын бирлиги чыгып келер ине?

— Бўткўл XVII чактын, сонгында XVIII чактын баштапкы јарымында ончо Алтайдын тургун тёс калыгын орус документтерде «тау-телеуттар» (туу телениттери, Алтайдын телениттери) деп адагандар. Јўк 1756 ўйлда кыр эдектей јуртаган тёмёнги алтайлар — Алтай Улус деп ангулу оток биригў Арасейдин каандыгына киргенинен бери бу ат табынча јоголгон. Айылдаш казахтар бисти эмдиге «калмактар» деп адайт. Ол чоло ат ойроттор дегени, онын учун, бис ого ачынбас учурлу. Ненинг учун дезе, бўтёнги Калмыкиянын эл-жонына кўрё, элден баштап бис, бу алтайлар, улу Ойрот государствонын укту-тўстў энчи калдыктары болуп јадыс.

Бисти адаарынданагы булгалыштар XVIII чактын бажында башталган деп айдар керек. Бу юйдо немис укту билимчилер бистинг калыкты кая-яада ла келип, шиндеп тургандар. Кезик бичиктерде бисти «калмыктар», ёскёлёринде

«тау-телеуттар», ўчинчилеринде «тelenгиттер», кайда да «алтайлар», «оироттор» деп адагандар.

Оироттын алтай тилдү теленгиттерин XVIII чакта монгол тилдү торгуттардан, төрбөттөрдөн бир де башкалап ылгаштыrbай, аңылап көрбөйтөндөр. Ондо кайкаар неме јок: онон озо бир калык, төрт болүк төрбөн-оироттор болгон, је ого ондор, јўстер тоолу сөök-салаалу субэтносторы кирген. «Алтай-кижи» деген этномимле онон до артык булгалыштар башталган. Мынайда, алтай деп бис бойысты түүкинин Орус ёйинен бери чокумдай аданып келгенис. Бистинг ёбёкёлөрис гран-кыйууда турган орустын бийлерине бойы керегинде мынайда айдышкан: «Бис – Тарбагатайдын, Комдунын Улузынан башка эл-јон, бис – Алтай Улус». Мынан көргөндо, Ак-Каанын Журтына кожулган јаны элдинг ады алтайлар болуп калганы ол. Онын учун алтай дегени теленгит, теленгит дегени алтай.

Мынын бир де башказы јок, бис јанғыс укту-тöстү, бирлик јон-улус. Ончобыс тöröён-тугаан, куда-кубуй, ага-карындаш, таайлу-јеендү калынг јурт. Томёнги 6 аймак ла ёрёги 2 аймак – Улаган ла Эре-Чуй, бодозоор, сөöктөр дö аайынча бир башказы јок, түп-түнгей. Эн ле јилбилүзи – XIX чактын ортозында бүтгүнги Алтай Республикада ла оны эбиреде јерлерде јаткан, бүдер чактан бери бистинг кайран-кару карындаштарыс ла тöстöрис болгон тубаларды, шорлорды, байат-теленгиттерди, куу-кижилерди, сагайларды ла чалкан-дуларды алтайлар деп орус абыстар эн баштап адагандар. Ол ок ёйдö дезе эмдиги алтайлар 1922 јылга јетире оқылу бичиктерде «калмыктар» – оироттор деп адалган.

Мен бодозом, республикада јуртаган текши эл-јон, ас тоолу аймактарыс та бол, керек дезе орус јаршактар да бол, ёскёлөри де бол, – бойлорын алтайлар деп бичидер аргалу. Бисти бирлик болзын деп јүрүм бойы некейт. «Айрылганды айу јиир, бөлингенди бөрү јиир» дегенин ундыбас керек. Бирлик болорыла колбой мүргүүл јан керегинде айтсабыс, республикада текши тургун улустын ада-ёбёкёлөри јандап келген јанжыгулу јандары бар: алтай ак буркан јан, православный христиан јан, казах јан. Бу јандарды тапташтырып, эптештирип, биске ончобыска эптү-јöптү јадар

керек. Бүгүнге жетире Алтайыс Амыр-Энчүнинг, Ёмёлик-Најылыктын тергеези болуп жат. Мыныла колбой Алтайдың Ак Буркан јанын – онын төс төдөгözин, ўчинчи булунын орныктырып кичеебегенче, республикада ичкери özüm болбос. Кежигис келтейип јўрер, эл-жоныс кунурап јадар.

– Бистинг республиканынг келер özümин туризмди öскүреринде деп көрүп, јурт ээлемнинг ле öскö дö бöлүктердинг özümин база оныла колбоп јадылар. Слер, бистинг де ороонло, ак-јарыктынг ўстиле кöп јорыктаган, кöпти көргөн-уккан кижи, туризмнин каный бир јакшыјаман камаанын, тузазын көргөн лö болбоюор. Бу сурак јанынан, байла, бойоордынг санаа-шүүлтегер бар?

– Коштой Алтайдың теергезин алза, Монголдо, Кыдаттынг Синьцзян-Уйгур автоном районындагы Алтай аймагында болуп, олордо туризм озо ло баштап јербайынын тургун калыгынын жилбүзине келиштире özüp турганын көрдим. Комдунынг ла Байан-Үлгийдин эмезе Буурул-Токой Алтайда Бурчун, Алтай, Чугучак деп кыдат городтордынг јанында јўриристе, ондогы койчы-малчы јурт улус акча иштеп алар эби-марын бойлоры тапкылайт. Биске келип турган миллион тоолу «кийик» туристтер јер-алтайысты тепсеген ўстүне јербайынынг бüджедине нени берет? Күнбадыштынг ороондорында туризмди öскүрер концепция јурт јеезелердин оток-муниципалитеттер жилбүзине келиштире јазалат. Бистинг федерал кеминде төс јандарыс ол ороондордынг ченемелине јаны-јаны ла баштанып турулар.

– Бронтой Янгович, республикага туристтер келери ума јок кöптöй берди. Туризмнинг özümile колбой, јербайынынг эл-жоны иштö болоры кайда?.. Эл-жоннынг баш-уш јок аракыга кирип турган шылтактарынынг бирёзи иш јок, эдер-тудары јок болгоны эмес пе?

– Кызаланг-кризисле колбой, карын, Алтайыска турист келери астаган. Же бу јуукта Оймон ичиле иш аайынча јүрүп, эл-жонло куучындашканыстанг көрзöбис, ондо јуртаган улуска онызы коомой салтарлу эмтири. Кујурлу-Түнгүрдинг улузы туристтерге аттарын берип, јол баштап, јай сайын эмеш акчаманат иштеп алып турулар. Мынанг көргөндö, алтай јерлерденг Кујурлунынг ла Түнгүрдинг улузы туризмде иштеп, кирелте

алып турған ченемелдү сок јаңыс алтай јурттар деп айдар керек. Төрт јыл кайра бу ла јерлерле јүреле, мен онызын база темдектеп көргөм.

Је туризмнинг текши республика ичинде өзүминин жолы, аайлу-башту ууламжызы башкару кеминде тургузылып, жетире, теренгжиде жарталбаган ошкош. Туризм ле дейле, Алтайыстын «эжигин» алан ачып берзебис, јай ла сайын бир миллионго шыку туристтер келип, ар-бүткенисти базалап, быјарсыдып барза, не болотон? Келген ле кижи кажы ла агаштын төзинде, кажы ла суунын јарадында јеезеленип јатканда, Алтайыс та ээн немедий, ээ јок, алан-ачык айыл ошкош болбой ол. Ондый «кийик» туризмди токтодор, јоголтор, бого төзөёндү ууламжы берер керек.

Күнбадыш ороондордын туризмде јаман-јакшы ченемелдерин, Алтайдын ары јаңында Кыдат, Монгол јеринде, Казахстандагы Эрчиш-Алтайды көрүп-билип, эби-марын тапташтырып, ченемелин бойыска алынып, бу керекти аайлап-баштап алар аргабыс бар. Кыдаттын алдында алтай улус јуртаган Буурул-Токой дайтэн алаканча јеринде Канас деп көлди эбира туризм эрчимдү өзүм алынган. Алтайдын бу меес эдектей беш аймагында бистин озогы алтайлардын арткан-калганы база јурттайт. Ол керегинде мен алдында бичиктерден кычыргам, билип јүретем. Потаниннинг Козловтын кийинде ондо јаткан алтайлардын артканы-калганы керегинде јүс јылга билим бичиктерде кем де бичибegen эди. Мен ол јерге јўк 2006 ла экинчи катап 2007 јылда барып, Канасты айландыра јерлерде јерлештерди бойымнын көзимле көрүп келдим. Олор XIX чактын 60-чы јылдарына жетире Эрчиш-Алтайда, Буктармада јурттагылап јаткан, ойындо орус-кыдат гран тургузылган тушта онон ойлottырган эмтири. Онон озо олор бу Кадын-Бажынын ары јаңындагы Бöröлдö, меес келтейинде јатканын бойлоры айдышты. Айдарда, Көксууда, Оймондо, Аркытта ла Жазатырда јаткан алтайлардын јуук төрөёндöри олор болгонында алан-зу јок.

Ондоғы туризм керегинде куучынга бурылсабыс, мындаиди. Канас Манjүректин көлинен јаан, је Алтын-Кöлдöн чик јок оогош. Бу көлдö кыдат туристтердин «казаны» кайнап

жат. Жылдын'ла май-октябрь айлар ортозында бу жерге текши Кыдаттан, Гонконгтон, Сингапурдан бир миллионнон артык туристтер келип барат. Биске көрө, кыдаттар кайыр-каскак тайгаларды чарыптай жылым кайа таштарды оодып, түзедип, күскүйдий килен' жолдор жазап койгон. Же көлгө жетпей, 30 километр ыраагында ла туристтердин көлүктөрөн тургактап, токтодып алат. Ондо ўч чолмонду отельдер, ончо соотонотон, жыргайтан, ойнайтон сервис толо, кандыйы керек, ўзе бар. Эртезинде көл баарарга тургандарды темир каалгадан откүргилеп, билеттер сатыртып, анылу автобустарга отургызып апарып жадылар. Жолой дезе болгон ло жерге токтотпой жат, анылу чыгатан, көртөн, көбүркөйтөн жерлер жазап салган. Канастын суузы күркүреп аккан, кей буутып турган жerde Курбустан-кудайдын кыстары ойноп жат деп айдыжат. Оны угуп, алтай чөрчөктөрдө Курбустаннын кыстары көлгө түжеле, кийимдерин чечип, куу бололо, эжингилеп турганы санаанга кирер. Көлгө онойып соотодып жетиреле, туристтерди база ла бош бастыrbай жадылар. Олорды ойто ло билет алдыртала, кем көллө жүзер, кем тууны ёрё анылу тепкиштерле чыгар, кем атту жортор деген башка-башка бөлүктөрөгө бөлип жат... Көллө, бисте чилеп, баш билинип анаар ла мотор кемелү мантатпас, тудуулу, байлу. Тепкиштерле барган улусты кажы ла 100 метр сайын тургузып салган каруулчыктар көрүп жадылар. Олор ончозы жербайынын жүрт улузы. Туристтер анылу асфальт жоло барып жат, туура базарга, ёлён-чöп, чечек ўзерге, сүрее-чöп чачарга, чыкырарга-түкүрөргө, болчок таш та аларга жарабас. Агаш-тажын, ағын суузын ол Алтайда шак анайда кичеегилеп, корулап жат.

– Республиканын муниципал төзölмөлөрин башкарған жандарга эл-жонын жерининг ар-бүткенин корырып ишке тартып не иштебес дезеер?

– Чып-чын! Мынан көргөндө, жаны ла айтканымча, биске коштой жаткан түндүк Кыдаттан, Монголдон жакшынақ ченемел алынар керек. Же озо баштап республикан кеминде жасакты жарадып, жербайында муниципалитеттерге бу керекте жайым иштеер тап берер керек. Ол тушта ишjоктордо иш болор. Мында жүрт жеэзелерге кöп иштеер керек. Олордын жеринде турбазаларда ылгый жербайынын улузы иштеерине

кату некелте тургузып, туристтердин көлүктөрөн токтодып, анылу автобустарла тартарын не төзөбөс? Темдектезе, Кату-Жарыктың боочызы ачылганынан улам, Чолушман деп байлу özöгисте быртык туристтер быјыл кыймыра жа бертири. Олорды Улаганың боочызында ба, айса Кату-Жарыктың эдегинде бе, бери көл жаңында Кырсайда ба токтодып, Кыдаттың ченемелиле тартары кайда?

Туризмнинг кирелтелүү де, је жаан каршуулу да жаңы бар деп мен база катап айдадым. 1987 жылда мен ФРГ-нынг ла СССР-динг бичиичилерининг колбуларын орныктырап жакылталу делегацияла бу ороонго барып јүргем. Германиянын түштүк жаңында Бодензее деп көл бар, онын алтыгы жаңында Швейцария, көл бажында Австрия. Бир немис билимчи кижиле куучындажарымда, ол кышкы туризмле колбой, туу-чаналу жынылаштан улам Альпынынг эдектери чат жулдалып калган, ар-бүткенди ўзе кырып-артадып салган деген. Слер Алтай-арды, карын, корып отурганаар жакшы деп мактаган эди. Ол бис Алтайысты сүрреен кичееп-корып турган учун мында туризм јок деп ол тушта бодогон ошкош, ээ-чаалта!

Мен сананзам, туризмди ёскүрөр иште биске гран ары жаңынан жондоп турган кажы ла ўлекерди жарадып, оныла јөпсинбес керек. Бистинг республиканынг төс городында француздардың эки кырды бириктирең канатту ѡол тартар, сооттонор, жынылаар јерлер төзөөр деген ўлекерин жарадарга болбос. Не дезе, бу сок жаңыс төс городыс – республиканын сайламазы, ол соотойтон јер эмес! Эмезе, ол болбозо, столицаны ёскө јерге көчүрөр, жаны город тудар керек.

– Акабыс, алтайлардың аракыдажын көрзөнг, албаты ўрей жанданып турганын сезеринг. Ўрей жанданган калыкта келер ёйи бар ба? Мында экономикалык, жонжүрүмдик ле ич-көгүстүк шылтактардан эн баштапкы јерге, кандай да болзо, экономикалык шылтакты, ол тоодо иш јок болгонын тургузар керек ошкош?

– Јок, керек жаңыс мында эмес. Иш јок дегени – ол чындалтап төс шылтагы эмес. Кунураштың шылтагы чек башка. Биске республиканын статузы берилгени – ол баштапкы куйак, је бого ўстине база 4 курчуу-куйак керек – экономикада ёзүм, социальный жадын-јүрүм, агаш-таш, агын суу, ару кей – экология дайтени, эн ёзёгинде эн башкызы

көгүстик жаң деп көп жылдарга айдып-јартап келдим... Бисте мында ончо жонго анкынын ашкан камык иш. Иш жок деп не айдарыс?

Аракыдаш иш јоктонг улам дегени көк-төгүн, аракызактардың актанаар дегени. Же чын, совет ойиндеи совхоз-колхозтор јоголып, жанжыккан экономика жайрадылганы, жонжүрүмдик айалгалар кубулганы карыкчалду. Же бу ок ойдö јурт жерлерде иш жок дегенис чек жастыра, јурттарда эдетен-тудатан иш толтыра. Алдында-алдында, озогы ойлордö алтайларда кандый да пенсия да, ишжал да не де болбогон. Же олор мал-ажын азырап, оныла аргаданган. Алдындағы ойдö албаты-јон жай ойинде ак сүтгин аракызын амзап жыргайтан болзо, оноң беригиде, капитал жолы ачылып, тонокчы коюйымдар келип баштаганыла колбой, жыл туркунына кабак аракы ичерине киргенис. Аракыдаш калыкка жаан түбек болбой база. Күүк айдын бажында бис Улаган, Көш-Агаш, Кан-Оозы аймактарда көп јурттарды айланып, албаты-жоныбыс мал-ажын азырап, бала-барказын чыдадып, ёрё ёзөргө албаданып турганын сүүнип көрдибис. Чөкөөргө эрте! Же аракыдашты, ёскö дö жаман-јуудык кылыштарды канайып астадар, јоголтор? Мынынг эбимары кайда? Алтай ўй улус билезинде ле текши ёскö дö керектерде учуры жаантайын жаан болгон. Эмди дезе, ончо жоныбыс тенг-тай эр кижининг, аданынг, аканынг, обөгөнининг учурын, тоомжызын бийиктедеринен баштайлык. Мында озо ло баштап канча чактарга улалып келген жаман-јуудык кылышты — аракыдашты астадарда эмес, чек кадыра тартар керек. Канайып дезеер? Аракыдашты јоголторго калыктын жадын-јүрүмининг жаң-ээжизин кезем ёскöртөр керек. Оны ёскöртөргө улустынг, элден баштап эрлердин санаа-укаазын ёскöртөр керек. Айдарда, санаа-укааны ёскöртөргө, аракыдашша тартыжарга сок жаңыс арга бар. Ол телекейлик ченемел. Алтай ак буркан жанды катуландыра орныктырарын тузаланары керектү. Кара жандулар бойлорын бис ак жанду дежип, мекеленип амтажыган. Оны ылтам токтодор, не дезе, олор албатыны кара немеге төмөн түжүргилеп, чөндүрерге баштап жадылар. Ёлум-јидим кайнап жатканын көрзөөр, кара неме улустынг тынын алыш, жип жат.

1904 жылдан бери Алтайда ак жаң орныккан кийинде биске ак буркан жанду албатыга кабак аракы ичерге чек жарабас, жаныс бойының ак малының сүдинен аскан аракызын тамсыктап-амзаары жарадылган. Ол тушта ачу танткыны база токтоткон ине. Ол эки ачуны онайып ла токтоткон болзобыс, эмди как-эрүүл, ак быйанду, жиги јок, кудайга кару албаты болор эдис. А бүтүн аяарынып көрсөгөр: кабакка, кызыл аракыга ўстүне корон кошкон сыралар кожулды. Городто сыралашка бажын суккандар кем? Энгир-түнде оромдорго чыгала көрүтер: эликтинг чаабындый коо-коо, кичинек алтай кыс-балдар танткылап, сыралап барып јадар... Кыйгырышканы, сыкташканы, согушканы, сыгырышканы кайда? Аракыдаштанг улам оогош калыктардан болгой, бүткүл улу-јаан ороондор, цивилизациялар (Рим, Јебрен Египет, Вавилон) јоголып калган. Совет Союзты, санангар, не јайраткан? Эмдиги Арасейде јыл сайын јарым миллионды аракы кырып жат. Монголдорды, түрктерди кем де јенип болбогон. Көчкүндердин каандары, жаандары аракыга баштарын сугала, улу каандыктарын бойлоры јайратыртып јоголткондор. Көчкүндердин ёсқо, эрүүл жанду мүргүүлдерге киргендери кырылбаган, карын, көптөгөн. Арабтар VI чакта эмдиги алтайлар ошкош жаан аракычы, каралу јаман јон болгон. Чөлдөрдөнгө мүргүүлгө келген кара-тöш жанду бедуиндер аракыдал, ончо јоёгөнин јылыйтып жанатан. Бу калык мусульман жанта багыш, јоёр-ёнжиир аргазын тапкан. Эмди олор 100 миллионго јеткен, амсаганы кутук суу. Онайдо ок улу Индия, Кыдат база аракы туттай жат. Не дезе, олордо улу ном-сургаду бар. Онын да учун арбыдал-көптөп ёсқони ол. А бис?

Алтай эрлер аракыла «тартыжары» качан туузылар? «Алтайдынг Чолмоны» газеттинг узактан бери ўзүктелбей келген бу темазы качан ундулар? Мен бу ла областной национальный школдо ўренип турарымда, газетке кирсем, редактор И.В. Шодоев мениле, јаш-уулан ўренчикле, куучындажарын та не де сүйитен. Ол мынайда айдатаны санаама кирет: «Je ондый немени не ичетен, уул. Ол јўк ле тамагын јибидерге, куучын-кумый könдүктириерге керектү аш ине». Иван Васильевич ненинг учун узак жажаган? Ол качан да аракыга бажын сукпаган. Аракыдан коногын кы-

скартып эрте јашта божогон бистинг улу да, јарлу да улусты бис ончобыс билерис не. Олордың кемизи, чындаап айтса, коногын кондырып, салымын саатадып барган? Ёйинен ёткүре эрте ыраган шылтагы неде? Алтын баштарын, ару јайлазын аракыга чөндүргенинде! Айдарда, алтайлардың бүгүнги эн жаан ўштүзи – ол аракыдаш. Кара неменинг суузыны. Эне-јерин баалабазы, јерининг ээзи болгонын сезинбези – ончо түбегис кара неменин кабак ажында.

Нина Бельчекова куучындашкан.

«АЧ», 04.09.2009 j.

«РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮЙҮЗҮНАН ЖҮС ЛЕ БЕРИСТЕДЕ БИЙИК ОЗҮМ, БАШКА ЖҮРҮМ»

Алтай Республика депутаттарының Эл Куултай Председатели Ж.И. Белековко баштаткан делегациязы Кыдаттын бисле айылдаш жаткан Синьцзян-Уйгур автоном районыла бир неделенин жол-жоругына јүрди. Бу ишмекчи жол-жорук «Алтай – текши Журтыбыс» деген эл-ороондор ортодогы кыймыгуның программазы аайынча ёткён. Жол-жорукта депутаттар В.И. Безрученков, С.И. Зяблицкий, АР-ның Башчызының телекейликтар колбулар аайынча болушчызы, Д.В. Шепель, РФ Бичиичилер Биригүзинин качызы, тюрколог-алтайчы Б.Я. Бедюров, журналист Н.Ф. Витовцев болгондор. Жол-жорукта јүргендөр Эл Куултайдын Байзынгында журналисттерле туштажып, көргөн-укканын куучындаадылар.

Ж.И. Белековтын куучындағаныла, жол-жоруктын амадузы – төрт ороонның (Монгол, Кыдат, Казахстан, Россия) гран-кайуулары бирлик талалары ортодо «Алтай – алтын кырлар» деген телекейликтар туррист маршрут ачары, бу ууламыла чокум туррист программа тургузары ла оны бүдүрери. Бистинг республиканың делегациязы бу кыдат районның парламентинде, туррист фирмаларында туштажуларда болгон. Синьцзян-Уйгур район Кыдаттын турумкай озүмдө талаларының бирүзи. Бу таланың экономикалык бийик озүмин мындый

тоолор керелейт: ичбайының валовый продуктының кеми 35 млрд. доллар, јўк Россияла тыш-садуның айланар кеми 5 млрд. доллар кире, экономикада јылдың кирелте-ўзўм 9,6%. Карындаш калыктар јаткан јурттарда бистинг улусты Ёрёги Алтайдан келген дежип турдылар.

В.И. Безрученковтың айтканыла, ёрёги тўрт государствоның бирлигине куран айдан бери гран-кыйулары коштой ёткён талалардың губернаторлоры база кирип јат. Тўрт ороонның айылдаш булуңдарының ёмё-ёмёлигин бу государствовордың јасакберим ле бўдўречи јандары јомёп турулар. Турист фирмаларда туштажулар ёткўрип, јоптёжўлер тургузары, онон ары иштеери јанынан эрмек-куучындар ёткён.

Жетикўндўк туркунына делегация Урумчи деп тўс јеринен ала Алтай городко јетире ле ойто-јана ўч муннан ажыра ѡол ёдўп, кўп иштер, туштажулар ёткўрген эмтири. Кыдаттың ѡолдорының чынгыйы телекейлик кеминде јазалганы, тўмен туристтер кёлзёгён Канас кёлинде айалга кайқаткан. Мында улустың ар-бўткенге чебер ле кару болгондорынан, туристтерди јеткилдеер иштерди телекейлик бийик кемине кўдўргенинен јозок алар керек. Кажы ла јуртта јакши ѡолдор јазалган, телефонло, спутнике колбулар тургузылган. Кыдаттар 5 мунг километр бийиктеги кырларла Тобёткё јетире темир ѡол ёткўргенде, арткан ѡолдор керегинде нени айдар. Бу ѡол јер-силикиништен, ар-бўткеннинг ёскё до косколондорынан алдырышпас технологияла јазалган.

Виктор Иванович кайда да эзирик, тегин сайрап базып јўрген улус кўрүнбегенин, ончолоры ла иште, керекте болгондорын ла тышкары улус ушула тазыктырынып турганын кайкап кўргонин база айтты. Райондо орус та, казах та улуска, алтайларга јуук калыкка да ѡолуккандарын айтты.

Ээчиде куучынды **Б.Я. Бедюров** айтты. Синьцзян-Уйгур автоном район биске айылдаш та тала болзо, бис ол керегинде нени де билбезис. Ол 1955 јылда тозёлгён, јерининг кемиле Казахстан кирези бар. Райондо јўзён укту улустар јурттайт, ол тоодо уйгурлар (45 %), казахтар, кыргыстар, уйгурлар, узбектар, алтайларга јуук ойроттор, алтай урян-кайлар, кўк сойонгдор ло онон до ёскёлёри. Йарлу Джунгар

Каалганы ёдёт, ёткён ёйлөрди эзеткен эмтири. Түштүктен Тянь-Шаньнын, түндүктен Алтайдын кырларына курчаткан, жалбагы 25 километр özöклю канча чактарга кöчкүн калыктар ары-бери чубашкан. Бүгүн мында јакшынак јол ёдёт.

Делегация музейде болуп, бистинг «Каан кызынан» эки катап јебрендик мумиялар көргөн эмтири. Олор онайдо ок Россиядан жана ырбаган калмык-торгуттарга туштагандар, олордын Боротала облазында болгондор. Мында профессор Бондаала солун эрмек-куучын ёткён, бу кижи Алтайга келер күүндү эмтири. Керей-казахтар деп адалып турган, је алтайларга тилиле, чырай-бүдүжиле сүреен түнгей калыкла тушташкандар. Ак-Каба деп јуртта дезе алты ўйелү алтай ла айылдарга кирип, шуурумла аракы азып турган улуска да јолыккандар. Олордын јиген курсактамагы, кийген-кийимдери, тили биске јуук. Бир айылдын ээзи Солонгы деп атту кижи болтыр. Бу улус бойлорын туба, мерkit, ирkit, сойон, танды, тонжан улус деп аданып јат. Мында ок граждан јуу ёйинде келген Јашпай-Йогор деп атту кижини адаганы кайкамчылу болгон эмтири. Је бу алтай улус кандый укту калыктарла кожно јурттап јаткан, олордын тилине, ёскö дö ангулуларына жайлып калганы сезилет. Обоо-таштар, кыйралар көргөндөр. Олордын агару, байлу јерлери чын ла агару, ару турат, бистинг боочы-кечүлеристе кандый сүреен-чоп јок деер...

Бронтой Янгович Канас кёлдö аттарла туристтерди тартып турган јербайынын улузынан телениттер бар ба деп сураарда, бир кижини монгол урянкай деп айдып берген эмтири. «Монгол» кижи дезе, су-алтай тилле мынайда айткан: «Телениттерди мынанг озодо Амыр-Санаа апарган, онон бого табыштырып берген». Бого деп айдала, ол бистинг журналист Н.Ф. Витовцевке көргүскен эмтири. Байа, Алтай улус орус тергееге кожулганын айткан туру.

Д.В. Шепель бойынын куучынында кыдаттын калыктарынын ар-бүткенине чеберине, карузына ајару этти. Канча мундар туристтердин базалаган Канас кёлиниң јарадында бир де объект јок, олор јўк ондор километр ыраагында тудулган болуптыр. Жаратта бир ле причал, ончо кереп-кемелер ого келип јат. Туристтер орык ѡлдорло јўрўп, туура бир де алтам

этпейдилер. Туура баскан, ар-бүткенди тепсеген кишини каруулчыктар арбанып та ииет. Кайда да сүрее-чöп јок, ару-чек. Эл-жонының тоозыла олор бистен ума јок кöп тö болзо, ару-чек, айлу-башту јадып тургандар. Жаныс ла Синьзян райондо 25 миллион калык јурттайт. Бисте дезе, Уралдан ала Ыраак Күнчыгышка жетире јирме ле миллион кижи јурттайт.

Онын шүүлтезиле болзо, экономика жанаң бистен чик јок бийик турган Кыдатла öмө-жомо иштеерине, јуук колбулар тударына белетенер керек. Мында жасакберим тöзöлгöлөр салынар учурлу, онайдо ок туроператорлор, востоковедтер, тилмешчилер ле öскö дö анзылу специалисттер белетелер учурлу. Кыдатта орус тил билер улус кöп, бисте дезе кыдат тил билер улус чек јок.

Журналист Н. Ф. Витовцев районның оқылу жандарына туштажуда эки таланың журналисттериле толыжар, олорго келген ороонло таныжар арга берер шүүлтэ эткен эмтири. Келер јылда, байла, журналисттер Кыдат баар болды ба.

Бу туштажуның кийинде Кыдатта болгон улус «Алтайдын Чолмоны» республикан газеттин редакциядында база туштажу öткүрип, бу јол-жорык керегинде куучындадылар. Олор онайдо ок туштажуга јуулган журналисттерге, билимчилерге Кыдатта јуртаган биске кaryндаш алтай кöк-сойон калыктың берип ийген курудын, сүттинг аракызын амзаттылар. Башказы јок болуптыр...

Н. Бельчекова

«АЧ», 14.09.2006 j.

КАРЛАГАШТЫН КАНАТТУ БИЧИМЕЛИ

(Баш сөс)

Карлагаш Элдепованын ўлгерлик ады-јолы бистин кычыраачыларга танылу. Ол төрөл алтай литературабыста Каан Кошевти ээчиде Сурайа Сартакова, Кересе Кензин, Буучай Бурмалов, Марина Кебезекова, Василий Ядаганов ло база ёскёлөриле де ол туштардан бери баштап бу ёдүп јаткан ёйлөргө јетире Улаган аймак адынан бойынын кирезинче туржып ла, иштенип ле јат.

Карлагаштын чыккан-ёскён алтайы – эбирае ээлү ыйыктарга курчаткан, кайыр-каскак та болсо, јакшынак ла јарашиб Ак-Чолушпа ёзёк. Јебрен чактардан бери јендиртпеген төйлөстөрдинг јеезеленип келген куйак-курчуулу јери-јурты бу. Мында ышык ла тымык, эптү-јуунак Кёö деп кичинек јуртта ол 1961 јылда ўлүрген айдынг 1-кы күнинде ак-јарыкка чыккан, айга-күнгө көзин ачкан. Јурттынг ончо балдары чылап ок, јети јаштанг ала ондогы улус коштой дайтен, је чынынча айтса, отус чакырым ыраакта – ёзёктинг оозында турган Балыкчы деген jaан јурттын школына ёрё-тёмён жойу да базып, «Беларусь» тракторго до отурып, ўренип чыккан. Мындағы орто сургалды 1979 јылда једимдү божодып, ол туштагы областтынг төс јери Горно-Алтайскка аттанып, пединституттын алтай бөлүгине кирген. Бу ёйдö Карлагашка ырыс келижип, јарлу билимчи-бичиичилер С.С. Каташтын, С.С. Суразаковтынг, Г.В. Кондаковтынг, литература ширтеечи С.М. Каташевтиң лекцияларын уккан. Төрөл алтай тилининг төс-жилигин билерге оны јарлу ўредүчи-педагогтор Н.Н. Суразакова, Н.А. Кучигашева, А.Т. Тыбыкова, К.К. Пиянтинова сургадып койгондор. Орус ла телекейли克 чүмдү сөстинг кеендигине оны И.П. Федотова, А.Н. Крайванова ўреткен. Карлагаш ўредүден бош ёйлөрдö атту-чуулу алтай поэттер Э. Палкинле, А. Адаровло, Б. Укачинле, А. Ередеевле, Э. Тоюшевле, көп ёскёлөриле де јуундарда, ўлгерлик энирлерде, тегин анайда улам сайын туштажып, куучындажып, көрүжип туратан. Шак мындый јарамыкту айалгада К. Элдепованын күр-көкси алтай чүмдү сөзине ачылган, јал-јүргегинде ўлгерликтин јаркынду чечеги жайылып баштаган. Jaан јашту

алтай поэттерден тем алыш, ўлгерликting јолында баштапкы алтамдар эткен. Бу ла студент ёйлөринде онын баштапкы ўлгерлик ченелтelerин «Алтайдын Чолмоны» газетте, кееркедим альманах-јуунтыларда јарлаарына, радионын түдүскек-толкуларында угуларына билдиrlў јомөлтөзин анчадала Э. Тоюшев ле К. Кошев жетиргендер.

Онон бери К. Элдепова эки ўлгерлик јуунты чыгарган: «Капчалдын күўлти» (1994 j.), «Эне-Чөлчим – ээлү ыйыгым» (2002 j.). 2001 јылда Арасейдин бичиичилер Отогынын членине алылды.

Күндүлў кычыраачы!

Эмди сенинг колынгда К. Элдепованын «Јоголбос истер» деп баштапкы куучындык бичимели. Онын бу чўмдемели чыккан-ösкөн төрөл јерининг түўкисиле колбулу болгоны солун. Тайна-тайдаларынын салынган салымыла, јүрген јўрумиле јилбиркеп, чын болгон керектерге тайанып, документ-кееркемел кептү эдип, јербойынын јебрен эрмек-сözin, тöölöс-тelenит күрме-куучынды текши алтай литературабыстынг кен-элбек коолына кожуп-кыйдирип турганы онын чўмдемел ижине аңылу сыркын берет. Ол Чанчиева Порос Дмитревна, Самаева-Табышкина Майас Лазаревна деген ёрёкёндөрдин эске алынган куучындарына тайанып, бу бичимелин чўмдегем деп айданат. Бу бичикте бўткўл јўсъылдык ёй – XIX-чы чактынг экинчи јарымы ла XX-чи чактынг баштапкы јарымынынг ортосындағы јадын-јўрўм чийиктей јуралып, кычыраачыга көргўзилген. Кырсайда эjen-манъылардын обоо-таштарын Киприйен Чобёлкёп бузып таштаган ёйдён, 1864 јылдан бери Ак-Чолушпа özök Ан-Улаган, Эре-Чуй, Кан-Аркытла катай-тетей текши Алтайдын Йуртына кожулган, Ак-каанга багып, ары-бери көрбёй, янгыс Арасейге калан тёлөөр болуп кийдирилген. Бу бичиктен бис Ак-Чолушпа özökтö кара башту, кайыш курлу, ак яндуду алтай улусты абыстардын кресттеп баштаганын, эл-ジョンнын кызылга-акка бўлуткенин, граждан јуу ёйлөрининг канду-жинду чагын, Кайрунын коммунасынын коркушту салымын, айдуулдын ачу јылдарынын шыра-кыйынын, ойындо ченелтeler откўре Кёё юрттын јаны ўйеси јаш корболор чылап ѡзўп келгенин кўрдис.

Бичиктиң редакторы Токшын Торбоковко мында жербойның 70-ге јүүк аңылу сөзине јартамал-сөзлик тургударга келишкенин јарадып темдектеер керек.

Карлагаш Элдепованың «Јоголbos истери» јаныс та Улаган аймактың, Ак-Чолушпа özöктин улузына керектүй болор эмес, је республикабыстың ончо алтай қычыраачыларына солун болор деп иженип, бичик кепке базылганыла ончогорды уткып турум!

22.09.2011j.

КЕЛИН КЕПКЕ КЕЕН УТКУУЛ

Мынанг озо алтай чўмдў сөстин түўкизинде шак мындый, ылгый эпши бичиичилердин јуунтызы чыкпаган эди. Онын учун слердин алдыгарда јаткан «Кебеделдў келин кеп» деген бу јуунты эпшилердин энг баштапкы проза бичиги болуп жат.

Бу јуунтыны чыгарар амадубыс эки учурлу. Баштапкыда, тöröl литературабыста эпшилердин кебеделдў, кеелў ордын, турган јерин аайлап-аңылап көргүзери, экинчи јанынан, бу ағынга јаныңдан экпиндў тебү берери.

Бис эмди кörüp-сезип јадыбыс: бистин ортобыста чўмдеп-јайап турган јайалталу эje-сыйындарбыс јок эмес бар, ас эмес кёп. Олордың бичиген куучындарын, повесттерин танынан тапту бир ном эдип јуунадып, кепке базып јатканыбысты бистин бу özümисте база бир билдиrlў, түўкилил учурлу иш бўдўрип койгоныс деп ондоор керек.

Öткён 20-чи јўсъылдыктың 80-чи јылдарының ортозында, жетен јылга јергележип-једектежип ёдўп келген једимдў ѡлыбысты айладып-ширтеерге болуп, алтай литератураның ўлгерлик, проза, драматургия, ширтў-сögüштў критика деген јўзўндери аайынча торт башка талдама антологиялар јуунадып чыгарарга ўлекерлеп шўүген эдис. Је ол тушта бис Алтай крайдың бичик чыгартузынан бўткўлинче камаанду јокту-јойу, јобош-јабыс областной Бўлўти болгоноыс учун тапчы листаж-пландашла колбой, blaажып туруп планга кирерге мындағы бой-бойыла укумал уружу, уйатту тартыжу бажын-

дагы ондошпостордон улам бу амадубыс ол ѿйдö, ондый ай-алгаларда бўдер аргазы юк болды. Ё бис ондо до юк жана баспай, олдой-солдой туружып-тартыжып, ачыйдан кабыжып јадып, «Алтай совет ўлгерлик /1917-1987 jj./» деген баштапкы антологиябысты чыгарып алганыбыс. Бу баштангайды бўдўрерге бойынын эрчимин кёргўзип, ол тушта Туул Алтайдын бичиичилер биригўзининг Бюрозынын члени, поэт Йыман Белеков тургузаачы-јуунадаачы болуп једимдў иштеген. Йылдар ёткёли, «Ўч-Сўмер» деп бичик чыгарту тушта онын баш редакторы болгон Токшын Торбоков бу антологияны толтырып, јаныртып ла элбедип, 2007 њылда кепке баскан. Тўзёёндёлип калган бу иш мынан да ары там улалып барап керектү.

Ол ло болды, онон бери 24 њыл ётти, Совет те јоголып калды. Жанги аргалар да ачылды, јанты буудактар да табылды. Ё ондый да болсо, бис мокотыбай, ичкери кўрўп ле јадыбыс. Онын керечизи – бу, јазымы јогынан айткадый, солун-янги, керектў бичик.

Азыгы њылдарда алтай литературабыста онду проза юк, ол тоодо келиндердин кебеделдў, кеелў сози угулбайт деп кунутып, кууктажатан болгоныс. Шак онон улам јаш корболор ортодо анчада ла јалын-јаш, јакшынак јайлталу кыстарды ёскўрерге, кўдўрерге амадаган шылтагым ол болор. Мынын шылтузында бойынын ѿйинде 70-чи њылдардан бери алтай литературада туружып келген Ж. Маскина, Г. Элемова, С. Сартакова, Т. Акулова, Н. Бельчекова, Н. Киндикова, К. Элдепова, Т. Садалова ла бир кезек ёскёлёри де онын солонғыдый бир билдиrlў, кўскё иле ёни болуп јат. Алтай литературада бойынын отурган ордын, јеzelё јерин таап алган эjелерин ээчиде эмди 21-чи чактын ѡаркынду чечектери ёзўп келеткени, жанги ўндери јаныланып турганы ёзётённин ёни бир дегенине таптажып-јаражат. Алтай литературанын алып-баатырларынын бийик кемине тенгдешкедийлери эм ўстине кўрўнбей-билдиrbей де турза, келиндиk прозанын кеми-эби јабыс эмес, бийик, тайыс эмес, теренг болор деген ѡдўни сурак туруп јат. Чындал айтса, алтай литературада, ёскё до тўрк-монгол калыктардын чўмдў созинде чилеп, јанжыкканы аайынча, чон проза – туузы-эпопея, романдар, калын повесттер тўёклилик айалгалардан улам, азыгы чак-

тарда борор аргазы јок болгоны јарт. Мынызы түрк-монгол кёчкүн калыктардың кёгүс культуразының ангылыгы деп айдар керек. Кёчкүндик јадын-турумду калыктарда тös байлыгы материальный алкы-жöёжö эмес, эн башкыда эрjине сöзи эди. Оның да учун бистинг чўмдў сöзибис элден баштап ўлгерлик-янгарлык, кожондык-чеченник бўдўмдў. Проза бистинг калыктарда ѡјќ совет тушта конё ѡол алыш, табынча табылганы чын. Эмдиги јўрўмнинг экпини бистерден јаны проза – конё сöс, одўни публицистика, эскертў-тўёкилик куучын-кумыш, ширтў-айладу сакып, кўр-кёгўстинг, санаа-сагыштын мелтилдеген ағынын акка-кёккё кёргўзерин некеп-абыдашып јат.

Бўтгўнги јўрўмнинг аайы кандыйын бистинг тёрёл сözin сўётен кычыраачыларыс јакшы билер. Јўк ле 500-1000 экземплярла чыгып турган тамчыдый ас тоолу алтай бичиктерин олор озогыда койнына, колтугы алдына, калтазы-карманына сутуп алыш ёргилейтен эмей. Ёе эмди де олор бого чёкобой, боловсынбай, карын, кёстинг чогындый кичееп-чеберлеп, эрjинедий баалап, айлы-јуртының алкын тёринде кёрўмjlў јerde тургузып алгандарын бис кёрўп-сўунип, мындык кычыраачыларысты сўреен баалап-тооп јадыбыс. Чын, тёрёл тилисти, оның ёзёк-јилигин теренжиде билерге алтай чўмдў сöсти такып-такып кычырып јўреликтер. Алтай кычыраачыларга тёрёл сöзи эмди мынаң ары бичик те бўдўмдў, электрон до ўлекер-ўлгўлў болзо, оны јанғыдан кычырагра ўренер керек. Чындык кычыраачы, телекорёочиге кёро, ѡјќ ке кёстўтилдў тёнгаш эмес. Ол кёгўстў-башту, кёзи чокту, кёкси ойлу кижи. Башту кижи – ол ичер-јудар, юнин тёгўп юнгиденер чойлошкон бўдўмдў амыйтан эмес. Кижи башту учун кижи, не дезе баш башка, ол мойнынын улантызы эмес.

«Кебеделдў келин кеп» деген талдама јуунтыга 18 эпшининг чўмдемелин салдыбыс. Булар ончозы бу јаны ла айтканынча кёстў-кёгўстў, ойлу-башту болгонын олордын бичигенин тўгезе кычырала, билип аларыгар, булардын бичигенинен ѡјќ ле акту бойлорының јал-јўрегининг сезимин ле ёзёк-буурының сизын эмес, ол ёткён калапту-согушту 30-40-чи ўлдардан бери алтай эл-јонның ёдўп келген јаркынду да, каракчы да, једимдў-јенгўлў де, јылыйту-коромъякту да ѡолын кёрёдигер.

«Кебеделдү келин кеп» деген јуунтыга кирген ончо авторлорды экпиндү иштерин мынан ары улалтын деп күйнзеп-јакып турға, анчада ла мындың калың бичикте баштапкы катап јарлалып јаткан јаш авторлорды айактап, аттан-дышып, Алтай Республикасының бичиичилер Отогы, алтай чўмдў сөс институды, чўмдў бичик кепке базар «Алтын-Туу» деп Байсын-Журт адынан уткып-алкап јадыбыс!

26.10.2011 j.

«ЈЫЛГАЙАК» ДЕГЕНИ НЕ?

1) 1869 јылда Казанды чыккан бистинг эн башкы «Грамматика алтайского языка» деген билимдик бичиктинг «Русско-алтайский словарь» деген кошултазында 53-чи бўкте «Масляница – јылгайак» деп кочўрилёт.

144 ўйын озо.

2) 1884 јылда база Казанды чыккан «Словарь алтайского и алдагского наречий тюркского языка» деген экинчи билимдик бичикте 109-чи бўкте «Јылгайак – масляница», ээчиде «Јылгайакта – кататься на масленице» деп берилгенин көрёдис. Онон ары «Прибавление» деген учынданы кошултазында 475-чи бўкте «Јылгайак – катушка» (ледяная гора для катания на санках) деп јарталат.

129 ўйын озо.

Ајару: ёрёги адалган эки бичикти христиан абыстар, элден баштап протоиерей В.И. Вербицкий, тилмештер М.В. Чевалков, И.М. Штыгашев баштай ол ёйёги Улалуда тёс јерлў болгон Алтайдын Миссионер обществозы јуунатып, тургускан. Казанды иштеген атту-чуулу миссионер-билимчи Н.И. Ильминскийдин башкарғаныла кепке базылып чыгарылган. Абыстардан артык ол туштагы кандый ла байрамнын учурын онойып чокум кем билетен эди!

3) Атту-чуулу тюрколог В.В. Радлов Санкт-Петербургта 1893-1911 јылдарда бойы тизип јуунаткан «Опыт словаря тюркских наречий» деген алтайлап-орустап-немистеп чыгарылган 4 томду сөзликting 3-чи томынын 486-чи бўгинде «јылгайак (Алт. Тел. Леб.) – горка для катания – die

Rutschbahn, Eisbahn; јылгайак пайрам – масленица – die Butterwocht» деп жартамал берет.

100 јыл мынанг озо.

4) 1995 јылда Кемероводо Л.Т. Сыркашева, Н.А. Кучигашева тургузып чыгарган «Телеут-орус сөзликтө» 29-чы бүкте «јылгайак – 1) каток; 2) масленица (праздник)» деп берилет.

Ајару: төлеуттар (төленгеттер, эмдиги байаттар) – алтай улустың бир айрызы эмей. Озогыда XIX-XX-чи чактардың башталга јылдарында, Ойрот автоном облазыбыс төзөлөргө жетире Алтайда јурттаган байат-төленгеттердин эрмек-куучыны (гуалеги) алтай чүмдү бичик тилибис болгоны текши јарлу. Эмди төлеуттар *деп* Кемеров облазында (Түндүк Том Алтайда) Байат сууны јакалай Аба-Турада јурттап келгендерин *адап* јадыбыс, је калганчы јылдарга жетире олордың тоозы астай-астай, артап-кунурал эмди 2,5-3,5 мунча болуп, јабызап калды.

Жебрендик түйүкни коскорып келгенде, төленгит-байат-дөрбөт дегени јаныс ла калыктың ўйелер откүре *адалып* келген ўч башка ады *деп* темдектеп јадыбыс. Эмдиги Монгол ороонның түндүк-күнбадыш күйүнүнда Убсунур аймагы бар, ол бистинг республикабысла Чуй-Башында Көкөрүнин жерлериле грандаш. Мында төс-тургун жон *дөрбөттөр* (72403), байаттар (56573), олордың тоозында котондор (11304) база бар. Монголдо откён калганчы эл-жондык тоо алыстан көргөндо, мынлагы биске јуук оок калыктар – байаттар, алтайдың уранкайы (26654) котондор, комду эmezэ көк-сойон (5169) арбыдан *öскүлөп* келгени жарталат.

5) Карындаштык эмдиги какас юнынын биске айылдаш түштүк јанын Ак-Чолушпадың, Улаганның алтай улузы озогыда Конурай-Сагай дайтени Г.Н. Потанинның «Очерки Северо-Западной Монголии» деп энциклопедия бүдүмдү јуунтызынын 4-чи томынан чыгып келет. Эмдиги какастар – озогыда ылгый крестке түшүрткен жон.

2006 јылда Абаканда чыккан «Хакасско-русский словарь – Хакас-орыс сөстик» деген бичикте 1019-чы бүкте «чылгайах – I учуры каток, II учуры кызыл уст. масленица см. Сарыг: (сары)» деп жарталат.

Ајару: озогыда, XIX-чи чактагы абыстар тушта, бистинг ле олордың (эмдиги какастардың, шорлордың – ол ёйдө

тубалардың, абалардың) тилинде, жаңдаган жаңында, жадын-жүрүмінде жаан башкабыс жок болгон. Бичик-билигисти де биске база ла ол ок абыстар Улалуда төзөп-бычып берген эди.

6) 1980 жылда Москвада чыккан «Русско-тувинский словарь – орус-тыва словарь» деп бичикте 248-чи бүкте «Масленица – масленица (кышты ўдеерининг байырлалы» деп жарталат.

Ајару: бу берилген темдектерден ончобыска жарттан жарт боло берди эмес пе: **Жылгайак – кышты ўдеер – ўйдешер-жандырап байрам.** Жаңы жыл киргенин уткуур, сан салар байрам эмес. Чек эки башка учурлу да, ёткүрөр ойи де башка байрамдар.

Чагаа ла Жылгайакты булгап, бой-бойына удурлаштырып-сүзүштирип турганыс бу жылдарда кайдан, канайып табылды? Бу чакту ёён-бököнді эмди кемдер бистин Журтка, алтай жоныбыска таштады? Баштапкызында, билбесистен улам жон булгалган. Экинчизинде, ёнотийин булгап, ѡштöштирип, шок эткен кылық. Оны баштаган, абыдаткан танталардың да ады-жолын, чырай-жүзин база билерис.

Байаттарда, какастарда ла ёскö дö крестке түшкен бистин жон-улуста «жылгайак байрам» масленица болуп турганында кайкаары жок: крестү улус болзын. Ўстёне бу озогы орус байрам болуп жат – соок кышты ўдежип-узадып, жандырап **јакшынак** байрам.

Чагаа дезе – ол Жаңы жыл киргенин, жылдың ады-чабы солунганын, ыра-жоросы кубулганын учурлап-белгелеп темдектеер байрам болуп жат – арутаныш-чектенетен, эски кирден-тордон, кыјык-кымырдан жайлайтан, кишинин жылы-јажы киретен тöс учурлу байрам. Онын учун сан салып, аластанып-арутанып жаткан жыргалду байрам. Тандакталып танатканда, тамырланып күн чыкканда, жыл келгенин уткуйткан байрам. Ўштин аразында ўзүттер чилеп ўстүтип, ууртанатан-јудунатан, ажанатан-тығынатан эмес – алканатан-байланатан улу байрамыс.

Онын учун мынаң ары билбезинен улам blaашпай-удурлашпай, кырышпай-чуугышпай, эки байрамды – Чагаа ла Жылгайакты, тискинди тен тартканый, алып жүрелик.

10-13.01.2013 j. Алтай-Тура,

27.08.2015 j. Оймон ичи

ЭРЕ-ЧУЙ

Чуй. Чуйдың трагы. Чуйдың чөли. «Чуй» дегени јебрен тилде «сүү» деп уккам. Кайдан укканым санаама кирбейт, је бу јартамал чын болгонын мындый атту јерлер Алтайдан да ыраакта бары керелейт. Атташ суу ла јаан özök Кыргыс јеринде – Чу. Тувада Шуй деп атту јер де, суу да бар. Түндүк-күнбадыш Кытайдың јеринде атту-чуулу Гумбум деп күрөес сүмек турган özök – Хуан (Сары) Шуй.

Чуйдың трагы озогы Чуйдың јолыла салылган учун оноидо адалган. Јебрен-јебрен öйлөрдөн бери мынайда кош јол ѡдётён – Улу Жибек јолдың алтын-мёнүнгэ, алу-тереге байлык Алтай ла Сибирге келген бир айрысы. Алтайларды ла монголдорды аайы јок тоноп байыйла, там амтажыган коюйымдар XX чактың башталгазында эски караван јолдың ордына оны элбедип ле јазап, абралу-тарадайлу јўрер эдерге мууканышкан. Же олорго качалан-ачаанын баштапкы телекейлик јуу-чак ла онын сонында кааның јаны чачылып, граждан јуу ла революция јетирген эди. Совет јаң турганыла колбой, чындалтан јазалган, чыныкталып түзедилген, В.Я. Шишковтың ўлекерлеп кемжигени аайынча темир көликтөр мантажар јол 30-чы јылдардың бажында төзөлгөн.

Эре-Чуй. Эрелип, капчалдарла öксөп-öксөп, согёлип откён Чуй. Мынайда айтканда, козинге баштап ла Чуйдың кызамду капчалдары, кыйынду боомдоры эбелип келгилейт. Бу – чек башка Чуй. Ийиннен ёрө Чибитке јетире шак ондый. Оноң – Акташ, эмди горняктар јурты, озогыда ады – Мёён. Оноң ары јол Куурайга чыга конот. Алтайлап Курай эмес – Куурай. «Кубакай-куурай» деп сөстинг барынан бодозоор. Озодо мында сойондор јадып барган, олордың тилинде бу не дегенинен де шүүп ондозоор. Куурайдың чөли – кышкы корон-сооктордо, салкындац туштарда куйка-баш јымыраар јер. Чарчап та туратан табы бар. Меереп-тонуп та каларын. Куурайы онын шак ондый.

Элбек Чуй. Эринелү Эне-Чуй. Эмди мынайда айтканда, эс-санаанды не күйбүредер, түймедер? Элден баштап козинге күмүш кептүү, сүрлөп кеелеген алтын чара көрүнер – Чуйдың алакандый чөли бойы туру, күмүшле кеелегени – ак

мёнкүлү тайгалары туро. Мынан улам санаага алкап айткан сыркынду кожон до кирет:

Айландаира тайгалу
Ада болгон алтын Чуй.
Эбиреде тайгалу
Эне болгон элбек Чуй.

А бу кожонның сөстöри кайдан келген? Кемнен уккам? «Алтай албатының кожондоры» деп 1972 жылда тургузылган јуунтыда мындый сөстöрлү кожон жок. Качаннан бери бу сөстöр кулагымда сынтырап турганын билерим: 1978 жылдан бери. Ол тушта Чуй бажына кайкамчылу жорук болгон эди... Онон бери мен бу јерле, оның эли-јоныла јуук танышып баштадым, кörüş-таныштарым көптöди, тöröön-туган да болуп калдым... Айса болзо, ол тушта јүреле, бу сөстöр бойы менинг санаама кирген, не дезе озо түнгей јакшынак кожонды бистинг Карагол-алтайыс керегинде Куладының атту-чуулу кожончысы Тадыл Күндүева чўмдеген. Уксаар да, түнгдештирип кörзöör дö:

Айландаира тайгалу
Амыр болзын, Карагол!
Алын-кийин мёнкүлү
Ада болгон Карагол.

Эбиреде тайгалу
Эзен болзын, Карагол!
Эки жаны мёнкүлү
Эне болгон Карагол.

Байла, шак ол жорукта бис оны, Тадылдын кожоннынын калыбына келиштире, Чуйды алкап кожондоп берген болорыс. Кöкörüde кöкүп-кööröp, шак мынайда тöröönдöристи алкап, кожон айдып отурган Кумдус нöкörим кöзиме кörүнет. Кумдустың кудаларды алкап айтканын Куладының кожоны дежип, ондогы улус сүрекей сонуркап ла кайкажып уккан эмей.

Јер-јер башка. Кайда ла бойының кебедели бар, аңылу ады-чабы болор. Эмдиги алтай кижиге Чуй дегени – ол не болотон? Бойының чыккан-öскөн јериле кожо Чуйдың адь оның кöксине канайып, не деп томулат? Эмдиги öйдö

көбизинде Чүйдың ордына, административный бөлинтизи аайынча, Кош-Агаш деп айдары јангыгар болгон. Айла, чынынча Кош-Агаш эмес – Көжөө-Агаш. Ол керегинде чокум жартаган түўкилил кеп-куучын да бар.

Озогыда, XIX чактын ортозынан ала В.В. Радлов то, Г.Н. Потанин де, össö дö орус јорукчылар, адакы учында миссионер-абыстар – ончосы оның адын чын бичигилейтен. Орус тилде «ö» жок учун, ўстүне эки сөс жаба айдылып, анчада ла баштапкы сөстин учыла ээченди сөстийи база ўндү табыш болгондо, алтай тилде экү биригиже айдылып, баштангызынын табыжы јоголып калат. Алтай орфоэпияда мындый айалга анчада ла кожондордо кöп учурдай, артык ўйелү сөс болуп, ўлгерди ле кожонды такылыштыртпас тапту арга берет.

Онон «Кош-Агаш» дегени Чуйдан чик-жок тапчы ла једикпес ондомол эмей. Көш-Агаш ол Чуй-Башында јük ле бир јурттын, аймак та болзо, ады. А Чуй дегенине бастыра аймактын жери кирет – Жазатыр ла Аркыт-ичинен башказы. Чуй элбек, Чуй – ол бүткүл эл-тергее. Озогыда бу јерди текшилей Чуй волосы деп адаганынан да бодозоор. Айла, Чуйда эки волость болуптыр – эмди олор Улаган ла Кош-Агаш аймактар деп адалат. 1896 јылда «Живая старина» деп журналдын III ле IV чыгармасында А. Калачев деп Петербургтан Алтайга, Чуйга жоруктап јүрген этнограф уулдың статьязы јарлалган – «Поездка к теленгитам на Алтай». Оның темдектеп бичигениле, Чүйдың баштапкы волосында 1) тööлöс (тöрö-тöстү сöök), 2) алмат, 3) оргончы, 4) јетитас улус јурттайт. Экинчи волоско мындый сööктöр кирет: 1) кöбöк (тöрö-тöстү сöök), 2) сагал, 3) кыпчак, 4) тонжоон, 5) ирkit, 6) кергил, 7) монгол, 8) јабак.

Калачевтын бичигенинен бери 100 јыл öткөн, је бу öрө адалган сööктöрдин угы-тукумы эмдиге Эне-Чуйынын ичинде эл-јерин энчиленип јатканча, карын да, кöптöп özüp калган дебезе... А. Калачевтын статьязында Чүйдың улузы 35 мун деп айдылат. Је мында, байла, типографиянын јастыра сокконала ўч ле бештин ортозында туратан запятой темдек турбай, јылыйып калтыр деп бодойдым. Ол тушта ўч јарым мун боловор эди. Мынызы чынга јуук.

Эмди аймактын тös јурты болуп турган Көш-Агаштын бүдүүзин айладып кöröлил. Озогы литературада бу јурт ке-

регинде јетирўлер кўп. Ас болор учуры да ѡок, не дезе мынан – Монголго ёдётён конёу ѡол, калганчы ќурт..

«Мы переправились через реку несколько выше устья Чаган-Бургазы. В этом районе глубина Чуи невелика, поэтому было довольно легко переходить реку вброд. Ширина ее здесь – самое большое двести шагов. Добравшись до противоположного берега, мы прошли через небольшой лесок с тополями и вербами, у которых только начинали распускаться почки. Это было 28 мая (9 июня). Вокруг было сырое; вода не просачивалась в почву и стояла небольшими озерцами... Следуя в западном направлении, примерно через полчаса мы достигли того, что в этом крае называется «русскими избами». Это три-четыре небольших сарая, построенных купцами из Бийска, откуда они приезжают сюда для меновой торговли с переговыми постами, находящимися на небольшом расстоянии от этих мест».

(Петр Чихачев «Путешествие в Восточный Алтай», 1842 год.)

Јурт та ѡок, ады да ѡок.

«Торговые сношения с алтайцами возникли еще при первом столкновении русских с кочевыми обитателями Алтая, торговля же с китайскими подданными на р. Чуя началась только лет восемьдесят тому назад... Для склада товаров построены русскими куцам лавки, или вернее избушки на уроцище Кёжо-Агач, при впадении реки Чаган-Бургазы с левой стороны в реку Чую. Самая торговля бывает в 40 верстах от лавок, у ключа Бураты, на половинном расстоянии между ими и китайскою границею.

Местность во всей Чуйской степи, имеющей фигуру овала, верст 60 в длину и 40 в ширину, хрящевито-каменистого характера с обширными солонцами и небольшими озерами весьма бедна растительностью; по берегам речек и озерков растут низкие кусты акации, на степи мелкая сероватая травка и только около лавок и выше по Чуе несколько хвойных перелесков...»

(А. Принц «Торговля русских с китайцами на реке Чуе и поездка в г. Хобдо» в Известиях ИРГО, Санкт-Петербург, 1865 г.)

2. Эмди Кёш-Агаштың ады чыгып келди, айла бичилгени чын, орустап та болзо – Кёжө-Агаш. Бу – 1864 жылдагызы аайынча, Чихачев тужынан 22 жыл откөн кийнинде.

«От этой торговли двоеганцы разбогатели; монгольские же на пикетах солдаты жили большую частью у них в работниках и были очень бедны. Лет сорок пять тому назад русские начали ездить в Чуйскую степь и устроили наконец избушки для склада товаров на берегах Чуи, на месте называемом Кёжө-Агач (по-монгольски Хёша-мудун), находящемся верст 15 ниже того места, где Чуя образуется из соединения речек Юстым, Сайлу-кем, Кокорю и Кызыл-чин. Это болотистая низменность, покрытая густым лесом (лиственником и тальником). Именно на том месте выстроена избушка, где с левой стороны впадает в Чую река Чаган-бургазун, а с правой р. Тобышик. Густая зеленая трава здесь дает очень обильный корм для содержания скота, только по сырости местность эта очень нездорова и кроме того преисполнена насекомыми всякого рода».

(В.В. Радлов «Торговые сношения России с Западной Монголией и их будущность» в «ЗАПИСКАХ ИРГО» по отделению статистики, том 2. Стр.345, С-Петербург, 1871 г.)

3. Тогус жыл откөли, Кёш-Агаш керегинде Г.Н. Потаниннин бичигени бар. Онын бичигенинде база такып журттың турган жеринде койу чет агаш ёзöt, олордың ортозында Кёшо-Агаштың туралары ла серкпези туру деп темдектеп койгоны бар. Ол агашты кийниндеги жылдарда ончозын бүрте кескилеп, одырарын одырып, келишкенинен туралар тудуп, чат божоткылап койгон. Качан да мында агашту токой-арал жер болгонын жаңыс журттың жаказында турган, какшаарга жеткен бир тыт керелейт. Оны «ар-бүткеннинг кайкалы» деп бодоп, бойынын ёйинде Б. Укачин бистинг газеттерге статьялар да бичип турбай кайтты. Же бистинг бичишибис бу озогы орус шингжүйчилердин иштериле таныш эмес болгон учун, ол сок жаңыс агаш журтта канайда ёзүп турганын чокум жартап болбогон...

База бир сөс бар, ол до санаама селт эдип кирет:
 Чайдан jaан аш јок,
 Чуйдан jaан јер јок.

Бу не сөс болотон? Мынынг нерезин не дайтен? Казып, шүүп көрзөй кайдар – канча катап мыны свананып, айлаткан эдим. Чуй ажыра ёткөн садунынг турултазы болуп, мындый сөс албаты ортозында табылганы јарт. Чай деп аш бистерге, чындал та, Эjen јериненг Чуйлап келетен. Чай бир уунда аш та, товар да, акчанынг баазы да болгон эмей. Алтай улуска, анчада ла бериги, эмдиги төмёнги дайтен аймактарда јурттаган эл-јонго, ол туштагы Чуйдынг учуры сүреен jaан учурлу болгон. Эмдиги эрмек-сöслö айткаждын, экономиказына јүрүмдик арга беретен, не дезе шак бу Чуй ажыра Арасей Монголло, Кыдатла – Эjen-Боодо кааннынг тергеезиле саду-колбу ёткүрип туратан. Бу саду экпинин анчада ла 20-чи чаңтынг башталгазында алынганын антылап темдектеер керек. Шак бу экпиндүй-астамду садула колбой Чуй-Бажына 112-120 јыл кирези мынанг озо казахтардынг да амадап кёчүп келгени колбулу деп, бойынынг ёйинде јарлу шингжүчи тюрколог А. Самойловичтинг јартап бичигени бар. Чаган-Кааннынг ла Эjen-Кааннынг эки улу Журтынынг ортозында Байкал ары жынындағы Кяхтанан башка экинчи jaан учурлу саду шак бу Чуй-Бажында jaранган учун, бого ононг-мынанг баскын улус келгилеп, тынын алтылап, тапту-белен байыгылап, ёңжүп баратанын бистер озогы түүки бичиктерденг ле jaандарыстынг эрмек-куучынынанг јакшы билерис. Чуйдын алтай албатызы – телениттер ол тушта сүрекей ёңжүк ле сүрлү, арга-чакту, атту-тонду јаткан шылтузында арjanынанг Эjen-каан тужында каруулга бүткүл јыл туркунына солуды јогынанг турарга аткарылатан калка укту солдаттар – чериктер ачынатып-торолоп јүрүп, аштаган-суузаган бойлоры бери Чуйга түшкүлеп, эрик јоктоң бай деген телениттерге јалданып, кире-чыга иштегилеп јүретен, ичкен-жиген курсагы учун кайра жана алдында төлүэзин чайла жандыратан эди деп, јарлу орус шингжүчилер, темдектезе, В. В. Радлов, А. Калачев ле ѡскёлори де аярып бичигендер. «Чуй чай», «Колду чай» деген кебедел сөс шак ононг бери тилибиске кирген туру.

Азый Алтай-ичиненг јарымкалаң-садулап алтай улус Эре-Чуйга јаантайын барылап туратан. Энем эске алынып айдатан: «Адабыстынг адазы, бистер оны Коркок-Акам деп байлагылап адайтаныс, бир-бир жүреле, адын ээртейле, кайдаар да узакка жүрүп, жылыйып калатан. Бис, жаш балдар, кайкарап туратаныс, кайдаар атана беретени бистерге јарты јок, ол тушта жер аайын бис билер эмес. Анча-мынча болголы, бодоштыра, бир ай жүргели, ол ойто айланып келетен. Бисте ол тушта ондый тамсыкту неме бар эмес – шикир деп атту тату неме экелер, ол бу сакыр болтыр, колду дайтэн јаан-јаан чайлар экелер. Колду деп оны кол танмалу учун, кол базылган учун адайтан эмтири. Эмди көрүп турар, билип-ондоп турар болзо, ол Коркок-Агам дайтэн јаан адабыс Жаш-Турага да, Көш-Агашка да барып келетен турбай».

Эртеги јангжыгуны – Эре-Чуйда јарымка ёткүрерин ойто орныктырар керек. Ол республикабыска јада-тура тузалу да, астамду да болор.

Монгол-Калка, Эjen-Кытай, Тöбöt-Таныт јаар орус јол-јоруктар озогыда кöп лö сабада бу бистинг Тöс Алтайыс ичиле јол кыскартып ёдётён. Јол-јоруктар Том-Турананг, Жаш-Туранан башталып, Чийды ѡрё чыгып, Чуй-Бажына једеле, мында тапту ўделеп-тыштангылап алала, оноң ары ойроттор турган Күнбадыш Монголдынг тергеесине ашылап баратан. Онынг учун кажы ла орус јорукчы, кандый ла дипломат эмезе кайучы бий Чийдынг чöли ле онынг эл-жоны керегинде чийе сокпогончо калбайтан. Эмди олордынг бичигенин, ол туштагы мында көргөнин-укканын кычырарга кандый солун! Башкабашка јорукчы улустынг билген-сескен кеми де башкалу, түпшүүлтелери эмдиги бистерге јарабас, јастыра-мыстыралу да болоры јарт, онынг учун мыны бистинг билгир-билигистинг бийигиненг темдеп-ширтеп көрөри керектү. Же андый да болзо, ол ёдүп калган, ойто бурулбайтан кайран јадын-жүрүмистинг кебеделин ойто ойгортып билерине бу бичиктер бистерге баалудан баалу документ кептү. Олорды јуунадып ийгежин, ден бүткүл ном болор. Мыны кепке базып чыгарарга мен эртен де болзо белен, не дезе бу јылдарга ал-камык материал јуунадылып ла шингделип калган, калынг калтамда тыгылып калган бу јадыры. Же мынызын аймактынг окылу-каркуулу деген бийлери жетире аайлабай, сананбай ла керексибей турға-

ны ачу. Айса болзо, мен олорго ас айткан, калай јартаган болорым ба? Айса олорго төрөл јерининг озогы түүкиси кереги јок болор бо? Је, кайдалык, олор мынызын керек болзо, бойлоры шүүп көрзин. Меге дезе јарбынарга јарабас, бойымнын ширтечил ле шингжүчил керек-јарагымды улалтар ла көдүрер керек. Чуйдын келер јаны ўйези бу ижи-тожымнын учурин ондоор ло баалаар кемине, байла, качан бир једер? Канайып ёзүп чыкпайт эмеш? Јаантайын ла ёскүзиреп-борорып калган, тууразынан болуш сакып, канчазын јўрер, бойына бўдер ле иженер, бойы учун ўнин көдүрер, туружар ла некежер ёий келер эмес пе?

Бистинг бу ла јўрген ўйенин јўрёми сүрекей кей, ичкөрүми – кандый да ўредўлў-бичикчи болгожын, – сўр базырап кызынты. Шылтагы неде дезе, јўрўмнинг чындык учурин билбей јадыбыс, јаныс күннинг экпинине салдыртып, онон ары не, эртен не болор деп, алды-кийнин шўўбей де, сананбай да јўредис. Тар кўгўстў, тапчы билимдў тангмаларга једектедип-баштадып алганыстанг бодозо, биске мынан артык ўлўў-кубу кайданг база тўшсин! Ырабыс чат кубулган, јаман јаныбыс јайа тартып, «акча, ёёжжо» дежип, кўстори алырандашкан кёндой тёнгётштёрғо баш алдыртып, темир терген абрааларлу ары-бери темей-калас тидирешкен тенек немелерден тем алыжып, ак-јарыкта јўрўмнинг чындык кешиктерин чат ондобой барадыс. Ичер-јиир, кабартудар деген улуста ичкери салым, учар канат болбайтон. Мынызын бис ёскё ороондордын ла чактардын түўкилил ченемелдеринен јакшы билерис. Онын учун мен озогы улусты, ада-обёкобистин јандаган јанын, кўгўс-көрўмин ле јадын-јўрўмин эмдиги сыйырт-субурт шакпиртту кейкебизин коногыстанг, кёбўктит кёбўрчек кёёрёмистен чикжок бийик баалап ла ангалап јадым. Озогы алтай улустынг ичкөрүми талайдый элбек, кўгўс культуразы тайгадый бийик болгон, кайданг эмдиги бистер! Бу Чуяда озогы алтай кылык-янг ла јадын-јўрўмнинг аайы томёниги јерлердегисине көрё, бузулбай артып калганы учун булар меге база ўстўне јуук ла кару болуп турган болбой.

Эре-Чуяда эмди меге јуук төрёгён улус та бар, кёрүштаныштар, нёкёр-наылар да көптёгён. Айлар-ъылдар ёткён сайын бу јердин ангылык аайын да, мындалы гүрттап јаткан

алтай, казак улустынг јандаган јанын да, чүм-чамын да, кылык-табын да ондоорым-бilerim кенип келди. Је түнгей ле бери келген кажы ла јаны јоругым меге нени де база кожуп јат, азый билбеген сезим ле көрүм берип јат дегедий. Бери айылдан эмезе иш аайынча келери, мындағы улусла јолутыжып, олордынг эрмек-куучынын угужары меге јаантайын солун. Јакшы куучын, солун туштажу – ол чындан та көгүске коот, јүрекке јыргал. Мен эмди канча такып Чуй-Бажына келип барбадым деер, је кажы да тушта кандый ла ѡол-јоругым јаны учурла толуп, качан да куру болбой јат. Ўйден јенил чыгып, анчылардынг бирүзи, ойто уур јанып келедим – једимдүйтүжүмдүй.

Эржинелү Эре-Чуй. Көк ыйыкту Көкөрү. Сары ыйыкту Сайлугем. Кан-Куурай. Ак-Туруу. Ирбистү. Јүс-Тыт. Киндиктү-Көл. Жунгмалу. Байлу-чуулу алтай, алтын кабай јер. Кайкамчылу сөстөр, табыскакту күүлөр! Эн баштап мен оноор чаган айдынг чакыраган соокторында 1974 јылда «Советская Россия» газеттинг корреспонденттериле кожно ѡол баштап јүрген эдим. Ол туштагы омок-јардак туштажулар жал-јүрегимде эмдиге сыйылганча.

База бир энг јаан ѡол – оноор 1978 јылдынг јакшынак жайында јүрүмимде јаан кубулу керекле колбой јүрүп келгеним. Жебрен алтай улустынг јеезелү јуртын бу тушта билгем – азыйдан бери санаада элтертип јүргенин эмди барып жал-јүрегимле сескем.

Теленит! Кандый јараш, кандый байлу улус! Текши түрк калыктынг – јўк ле алтайлардынг эмес, энг жебрен төзи, ўзўлбес тазылы. Шыралап та, кыйналып та јүрзэ, бастыртып та, бўртўртип те јатса, тыны ўргўлижег ўзўлбес јон. Алтын чакта јуртаган скифтер-хунндар тужынанг бери атом чакта јажаган аамай-соксоо бистерге јетири. Алтай кижи теленит болуп јўргенче, бистинг калык артабас ла јылыйбас.

Айакча јер артканча,
Алтай да болор.
Эргекче эр јўргенче,
Эл де болор.

Алматынан јанып келедип, 1974 јылдынг кыжында болор керек, ак-бороонго алдырган, азый ак теленеттер тур-

ган Алтайдын эдеги дайтэн чөлдөрин поездтин көзнөгинен аякташ, Алей суунын тужында бу јолдыктар эс-санаама забелип келген эди.

Чуй – ол чындалтанг Алтайдын топчысы. Мында јебрен-јебрен чактардан бери башка-башка калыктардын, ук-аймактардын биригишкен, табышкан јери. Онын бүдүмжиктү, јажырып болбайтон керечиси – Чуйдын чөлин ле онын койын-колтуктарын ылгый бүркеген корумдар ла мындалы жердин-суунын јүзүн-базын ады-чабы. Мында, Алтайдын тобёзи болгон алтын кабайда, качанғыдан бери кандый калыктар јайқалбаган, кандый элдер элбеп-özүп барбаган! Мында бистинг алтай эл-калыктын культуразы, јадын-јүрүмининг аайы, тилининг күрмелгеси эртегиден эмдиге јетире коштой јаткандардыыла јуук колбуда ла јарамыкту табыжуда. Мында эмди алтай, сойонг (түвин), дörбöt, калка, теленит-урантай, керей-казак ла орус калыктардын таптажып јаткан тили, јаны, угы-тукумы. Мында эмди торт орооннынг чек-кыйузынынг төрбөлжиндий биригишкени – Арасей (Алтай), Монгол, Кытай, Казахстан. Бара-бара, түбинде мында јаны калык бүтпес деп кем айдар?

Чуй – мал-ашка сүрекей быйанду јер. Мындалы койдын эди Комдынан ала Жаш-Турага јетире энг артык амтанду деп, озогы орус шинжүчи јолду ла билип темдектеген. Чын, бого көчүп ле келген кандый ла ук-албаты јаан удабай ла онгжүпбайып özö беретен. Ас тоолу аскын казак аулдар бери келгели, түүкининг кемиле алгажын, кыскачак ла юйдин туркунуна арбыдал özüп чыкканы – мыны керелеген калганчы, энг билдирилүү темдек. Бу чындалтанг кин-јер. Байлу јер, байлык алтай.

Чуй – азыйдан бери Алтайдын төс куйагы. Узантыр динлиндер, улу хунндар, эленчек телениттер, алтай кыргыстар мында қаандарынынг, башчыларынынг мёнкүзин көдүрип салган. Олордын ўргүлжик кабай-мешиктери мында болгонын Улаан-Туруктын, Сайлугемнин, Јүс-Тыттын ла Куурайдын корумдары, чөлдө содойышкан көжөө-таштар иле керелейт. Бай-Шунунын тукумдары – кыргыннаң арткан «беш јүс ёрөкө түрктер» мында шибееленип, јада-тура, јаныдан эл болуп болчоктолып келеле, VI-чы чактынг тал ортозы киреде «ала кайыннан көп алтан түмен теленитти» бириктирип, баштап алала, тартыжуға көдүрип, абар-

жужандардың базынчыгынан аргадап чыгарганын, онын кийинде Улу Түрк Элди төзöгөнин бис түүкибистен јакшы билерис. Алтайдың түрктери (тöөлөс-тодош) баштаган ла башкарған Улу элибис эмди Маньчжуриядан ала Дунайга јетире табынча жайылганын, түрк калыктар шак онойш телекейлик түүкинин ареназына чыкканын кижи Чуйдың чөлинде отурып канайып эзетпес! «Түрктер теленгиттердин күчиле түндүктин чөлдөринде кезерсиген» деп јебрен кыдат «Тан-шу» деп түүки бичик жажыrbай, јабызатпай јетирет. IX-чы чакта Түндүк Кытайды ээлеген Ляо (Темир) Журтынын калдыктары – *кытайлар* (эмдиги кыдаттар эмес, чын кыдаттын аданганы – ханъцзу) Жети-Суу jaар ырбап-кочүп барадып, мында да кезек öйгө турулап барган. Калканынг јеринде Јыңыс-каан монголдорын бириктирип-јуунадып турган чакта, Кангайдың ла Алтайдың ортозын ээлеген калынг јуртту наймандар коозолу јурты коскорылганча, јеезелү јурты јемирилгенче ого багынбай, жана баспай, тартышканча, адакы учында Кангайдан бери тескерилеп, Сайлугемнин öткүжи ажыра Алтайга мынан кирип шибееленип, кату чакта тынын алган эди. Кезер-кедер меркиттер де ойложып, база мынайда öткён. Бериги чактарда сойондор до ары-бери кочкүндеп, јадып-барып туратан. Ойроттор до мында калынг јатканын Чүйдагы јерлердин дörбöt тилдү ады-чабы билдиртет: Чаган-Усун – Ак-Суу, Дörбöt – Даба – Тöрбöt-Ашуу, Бугусун – Анду-суу, Боро-Бургасун – Боро Талду-суу.

Байзынг – манылар тужында мында балкаштан байзынг тұра саларға, шибее тударға мууканганы озогы кеп-куучында бар, оны А. Калачев јüs јыл мынан озо бичип койгон, «Живая Старина» деп журналда жаралған. Ойроттордың уктукумдары болгон дörбötтөр, торгуттар, öлöttөр, алтай уранкайлар Күнбадыш Монголдың Байан-үлгей, Убсу-Нур, Комды, Гоби-Алтай, Ябаган (Завхан) аймактарында эмдиге јурттаганча. Алтайдың јери Орус Журтына киргелекте, Ойроттон چыккан Алтай улус Ак-каанга баккалак тушта, олордың эленчектери мында турганы јарт.

Алтайдың түрктери – эртегиде теленгит, алтай уранкайлар деген албаты азыйдан бери, чындаپ айтса, бўдер чагынан бери мындақ јурттаган, эмди де мынан ары јурттаарында алангузу ќок. Онын özüмин канайып та буудак-

тап, тургактап, түнгей ле тудуп-токтодып болбос. Бистинг калыкка бойының төрөл Алтай јери де, эленчек-обөкөзи де, укту-төстөри де, јер-суузының ээлери де текши быйанду-алкышту, куйакту-курчуулу. Же албатыга эмди мынанг ары экпиндү өзүмин алынарга элден баштап жандаган жанын жантырып-јарандырып, «*кара неменин*» абынан айрыларга «*эки ачұны*» астадар да, јоголтор до керек – ол аракы ла тамакы. Эл-јуртыбыстың кешиги – бала-барқабыста. Олордың келер өйдөги ырызын ычкынбаска, кунурап жуттабаска жаткан жоныбыс жақшыларга баштадып, жаркынду сургалына – ак быйандық жанына тартынып баргажын, ѡлды алатаң турубыс.

Менинг бу жай јоругым бийик Чуйдың тайгалары јаар, анда јурттаган алтай малчыларга болды. Чуйдың ѡолыла барадып нени көргөнимди, кемдерге кайда жолукканымды бадырарга болбос. Көш-Агашка бис төрт конып жеткенис. «*Жортсо-жортсо* ѡол алар, ѡолутышса – сөс алар, желсе-желсе – јер алар, жергелешсе – сөс алар» деген бирүзи. Же бу жанынан эрмек-куучын башка болор. Эмдиги де эрмегим – Эре-Чуй эмей.

Бу јоругымның төс амадузы – кеп-куучындар јуунадып табары. Жедетен адакы јер – Жунгмалуның аршааны. Озогызын ойгортып жон-улуска ѡолугар, жаактажып-јаркыражып куучындажар деген керек-јаракту турум. Мени калганчы жылдарда анчада ла Чуйдың кыпчактары, олордың бүдүүзи јилбиркедип турган. Кайдан келген, кайда чыккан улус. Эмеш једишпей турган материал. Көбөктөр керегинде бар. «*Кööш казан кайнантай, көбөк кижи көрөнкөй*» – олордың угытукумын узактан бери угуп јүрбей. Моолдор кайдан келгени меге база жарт. Ол керегинде бичиген улус бар. Бойым ол түүкилил кеп-куучындарды јуунадып, жазап, газетке де, альманахка да јялагам. Экинчи амаду – Чуй-бажына казактар качан, канайып келгенин жартаган кеп-куучындар јёори. Ондый куучынды беш жыл мынан озо Теленгит-Сортогой (Сары-токой) јуртта угуп бичигем. Башкыыл больницада јадала, база бир эмеш эрмек-сөс билетен казак чал, Нашев деп ёрёкённөн ол ок куучының бир солун айрызын диктофонго тартырып алгам. «*Чал*» – јербояның казактары жакы жаанаган улусты байлап адайтаны, алтай тилинде ол «*буурыл*» дегенине келижер. Айдарда, мен азыйдан бери, таштан сы-

зылып-тамчылаган суу тоскондый, јууп јүргенимди толтырарга бери мендегем. Чуйда эмди де куучын билер улус көп эмей. Айдып берер куучынчылар, туујычылар да бар. Је кары јажы јеткени, канайдар, ары болуп баргылап ла жат. Кажы ла күн карам, кажы ла јыл баалу. Күн эртеде олордон укканын бичип алары – ол бир ўделик. А бичип артырып алганын – аайлап, айладып чыгары – экинчи ашуу. Келер ўйебиске тузалу эдерге, энчиленип аппаратаны – ўчинчи кечүү. Щилө кожо јүрүм де солунып жат. Салкынга айдаткан чөлдинг канул ёлönüндий сөсkö једери бистинг кубулчан ла сандыртуу јўрүмисте белен эмес.

Чуйда јурттап келген алтай эл-жоннын угы-тёзи канадый? Не сёёктүү улус? Азыйда бичик-билигинен астыгып калган бистинг алтай улустый калыктардын эленчек тёзин, этногенезининг откён ло ѡдүп жаткан аайын билерге олордын ук-сёёктөрин, уйа-кесектери каруузын сүрекей жарт ла чокум берип жат. Анчада ла бу сёёктөрдинг бүткениле колбой кеп-куучындары, чоло сёстёри, сёгүштери ле чём-кылышы аңылу наукага баалудан баалу. Мындый бир куучын, бир солун сös, табыскакту кеп кандый да баалу-чуулу «темир абрашан» чик-жок жаан баалу деп, материальный јёёжёгө жайылар, кылбыштый акчага ўкүстеер улуска он јыл мынан озо мында ок айдарымда, олор баштап тарый алан кайкашкан, онон тескери санаа алынып, баркырада каткырышкан эди. Ээ-чаалта, бараксан кочкүндерим! Эмдиги быртык ёй слерди, улу ойгорлор ло укаалу чечендер жайаган түрк калыкты, «jakshy sös – jarym at» дейтен жайым кочкүндерди канайып кенеткен, а? Бистинг јердинг чечени, албатынын поэди болгон Солум Мешкинов айткан бирёзи, бу «сипилизация» кёксебисти быјарсыдып ўрегенин неле түнгейлеер, – акты ла караны,jakshyны ла жаманды, ак-жарыкка јүретен учурыйсты шык унудып, аайлабай, ылгаштыrbай баратканыс та!..

Эмдиги алтай культурабыстын чём-янжыгуларын бек тудуп, бойынын тёзин-јанын чачтырбай, анчада ла кичееп, чебер алып јүрген алтайлар бистинг ортобыста – бу Чуйдын улузы. Бу жанынан бис Борис Укачинле, Аржан Адаровло көп катап јöпсинижип эрмектешкен јогыс па. Алтай сёстинг артабай-кунурабай јзүп жаткан жери жаныс Урсул-Карагол, Жоло-Кайырлык, Кан-Чарас, Беш ичи, Каспа-Апшыйакту эмес,

Улаган ла Эре-Чуй база тен-тай. Же мындағы алтай јонның жиилеген сөзи, аймак-јурт сайын ангызы, калың қаптыргазы, түмен түйүзи чек шингделбекенине јуук дезем, тögүн эмес. Алтай улус эмдиге ле аймак сайын антыланыжып, бойы-бойыбысты жетиреjakшы билишпей-сонуркашпай јадыбыс. Алтай јерибистинг эмдиги уч-куйууларын да жартынча билбезибис дезе, кем удурлажып керчежетен? Темдектезе, адакы алтай јурттарыс кайда, бу Алтайыстынг тöрт талазын алып келсебис? Түштүкте, түндүкте, күнчыгыш ла күнбадыш јанында? Күркүре, Јазылу, Коргон, Майский деген јурттарда не укту-тöстү, кандый сёökтү алтай улус јурттап жат, билерис пе, айладып-шүүп көргөнис пе? Эл-јуртыбыстынг тергее-кыйуузы откён чакта база ла мындый, тапчырып калган бойынча болгон бо, айса мынанг кен болгон бо? А эки јüs јыл мынан озо, алтай эл, кайдан бери јурттап келгенис? Ўч јüs јыл мынан озо бистинг аттарыс кайда оттогон болотон? Кан-Эрчиштин жарына казанысты кажы чакта асканысты кем билер?

Бу јанынан эмдиги ўиебистинг, алтай јоныбыстынг кёгүс-көрүмин кенидерге, санаа-сагыжын экпинделтерге бис, алтай интеллигенция, сүрекей уйан иштеп турганыстынг буруузын актузынча мойныбыска алынар керек. Жартын айтса, бырыксу-у. Улалунынг ла ўлжү-сары сазында ўч ўиеге јуук талыражып ла, талбынып ла, ѡрё учалбай там бадалып ла балыбыс бадып калат. Ўттү-Кайанан ла бийик кайыгадый канат алынбайтан күштар болбойыс... А Бабырган, Жал-Мёнкү, Абуган, ўч-Сүмер, Ак-Туруу, Ирбистү, Ыйыкту, Кабак-Тайга, Буркан-Туу, Кадын-Бажы Кан-Алтай кайда? Эмдиги алтай тергебистинг тыштында калган Эрчиш-Бажын, Буурыл-Токиды, Табын-Боодоны, Мёнкү-Кайраканды, Сүт-Кёлди, Сүмер-Уланды адабай да јадым – оны бистер шык ла билбезис, күр-кёксибиске эс-бос то илинбей жат.

«Чалкайто јадала, чактар түбин санангам» деп, А. Ере-деев чўмдеген бирўзи, чындал та, чактар түбинен јазаптыра чотоп-шүүп келер болзобыс, эмдиги бистер ончобыс јаныс укту-тöстү. Бистинг текши тёзибис – теленит. Эленчек «теле» дайтен калык. Кыдат түүкилерде булгай айканынча – динлиндер. Томёнги аймактарда жаткан улус бойлорын жаткан-јурттаган јерининг аайыла «алтай» деп аданып аларда, Чуйда, Улаганда, кырпыштай Аркытта-Жазатырда «теленит»

деп ат канайып арткан болотон? А онойып бистерди ары жанындағы, кыр ажыра жаткан айылдаштарыбыс – монголдорло сойондор озогыдан бері «теленит» деп билип-адап келгени учун бу сөс шак Алтайстың түштүк-күнчыгыш келтегей-индеғи алтай улуста артканын чын ондоор керек. А бистин қиндингис қалғанчы эки јарым чактың туркунына ўзўлип, Төс Азияла бистерди колбогон тазыл-тамырыс кургаарга једип бараткан учун, акту бойыбысты ондоп болбой, эленчек-öбөкölöристи танып албай, тörögön-törkin қыбысты кичеебей, тöröl јаныбысты, бычуулу бырканысты јектеп, кудайга түкүртерге једип бараткан болдыс па?

«Туба» дежип тудужа беретенис, «теленит» дежип тебиже беретенис, «алтай» дежип аңыланыжа беретенис бистин кемисти де јакшыга экелбезин не шүүбезис? Ёён-бökönnöң улам Ойрот оодылып-сайалып қаларда, албаты да чачылып, аймак-угы сайын бөлинип барганын качан ондоорыс? Орускаанның бийлери дезе бистин угы-тозибис бир чук болгонын јетири билбей, бодоштыра булгай адаганынаң бодогондо, олорго буржуазный көрүм-турумду ученыйлар коштонышкан, миссионер абыстар бистин албатыны бойының јанына белен тартып аларга, тилип-böлип, башка-башка оток-аймак улусты тукуруштырып, олордың ойынга келиштире чоложып айдышканын сап тудунгылап, алты башка «диалект-племя» эдип кезип койгонын качан да ундыбас керек. Каан јанының јербойындағы администрациязы колониал политика ёткүрип, кара албатыны неге де бодобой, угы-төзин ылгаштыrbай, јанын-чүмин байлабай, јўзўн-јўурлеп шоодып адаганын билбейтен бедис? Темдектезе, казактарды «кыргыс» деп, кырып-кестирип койгоны учун, ѿнётийин очоп адаган болгодай. Алтайларды туку кайдагы қалмыктарга түнгей көрүп, «қалмыктар» деп чололоп бичитен. Бу ла революцияга јетири бисти кайда да оқылу бичиктерде, науқада, литературада чын адыбысلا адабайтан, байла, Ойроттон чыкканыбысты әзедип, «қалмыктар» дегенин эмдиги алтайлар шык билбес. Айтса, ачыныжар да. Казактар бисти кайдан, кемнен көрүжип, кезик аразында эмезе бойы ортодо «қалмактар» деп адап-чололоп турган болотон – ол ло озогы каан ѡйинен бері угуп турбай. Же бу ла канча ўйенинг туркунына коштой-јаба жүрттагылап јадала, бойы-бойысты јастыра адада.

жып, чололожып турзабыс, кемге туза? Анчада ла жаш ўйени бу јанынан түзедип, сургадып туар керек. Алтайлар да, казактар да – түрктер, бис ончобыс јаныс тилдү-төстү. Бистин ортобыска эрмектежерге тилмеш керек јок. А бу ла коштой јаткан дörбөтлө, калмыкла, калкала тилмеш орус тил јогынан сойлөжип көр – нени де ондобозын. Кажы ла калыктын бүдүүзининг төс таныгы – тил. Тöрöl тилин унудып, öскö тилге көчкөни – ол бойынын ару соёгин бусканы, угы-төzin солыганы эмезе јылыйтканы кептү. Кöп чактардын туркунына монголдорло коштой јадып тура, бистин кöп-кöп түрк аймактар монголсып калган. Темдек эдип, була Чуйдын арјанындагы бир јонды – Алтайдын уранкайларын алалык. Олор бу ла јüs јыл мынан озо бойлорынын тилин теленит тил дежетен деп, Г.Н. Потанин темдектеген. А эмди олор чек монгол тилге кöчүп калган, бойлорынын бисле качан да јаныс укту болгонын јük арайдан ла эс-бос ондогылап-сескилеп јат. Анчада ла калганчы 20-30 јылдын туркунына олорды «калкасыдыш» јанынан политика Монголияда экпиндү откүрилген. Јаныс ла теленит-уранкайлар, комды-сойондор эмес, је Күнбадыш Монголиянын ончо ойрот аймактарынын жаш ўйези тöрöl тилин јылыйтып, калка тилдин күрмезине кöчкителеп калды. Олор мындый коомой темибистен, ороондогы јаныс тил эдетең политиканан кöрүшкителеп сап алганы ѡарт. Алтай улус бу ла бүтүнги түрк-теленит тилиле туку бистин эрадан озо эрмектежип келген, бу ла тил Алтайда бир де ѿзүлбеген, чактар сайын табынча кубулып, бойына öскö тилдерден сөстөр алынып, байып öскöнин тил науказы иле темдектейт. Монголдор наймандарды јентен кийинде уйгур тилле танышкан. Је ол ѿйдöги уйгур дегени – ол телениттерден айрылып чыккан тогус аймактын текши ады деп ондоор керек. Дörбöttör эмдиги сойондорды (танды-түвиндерди) уйгур тилдү улус деп јолду адагылайт. Онон табынча јуучыл уйгурлар Күнчыгыш Туркестанга кöчөлө, Турпан, Комул, Котон, Кашгар деген јерлерде јурттаган кара-сарт улусла кайлыкталып, јер ижили јаткан тургун јон боло берген. А Монголияда – эленчек алтай-кангайында арткан кöчкүн малчы уйгурлар-телениттер монголдорго коштонып коштой јурттагылай береле, олорго «уранкайлар» деп чололодып адаткан. Монгол тилге, јанта кöчкөн олор бойлорынын теленит болгонын унуткылап кой-

гонына түүкинин аайы-агынын билетен кишинин қайкаары жок.

Же, бир темдек эдип айдайын. Сенинг ле ачың эмезе жеенинг орус жерде јадала ортогор ырайла, орус тилге көчүп калган болзын, бойынын тилин билбес, ага-карындажын таныбас болуп калган болзын – же, слер де, слер онын бойоорго јуугын билер эмейеер. Онын учун слер де ого угы-төзин, сёёгин бирде учуражып-јолугыжып айдып бербайтен бедигер? Керек болзо, бойыгардын јанаарга көчүрип алыш, ойто бажын да јандырып алатаң учурыйгар-табыгар – бүткүлинче бойыгарда... Канча чактарга коштой јаткан кары-катыс та калыктар аралыжып-öдүжип калат. Тилдери де база ондый. Темдектезе, Азербайджанын түрктерининг тили, эрмек-сөзи перстийине, ўзбектердин тили таджиктийине, татардын тили орустыйына, угро-финндердийине, а бистии, тувиндердий дезе монголдордыйына түнгейлекип, јууктажып калган. Оноң болгой јада-јада чек башка да укту калыктардын чырай-кебери де солунып-колунып калат. Эмди бистер канайып эки тилдү болуп јадыбыс – төрөл-төркө тилибисле коштой орус тилдү бис. Онызы биске јомётö, јүрүмге керектүй јаан арга. Онойып ок эртеги чактарда бистинг эленчектерибис кытай да, калка да, кезик аразында тоббöt тö, иран да тилин бойындейыла коштой тенг-тай билетен.

Чуйдын жериндеги јурттаган кош калык, эш албаты – алтайлар ла казактар – бүгүн ўч тилдү дезе, бир де јастыра болбос. Орус тилди билип отурганы ўстүне эки калык бойбойыла эрмектешсе, тилмеш јокко аайлажып јат – карындаш, укташ тилдер, төрөён-төркиндеш калыктар. Коомой бо? Жок, карын јакшы. Онын учун бойы-бойына кылайышпаска, кылчас эдип көрүшпеске ўренер керек. Бир карындаш јастырып турса, түзедижип-айдыжып та турар керек. Күн эртеденг öён-бökön чыгарбаска. Öмөлик јурт очпöс. Төрөгөннин кылыгы тёжёк алдында. Чуйдын эш албатызы мыны јакшы билер. Домбыра да, топшуур да кош кылду болотон. Јангыс кылдан күү чыкпас.

Кожоо-Агаш јуртта, 1987 јылда көгүске түүлген
шүүлтөрөл. 12.07.2011j.

АК-КЫПЧАК СӨӨКТҮ АК-ЧЫЧКАН ТЫМТЫШЕВТИНГ КУУЧЫНЫ

Кереге кийис айыл. Август айдынг тал-ортозы. Жүнгемалунынг жайлузы. Артыш ёскён кёө тайгалар. Айас-айас, ару-ару алтай бу.

Ак-Чычкан Тымтышев – алтан жашка јууктажа берген ѡрёкён, јылдынг сайын мында бала-барказыла, айылду-јуртту болуп калган уулы – колхозтынг койчызыла кожо жайлагылап жат. Тымтышев – Таркатынынг атту-чуулу тёöчизи эмтири. Онынг айлы мындағы аршаннынг алтыгы жанаңда, кырлак ажыра күске жетире турат. «Бис күзүүге сыгын айдынг ортозынан бери түшпейтенис» дешкенде, мындағы јоннын турумкайын ла чыдамкайын мен ойто-такып ичимде ле, унчукпай, кайкайдым. Ачка-јутка алдырбас, аар-күчтен жалтанбас деген сөс шак бу мындый улус керегинде эмей. Айла, аярсаар да, Чуйдынг улузынынг эрмегинде бистинг алтай литература тилибиске кожотон төрөл-төс сөстөрибис кандый көп! А бистер дезе онызын укпай-көрбөй, кезикте сеспей де базып жүредис. Чындал та, жайлу эмес, кышту эмес, күзүү. Күсте туратан жер. Көкөрүде бу сөсти «күзеең» деп айдып турганы кулагыма база угулган болор керек.

Бис экүнинг ортодо ёткён куучынынг керечизи – экче диктофон. Ого тартырып алганымнынг баштапкы болүгин эмди ак чаазынга чыгара бичип отурым. Ак-Чычкан ѡрёкённинг эрмегин онынг айтканы ла аайынча, күрмелгенин тынг кубултпай, бичик тилине келиштирбей берерге кичеен-дим. Чуйдынг эл-жонынынг эрмек-куучыны эмдиге жетире тил де науказында, бистинг литература да науказында лексиказы, айдыжы ла күрмелгени жанаң чек ширтүүсүндө жуук. Онынг учун мынызы бойынынг алдынан база солун болор деп бодойдым.

Ак-Чычканннынг ёскён-чыккан ла жаштанг ала иштеп келген жери – бу ла Таркаты журт. Ол бойы 1929 жылда чыккан кижи. Алган эш-нёкёри – ак-кёбөк сөөктү, экү жети бала азырап чыдаткан, эмди јеендери де кыймырай берген улус. Ол жуунынг-чактынг кату-күч ѡйлоринде, 1943 жылданг бери төөлө иштеп баштаган. Он төрт жашту уулан-jiит тужында

туку Онгойдонг, Оймонноң бери кош то тартып јүрген эмтири.

Кенининг совхозына јетирие тёölү кош тарткан.

Угы-тöзи керегинде сураарымда, Ак-Чычкан мынайып куучындады:

— Олчон Ак-Кöс деп киши болгон, бистинг jaануус. Менинг адам Акчал деп киши. Адам тöрт карындаш болгон. Бис — он алты карындаш. Эмди бешүү арттуус. Экүүси јууда барып бошогон. Эн оогожы мен борорым. База беш кыс.

Бистинг ак-кыпчактарданг озодо бай да неме болбогон, кöдүре ле јокту-јойу неме болуп јўр калан улус бис. Адамнын эне-адазы оогошто ёл калан, ол энг jaан акасына бала болуп јўрүп, анаң ары jaанаган, айылду-јуртту киши болуп барган deer ол.

— Кыпчактар Чуйдынг јерине кайдан бўткен? — деп, со-нуркадым.

— Чуйдынг јери, бу ла Кызыл Мааныла, Таркатыла бўткен бистинг кыпчак улус. Угы-тукумуус мында ла болгон.

— Ортолыкта отурган јажы jaан улустан беш јыл мынан озо бир укканымла, кыпчактардынг эленчек ёбёкёси — Кўле деп кижи тёмён, Алтай јеринен келген deerde ...

— Йок, Алтай јеринен келбegen, бу ла Чуйда бўткен, ёскён улус, — деп, ол ѡюпсинбей куучындайт: Бистинг кыпчак улустынг кёп јартыгы бу «Кызыл Мааныда» јадып јат.

— Кандый кыпчактар анда?

— Анда ак-кыпчак ла јайат-кыпчактар. Бу бистинг Тарката ичинде кёп кыпчак ѕок калдуус. Эмди бистинг кыпчактын арткан-калганынанг эн ле jaаны мен болуп бар јадырым. Балабарка бар, кёптой барган эмди.

— Кыпчактар Чуйда јети бўлўк эмес пе?

— Эйе, јети бўлўк. Кызыл кыпчак бolor, јайат бolor, тумат-кыпчак бolor, ак-кыпчак, ононг кёдёнчи-кыпчак, мойынчы-кыпчак.

— Јалчысы кайда барт?

— Же ол ло мойынчы кыпчак дегени ол, јалчы кыпчак. Ўзе ле јалданып, иштеп јўргени ол.

— Кызыл-кёс дегени ол не, чолосы ба, кандый?

— Кызыл-кёс кыпчак дегени ол бу ла ак-кыпчактар ол. Байа Эjen-каан тушунда, ада-ёбёкёси бастырасы оныла

јуулажып, Эjen-каанның черўсин бу Чуйдан ойлоткон, сүрүп чыгарган. Оның учун «кызыл көс» деп адап турганы ол.

— А ненинг учун?

— Канду-жиндү Эjen-каанды бу јерден ойлодып ийген деп. Ол кыпчактарга јууладала, бу јерден ойлоп барала, адының куйругын чолтуйта кезип чертенген эмтири. Адымның куйругы јерге тийгенде, ойто айланып, кыпчактарды јуулап келерим деп, кекенген неме деген.

— Ёскёлорининг чолосы неден улам табылган?

— Ёскүс балдар дийт ал. Тумат ол кыпчактың јеенинен чыккан бала, оның учун тумат-кыпчак деп адаптыр. Ондый сöök беркүйен.

— Ол неден улам болды не?

— Байа кыс баланан чыккан туро, јеен баланан. Анан ого тумат-кыпчак деп сöök беркүйени ол.

— А жайат деп ненинг учун адаган?

— Жайат дегени байа жайаага болуп, јалга иштенип јүрген улус туро. Мойынчы дегени байа мойын чедегендери ол.

— Кöдөнчи дегени?

— Кöдөнчи ол бойы кöдөн жип, мал күдүп, ого јалданып јүрүп калган улус туро ол... Тегинде ле бу кыпчак башка-башка бöлүнеле жаткан. Ак-кыпчак дегени мынайта, бу Таркатыла бöлөк жаткан. Жайаттар кобиси ол «Кызыл Мааныда» жаткан. Анда тегин кыпчактардан Укаа кесеги болгон, олордон артканы «Кызыл Чолмондо» Уба деп кишининг уулы — Кörük ол бolor. Бу Маскановтор кесеги — ол база ла ак-кыпчактар. Бу Мантылайы бар, Солтоны бар, олордың адасы Сорток деп киши. Жууга барып ѥлгён, ол Сорток. Бистинг ле Таркатынан ѡскён-бүткен улус олор...

Анай-мынай эрмектежип отурала, мен сурагымды ойто ло мени токунатпай, чын каруузын табарга турган јанына кöчүрдим. Ол Күле деп кижи бери Алтай јеринен келген деп жетирү анзылу јаан учурлу. Канча-канча јанынан. Кыпчактар

— Алтайда элен чактан јуртаган тös алтай сööttöрдин бирүзи болгон ѿстүне, озогыда, орто чактарда Алтайдан ала Дунайга жетире жаткан албатының текши ады кыпчактар болгон. Кыпчактың калынг јуртын јеерен сагалду Лынтыскаан коскорып чачканын, кырарын кырып, бактырарын бактырып алганын историядан кычырган болзо кем бил-

байтеп эди. Оның сонындағы чактарда олор жаңы калыктар бүдерине канын-угын берип, бойлоры астап-артап калган. Кыпчак укту-тилдү калыктар деп эмди түрктер ортодо бистен башка база ўзбек, каракалпак, ногай, татар, казак, карачай-балкар, кумық, башкир ле кыргыс калыктар чотолот. А жерен теленит-уйгур самара бичикте «түрк-кыпчактар бистерди 50 жыл бийлеген» деп жетирү база бар. А көк түрктер ол тушта көнү Алтайдың албатызы болгонын бис жаңышы билерис, Улу Түрк каганатты шак Алтайдың түрктери телениттерди баштап алып, төзөгөни текши жарлу – ол VI чак, 551 жылда болгон керек. А VIII чакта Экинчи Түрк каганаттың атту-чуулу черү башчысы, Билге-каанның ийниси историяда Күл-тегин деп адыла кирген, нениң учун дезе оның чын ады кем болгонын наука билбес. Күл-тегин дегени – оның бойының ады эмес, чап-нереези болор. Ол тужында жамыга тургалак, ширееге чыккалак ачылары, ийнилери каан жұртында «тегин» деп чололу болтон. Кыдат бичиктерде оның бу ады-чабы «Кюя-тигэ» деп берилет. Жерен эленчектеристин самаразының табыскатын таап, эң башкы кычырган тюрколотор – В. В. Радлов, С. В. Малов оны кыдат тилле түнгейлештире транскрипциязын (бичикке көчүре чиерин) «Күл-тегин» деп кийдирген, оноң ло бери онойш чиериде, айдары да жаңжыккан.

Алтайдың кыпчактары ары-бери көчкүндебеген, оноң мынаң да Алтайга киргиндеп келбеген, мында ла жаткан, жеезелү жүрттү албаты болор. Мундустар ла кергилдер база кыпчакка карындаш болуп турғанынан бодозо, чулу Алтайдың көбизи уты-сöёги аайынча база кыпчакка келижер. А мундустар – жерен уйгур-телениттердин бир айрысы болгонын ајарудан чыгарбас керек. Онызын мундустардың бүткени керегинде бойлорының кеп-куучыны база да жарт керелйт, озогы кыдат түүки-бичиктерге тапташып келижет: «Мустан чыккан мундус».

Айдарда, Күле кыпчак кижи болгоны жаан темдектү. Күле дегени база ајарулу. Айса болзо, Күл-тегин эмес, Күле-тегин деп айдар керек. Ученыйлардың бодоштыра тапканыла бичилип калган ат болзын.

Айдарда, канчанчы чак тужындағы Күле керегинде мында айдылып жат?

Качан болгон керек бу? Айса тен тегин, берјендеги, бу јуукта јаныгы неме бе – 200-150 јыл мынанг озо бо? Ойрот-тужынанг бери бе? Олжого бери Чүйды ёрё айдадып чыккан улус па? Айса, монголдын олжозынан јана качып чыгала, бери Чүйга ажып келеле, төмөн ойто түжер учуры јок болуп (Јодро, Ийиннен ары – чокум Россиянынг тергеези), эки каанынг ортозына эренгис арткан-калганы ба – бу кыпчактар?

Чүйдынг эл-јоны 1865 јылга жетире Эjen-каан ла Ак-каанга эки жара калан төлөп, танг алдынанг жатканы база јарлу. Бистин кресттү алтай бичиичибис – М.В. Чевалковтынгabyдулу сөзининг шылтузында Улаган ла Чүйдынг жайсандары јаныс Ак-каанга калан төлөöчи болуп јөпсинип, Россияга бойлоры баккан. Ол Чычкан-жайсанг тужында болгон керек. Чүйдынг албатызы Россияга киргенине учурлай Кёжё-Агашка Том-Туранынг губернаторы Лерхе ѡлой Чевалковты Улалудан тилмеш эдип алганча бойы келген. Онойып, Чуй бастыра Алтай Улусла ойто биригип, онон бери јаба јуртап келгени ол. 1869 јылда дезе Чугучактагы тургускан јөптөжү аайынча эки каанынг гранныи гранчы бийлери ортокко камыс төзөйлө, бу эмдиги турган границанын чийүзин ылгап јарташкан эмей. Ол керегинде Малевский деп бийдин бичигени бар...

Је, менинг бу јанынанг санаа-агынам јалан-туура жайыла бербезин деп ойто Жунгмалуга, Ак-Чычканнынг айлына јана бурылалы. Бу мыны ончозын шүүй тартып, мен Ак-Чычканнынг күр-көксиненг бого база аай јомөлтөлү сөс сыйылып чыгар ба деп иженип, учурын ого јартап бербей, сыга базып ла отурым. Албатынынг мунг оозынанг бир түүкилик чындыкты чыгарып аларга карчый-терчий сурактар берип, мууканар да керек, теренг түптү тенгисти тегектеген немедий, терлеп јобоор до керек. А турултазы кандый болор, билбезин: та не чыгар – балар ба, баалу јинji бе...

– Слердинг кезик улус айдыжат, кыпчактар бери Алтай јериненг келген деп. Ондый эмес деп айттыгар. Айса болзо, олор Алтын Көлдөнг чыккан болор бо? Кезик улус бис Алтын-Көлдө бүткен улус дежет не.

– Јок, Алтын-Көлдө бүткен улус – ол Улаган јанында жаткан јон. Көбиси олордын көбөктөр. Ол жети-тастар Алтын-Көлдө бүткен улус. Улаганда кыпчактар бар ба, јок по,jakшы билбей турум. Саратан јанындöön бар болор керек.

— Је, јакшы билбей турган болзоор, јаан кыйнабайын. База да ёскö улустаң сурап кöргöй, бир јартына чыгар эмэзис пе? Эмди мындый сурак. Ёскö келтегейинен угтайын. Бу тöмöги јердин кыпчактары ла слердийи бой-бойлорын канайда бодоп јат — слерлер карындаш па, кыбы-jiгеер јаныс па, айса кандый?

— Јаныс ла деп чотоп турганыс.

— Јарт. Је айдарда, кыпчактардың тангмасы кандый, оны айдып берзеер.

— Ай танба.

— Ай тангма ба?

— Ы-ы. Бистинг кыпчактардың тангбасы эки бöлүк. бу кызыл-кös лө ак-кыпчактардың тангбасы јаныс болјат. Тумат-кыпчактый эмеш башка. Айрысы бар. Оны куйрукту танба deer. Бистии мынайта, ол туматтардый учында келип айрысы бар. Ол эки танба кыпчактардың бolor. Јылкы маддың тангбасы камчы јанында бolor.

— Кыпчак улустын ба?

— Ы-ы. Кулагында ойым эмдö бolor. Камчы јанынан ойо кескен эмдö бolor.

— Ол им эмдигенче ле ондый ба?

— Эмдиге ле андый.

— Тангмасын эмди салбас па?

— Јылкылу болсо, не салбас? Менинг тангбам бу ла айлымда јадыры. Бис эки-јаныс јылкыбысты тангбалап ла јадыруус. Ада-обёкёнин эдингенин база таштабас деп.

— Ондый эмей аа. База кандый тангмаларды айдып бередеер?

— Моолдордың тангбасы тоскуур танба бolor. Сагал улустын тангбасы — ташуур. Кöбöктöрдин тангбасы — саракай танба.

— Тонжандардың тангмасы?

— Олордыйы отук танба бolor.

— Алматтың тангмасы кандый?

— Алматтың тангбасын билбесүүс. Бистинг јerde алмат улус јок.

— Алмат улус бери кайдан келген?

— Акыр, олор бу не јанынан келген улус? Бу тöмöртинен, Чуй-ичинен ѡрё чыккан болды ба?

- А тонжаандар?
 - Олор база ас мында. Бу Карагем јанынан келген улус.
 - Бери келедип, јолой Ногаймонов Боронуулдын айлына база түшкенис. Онын кайын энеси кергил сёйктү кижи турган. Кергилдер Чуйга кайдан келди не?
 - Кергилдер де тёмёртинен келген улус.
 - Бу Чуйда эң кёби не сёök?
 - Бисте эң ле кёби, бу кыпчактар ла кёбөктөр. Сагал улус бу Чуй-башынын, Кёкөрүдин улусы. Кёкөрүде кыпчактан эки-јантыс ла улус бар. Бу ла кöчүп барганы уда-баган борол керек. Ондо кёбөк ло сагал кёбиси, эки сёök. Ак-кёбөк, Кара-кёбөк ло тас-кёбөк — ўч болүк.
 - Сагал улустын ыйыгы Сайлугем эмес пе?
 - Эие, сары ыйыкту Сайлугем дайтэн.
 - Кёбөктөрдин көдүрген тайгасы?
 - Кёкөрүдин кёк ыйыгы кай барсын ол!
 - А слердин көдүрген тайгагар, кыпчактардын?
 - Бистийи бу Ирбистү тайгасы. Бастыра ада-обёкобис азыйда жаткан јерлери бу да, оны ла көдүрер.
 - Акыр, бу моолдор не укту-тукумду улус?
 - Моолдор бу Бёкён-Бүрреннен келген, Калканан келген улус бу. Монголдон келген учун моол деп сёök беркүйен. Ўч бала келген дийт, öскүс бала. Бирсүне кара-моол деп сёök берген, бирсүне сары-моол деген, ўчинчиси — боро-моол. Эмди боро-моолдон јурт та јок неме не ол. Эм калганы эки моол. Кара-моолы кёп, сарысы ас...
- КЫРАКЫ кычыраачы бу Чуйдын сёйктёри аайынча тоозы јок сурактарымды ары-бери толгоп-јазып турганымнын аайын ондоп-сезип отурганы алангуу јок. Менинг бойымнын марым ол, билер немени такып-такып сурал айландырып тута, туку качан түүкиде, бичикте кирип калганы эмдиги алтай улустынг ёмөлик эс-санаазында артканыла табыжар ба, јок по деп шиндейтени, 100-200 јылдын туркуунына албатынын түүкилик сөзи куулган ла уалган-улалбаган кирезин кемжий согуп темдейтени, наука ла фольклорды таптاشтырып, чындалттанг бистинг, чындалттанг алтай чындыгысты сайлап-ылгап чыгаратаны болуп јат. Чын, Ак-Чычкан Тымтышевтий тегин алтай улус байагы, ёрё адалган авторлор нени бичигенин кычырдан болгой, олордын ады-јолын да кулактын

кырыла качан да укпаганы жарт. Олорго онын учун менин мындый сайгыштап-örümдеп турган сурактарыма белен ўстүне, ала тарый каруузын берерге каный күч, мен онызын жакшы онгоп то тура, жана баспай, жангаксыбай сурап ла жадым. Шак бу мындый ойо-чиие берилген каруулардан мен алтай улузымнын улу көгүс ийдезин ле ой откүре сзызылып жаткан айлаткыш санаазын билип-сезип жадым. Канча ўие со-лунып калган, канду чак, камык кыйын-шыра откён жон, же ти-пилдеген сози тынду болтыр, канча билер жаандарысла кожо эржине байлыгыстынг көбизи барып та калза, же бир кешиги түнгей ле ўзүлбейтири, учы-кыйузы артып ла калатан эмтири.

— А бу слердин кыпчактардын мындағы жааны озогыда кем болды не?

— Мен билбезим онсын.

— Же бу революциянын алдындағы жылдарда жааныгар кем болгонын канайып укпадаар эмеш?

— Революциядан озо ол кыпчактардын жааны деген Саама деп күлүк жаткан тур.

— Же-же. Бай киши болгон бо?

— Байы коркушту. «Канду-жиндү Саама» дайтэн. Ол жети айылду болгон деди. Кыпчактардын жааны туро ол. Бүрее дайтэн Бийикте жаткан. Эмди ол Саама кезегинен Белтирде жаныс Күчүк деген уулы бар. Ол Сааманынг кыс балдарынанг неме жок эмди, бир жеени, Тосун деп киши бар.

— Сааманынг сёёги кайда?

— Ол ло «Кызыл Мааныда» Бийиктин кырында деген. Онын сёёгин мен бойым көрбөгөм, же турасы эмдиге ле бар дешкилеп турган.

— Каный туразы?

— Же, сёёгинин турасы. Бистинг улус озогыда кишинин сёёгин жердин ўстүне туралап салатан жанду болгон.

— База бир сурак. Бу Чуйдын албатызы каный ёйдөн бери Ак-Каанга баккан болотон, билереер бе?

— Же, бу ла революция, чак башталып турардын алдында, жаан удабаган неме болбой. Анан озо мында каан болгон эмес. Бастыра ла монгол ло кытай жуулап жаткан жер эмей. Оймон-ичинен бери, Ябаганинан бери жуулап-чакташ турган да, көп неме де мында артырган эмес, канчыйан албаты бисте арткан деер. Бу мынан ашып, ойлошып барган Чуйдагы

улустан жаныс Улаган, Саратандёйн качып барганы арткан туро. А бу Чуй ичиндеги улусты бастыразын ла јуулап, неме артырбаган. Кёкөрүнинг улузы бастыразы Кызыл-Чын деп жерге жатылаган, анда тыгылып артканы ол.

— Белек деп кижины угуп јүргенеер бе? Жайсан болгон бо кандый? Не сёйтү кижи ол?

— Ол база ла ак-кёбётөр туро. Белектинг уулынынг уулынан бу бистин Таркатыда сарлыктынг пастыгы болуп јүрген Корлу деп уул бар. Белеков Корлу.

— А ол Куурайдагы Белеековтор кемдер ол?

— Жок, ол Белеековтор Улаган жанынан келген улус.

— Башка ба?

— Башка, кыпчак сёйтү улус ол. Олордын бүткен-öскөн жери — Саратан.

— Мандай-жайсан уулы кем?

— Мандай-жайсан уулы Очурјап. Очурјап — укту жайсан туро. Онынг уулы ол бойыннынг кайнынг бу отуры, Кадыр ол. Кёбётөрдинг Ярынагынан укталып келген улус туро.

— Слер, тёочи кижи, эмди меге тёо мал керегинде куучындап береер — деп, сурагам.

Ак-Чычканнынг куучыны мындый болды:

— Тёо малдын учуры мындый. Ол иркегин, акталап койгонын атан деп айдар. Энгкен дегени — ол байа тиши тёо болор. Ол энгкен тёо беш жашында ўүрге кирип, алты жашында тёрөп жат. Анан ары ол он тортай карындап жат. Эки јылдынг башында тёрөп жат. Жаны тёрөгөн баласынын тумчутына сарју уруп, умчылайла, ононг ары байагы кара-тоок богы түшкен кийнинде, эмизип баар. Анан телчиp басканча, оны кучактанып алып јүрер, эмизер.

Эмдик тёölөр болор, эмизип болбос, эмчеги коркышту кичинек болор, ботооннын тилине чек илинбес. Ого киши коркушту кыйнал жат, эмизип болбой. Жарым тёölөр чат күш жетиртпей, баласын алдыртпай, сооло до бар жат. Оогош тёölөрдөнг. Анан оны кашы ла торт частынг башында эмизер. Тан жартен алты часта эмискен болсонг, анан он эки часта эмизип жат. Он эки частан беш часта бир эмизер, анан он часта, анан түннинг эки часта, анан ойто ло тангнынг алты часта баштап жат. Анайып эмизер.

Жаш ботоонды кийисле ороп жат. Качан ол торыгып, байа телчиp баскан кийинде, кийистен кёктөп турup, ого тон эдер. Жаанаганча, жерге басканча, тонын чечпес, ол тоныла кошо жүрүп жат. Качан бери жайлуга келер алтында, тонын ол тушта чечип жадыруус.

Ол тёёнинг баласы эки-үч ай жерге тийбес, жадалып, жылгашактап жүрер, жадар. Байа ёлон салып, бийик кормушка эдип, кадайла, анда салып, жидир жат оны. Ананг, баласы белен торныкпас, коркушту күч оны торныктырага. Буттан да, эки колдон до чыдабай баарынг.

Оны бу ийнектиң сүдиле умчылаайса, ол чычкактайдар жат. Байа тойдырбас жаш ботоондор. Жоон тёйлөрди бойын саап, бу ийнектиң сүдине колып, умчыласа, ол чычкактабай токтоп жат.

— Ботоон деп канчыйан тёёнинг балазын айдар?

— Бир жашка жеткенин ботоон деп айдар. Бир жаштан арызызын тайлак деп айдар.

(Саанама бу тарый туку качан да, бис оогош тужубыста, Акан-таайым уулын эркелеп «Көк тайлан» деп айданы селт эдип кире конды — бисте, тёзи жок төмөнги жерлерде ундулып калган сөстинг учуры бу турбай!)

— Тайлактан жаанын не деп адаар?

— Оноң ары кунан, тёнөн деп адалып баар. Беш жашында ла ўүрге кирип, алты жаштан ала төрөп жат.

Кöп буура салбай жат. Жаныс буура салар. Оноң öскö буура тудужып, бой-бойын öлтүришип койор. Беш жашка жетсе ле, оның иркегин кезип койор, оноң атан тёй деер оны. Эм бу ла бууда турган тёйлөр ол кёдүре атаандар, кошко жүрген тёйлөр. Жайгыда бис одынды бу ла атаандарла коштоп алыш, тартып жадыруус.

— Колоордо эмди канча тёй бар?

— Жүс он сегис тёй бар колууста. Баласыла, ботоон-сатааныла кошо.

— Канчусы буура?

— Жаныс ла буура бар эмди. А оны байа складка, этке сойсо, мен оны брактап, оның кезилбegen тёнөнин сойдырып жадырым. Карган энгекен тёйлөрдөн дö сойдырып жадырым.

— Канча энгекен бар?

— Эмди отус беш энгекен бар.

- Тöö керегинде каный чörчöк бар, каный табыскак билереер, кеби-учуры аайынча?
- Онысын билбезим.
- Тöö, темдектезе, мынай айдатан дийт не: «Жаш бала коштогончо, жаан айыл коштозын» — деп.
- А-а, «балтыр-кешик бала коштогончо, башым ажыра кош коштозо кайдат» деп. «Баш коштогончо, таш коштозо кайдат» деп айдар деген. «Кара-чоокыр мыйлалу болсом, тоозын тогорык тиштү болгон болсом».

(Менинг сурагым јастьра тургузылган — «чörчöк», «табыскак» ла «кеп учур» деп терминдер айдып ийеримде, белен онгдобой калган киши эмтири. Онойып ондожып, ойто ло тöёнинг кеби табылганына, сүүнип, экү каткырыжадыс).

- Бот, тумчугын ўйттеп, ананг једин жат оны. Ноктоло јүрбес. Ноктоло јүрсе, бой-бойын чирей тартыжып койор. Тумчугын ўйтейле, мыйлалу јединер.

— «Мыйла» дегени не?

- Мынайта тумчугын ўйттейле, ого буу тагар. Ол бууданг, ананг једин жат. Тумчугын ўйтейле, ого сугуп койор, оны тижи деер.

— Ботооны канай эркеледер?

- Сыймап, жаш бала чылап эркеледип јадар оны. Же ёткүре эркелеткен ботоо јаанай барса, кишини былча-тезе кырлап та койор... А ол калју бууралар дезе атту кишини, киленг тошко такалу атты не де эмес сүрёжип једижер ол. Бууранынг калјуунынанг салбай, оогожынанг кörüp, салар.

— Калјусын, жобошын канайып таныры?

- Калју буура болсо, ол кишиге күстенг ле ары умсанып турар. Оны тургуза ла јок эдип, кезер, ёскö буурананг салар. Оогожынанг, угынанг кörüp туруп, каный тöёнинг баласыjakшы болор, энеси каный тöö, угынанг танып сал жат оны, буураны.

— Слердеги тööлöр ўзези эки ёркёштү бе?

— Эки ёркёштү.

— Жаныс ёркёштүси јок по?

- Јок. Биске Астраханнанг бууралар ал келген. Бистин бу Чуйга келеле, ол бууралар жарабаган. Семирбес, арып калар. Балдары да жаман болды олордынг. Ананг кöдүре брактап, кестириерин кестирип, сойдырарын сойдырып, таштагануус.

Эмди бу ла јербайының буурасынан кöröп отурып, угынан кöröп,jakшы, сүттү тöö болор деп, сал јадыруус.

— Монголдон тöö экелбеген бе?

— Монголдон тегинде тöö келген. Бу Манжерокко бир фестиваль тушунда јирме тöö келген. Ол коркушту jakшы тööлөр болгон. Бала-баркасынан эм де бар. Ол тööлөр карып, ўзези сойылары сойылып, ölöри öл калган.

— Слерде ондый тöö јок по?

— Эм ондый тöö менде јох. Балдары ла арткан онын. Балдары да јоон.

Анча-мынча сананып отурала, Ак-Чычкан тöёниг кеби керегинде мындый сös кошты:

— Тöö деп малдын табышкагы deerde, бисте мындый сös бар:

*Tört таманы јайбандал,
Тöёнөнг јелеkip мал бар ба?
Тöбө чачы ўрпейип,
Тöölöстöнг кожончы кижи бар ба?*

Андый табышкакту неме ол.

*«Эки öркөшинг селенгеп
Эрке балан тутпазан.
Айры öркөшинг айрандап
Ардак балан тутпазан».*

Андый неме ол.

— «Буура» деп ойын бар эмес пе?

— Ол «бууранынг ойынынан» айткан сös. Буураны айтканы ол.

— Тöёниг јитен курсагы кандый?

— Кыштынг күнинде онынг курсагы тал ла, тегенек ле, каргана ла, чый ла. Ондый ла немени ѡип, öскö мал чылап, кöп азырал керектебес. Јерге ле jüröp, кышты чыгып калар. Семисче бойыла ла кышты чыга берер ол.

— Тöёниг тüти неге жараар ол? — деп, билгенимди кенидерге сонуркап сурадым.

— Тüгин база ла казнага табыштырып јат. Бу ајала-juуркандар чыгарып јат. Тöёниг тüти сүреен јылу, сүреен јымшак.

— Слер бойоор јыл ичинде тёёнинг түгін неге тузаланып, эдинип турутар?

— Аナン бис не де эдинбей тургануус, казнага ла ўзе јууила, табыштырып турадуус. Колхозко ло, качан кыркар тужунда, айдал барала, табыштырып турбай. Бригада кыркала, складка табыштырып ийер.

— Слер табыштыратан планду ба, айса бойоор јалкуурып турганаар ба?

— Табыштырар. Ого план сал жат түнгей ле.

Алтай улус азыйда, öскö кöчкүндөр чилеп ок, тёёнин түтгинен кöп неме эдинген эмей. Онынг учун сураганымды ойто такып солый тургустым – эбелтирте:

— Тегинде онынг түгиле нени эдетең эди бистинг улус, сананып ийзеер?

— Тегинде онынг түгин бистинг улус кöктöнип, байа озогы тушта бöстöн тон эдип, кöктöп кийип турган. Же эмди түнгей ле казнага баратан жанду.

— А терезин канайдар?

— Терезин база ла табыштырып жат. Тегинде аркыт кöктöп, андый неме эдингилеп туратан. Эм аркыт деп неме эдер де киши јок.

— Слер бойоор аркыт эдип билереер бе?

— Жох.

— Терезиле топшуур јабар ба?

— Топшуур жапканын мен кöрбöдим. Бистинг жерде топшуурды јылкынынг, тарбаанынг терезиле жаап туратан.

— А мен тёёнинг терезиле жапкан топшуурлар кöргöм, слердин ле јердин ус кишиси эткен топшуурлар.

— Аны бу бистинг Таркыты ичинде онойып эткенин кöрбöдим мен...

— Слер бу тёо мал күдетең ишке кайдан ўренгенеер?

— Мен тöртöн ýч јылдан, бала тужымнан бері бу тёöлө иштедим. Коркушту узак öйгö иштедим, аナン ол иштеп турала, тёöгö пастык болуп келгеним бу. Он тогус јылга тёо күдöп келгеним бу.

— Же, кандый, тёо күдери, темдектезе, јылкы күдерине көрө?

— Тёо күдери, јылкыга кörö, јакшы. Мен јылкы да күт көргöм. 1953-54 јылдарда јылкычы да болуп јүргем. Бу Бугусун

деп јерге кыштап. Јылкыны кышкыда күдери күч. А тёöдö, анда не бар, кышкыда јадынга јадар мал ол.

— Сарлык күдери кандый?

— Сарлык күдери күч, јерге јадар мал. Бистин колхозто андый ангылу сарлыктың кыштуусы јер јок. јердинг ле јерине эки киши јүрүп, оны күдер.

— Сарлыктың кеби керегинде кыскарта айдып берсеер.

— Сарлыктың да јадын-јүрүми коомой. Ол јайдынг күнинде бирjakшы неси — јерге јүрер, бойынын алтында. Онын баласын киши тутпас, тудуп ийсе, баласын јеерип салар. Тегинде, азыйда сарлыкты да саап туратан, бу ла тегин уй-малла түнгей болгон. Ол тушта јобош, сааттырып турар. Эм ден ан-кушла түнгей болуп бараткан. Сарлык, ол, јerde ле јүрер, јай-кыш оны јадынга јуубас.

— Эмди сарлыкты саабас па?

— Саабай јат эмди. Эм оны байа јük ле кыркып, акталайтан тушта, кашаага экелип, кийдирип алар јük арайдан. Канын алса, прививка этсе. Ол кишини сүзүп, сүрип берер коркушту мал. Эм бир ле англа түнгей бол калан.

— Сарлыктың бозузын бозу ла деер бе, ийнек чилеп?

— Ўзе ле ийнектий. Онын бозузы чүрче ле айактанып јат, чүрче ле сала берер, ёрё турала, ийнектин баласы ошкош эмес. Эм ле тёрөгён сарлыктың баласы энесин ээчийле, кошо салёор јат... Сарлыктың букасын бука деер, чарын чар деер — кезип койгонын. Тишичин сарлык деер. Тиши сарлык деп, иркек сарлык деп, байа јаштан ла чарлап койор. Чарлап јат.

— Артканын база кунан-тёнён деер, байла?

— Кунан, тёнён деер база. Түп ле түнгей, башказы јок...

Мынайып, тёö лё сарлык деген бийик јердин малы керегинде эрмек-куучыныс табынча ѡскё јанына — ан-кушкана кочкён.

Је онызы, башка куучын.

Жунгалиу, август, 1987 ж.

«АЧ», 14.09.1994 ж.

КИРЕ СӨС

Күндүлү кычыраачы!

Сенинг колынга кирген бу бичик – чындастан жаны, ол Улаган аймактын улусынын узак чактардын түбинен эмдиги ёйгө жетире энделбей, ўзўлбей уалып келген эржинелү сөзининг јуунтысы.

Киши кишиден башка, калык калыктан башка. Башкасы неде дезе, кажы ла калыкта бойынын ангулу кёгүс культурасы барында. Кёгүс культуралынг ўлекерлей уйалаган жери – онын чүмдү сөзинде.

Азыйда 20-чи чактынг 70-80-чи јылдарында биске, алтай кёгүс культуралы орныктырып ёскүрери учун турушкан ла тартышкан улуска, бичикчи-биликчи поэттерге, јуунадаачы-билимчилерге, ширтүүчи-шингеечилерге бистинг төс жеристен узак болгон аймактын төс жерин шахтёрлордын Акташ јуртына кочуреле, аймактын текши албатысын улу боочынын ары жанына керексибей таштап ийген тушта, јадыны бош уйадап, санаа-сагышы тапчырып-кунурап бараткан тушта Улаганда чындастан да бойынын кожон-комуды чек јоголып, ундулып калар деп билдирири жолду болгон. Учуралган улуска утка сөс, укаалу куучын айдып беригер деп сурраганыста, олор удура мындый каруу жандыратан: «Бис ондый неме билбесёйс, бисте кожон-комус јок, бис креске түжүп калган улус». Оноң Паспарты, Жазулу, Саратан жаар кол уулап: «Айса болзо, олордо бар» – деп, туура улуска јарбыйттан. Та чын билбесинен улам, таjakшы таныш эмес борордо, чала аяап, бултаартып айтканын ондоорго күч болгон.

Ол тушта Алтайыстын текши культурасында эмдигиде чилеп, бистерле тен-тай алтаган, жергелешкен-једектешкен најы-нöкөрлөр јокко јуук эди. Областтын башкараачы иштеринде Улаганнан чыккан, ёрө тарткан кадрлар шык јок эди. Улаганнан «Алтайын Чолмонында» Г.Д. Калкин, И.Я. Чулчушев иштегендөр, Игнат Ортонулов – јурукчы, ыраак түндүкте бистинг нöкөрис Карап Кошев иштеген. Ол ло. Мындый ок айалга коштой Көш-Агаш аймакта база болгон. Улаганда бүткен-сыскан саал сөйкүтү Алексей Калкинди атту-чуулу кайчы дешкилеп, айткан кай чörчöктöрин «саагы-

лап» та турса, алкы бойын научный институттың фольклор болүгиненг ёскö оқылу кандай да кабинеттерге кийдирбейтен, бийик сценаларга бир де чыгарбайтан. Ого, эмдиги ёйдо чилеп, ээлү кайчы деп ат-нере де, арга-тап та берилбegen.

1981 жылда алтай тилдинг ёзёр аайы керегинде чўмдемел конференцияда бистинг Э.М. Палкинге баштаткан ол ёйдоги бичиичилик организацияның (ол ёйдö «оток» деп сös эрмек-куучыныста јок болгон) бюросының јакылтасыла, научный институттың төзөмөл комитетининг јобиле алтай ке-еркемел литературабыстың тили керегинде доклад здерип бошодоло, Алтайыма јанып келген тужым, эрчимдў-экпиндў иштеген ёйим эди. Онын учун бистинг јаан јашту нёкёрлөрис А.О. Адаров, Б.У. Укачин, Салайман Шодоев, С.С. Каташ баштагандар мени «бичиичилер ортодо научный јытту киши» дешкилеп, јардым таптагылап, ичкери ииде салгандары ол болгон. Онын учун бу докладымды база киче-енип ле белетеген эдим. Ол ёйгö јетире алтай литератураның мундус Чёбölköptöң ала эмдиги бистерге јетире ёдўп келген јолын айладып, байгысып, толтырып айтканыма бичиичилер де, билимчилер де чала бўдўнбей, эреетигилеп, эренгистелип, кемиси де менинг айткан шўйлтеме ичинде јöпсинбegen, ке-рек дезе чугулдашканы да бар болгон. Онын учун олор тös докладтың бирўсин меге эттиригин эттирип алала, бу доклады конференцияның јуунтысына кошпой, туура чачкылап ийгендер. Байла, менинг андый шўйлтелеримди олор бу јиит кишининг ёктоими ле эмей, база не деп бодошкон болгодый... А менинг алтай бичик сöstин тили ўйеден ўйеге ўзўлбей улалып, Улалуның байат-телениттеринен ала эмдиги Алтайыстың тös аймактары Майма, Чамал, Шабалин, Ондой, Кан-Чарас ажыра ёдўп, јаранып, мынан ары тöйлөс-телениттерге јетире көндўгип баар дегеним конференцияның туружаачыларын сүрекей кайкаткан. Мен Улаган ла Кöш-Агаш аймактарда јуртап јаткан су-алтай укту улустың ол тушта кунурап ба-раткан бастырасына јуук јурттарыла (Јаныс Іазулуга, Кöёгö, Чодрого јетпеген эдим), түште бастыра школдоры сайын, энирде ылгый клубтары сайын јўрўп, ол ёйдö Улаганнынг эмдигидий омок-јимек эмес, унчугышпас јалын-јииттерининг

күр-кёксине ёртой-бычай айдып, келер ёйине бүдүмжилүү көргүлесин деп, кычырулу сөзимди јетирген эдим.

Улаган керегинде мен жаштан алар билетем. Откён чактынг 30-чы јылдарынынг ортосында анда менинг јаны ла айылду-јуртту болгон адам-энем иштеген. Олордын тун баласы, бистинг акабыс Артур Улаганда чыккан. Онынг учун энебистинг Улаган, онынг улусынынг јадын-јүрүми, јандаган јаны, күндүсеги керегинде куучындары эрте жаштан алар кёксиме шингип калган. Онынг учун Улаган аймакта јүреле, олордынг özöп болбой шыралап јүргенин кörүп, ичим сүрекей ачыйтан, ондогы јонды ёрё тартарга, öскүрөргө канайткашын јарамыкту болгой не деп амадап, көп шүүнгем-санангам. А качан Москвада Литература Институтудында ўренип, күүним јаны ла јарып, кёксим кенгип баштаган јылдарда Алтайыс ла албатыбыс керегинде бу амадулу санааларымла МГУ-да философия факультединде ўренген Шатра Шатиновла, Улаганнан сок јаныс поэт Карап Кошевле ўлежетем. Же качан К. Кошев институтудын бошодоло (а ол ёйдö Карап МАДИ-де ўренген баштапкы алтай профессионал јолчы-инженер болгонын аңылап чокумдаар керек), Алтайына келерде, мында јанжыкканы аайынча бистинг јиит кадрга иш табылбаган. Чынынча айтса, мында жол аайынча жаан јамыда тура бербезин деп, оны туура, Түндүк жаар тееп ийген деп эмди јартын айдар керек. Мынанг улам Карап Кошев инженер Анатолий Дмитриевич болуп, жаны нефть-газ казып жаткан Коми АССР жаар атана берген. Онынг учун литература эрчимдүү иштейтен јылдары, канайдар, Алтайынан туурартында, бистен ыраакта откён. Онын учун алтын башту К. Кошевтинг јолынан астыкканы, салымынан тайкылганы бистинг ол ёйдöги özümиске база бир жаан јылыйтулу болгон. К. Кошевтинг јүрүмдик трагедиясы, чындык жол алыш болбой сыныкканы – ол текши Улаган аймактынг ол ёйдöги трагедиясы. К. Кошев ол 70-80-чи јылдарда мениле коштой тен-тай барып болбогоны менинг бир канадым сынганындый болгон. Же андый да болсо, Карап кaa-jaада Алтайына келип, алтай литературанынг јүрүминде ўзүктей де болсо, ойо-чийе турушкан. Же онысы ас, сүрекей ас...

А бу ок ёйдö эне-адамнынг эрмек-куучынынан Улаганнанг улусынынг ады-жолдоры, ёбёкölöри меге эбел-

телү болгон: Алексей ле Анна Чоковтор, Тондоев, Тойдоев... Мен оогош тужымда Метрэй Тёчинов черүде кожо турган нёкөрин Иван Тымыевти экелип, мында ого эш-нёкёр таап, Куладыда јуртадып койгон. И. Тымыев ийниси Пантелейле кожо ёскүс болуп, балдардын турасында ёскёндөр. Ол тушта бис, оогош балдар, олордын төрөл-јурты Жазылу Алтайдын эн ыраак күнчыгыш куйагы деп кайдан билетен эдис. Жайғыда ёлёнг ижининг бригадасына бистерди, бугул тарткан уулчактарды, бу агалу-ийиндү кичееп алып јүретен. Ол тушта бис јадагай ёлёнг жапашта конотоныс. Жут-јулакай болгондо, Ак-Кемде, Согојокто, Ўстиги-Карасууда бу эки карындаш бистерди соокко отпёсин деп, койдонып алып кичееп туратаны качан да санаамнанг чыкпас. Бу агалу-ийиндү Тымыевтер бистерге бастыра жынынанг солун болгон. Минген аттары да ылгым, бойлоры да сыңыр коо, сүрлү эрлер. Же олордын меге жаратыны – олор бисле, оок борчоголорло, топ, жалакай эрмектежип куучындажатаны, күркет эмес, эптү, чечен тилдү болгоны.

Ойто 70-чи жылдарга бурылалы. 60-чы жылдардын учында, 70-чи жылдардын бажында алтай литературабыста жаш корболорды ёскүрерге, жаан жолго кийдирерге, келер ёйдө алтай литературанын, көгүс культуранын уур маанысын колдонг ычкынбай, келерликting түўкилик салкындарына учурта бербей, жаны, жаш гвардия ёскүрерге бис сүрекей амадаганыс. Онын учун И.В. Шодоев башкарған «Алтайдын Чолмонында» Улаганнынг улусы бичиген јурамал, ўлгер чыкканда ла, бис сонуркап, жаш ўйенинг аттарын бедирейтенис. Анайып, менинг жолымда Керес Кензин, Светлана, эмдиги Сурайа Сартакова, сонында Марина Кебезекова, Буучай Бурмалов, Карлагаш Ельдепова учураган. Олорды јомоп, бичигенин газетке, альманахка жарлап, жиит бичиичилдердин јуун-семинарларына кычырып туратаныс.

Бис жайғыда Москвадан каникулга келгенисте, «Алтайдын Чолмонын» ишчилерининг көбиси амыралтада болуп, И.В. Шодоев бисти ишке удурумга күйнсеп алатаң. Бу ёрёён бойынынг ёйинде Улаганнынг аймакисполкомынын председатели болуп иштеген. Ол аймактын улусын жакшы билетен, «жакшы, жалакай улус» дайтенаң, бисти оноор командировкага такып-такып ийип туратан. Бу жоруктарда

Алтайыстын түүкисинде, культурасында, тилинде јебреннен ала курчу-куйагы болгон Улу Улаган аймакты бойыма ачарга көрүмжиктү јылдар болгон. Бу кайкамчык јылдарда тоозын-тобрагы буркураган јолдордо кандый туштажулар болбогон деп айдар, кандый куучындар болбогон дейдигер! Ондый сүрекей учурлу јоруктардын бирүүси атту-чуулу А.В. Санаанын кычыртусыла 80-чи јылдарда болгон. Бис ўчү – Эркемен Палкин, Борис Укачин ле мен изү јайдын ёйинде Улаган аймакта болуп, көп туштажулар откүргенис, мен алкы бойыма көп ачылталар эткем. Базырык корумда Ленинградтан келген археологорды јебрентик казынтыларын алтай албатынын түүкисиле, јандаган јаныла, көрүмтурумыла колбулу көрүп откүрсүн деп сургадып ўреткенис санаама кирет. Онын шылтуусында эмди Эрмитажта иштеп турган Л. Марсадоловтын көкси сүрекей кубулганын мен көп јылдардын бажында ого туштажала көргөм. Экинчи андый јаан туштажу Улаганда ўч күн вертолоет сакып отура, сакыбаган јанынан јабак сөөктү Семен Данилович Куюковко јолутып, куучындашканым болгон. Мынан эки јыл озо кайнымнан уккан куучынды мен Улаганда баштапкы катап уккам. Бу туштажуны мен көп јылдарга сакыгам. Озогы 19-чы чактын билимчилерининг шүүлтесиле, байаттардан башка, төс алтай аймактарда, ол тоодо јака Улаганда, Эре-Чуйда түүкилил куучындар јок дежетен. А ол јыл мен јаан түүкилил ачылта эткем. Ол юйдө Аба-Жарынак керегинде кеп-куучынды билимдикте, бисте де, тыштында да билбес, качан да укпаган учун кем кепке салатан эди! 17-чи чактын ортосындагы Сибирдин орус түүкилеринде адалган Иренак Ишеев дайтэн атту-чуулу «Эне-Сайдын кыргыстарынын» бий-башчысы ла Эре-Чуйдын ла Ак Чолушпанын ак көбөктөринин укту-бийи Жарынак јаныс киши болгоны бу тушында меге јарталган. Мен оны аспирантурада ўренип туарымда, эт-јүрегимле сескем, је менде бичиктерден тапташтырган, эл-јон оозынан сзызылып чыккан факт јок болгон. Меге мынысын кайын адам Кадыр Очурдяпов ло Семен Куюков бойлоры да нени айтканын билбей, төкпой-чачпай айдып бергендер. Мынан улам Улаганнын эмдиги эл-јонынын бүдүүсинде элден баштап телениттер эмес, је төйлөстөр лө «Эне-Сайдын», чындан айтса, Конурай-Сагай Алтайдын кыргыстары укташ-төстөш

болгоны јарталган. Мынанг көргөндө, Улаганың эл-јонының бүдүүсининг öзүми элден баштап тöölöстөр, јитас, оргончы, алмат, кöбök, јабак ла онон түндүктен келген кöбökтөр, кыргыстар, саалдар ла олордың таайлары болгон Кемчиктинг сары-сойондорыла тудуш болгоны илесимек боло берет...

Улаган керегинде куучыным, учы-куйусы јок деп канайып айдар, је тапту узак, улалтатан туш болор дегейим, онын учун «божооны» тартып, бого токтоп, бу бичик – улу-байлу алтай керегинде учурлу Сös кычыраачыга ѡлды таап, күркёксине томулып, ѹренделип, корболонып, түжүм бергей деп күүнсейдим.

2010 j.

ЭЖЕР ЯИМОВТЫН ЭЗЕМИНЕ

Эжер Яковлевич Яимов бистинг ортобыстан ыраганы эмди он јылдан ашты. Щрёён бистинг одубыста јогы, бистерле кожно ачуны да, татуны да ўлежип, јакшыны да, јаманды да көдүрижип, бу айлу-күндү Алтайыста, бу ак-јарыкта јогы кандый ачынчылу, сүрекей јоктомчылу! Неден де артык сүүтөн төрөл алтай эл-јонына, куулгазынду кубулу алтай тилине, күремелдү күү-кожонына, чындык нöкёр-најыларына, јакшынак көрүш-таныштарына, ага-карындаштарына, төрөгөн-туугандарына, кару бала-барказына болуп база јүретен ле кижи эди. Канайдар, конок келзе – кондырбас, салым келзе – сакытпас деген. Бу калганчы ёткён он эки јылдыкта, XX-чи чактын куйрук-учында бисте јылыйтулар айдары јок кöп болды, анчада ла кöп талдама улус јўрүмин јетире јўрбей барды ошкош – бу ненинг учун анайтты, бу неден улам мындык кыргын чыкты деп теренжиде шўйпсананып көргөдий: јамандыктын турултазы ба, јакшылыктын сакылтазы ба? Бу јуук ёйлөрдö күч түйүлү бу суракка каруузын ылтам тарый берип боловыс па, табыскагын табарыс па?

Эжер Яимов бу ак-јарыкта калас јўрбegen, бу Алтайга тегин келбеген. Алтай-Кудайдан, Ак-Бурканнан берилген акту јўрүмин ак-чек јўрген, айландыра улуска бир јаманы јетпеген, амыйтан-тындуларга коромжык этпеген, агаш-тажын, аржан-

кутук сууларын, ан-күштарын кичееп те, килеп те јўрген; адалардын адалары, энелердин энелери кумран чактар түбинен курутпай-какшатпай, чамчылтпай-чайпалтпай экелген ак быйанду чўм-чамынынг абында јўрген су-алтай кижи эди. Мынызын бис, оныла кожо иштеген, кожо јўрген улус,jakши билетенис. Эмди бистен ырап ла калды дейле, ѡаманын жажырып, jakшизын кёпчицидип турганыс юк. Мынызын бис эмди бу алдыбыста јаткан онын сок јангис бичик-билигинен, айдып-жакып койгон созинен, тууразынан эмезе ўстинен бир де базынчык-абыду јогынан иле-јарт билип-сезип јадыбыс.

Эн-башкыда Сös эди. Сös – ол кижинин ёзёк-буурынын жазымы юк тангмазы, оны качан да, канайып та солып та, булгар та болбозын. Сös чактарды ёдёр, ўйелерди кёдүрер. Кожонг – ол база сös. Чўмдў сös.

Эдиски ўнди ё Жер Яимовтын энчиге артырган бу сөзи, байлыктан артык байлыгы, Бештин бажы болгон беш ёзёткө јуртаган укту-төстү эл-жоныбыстын неден де баалу агару алтай тили эмди бистинг алдыбыста јуунты бичиги болуп јадыры, – кычыралык, ача тартып көрөлик, јаандар-јаштар, јууктар ла ыраактар, кыскарта, кычырып айтса, кычыраачылар!

Э.И. Яимовтын бу јайаандык чўмдемел иштерин танынан јуунты бичик эдип, эн баштапкы катап кепке базып чыгарып јатканыла колбой, меге кире созин бичип берзин деп баштанган нёкёрлөр – эш-бараандар Күлер биле Нина Тепуковтор ло, анчада ла онын уулы, Игорь Эжерович менин санаа-сагыжыма сүрекей күч иш молжогон болуптыр. Не дезе, ала тарый мыны чийе согуп ийерге не де эмес, мындык jakшинақ кижи ле онын ижи-тожы, јўрген јўрёми керегинде, карын да коолодо айткан кожондый, комыдабай-санааркабай, беленинче ылтам-тўрген бичип койбой деп бодолгоны арай ас эмтири. Мени кандый да тургак токтодып-тужактап тургандый, кайдаар да туураладып, серпилтип ле согултып, чат ла чала-была, «ўргенген токпок баш јарбас» дегендий, ўрдўртип ийерге бербей, ёзёк-буурымды ёйкодип, јал-журегимди согултип, эки айдын туркунына эртегизин элтертип, озогызын ойгортып, тўёкини де, политиканы да, чўмдў сости – литератураны да, јандатпаган јангысты да, jakши-кёнү юлын алып болбогон јадын-жўрёмисти де, базын-

чык айалгабысты да, ёдүп калган, туузылып барган XX-чи чактагы кызаланду салымысты да – бастыразын-ончозын база такып, жаныдан тазыл-тамырынан ала шүүтириди де, сүрдetti де.

Эжер Яимовтың эдип-тудуп койгоны – Эне-Бештинг эл-жонына, эмдиги келетен ўйелерине эрjinедий баалу энчинин элебейтен-артабайтан куйагы. Бистинг Алтайда бу Беш-özöктүй јакшынак уйалар бары кандый јакши. Шак мындый жерлерде ак-айастың ўстиле айланып учатан мүркүттер ѡзүп жат, Алтайын, эл-калыгының атаанын алыш корыттан мактулу эрлер бүдүп жат. Мындый эр – элининг энчизи болгон, жонының јолчызы болгон Эжер-Баатыр. Оны бойының ѡйинде мынайда кем де адабаган, адаар да арга јок болгон, ол бойы да оны мынайып адажын, кемзинип уйалар эди. Же ол ѡй тушта, Темир Система тужында эрдинг эриндий болорго керек болгон. Онызы Эжер Яимовтың ўзүктүй јолынан да, ўлтүрүк салымынан да иле билдириет. Оның эмди јок Система тужын-дагы сок жаныс бурузы, сок калган шылтагы жаныс – оның су-алтай кижи болгонында. Бойының бүткен бүдүүзинен мойноп болбайтоны учун, бойының ак койондый ак-чек алтай кылыгынан чыгып болбайтоны учун, бойының кижизеги ле килемчили учун мындый эрлер ол Системаның ичине де канай-эштеп кирип-учурап калзада, ого эптеҗип жарашибайтан, ол Системаның јакару-табын бүдүрип, кичеенип-күјүренип те иштеп турза, учы-түбинде түнгей ле ого јыга бастыртып эмезе јолы-бажы туйукталып, ичкери барып болбайтон. Олорды аймактың кеминен ёрё, эмезе кандый бир инструктордың, эмезе зваотделдин јамызынан ёрё чыгарбай, кижендеп, баштарын јандырып койотон. Эмезе бу бистинг одуны – чўмдў сости – литератураны, журналистиканы алар болзобыс, база ла мындый ок таныш айалга көрүлер. Булар ас эмес, көп болгон эрлер. Жаман эмес, жайалталу да, жарынду да, јүрүмди де, ишти де, је элден баштап төрөл тилин сүрекей јакши билер, байа жилик тилдү дегедий улус. Же ненинг де учун олор ары эмес, бери эмес, журналистика ла литератураның ортозында чеденделип калган – ненинг учун? Кем, канайып олорго буудак тургускан? Бу ла алтай литература, анчада ла чечектелип, жаранып, качан да азый болбогон улу-бийик кемине чыккан 60-80-чи јылдарда? Канайып олорды бир орого кийдиреле,

онон чыгарбай, токтодып койгон болотон? Ненинг учун мындашты, көгүстү, билгир ле ус ишчилерге «Алтайдын Чолмоны» газеттинг редакциязынан ёскö иштейтен жер табылбайтан? Эмезе олор бу ла ўч казыктынг – редакция, радио, издательство ортодо чеденделип калган, оролып-шыралап, учында жол жок болгона ачурканып-сүрдеп жүретен. Кинчектедип койгон кин ўйе, кестиритип-тилиндиритип салган кеен калыгыс!.. Эмдиги де кадрлар жанаң кёскö бачым көрүнбес айалгала республикада жастыра жана жайылып бараткан эмезис пе. Акыр, түзединерге карын да оп-ой эмес пе, удурумга ёрөтингеди ширееге коштой отурган жайзансайыттар?

Бу ненинг учун жаантайын андый – Алтайдынг эң тын, эң ёктөм, эң курч деген эдер-тудар алыштары – чындалтап тоомылу, ичкери көрүмдү, укаалу-санаалу улустары – жаантайын тууразында, тыштында жүретен, а жамыда кемдер – ёчомик көстөрлү, оозына суу ууртана алгандай, айдынып та болбос, туужып та чыдабас, байа кирелү дейтен ортоноктор!

Эжер Яковлевич Яимовты мен баштап ла 1968 жылдын жайында көргөм. Таларкак сынду, табылу куучын-эрмектүү, кускун-кара чачту, жардак-јараш бүдүмдү эр. Бажында кийгени – кызыл-жалбыш түлкү бычкак бөрүк. Ол ѡйдоги Кырлыктагы укту мал ёскүрер совхозтынг директоры кандый кийимдү болотон деп турараар? Чын, жамылу ишчилер кийетен көк кеп-кийим, ѳдүги – жалтыраган хром сопок. Мен ол жай Москвада Литинституттын баштапкы курсын божодоло, каникулга келген тужым. Жалын-жийт бойыма жай юйинде не керек: «Алтайдын Чолмоны» газеттинг редакциязына удурумга ишке кирер, күске жетире жолго кичинек те болзо акча иштеп алар, газетке бойынынг материалдарын салар, ўлгерлер, очерктер, журамалдар жарлаар, аймактар сайын эмеш-убаш мантадып, јерлер көрүп алар, солун улуска жолыгар, таныжар, куучындажар, кыскарта айтса, танынан практика ѳдёр, перо «курчыдар», мар алар, таскаар, темигер деген жаш ўстүтү. Йүстине редакциянынг ишчилери амырлатаға чыгып, кем кайдаар жүре бергенде, иштеер улусты ишке, удурумга, сүреең де күүнзеп алатан. Белен машина (ол ѡйдö алтай эр-

мекке «кёлүк» деп сөс киргелек туш, а «темир ат» дегени байа чүмдеп-кеелеп айтканый угулатан), кайдаар керек – командировка ал, јорыкта, кör, тап, тушташ, қуучындаш, јурган, би-чин, капка батпас камык материал экел. Жиит литератор кижиге мынанг артык, чындал та, каный коот јүрүм керек, теп тегин иш эмес, сайраш-жыргаш бу эмей. И.В. Шодоевтий, Н.И. Тодошевтий ёрёкёндөр кызыл карандашла чийгенинди кезе-быча қыскарткылап, қыргылап, түзеткилеп те койгожын, алдырбас, карын тузалу. Олор сени онойып газетке қыскартта ла ныкта эттире материал чиерге, быжулай иштенерге ўреткилеп-таскаткылап турганы деп ачынбай-тарынбай чын ондозон – бойынга мёр, кабыжып-какажып баштазан – бойынга шор, алган ажынг ол. Је, кем-жок, бис онойып таскап, чыдаган эмейис.

Мени, ол тушта јаш, јанғы кижиини, ончо ло тöс, баштаки деген поэттерибис – Александр Ередеев, Лазарь Кокышев, Эркемен Палкин, Аржан Адаров, Борис Укачин, Паслей Самык, эмеген-обöгөн Шатиновтор – кажызы ла бойынын кирезинче, бойынынг аайыла кабыргылап, баштагылап, килемji-кичеемелин јетиргилеп туратан деп айдар керек. Шак бу тушта мени Шатиновтор (абакайы этнограф-ученый болгон учун) – ол юйдö чүмдү алтай тилде «билимчи», «бичи-ичи» ле ёскö дö сöстöр жок эди – бойлорыла кожо экспедицияга Кан аймак jaар баарга қычыргандар. Экспедицияны И.В. Шодоевтий абакайы, институттын директоры Е.Г. Мултуева башкарған. Иви Васильевич, чүмдү чоло ады Салайман, санаашүүлтези тöп лö укаалу ёрёкён, Кан-Чарас алтайын эске алынып, ондогы јердинг, јоннынг айалгазын аайлада јазап-јартап айдып береле, иш аайынча јакылтазын береле, мени «Је, јол-зорыгын мөрлү болзын, уул!» деп алкап, јолго атандырып ийген. Сонғындағы јүрүмдеги, келетен јылдарымда меге јуук ла таныш болуп калатан бу Кан-Жабаган деген кайкамчылу аймак jaар энг баштап јүрексиреп ле ўкүстеп атанганым санаамнанг узакка чыкпас. Экинур, Кырлык деген кин-алтай јурттарда энг баштапкы катап болгоным, солун улска јолыгып, солоныңдай сүрлү эрмек-куучындарын укканым, Эмеген-Обöгөн ёзёткөрди эбиргеним эр јажына менинг кёксиме түүлип-артып калган. «Каннынг эки оток кара-тодошторы» дайтэн калапту карындаштарга тушташканым, олордынг кызыл-күрөн чырайлары, жаркыраган-жаактаган куучындары,

Каинчиндердин, Тепуковтордын, Яңдыковтордын айылда-рына коып, айылдап, олордың чай-чуйын ичип чыкканым эмдиге санаамда. Каан изү јай, ёлөнг эдер кидим öй, ончо жон отко-сууга түшкендий, «штурмга» чыгатан öй. ёлөнг ижин бу аймакта шак мынайда чололоп турганын мен ол тушта соныркап, эң баштапкы катап уккам. Чындал та, табаруга түней, камык жон экпиндү иштеп жатканын эмди де сананарга кандый кеен. Кан-кызыл чырайлу, кайкамчылу куучынду кара тодош сööttü Николай Куйрукович Яңдыков меге чат ла Ойрот тужындагы озогы-озогы омок-жимек алтай улус ошкош көрүнген кебери санаа-сагыжым, көрүм-билимим јылдар сайын кöптöп öскöниле там теренжиде чындалган.

Экинурдагы ишти-тошты, туштажу-таныжулу, суруулу-собырулу керек-јарактарды тоолу күннен тузылтып, бис экинчи калың алтай јурт – Кырлык jaар кыймыктап јортконыс. Мында озогы jaан улуска туштажып, уч кырынан кырпыштай да болзо тартырып, олорды озогыдагы ак-буркан јан чыккан тужын эске алындырып, куучындарга абыдатканыс санаама кирет. Же, јууның-чактың кийинде артап-јуттап, чаксырап чучурап калган улус болзын, чондоры ас, билбестери кöп, оноң ол 30-чы јылдарда айдатканы-кырдыртканы кайда, байа ойдырта-чийдирте ёлөнг чапкандый, куучын-кумуш чала чойилбей ле турган. Билеристин ўстине база јаныданг кожулгадыйын уктыс-јуудыс deerge тың болбос ло. Эс-бос санаама артканы – Жибек деп солун атту кижи, бис айылына токтогоныс, оның меге кандый да јуук табы табылган. Оноң Аýй деп атту ёрёкён, бу юйдө ол кайда да жетенге јууктап јүрген болгодый, ол јылдарда шабыга јүргенин эске алынып айтканынанг бодозо. Ол бистерди Jaan-Öзök деп байлап койгон, озогыда jaан сакылталу мүргүүл болгон Тöрөм ёзёккө баштап апарып јүрген; анда бар-жок арткан-калганын көргүзип, ары-бери баскындал, јүзинде, маңдайындағы изү терин колыла арчый согуп, болчок алтай бёркин эзинге серпий согуп, айдынып турганы узак öйгө санаамнан чыкпайт. Таай-эjелеримнин – 1904 јылдын jaан мүргүүлине бистин жердин улузы, ол тоодо акалары канайда тан атту баргылап јүргени, оноң олорды сакыбаган јанынан тоскырарда, канайда тарарап-таркап, туш-башка качып-чаап чыккандары көрегинде куучындарын ол тушта Кырлыкта Аýй ёрёкённин айтканыла түнгештирип-тапташтырып, бичикте, документ-

терде кычырганымның чын-тöгүнин аайлап билерге, шак бу жол-жорык тужынан бери амадап баштаган эдим.

Ол күн Jaan-Öзөкти кörүп jүреле айланып келеристе, токтогон айылдың жаңында, чеденниң ичинде, кой özöжип жаткан jaan оборлу алтай кижи шак бу Эжер Яковлевич Яимов бойы болуптыр. Ол бистерге – билимчи, бичиичи улуска учурлай күндү-күрее откүрерге, кой до сойорын бойы баштап откүрип жатканын ол тушта кижи кайдан шүүп-сананат! Кан-жөргөм жазалган, казан азылган, эт кайнап бышкан кийинде алдыбыска теејилү аш тургузылган, кожонду чёочой туттурылган. Мындый жакшынак күндү-күрее кожон-комузы јогынан канайып болотон эди. Эжер Яковлевичтин алтайлап кожон айтканын, «ойойымдап» жыргап отурганын ол тушта эң баштап угуп, кайкап, жакшызынып, жал-жүргиме жаркынду жаркынду санаалар чагылышкан эди. Özök-буурыма оның откүн-жардак ўни көп жылдарга ундылбай артып калган учун сонында-сонында, база бир такып jүрүм айланып, бу городто, бу бистинг сок жаңыс тör-турабыста ондо-мында ѡолыгыжып ла jүре, мен де бу ѡрөкөнди – бойына солун ла эптү, а биске керекке тузалу ишке кычырар баштапкы арга табылган ла тарый, оны Туул Алтайдың Радиозына бүткүл алтай редакцияны башкаарына тартып алган эдим. Э.Я. Яимовты бу ишке тургустырары учун обкомның жаандарыла база бир эмеш «сöстöжип»-jöptöжип, болгылабай турарда, тар-мар тартыжарга келишкенин эмди айтпаска база болбос. Слер бодозоор, эмди чек шык эттире ундыгылап салган жаандар ла жаңы, мындый неме көрбөгөн дö, билбеген де жаш корболов, керектү ишчини керектү жерге тургузарга андый ла белен неме эмес болгонын, анчада ла чокым алтай укту, алтай жаңду, алтай тилдү кижики – кресттү эмес, кайлык эмес, чулу алтай кижики. Анчада ла ол кижи күчтү ле чон, кози чокту, кёкси ойлу болуп, чочыдып ииетен абы-сүри билдиirlү тужында. Ол ѡйлёрдö бу бистинг ойдыгыста тың алтай улустан та ненин де учун айап чочыгылайтан. Оның учун олорды jaan јамылу иштерге иштедерден болгой, је бир тен каруулу-учурлу ла деген жерлерге чала жууктатпаска ла муукангылап туратан. А канай-кунай күjүррейтен кыбы-жиги табылбай барганда, эрик јоктонг күүн-күч жокко jöpsингилеп, оноң ээчиде оны кетегилеп, каруулдагылап, качан ла жастыкпагай, тайкылбагай деп, түни-түжи кулактары сертилдегилеп, көстөри суртулдагылап,

коп-сап угулар-болов бө деп энчикпей сакыгылап јүретен... Алдыбысты от јарызып көрбögönis, – кестенкей болов керек, ага-карындаштар ла эje-сыйындар!

Ол 1982-1985-чи јылдарда мен Туулу Алтай облисполкомның телекөрүлте ле радиоберилте аайынча Комитетдининг ижин башкарғам. База ла, ёрёги айдылган буудактарды ла тургактарды бузуп ла ёдүп, мени бу ишке бойының эрчимиле, буурсак табыла М.В. Карамаев тургустырткан. «Кемге де кем-кем та неге де јарабай турганы бай беди, кижи керекке јаразын – онызы темдүй!» деп, ол бу мындый «табыштардан» кадрларын корып, јаш улусты көдүрерге амадап, јуундарда, јабык бюролордо удурлажа туй согулта эдип, тура чыгатан. Мынайып, бойының улузын корып, атааны алатаны, актуга «јидирерге» бербейтени, ишке, керекке јарагадый улусты кандый да кёсқө бelen көрүнбес,jakшы сезилбес кыбы-јигинен билип-танып, таап алатаны – ол чындык башчының кылыгы, ойгор башкараачының ангылык албын-јилбин темдеги. Михаил Васильевич Карамаев республикабыстан алкыш-быйан укпай барганы, ого Эл-Алтайысты башкаар арга берилбегени кандый јылыиту! Эжер Яковлевич Яимов ло оның кураа-ннöкөрлөри Алтайынан, албаты-јонынан бу ырыс-чуразын көргөлөктөн јўрүмнен арай эрте ырап калганы айдары јок ачу!..

Радиокомитеттеги иш меге ол тужында, СССР-дын Күнчыгыштагы шингдеер институтында аспирантураны ўренип божотколы, јанып келеле, эн башкы танынан јамыга турганым болов. Мынын ўстине, бистин күреебисте бу бойының кирезинче, база тапту јаан, је күч айалгалу, эки тилдү ѡмөлик эди. Чындалп айтса, Радио менинг баштап ла јўрүмгө тебинген, ишмекчи јолым башталган јер. Тöртён јыл мынан озо мен бери национальный орто ўредёлүү школго ўренерге, туулардан түжүп келеримде, Э.К. Тоюшев мени колымнаң јединип экелип, микрофонның јанына акту бойымның кучунымды кычыртып, онон улайын ла јашöсүримнин ле ўренчиктердин берилтelerин откүртип туратан. Мынан мен Москва јаар ўредётеге атангам. Бери ойто эки айланып, Москвадан бурылып келип, иштеп баштагам.

Жиит, ченемели ас башкараачыга элден озо не керек? Чын, ойгор ло көргүр, ченемели коп, билгири экпиндү ле элбек ордынчылар, болушчылар керек. Ончо ло бир түнгей оок

борчоголор чогулыжып-јуулыжып калса, онду-јакшы не болот? Онын учун меге Туул Алтайдын Радиозынын ижин эрчимдөлтип јарандырарга, эски-јаны өмөлигиме эржинелү тирү тын кийдирерге, эп ле мар керек болгоны сөс јогынан јарт. Бу ок ёйдö јаныртулар откүрип турум дейле, бүдүрилип јыгыларга јарабас, тентирилерге болбос, тегелетпеске капшуун бolor керек, јастыра туруп алып, јига аттыртарга бердиртпей кичеенер, аյктанар учурлуун, ол ок тарыйын јалтанбас ла ёктöм болотонын – јүрümдик некелте. «Бастыра кöс сенде» деген бирюси, өмөликтин сакылталу кöстöри, јаандардын јакылталу, бүдүмжилү кöстöри, ѡштүлердин ѡрт-јалбыштый откүн кöстöри, күйүнчектердин күнүркек ле адаркак кöстöри.

Бистинг Радиобыстынг анчада ла «аксал» турган јаны – алтай тилле откүрип турган берилтelerдин кемиле бүдүми болгон эди. Ого чындаптан алтай сүр-кебер, алтай ўн ле күү чат јетпей туратан. Бу ёйгö јетире ол кандый да кайлыксымак ла, ондыйсымак ла болгон, анчада ла күү-кожонг јанынан. Мынызын ончо радиоугаачыларыс билетен, јурт јерлерден комудалдар келетен. Алтай репертуар айдары ѡок ас эди. Алтай деген кожондор айдары ѡок уйан. Угарга да эби ѡок – акценттү. Тууразынан келген айылчы-мёлчилерге, анчада ла биске тили-оозы јуук карындаштык калыктарга угузарга, онду күүлөр, чынынча, таппай туратаныс. Угаачылардын не-келтези чындык болгон, удура айдар сөзинг ѡок. Улуска уган ток соот – тöröл радиозы. Ол тушта телекöрүлте бисте бар эмес. Анчада ла тайга-ташту, ыраак-аалга јерлерде јуртаган эл-јонго тöröл кожонг-комус керек. Је бу радионын буруусы эмес, бистинг сондогон культурабыстынг текши уйана ла јабызы болгон. Алтай ойноткылар кайда да ѡок. Кай, комус эфирде чек угубай јат. Кaa-jaада ла. Мынан улам уруш-kerиш, чур-чуманак чыгатан, улус актүзүнан бой-бойлорын бурулажатан. А чындаптан кем бурулу? Музыкада ѡскүрип алган кадрларыс бар эмес, композиторлор ѡок то. Оркестр де ѡок, ансамбль да ѡок. Кайдан слерге опера, балет! Алтай-Буучайдын ариязы, Көзүйкенинг энезинин сыйыды, Алып-Манаштын ама-томо сыйырганы, ачу-корон кыйгырганы...

Бу түбектине бистинг Радиодо иштегилеп турганла онынг ижин ўстинен тёмён куратор болуп көрүп-угуп от-

урган јамылулар бу мындый айалганы јер-бойының ла кеминде көргүлеп, бүгүнги ле керек-јарактарды откүргилеп, саламсу-силоссу берилтeler керексигилейтен. Партиянын пропагандазының некелтези ондый да, кайдоён чыгып баратан, экем, а калыктын национальный культуразы, онын кожон-комузы – же, бойсын дежетен. Ол јўк ле, байагы кош казанча, чала тууразында неме чилеп көрүлип ле бодолып турган да, јаан ла болсо берилтelerди ўнделтип чүмдеери јанынан чололоорго керектү болотон.

А ол ок ёйдо бистинг Алтайдагы турган РВ-83 деген радиостанцияның түдүскекектеги жайылар кеми сүрекей элбек болгонын олор сескилебей туратан болгодай – транзисторлу радиосүйчи Том-Туранан ала Урумчиге јетире, 1,5-2 мунг чакырым ыраак јерде, кайда ла бистинг радионы беленинче тудуп, угуп отураг аргалузын олор Улалунан ла бу ла Алтайыстын кобы-жиктеринен тынг ырагылап барбайтанынаң улам ба кандый, радиодогы, культурадагы учурын, онын национальный антылу кебеделин, онын керек дезе ак-јарыкта сок јаныс алтай тилле берилтeler откүрип турган текшики-жилик учурлу орган болгон учурын ла бескезин чек эмезе шык ондогылабайтан туш эди. Оноң улам бу ла, амыр-јакшы, јобош ло ноjoо алтай ишчилдердин акту бойлорына ла алтай радионың учурын кагып жартаарга болуп, тартыжарга-талаажарга, јарыдарга-агартарга келижетен. Олордын орустап «кондовый» дайтэн чыт эдип калган чыдырман кылык-янын кубултары, оны эркитеп чыгары, олордын ла акту бойлорына тұза јетирерге мууканары, байа какшап калган кыртышты сугарып, көк оскүртериле түнгей эди. Бу кылык эмдиге јетире бистинг ёзёк-буурыбыста уйалаганча! Ёйлөр ёдёт, ўйелер солынат, а бис бу кылыгыстын абында ла олжозында... Кинчегисти качан чечерис? Бир ле алтам эдип ийер керек, бир ле катарап айланып ийер керек – кубуларга.

Улус јок дежер. Кадрлар јок дежер. Көк төгүн! Олор толтыра. Јанында. Коштой. Бу јүргүлери. Көрөр керек. Таныыр керек. Баканан баатыр эт. Балкаштан байсынг тут. Кижиге бүт. Јаандарынды тындан жүр. Јаштарынды тартып жүр. Шак ол тушта иш болор, мёр дö, једим де, түжүм де болор.

Шак бу айалгада мен «Алтайдын Чолмоны» газетте тыныш калган камык улустын тоозынан Эжер Яковлевич-

ти чыгара тарткам. Бу төзөёндү јол откён, төзөмөл иштиjakши билген, јурт алтай уусты јети ўйеге јетире билетен, кылык-јаны да топ, јалакай-јакши, бойы јаанап јүрген кижи ѡмөликтө тоомжылу болор, ўстине литератор, бичиичи болзын – менинг талдаганым јастыра болбогон. Кыска юйдин туркунына алтай редакцияга тын кирип баштаган. Берилтөр солун боло бергенин угаачылардан самаралар көптөдө келип баштаганы јазмы ќок керелеп ийген.

Је алтай редакциянын ижине там јаны сыркын берерге, база бир алтам эдерге келишкен – Эжер Яковлевичтин бойын радиоло алтайлап кожондодып баштаганыс. Баштап тарый чала эпжоксынып, кемсинип турган. «Ойойымдап, су-алтайлап радиоло кожон берилип турган эмес. Је «оийымнын» күүзи јогынанг кандый да алтай ойын, кандый да алтай берилте – ол тузы ќок аштый, амтаны јетпес. Бойоор до бодозоор, алтай тилле 30-чы јылдардан – радио иштеп баштаганынан ала бежен јылдын туркунына – бисте бойынынг төрөл кожонынынг алтай күүзин чала јамансынгылап, јектегилеп, та неденг де уйалгылап туратандый болгон. Байа бир энезиненг уустынг көзине уйалып, тууралап турган баладый.

Бойыбыстанг уйалбайлык, бойыбысты јамансынбайлык! Бис карын да јарашиб, бис jakши деп. «Ойойымсты» айдып јүрелик, ташташпай, көрүжип јүрелик. Шак мындый сыркынду кожондор бу ла ёйдөнг ала Алтайдынг түдүскек эфиринде эртен-энир јаныланып баштаган. Азый, мынанг озо, радиого јууктатпай да турган албатынынг кожончылары – Иженер Чапыев, Шуну Ялатов, Тана Урчимаева, көп öскөлөри де улам сайын угулар болды. Буларды ээчий јаны кожончылар, кайчылар табылып, јаандарынанг тем алып баштагылады. Театрдагы сценаданг да, ансамбльдынг ойындарында да су-алтай јанар-кожондор јайым јолын бу 80-чи јылдардынг башынан алып баштады.

Бу јолдынг башталгасында атту-чуулу алтай кожончы болгон Жабактынг уулы Эжердинг учуры бар деп бис оморкоп айдарыс. Алтайыс ичинде отурган уусты тен сүүндиртип те, сүрнүктирип те, ыйлада кожондоор јайлтананг жаркынду не бар? Котон-кыпчактар – укту кожончы-оыйнчы улус. Котон-кыпчактар кайда ла көрсөнг – кутус-омок кылыкту улус. Котон-кыпчактар бўдерде чечен улус, тиldинг, сёстинг

устары, куучынчызы да сүреен, тилининг күрмези де ёңшик. Олор – амыр жон, Сартакпай утынан, айры колына кан тёгötön курч неме тудунбаган, карын да улуска тузалу, учурлу керектер бўдўрген, субактар ағыскан, қыра тартып аш чачкан, талайлар кечире кўрлер салган иштенкей баатырлар. Котондордын бир айрызы – Кўнбадыш Монголдын јеринде Убсу-Нур аймактагы дўрбёттёр, байаттар ортозында ѡуртагылап јат. Озогы дўрбёт бангнын, Талай-кааннын кару албатызы. Индиянын бериги јанындағы улу, бийиги 7 мун метрге јеткен Кара-Корумнын сын-тайгазынын эдегинде јебрендик Јаркент, Кашкар, Котон, Аксу деген городтор бар. Котондордын эленчектери качанғы чакта онон чыккан. Буркан-Бакшынын жаркынду номын эн башкы колына туткан жон – котондор деп уйгурлар эмдиге айдыжат. Онон бери 2000 юлга јуук ёй ёдўптири. Ортолық Азиянын ончо јондорын олор судур андандырып, бичик-биликке, алтын јарыкка ўредип баштаган.

Ондый жаркынды бис Эжер Яимовтын бу бичигинен база кўрўп-сезип јадыбыс. Кўрсöгöр, кандый жаркынду куучындар. Кыскачак, ныкта да болсо, терени кандый. Терлеп туруп кычырарынг, сананарынг. Тедў шўўлтелерге келеринг. Јўрегинг сўёшле, сўёнчиле толор. Жимирап, тату систаар. А тёрёл Бештинг тўёқизин кандый тапту јазаган, кемди де унуптай, тоолоп-айдып салганы кандый баалу. Бойынын ёйинде айдып-чийип койбогон болгожын, эмдиги чачантыда-кызалаңда кем мыны кепке салып, бичиир эди?

Жакшынак эр, жаркынду кижи, јайлталу бичиичи, јайым жангарчы.

Улу јайзандар – Кутук, Темир-Мёнкў утынан келген бойына Советting ёйинде јўрерге, јажаарга салымы келишкен. Ўйелердин колбузы ўзўлбекен, улалганча эмдиге.

Эжер Яимовтын экче бичиги эмди слердин алдыгарда. Байлык тил, бар айтканы энчибиске јажына, кереези болзын јонына.

Сöёги болзо – јеринде,
Сöзи болзо – бистерде.

Август-сентябрь, 2003 юл, Улалу.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ ЛО ТҮРК КАЛЫКТАРДЫН ОЗҮМИ

Күүк айдын 24-25 күндеринде Кыргызстанның төс города Бишкекте калыктар ортодо «Чынгыз Айтматов ло түрк телекейдин орныгузы» деп адалган билимдик конгрессötти.

Конгрессте Кыргызстанның Президентининг администрациязының оқылу кычыртузыла Алтай Республикадан ады јарлу бичиичи, Алтай Республиканың Бичиичилер биригүзинин jaаны Б.Я. БЕДЮРОВ турушты.

«Алтайдын Чолмоны» газеттин кычыраачыларын эл бичиичибисле откён солун эрмек-куучынла таныштырадыс.

— Бронтой Янгович, Слер оқылу кычыртула кемиле де, учурыла да алза, сүреен jaан конгрессте туружып келдигер. Конгресстин амадузы, учуры jaынан айдып берзегер?

— Күүк айдын 24-25 күндеринде Бишкекте Чынгыз Айтматовтын келип јаткан 85 јылдыгыла колбой jaан конгресс откүрилген. Ондо 14 башка ороондордын туружаачылары болгон.

Конгресс «Чынгыз Айтматов ло түрк телекейдин орныгузы» («Чынгыз Айтматов и ренессанс тюркской цивилизации») деп темала адалып, 4 тиллеötти: кыргыс, түрк, ангыл ла орус. Ол «Манас» деген кыргыс-түрк университете, Кыргызстанның Президентининг башкартулу јомёшкёниле откён.

— **Россиядан канча кижи туруштыгар?**

— Бишкекке ёдип барада көрөр болзо, бистинг улу Россиядан бис ўч ле кижи болуптырыс. Москвадан эки кижи, Алтайдан јаңыс мен. А мен јок болзом, ондо текши Сибирден кем де турушпас эди. Бу ачымчылу.

Мынан көргөндө, бис јаңыс та карындаштык түрк телекейдин откүрип турган керектеринде эмес, је онайдо ок ѡскö дö учурлу керектерде турушпай, тууразында, түүкилик јолдын туйук кырында сонгоп, тынг артып јадыс деп айдар керек.

Бу айалга меге калганчы јылдарда иле билдирип жат. Темдектезе, башкыјыл мен Казанда Габдулла Тукайдың юбилей-илем колбой түрк телекейдин жаан айылчыларының тоозында турушкам. Бис ондо база ла тууразында болуп калганыс.

2009 јылда Кязим Мячиевтин, балкар калыктынг көгүс башчызының юбилейинде турушкам. Былтыр Якутияда жаан учурлу керекте туруштым. Ондый жаан керектерде бисти каа-жаада алдырып жатканы база жакшы.

Кыргызстан бистинг республикага ајару эдип жатканы жарамыкту. Мен Президенттинг аппараадынын башкараачызы Ж. Сатыбалдиевтин кычыртузыла туруштым. Камык турұжаачылар тоозынан сөс меге баштапкы ла күнде берилген.

— Слер конгрессте айткан куучын-эрмегеердин тösучуры керегинде айдып ийзегер? Конгресстин ижи Чынгыз Айтматовтын ады-жолыла колбулу болордо, Слердин куучын, байла, база бу бичиичи керегинде болгон ине?

— Чын, мен бойымның сөзимде «Айтматов ло Алтай: Айтматовты эске алышы» деп адап айттым. Бу кижи керегинде эске алыштарымды мынанг озо Казанда, онын таайларының жеринде, эн баштап башкыјыл айткам. Ол тұжындағы куучыным Ч. Айтматовтын 80 жылдыгыла колбулу болгон.

Бичиичи Ч. Айтматовтын чўмдемели бастыра бистин ороонның кажы ла калыгының кычыраачыларының көксинде. Ол тоодо бистин де алтай кычыраачылардын.

Азый Ч. Айтматовтын чўмдемелдеринен «Джамиля», «Туулардын ла чөлдөрдин повесттерин» алтай тилге эн ле баштап Борис Укачин көчүрген. «Жакшы болзын, Гүлсарыны!» онын кийнинде Жыбаш Каинчин көчүрген. Ол ёйдо бистин алтай кычыраачы жетире ондобой-билбей, биске кыргыс калык сүрекей жуук болгонын улам, Айтматов кажы аймактан деп сурагылап туратан. Бис каткырыжып туратаныс. Бүтүнги күнге жетире Ч. Айтматов биске жуук артып жат.

— Слер, Бронтой Янгович, Чынгыз Айтматовло качан, кандый айалгада танышканыгар?

— Мен 1977 жылда жаан изү айда Чынгыз Айтматовло балкар укту поэт Кайсын Кулиевтин шылтузында жуук танышкам. Культурабыс, тилибис, түўкибис жаңынан көп куучындашканыс. Ол ёйдо Чынгыс Төрөколович «И дольше века

длится день» деп атту-чуулу романын бичип баштаган ёй эди. Түүкилик јанынан мен ого ол тушта көп куучындагам, ол тоо-до монголдор, маймандар түүкизин. Кийнинде, јарым јылдын бажында көрзөм, куучындашкан куучыныс романга кирип калтыр.

Менинг солун адымла, онынг учурлыа јилбиркеп, ненинг учун онайдо кыргыстап Борон, казахтап Боран, орустап Буран деп адалганын сурап туратан. Оноң ол Эјигейдинг адын орустап Бураанный деп тузалантганын соныркап кычыргам. Бичиичи шак онайып иштеп јат. Ончозын бойына алынып, лапту угуп, прозаик-бичиичи болзын, бойынынг ёзёгинде, кёксинде, чүмдемел лабораториязында јазап, јарандырып, кебеделдеп јат. Ойто дезе је ле деген роман, повесть болуп эбирилип чыгат. Чынгыз Айтматов онайдо иштеген...

— Чынгыз Айтматовтынг учуры ёткён конгресстин ижиненг лапту көрүlet. Түрк телекейдинг орныгузы, ёзуми бу бичиичининг јайаан ижининг төзөгөзи деп айдарга јараар, чын ба, Бронтой Янгович?

— Чынгыз Айтматовты бастыра јанынан алза, ол јаныс та кыргыс кычыраачыларга эмес, је онайдо ок узбек, түрк, татар, казах, башкир ле ёскö дö түрк калыктарга орныгузы, кёдүрингизи јанынан айтса, ренессанс — орус тилле возрождение — орныгылу, јаркынду ёзўм дегени.

Чынгыз Айтматовтынг учуры јаныс та бичиичи болгонда эмес, је табынча барада, ол јаан шүүлтечи боло бергенинде...

— Алтайла колбузы, Алтайга јилбүзи болгон, је бери келер амадузы бүтпей калганы караңду...

— Мен Чынгыз Айтматовтынг буды Алтайда баспаган деп темдектегем. Ол бери, Алтайга, сүрекей келикsep, амадап туратан. Кайда ол болбоды эмеш! Улу-Кемнинг — Енисейдин јаказында болбогон до болзо, је көп бичиген. Енисей — ол база Алтайдан агып түшкен суу ине.

Алтай дегенин јаныс ла бистинг Алтай Республика, Алтайский край деп онгдобос керек. Алтай дегени Байкалга жетире чойилген улу-јаан тергее ине. Јебрен кыргыстар мында јаткан, бис те олордын бир айрызы.

Айдарда, Ч. Айтматов бойынынг тилин, тазыл-тамырын теренжиде билерге сүреен сонуркап јилбиркеген. Меге эн

ле баштап Америкадан Индиана институтынан «Образцы народной литературы тюркских племен Южной Сибири и Дзунгарской степи» деп бичикити аткарғылап ийерде, мен 1977 жылда, Чынгыз Айтматовло танышкан ай, ого көргүсем.

Ол бистинг озогы алтай тилле бичилген бичиктерди кычырып, озогы кыргыс тилибис бу туру не деп, кайкап айткан. Алтай тил бу деп чокумдаган. Биске тилисти онайдо ондоор керек...

Онын кийнинде, 1987 жылда, ол Кыргызстанның бичиичилерининг бажына турган ла тарый, бисти Съездине кычырткан. Оноң озо ондый керек болбогон ине. Кыргыстар бери Сибирде жаткан бойының оок ачыларын, ийиндерин алдыrbайтан, колбу тутпайтан. Байа хакастарды, алтайларды, туваларды чала кирелеп көрötön оқылу партийный политика откүрилген.

Чынгыз Айтматов бу јаман јаңжыгуны бузуп, бистерди элден озо күндүлү, тоомжылу айылчылар деп, съездине кычырган. Билдиrlү алтам болгон деп айдар керек. Кыргызстанның көкси кенип баштаган шылтузында бүтүн бүткүл калык сезип-ондоп, Алтайдын ла Кыргызстанның колбулары керегинде билер. Азый јük ле билимчилер, шингжүчилер ондый колбулар керегинде билетен.

– Кыргыстардын кай чörчöги «Манас» деп, атту-чуулу баатыры Манастын туулган тöröли Алтай деп олор айдып јадарда, бис онызын кёксиске салып, жартап айдарга билгирис, байла, јетпей жат. Бронтой Янгович, Слер бу јанынан база айдып ийзегер?

– Олорго јүрүп, кайда ла барзан, Манас Алтайда туулган деп айдар. Олордын кажызынын ла кёксинде Манас эржинезине бодолду кирип калган. Бу ок öйдö бис, алтайлар, Манастын сүжедин де, Манастын бойын да јакшы ондобой јадыс. Кай чörчöктин канайып бүткенин биске база билип-шиңдеп турар керек ине. Сондоп јадыс дегеним шак ол. Бис ол карындаштык колбулар јанынан коомой иштеп јадыс. Азый 70-80 жылдарга көрө, калганчы жирме жылдын туркунына республиканын кемине бир јанынан кöдүрилгенис. Же ол ок öйдö бу јанынан тёмёндöп, 60-70 жылдар жаар тёмёндöй бергенис. Эмдиги јаш ўйеле бу јанынан ууламжылу иштебей жат.

Жаңыдан қарындаштық қалыктарла колбу тударга сүрекей көп иштеер керек...

— **Бронтой Янгович, Слердинг эрмек-куучынаардан Чынгыз Айтматовтың телекейининг учы-кыйузы жок, бу кишининг телекейининг жаңыдын табар амадула билимчилер, литераторлор, тил шинжүчилер биригип иштегері жаңынан жарт шүүлтелер айдылды. Слер Ысық-Көл Форумның амадузы керегинде база жартап айдып ийзегер?**

— Ысық-Көл деп Форум кыймыгу Күнчыгыш ла Күнбадыш ортодо 80 жылдардың ортозында байа «перестройка» тужында башталган. Эки телекей ортодо кып-кызу айалга болгон ине. Шак ол юйдө бу телекейлик кыймыгу башталган. Как баштарды — интеллектуалдарды — жуп, эрмек-сөзин угужар амаду болгон.

Чынгыз Айтматов ол кыймыгуны баштаган. Форум Ч. Айтматов тужында канча-канча катап откүрилген. Оноң Совет жаң жайрадылып, ёскө айалга төзөлип, бу иш токтогон. Эмди бу конгрессте ойто катап Ч. Айтматовтың кереезин эзедип, ишти орныктырары жаңынан жөп жарадылды.

Кыргызстанның Президентинин баштанкайыла 2013 жылды Чынгыз Айтматовтың жылы деп жарлаган. Чыкканынан ала 85 жылдыгына уткуй қалыктар ортодо Ысық-Көл Форумды откүрери жаңынан жарамыкту жөмөлтө алды. Бу Форумды ойто такып Чолпон-Атада откүрер амадулу. Мен база ол шүүлтени жөмөп жараттым.

— **Бронтой Янгович, конгресске бурылза, ондо канча башка ороондордон келген көгүстү-көрүмдү туружаачылар көдүрилген көп суректар аайынча солун шүүлтелер угулган-айдалган. Ол жаңынан кычыраачыларга угарга жилбилү ине.**

— Конгрессте Германиядан, Түркменистан, Таджикистаннан, Америкадан, Кыргызстаннан, Индиядан, Казахстаннан келген туружаачылар глобализация керегинде суректар жаңынан чокум сөстөр айткан. Айдалган эрмек-куучындарда чөкөмжик сезим иле болды.

Эмди özүп жаткан ўйеге Интернет, нанотехнологияларла колбой Кудай да, Төрөли де керек жок, ада-энэзи, айлы-јурты да кару эмес, ижи-тожын керексибей, аамай-соксоо болуп барадыры.

Бистинг озогы Солтонның уулдары да, Боордың да айлаткыштап айтканыңдай ой келген. Оборы jaан, санаа-сагызы кыска болор дегени чын эмес пе? Айалга јаныс та бистин Алтайда эмес, је бүткүл телекей кеминде ондай. Онын учун Бишкектеги конгресстин туружаачылары, айлаткыштары айдынгылады. Эбин-аайын тапкылабай турарда, бойымнын шүүлтөримди база айыштым.

Кыргыстардың амадузы, база катап чокумдап јадым, төс амадузы, ёрө ѿзүмле колбой олордың Президентинин амадаганы – бисле, Россия ла Кыргызстан ортодо, ол тоодо Алтай Республикала, колбуларды тыңыдары, эрчимделтери. Онайдо ок кыргыс калыктың санаа-күүнин көдүрер амадула бисте, Алтайда, jaан ишти ёткүрөр шүүлтэ бар.

– Манас деп атту-чуулу кыргыс баатырдың учурыла, ады-јолыла колбулу ба ол шүүлтэ?

– Атту-чуулу Манас баатыр Алтайда болгон деп, кыргыс калык бүдүп жат. Манастын керес көшёөзин олор мында тургузарга амадап жат. Ненинг учун дезе, кыргыстар ырбап качып јүрөрдө, Манастын адазы Алтайга бир бөлүк чындык кыргыстарла кожо јүрген. Айдарда Алтай олордың эленчектеринин жери. Онын учун Манас мында туулган деп айдып жат.

Коомойы бисте не дезе, байа ла куру туризмге ле болуп көнгөрө јыгылып јадыс. Билбес те болзобыс, бодоп ло калыраар кылыгыс бар. Бүткүл калыкты мекелеерге јарабас. Чамалда Манас деп кыр «тапкан». Элкем-телкем јер-алтайлу јебрен кыргыстарга чек тапчы јер ине. Манас ондо канай жадат!

– Слер баш аай «Алтай – Манас – Талас» деп биригү керегинде јартап айдып берзегер?

– Эки јыл кайра Бишкекте «Алтай – Манас – Талас» деп биригү төзөлгөн. Кыргыстарла ѿмё-ђёмё иштеп, булгактардың аайына чыктыс. Эрчимдү иш эдилген. Темдектезе, 2010 јылдың декабрь айынынг 1-кы күнинде Алтай Республикадан оқылу делегация Талас областка барып јүрдис. Бис, С.В. Буйдышева, Н.К. Саймина, А.В. Бердниковтын болжчызы Шепель ле мен.

Талас – Манастын төрөлине јүрдис. Талас дегени Кыргызстаннынг түндүк-күнбадыш куйуны. Jaан ѿзёк јер. Талас деп суу аккан. Эбира кырлар. Шак ондо Чынгыз

Айтматовтың јери-јурты. Ол мында Шекер деп айылда (јурт) чыккан. Суу кечире Казахстанла, Узбекистанла кыйу.

Чынгыз Айтматовтың энези татар, таайлары Казанның татарлары. Адазын контра деп бурулап, адып койордо, энези төрт балазын, эки кызын ла эки уулын алыш, аалга јерге токтоп јаткан. Бир ўредүчи кижи јолугып, тың болужы јеткен деп, Кайсын Кулиев куучындаган....

Је, бот, эки күннин туркунына турулталу-једимдү јолјорук, туштажулар болды. Эли-јоны амыр-энчү јаткан болуптыр.

Конгрессте көп јилбилү, јүрүмдик учурлу иш темдектелди. Ол јанынан айттым. Кожорго сананганым, јылдынг ла Айтматовтың кычырыштарын белетепötкүрeri, онойдо ок улу кыргыс бичиичи Чынгыз Айтматовтың энчи-байлыгын чеберлеп-корысыры, шингжүлеери, музей-туразын ачары јанынан баштанкайлу шүүлтөлөр јарадылды.

— Куючын учун быйан болзын, Бронтой Янгович.

K. Пиянтинова куучындашкан.

«АЧ» 06.21.2012 j.

Бажалыктар

Алтай поэттер орус тилле.....	5
Борис Самыковтың ўлгерлери.....	6
Төрөл јеристин ан-кужын билигер.....	9
Јаны алтай пластиналар.....	12
Сырмак – ус колдордын эдими.....	13
Кожонду јүрек.....	15
Ўлгерликтү Улаган.....	18
Культуранын суректары.....	20
Кара-Кокшонын чөрчөкчизи.....	25
Улаган – кайчынын језеелү журты.....	29
Кайчылар, судурчылар јүрген јер.....	32
Жайлата түгендес, кай ўзүлбес.....	35
Алтайда «јанарды» айдар кайчы бар ба?.....	39
Жиит кайчынын јолы.....	42
Меркит эрле таныжу.....	45
Америкадаң келген тюрколотторло таныжу.....	49
Шибееде шибелеткен санаалар.....	51
Алтайдын салымын аайлаган ёй.....	53
Театр ла эпос.....	58
Ойнолбогон ойындар учун атаан сөс.....	62
Базырыктың кызыл-јеерен аттары.....	69
Жоткон табарган јер.....	72
С.С. Суразаков кереезине.....	77
Улуска айткан сөс.....	82
Судур керегинде.....	86
<i>H. Переих. «Алтай-Гималай» деген бичиктен 10-чы бажалык.</i>	
Алтай.....	104
Сегизен тилдү Россия.....	116
Алтай јаныбыс аайынча шүүлтөлөр.....	123
Аймактардан келген шүүжүлүү сөстөр.....	125
Күүктин белгеси.....	144
Ак јан.....	146
Арчынды тузаланары.....	154
Алтайын кёдүрип алкаары.....	154
Кам ла јарлыкчы.....	157
Салымыс керегинде санаалар.....	158
Санаа јаныс, салым јаныс.....	176
Күнбадыш Түрк Тергеебисте.....	196
Сибирь эмес, Сибир.....	199
«Бис јаныс кырдын эдегинде јуртайдыс.....	202
Кергилдер.....	206
Элдин элчизи, јолдын јолчызы.....	208
Биске бистин јан керек.....	218
Алтай тил – ак јаныны тили.....	238
«Озёгёр слердин – буркан јан».....	248
Өткүре ағынду буркан јаныбыс.....	251

Откүре ағынду буркан јаныбыс.....	251
Бис ончобыс јаныс јанду улус.....	253
Бүгүн алтай прессанын айалгазы.....	255
Тун јоны јок республика – республика эмес.....	258
«Jýрегим – Алтайдың чанқыр тууларында».....	260
Алтайдын албатызына, төр элимнин улузына баштану программа.....	267
Туулар онтузы.....	272
Шорлорго кем болужар?.....	274
Алтайлардын салымы учун мен база каруулу.....	275
Таштан сызылган тамчылар.....	291
Алтай деген улу-бийик атту бис.....	299
Курчуу-куйагыс неде?.....	305
«Республиканын кыйузынан жүс ле беристеде бийик özüm, башка жүрүм».....	316
Карлагаштын канатту бичимели.....	320
Келин кепке кеен уткуул.....	322
«Жылгайак» дегени не?.....	325
Эре-Чуй.....	328
Ак-кыпчак сёйкү Ак-Чычкан Тымтышевтин куучыны.....	345
«Улаганнын укаалу сөзине» кире сös.....	359
Эжер Яимовтын эземине.....	364
Чынгыз Айтматов ло түрк калыктардын özümi.....	376

Тодош Іанаа-уулы Бронтой

АЛТАЙ УЧУН СӨС

Орныгубыс мынайып башталган эди

СЛОВО ОБ АЛТАЕ

Наше возрождение начиналось так

Под редакцией автора

Подписано в печать 10.11.2017 г. Формат 84x108 ^{1/32}
 Бумага офсетная. Гарнитура *1BalticaC*. Печать офсетная.
 Заказ № 1874

Отпечатано в ООО «Горно-Алтайская типография»
 649000, г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35

300,00

